

DÜNYAYI DEĞİŞTİREN DÜŞÜNÜRLER

IV

Ekonomi Politik, Alman İdealizmi
Rus Halkçılığı ve Marksizm

SADIK USTA

DÜNYAYI DEĞİŞTİREN DÜŞÜNÜRLER IV
Ekonomi Politik, Alman İdealizmi, Rus Halkçılığı ve Marksizm

Yazan: Sadık Usta
Yayın Yönetmeni: Enis Köksaldı
Editör: Suat Hayri Küçük
Düzenleme: Ceyda Çakıcı Baş
Kapak Tasarım: Dilara Kavaklıoğlu

1. Baskı: Kasım 2018

ISBN: 978-605-4820-73-3

YAYINEVİ SERTİFİKA NO: 34590

© Sadık Usta / Epsilon Yayınevi Ticaret ve Sanayi A.Ş.

© KAFKA, Epsilon Yayınevi Tic. ve San. A.Ş.'nin tescilli alt markasıdır.

Vizyon Basımevi
Beylikdüzü O.S.B. Mah. Orkide Cad. No:1/Z
Beylikdüzü / İSTANBUL
Matbaa Sertifika No: 28640
Tel:(0212) 671 61 51 Fax: (0212) 671 61 50

Yayımlayan:

Epsilon Yayınevi Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Osmanlı Sk. Osmanlı İş Merkezi No: 18 / 4-5 Taksim/İstanbul
Tel: (0212) 252 38 21 Faks: 252 63 98
İnternet adresi: www.epsilonyayinevi.com
e-mail: epsilon@epsilonyayinevi.com

DÜNYAYI DEĞİŞTİREN DÜŞÜNÜRLER

IV

Ekonomi Politik, Alman İdealizmi,
Rus Halkçılığı ve Marksizm

SADIK USTA

KAFKA®

SADIK USTA

1960 yılında Kahramanmaraş'ta doğan Sadık Usta, 16 yıl Almanya'da yaşadı. Stuttgart Üniversitesi ve Frankfurt Goethe Üniversitesi'nde (Tarih ve Siyasal Bilimler) okudu.

2003 yılında Londra'da İngilizce öğrenmek üzere 9 ay kaldı. 2012'de Goethe Üniversitesi'nde "Ütopya ve Devrim, Türkiye'de Modernleşme Hamleleri" (1908-1938) başlıklı master tezini verdi.

Can ve Marvin'in babasıdır.

Yazdığı ve Çevirdiği Bazı Kitaplar

Yazdıkları: *Türk Ütopyaları-Cumhuriyet'ten Tanzimat'a Ütopya ve Devrim; İlkçağ Ütopyaları, Mükemmel Toplum ve İlk Devlet Teorileri; Fıçılarda Yaşamak-Sıradışı Devrimci Hayatlar, Ütopya ve Masalbilim - Binbir Gece Masalları.*

Çevirdikleri: Thomas More, *Ütopya*; Tomasso Campanella, *Güneş Ülkesi*; Georg Fülberth, *Kapitalizmin Kısa Tarihi*; Hans Heinz Holz, *Devrimin Cebiri, Felsefenin Aşılması ve Gerçekleşmesi*, Haidar Bammate, *İslam'ın İnsanlık Kültürüne Katkısı*; Karl Marx-Friedrich Engels, *Komünist Partisi Manifestosu*.

İÇİNDEKİLER

GİRİZGÂH: BİLİM VE FELSEFENİN ANATOMİSİ	13
BİRİNCİ BÖLÜM: EKONOMİ POLİTİĞİN TEMEL KLASİKLERİ	25
François Quesnay	27
İktisat Yazıları	37
Adam Smith	43
Ulusların Zenginliğinin Nedeni ve Özü Üzerine Bir İnceleme	61
Ücretler Üzerine	69
Sermayenin Kârı Üzerine	87
Sermayenin Yoğunlaşması veya Verimli Olmayan İşgücü Üzerine	95
David Ricardo	111
Ekonomi Politîğin ve Vergilendirmenin Temel İlkeleri	117
Değer Üzerine	119
Doğal ve Piyasa Fiyatı Üzerine	125
Simonde de Sismondi	129
Ekonomi Politîğin Yeni Temel İlkeleri	137
İKİNCİ BÖLÜM: KLASİK ALMAN FELSEFESİ	143
Immanuel Kant	145
Aydınlanma Nedir?	155
Evrenin Genel Tarihi ve Gökyüzüne İlişkin Kuram	163
Saf Aklın Eleştirisi	171
Gelecekteki Her Metafiziğe Prolegomena	175
Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi	179
G.W. Friedrich Hegel	185
Tinin Görüngübilimi	195
Ludwig Feuerbach	203
Hristiyanlığın Özü	215
Genel Olarak Dinin Özü	219
Geleceğin Felsefesinin İlkeleri	225
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: RUSYA'DA HALKÇI DEVRİMCİ DÜŞÜNCENİN KÖKENİ	231
Vissaryon Belinski	233

Tarih ve Felsefenin Çeşitli Sorunları	245
Alexander Herzen	261
Amatörler ve Bilgiç Akademisyenler Bataklığı	267
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: MARKSİZMİN TEMEL ÖĞRETİLERİ	285
Marx-Engels	287
Feuerbach Üzerine Tezler	303
Komünist Partisi Manifestosu	307
Ekonomi Politikin Eleştirisi Üzerine	315
Das Kapital	321
KAYNAKÇA	327

Her koşulda bana güvenini esirgemeyen Babama...

“Sen” ve bu kitaplarımın yeni basımlarını bekleyen okurlarımın daimi desteği olmasaydı bu kadar işi başarabilir miydim, bilmiyorum...

Her buluşmamızda fikirleri ve aktif desteğiyle beni yüreklendiren ve bana yeni kapıların açılmasını sağlayan sevgili dostlarım Gülşah ve Bora Ataman’a; desteğiyle hem elinizdeki kitapların yayınlanmasını hem de önümüzdeki dönemde daha başka projelerin hayata geçirilmesini sağlayan sevgili kardeşim Fırat Yenic’ye; en başta yardımseverliğiyle, yaratıcı öneri ve pratik desteğiyle kitapların en iyi şekilde yayımlanmasını sağlayan Yayın Yönetmenimiz Enis Köksaldı’ya; ve tabii ki kesintisiz titiz ve özenli, her daim kardeş-abi ilişkisi içinde alçakgönüllü, yararlı öneri ve emeğiyle hep yanı başımda olan sevgili kardeşim ve editörüm Suat Hayri Küçük’e yürekten teşekkür ederim.

Desteęiniz olmasaydı bu kitapları yeniden yazmaya ve hazırlamaya girişemezdim, sağolun...

Sevgiyle
Sadık

GİRİZGÂH

BİLİM VE FELSEFENİN ANATOMİSİ

Elinizdeki çalışmayla, Hint vedalarından başlayarak dünyayı değiştiren düşünürlerin öğretilerini, hayatlarını ve yaşadıkları dönemlerin tarihsel koşullarını incelediğimiz seriyi, insanlık tarihinin en ilginç düşünürlerine kadar getirmiş bulunuyoruz. Bu çalışma, felsefenin kadim köklerinden yola çıkıp, içinde eylediğimiz çağın felsefe yapma biçimlerine uzanarak düşüncenin evrimini serimlemektir.

Başlarda bu çalışmayı dört cilt olarak tamamlamayı planlamıştık ve bu nedenle ilk ciltte, İslam coğrafyasını temsilen büyük düşünür İbn Sina'ya yer vermiştik. Fakat kısa bir süre sonra İslam felsefesinin tek bir düşünürle temsil edilmesinin hiç de uygun olmayacağını düşündük. Bu yüzden, İslam felsefesinin belli başlı düşünür ve filozoflarını özgün bir ciltle bir araya getirmenin daha doğru olacağına karar verdik. Dolayısıyla bu seri söz konusu çalışmayla birlikte beş ciltte tamamlanmış olacak.

Bu Çalışmanın Benzerlerinden Farkı

İnsanlık tarihinin büyük düşünürlerini inceleyen bir serinin her okuru tatmin etmesi kuşkusuz mümkün değildir. Her seçki nihayetinde öznel bir seçkidir ve her daim "eksik" kalacaktır. Ancak bu dizinin, olgulara Avrupa merkezci bir bakış açısıyla yaklaşan yazarlar tarafından hazırlanan felsefe ve siyaset teorisi kitaplarından farkı, bilerek (oryantalizm) veya bilmeyerek görmezden gelinen Doğu ve Uzakdoğu uygarlıklarının büyük düşünürlerini ve düşünce akımlarını da içermesidir. Çalışmamız sadece bu yönüyle bile biricikliğini ortaya koymaktadır.

Hindistan'da ve Çin'de boy veren felsefenin ayak izlerini sürerek başlattığımız yürüyüşü, nihayet 19. yüzyılın büyük düşünürlerinin öğretileriyle sonlandırmış bulunuyoruz. Kuşkusuz bu seri burada bitmiyor; beşinci ciltle birlikte yüzünü yeniden Doğu'ya, İslam âlemine çevirecek, Doğu'nun büyük düşünür ve filozoflarının öğretilerini de kapsayacaktır.

Beşinci ciltte muhtemelen şu isimler yer alacaktır: El-Kindi, Farabi, el-Beyruni, er-Razi, al-Maari, Firdevsi, Yusuf Has Hacı, Gazali, Ömer Hayyam, ibn-Tu-feyl, ibn-Rüşd ve ibn-Haldun.

Bu düşünürler, Rönesans'la birlikte Batı'da yeniden boy veren insan merkezli felsefeyi (antropomorfizm) muazzam bir şekilde etkilemişlerdir.

Kendi adımıza daha şimdiden 5. cildin heyecanını yaşıyoruz...

Elinizdeki dördüncü ciltte, 19. yüzyılın en büyük düşünürleri yer almaktadır. Kuşkusuz bu esere modern siyaset teorisinin, özellikle de liberalizmin, pragmatizmin veya ütöpik sosyalizmin temsilcilerini de alabilirdik. Örneğin J. Stuart Mill, Soren Sierkegaard, William James, Arthur Schoppenhauer, Friedrich Nietzsche; veya Robert Owen, Henri Saint-Simon ve Charles Fourier bu eserde rahatlıkla yer alabilecek düşünürlerdir. Bu mümkün olamadı, çünkü bu durumda kitabın hacmi, öngörölmüş olanın çok çok üzerine çıkmış olacaktı ki zaten bu haliyle de ölçüyü epeyce kaçırmış bulunuyoruz.

Liberalizmin değil, fakat Türkiye'de çok fazla bilinmeyen ütöpik sosyalizmin, daha doğrusu Marksizm öncesi sosyalist akımın büyük düşünür ve eylemcilerini, örneğin Gerrard Winstanley (İngiltere), Jean Meslier (Fransa), Ettienne-Gabriel Morelly (Fransa), Gracchus Babeuf (Fransa), Wilhelm Weitling (Almanya), Ferdinand Lasalle (Almanya), Josef Dietzgen (Almanya), Pierre-Josef Proudhon (Fransa), Ettienne Cabet (Fransa), Edward Bellamy (İngiltere), William Morris (İngiltere), Robert Owen (İngiltere), Henri Saint-Simon (Fransa), Charles Fourier (Fransa), Louis Blanqui (Fransa) vb. özgün bir çalışmada bir araya getirmeyi planlıyoruz.

Umarız bu sözümüzü yerine getirebilecek zamanı yaratabiliriz...

Ekonomi Politüğın Klasikleri

Elinizdeki çalışma, kaba hatlarıyla dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, 18. yüzyılın sonlarından itibaren ekonomi politüğın büyük düşünürleri yer almaktadır. İnsanlığın önemli bir sorunu olmakla birlikte, "nedense" ekonomi politüğı pek değinilmez. Konu, felsefeyle ve siyaset bilimiyle uğraşanlar tarafından da pek önemsenmez; daha doğrusu ekonomi politik, kuru ve soyut bir konu, bir uzmanlık alanı olarak değeriendirilir. Ancak gerçek hiç de öyle değildir. *Ekonomi politik*, bir başka biçimde söylersek *siyasal iktisat*, düşün tarihini kökten değiştirmiş bir alandır. Ekonomi politik kuru bir ekonomik öğreti değildir. Kitaba aldığımızı metinlerden ve yazdığımızı sunuşlardan da görüleceğı gibi ekonomi politik, iliklerine kadar felsefedir, eiktir, siyaset ve devlet teorisidir.

Bu eserin hemen girişine ekonomi politüğın klasiklerini almamızın ve ayrıca onlara önemli bir bölüm ayırmamızın önemli bir nedeni vardır.

Uzun bir aradan sonra ekonominin siyasetle olan ilişkisinin daha iyi kavrandığını şu son yıllarda yaşadıklarımızdan görüyoruz. Her evde, kahvede ve işyerinde siyasetin ekonomiyle olan ilişkisi yakıcı bir şekilde hissedilmekte ve konuşulmaktadır.

Küresel kapitalist sistemin 2008 ve sonrasında görölen ekonomik krizi, sadece çok sağlam olduğı düşünölen dev holdingleri ve yüzyılların bankalarını yere sermemiş, aynı zamanda kapitalist metropollerde işsizliğı yukarıya tırmandırarak

kalıcı olduğu sanılan Batı toplumlarının “dengeli yapısını” da kökten sarsmıştır. Artık sermaye sahibinden sıradan işçiye, iktisat kuramcısından liberal politikacıya kadar herkes işlerin yolunda gitmediğini hissetmekte, görmekte ve dillendirmektedir. Krizin (2008) ardından neredeyse on yıl geçmesine rağmen çıkış yolunun nasıl olması gerektiğine dair tartışmalar bitmemiştir. Bazıları krizden büyük yara almadan çıkmayı öngören planlar ortaya atarken, kimileri de artık yeni bir bölüşüm ilişkisini devreye sokmanın gerektiğini daha yüksek sesle dile getirmektedir ki bunların arasında Dünya Bankası’nın ciddi iktisat kuramcıları da bulunmaktadır.

Hiç kimse siyasetin ekonomiden ya da ekonominin siyasetten bağımsız olduğunu iddia edemiyor artık. Gözler, haliyle yeniden ekonomi politığın klasiklerine, Adam Smith’e, David Riccardo’ya vb. isimlere çevrilmiş durumdadır.

Dolayısıyla, bizim açımızdan da bu eseri ekonomi politığın klasikleriyle (François Quesnay, Adam Smith, David Riccardo ve Simonde de Sismondi) başlatmak farz oldu. Bunu yapmamızın bir başka nedeni ise, dolaşımda olan ekonomi politığın üstatları ve öğretileri hakkındaki hurafelerdir.

Adam Smith ve David Ricardo gibi büyük iktisatçılar ve düşünürler, sanıldığı gibi günümüzün üretmeden vurgunlar vurmaya amaçlayan borsacılarının değil, ilericilerin ve bir şekilde kapitalizme kafa tutan aykırı düşünenlerin düşünsel mirasını oluşturmaktadırlar. Amacımız aynı zamanda buna dikkat çekmektir.

Yüzyılımızın ilk ciddi ekonomik krizi olarak kabul edilen 2008 krizinin de gösterdiği gibi, eğer günümüzde uygulanmakta olan kapitalist üretim ve bölüşüm ilişkileri olduğu gibi devam ettirilirse, önümüzdeki yıllarda ortaya çıkacak yeni krizlerin, sadece şirketleri, bankaları ve Yunanistan’da olduğu gibi “küçük” ülke ekonomilerini değil, aynı zamanda Avrupa Birliği gibi büyük çaptaki küresel devlet projelerini de yerle bir edecektir.

Bunun en yakıcı etkisini, Avrupa Birliği ülkelerinde baş gösteren siyasi kargaşada, Avrupa Birliği’ne karşı çıkan partilerin güçlenmesinde, yabancı düşmanı örgütlerin yükselişinde, içe kapanma (otarşi) politikalarında, korumacı (proteksiyonizm) tedbirlerin yeniden gündeme alınmasında görmekteyiz.

Bu açıdan bakınca, siyasetle ekonominin ilişkisini anlamak, ekonomi politığın kuramsal tarihini incelemek ve bu kuramın klasiklerine başvurmak zorunlu hale gelmektedir. Ekonomik sistemlere (üretim ve bölüşüm) hükmedilebileceği düşüncesi, Fransa kralının özel hekimi François Quesnay’dan ve özellikle de ekonomi politığın düşünsel atası sayılan Adam Smith’ten bu yana kabul görmektedir.

Siyaset ile felsefe ilişkisinde olduğu gibi, dünyayı anlayabilmek için de ekonomi politığın kuramsal tezlerini bilmek gerekiyor. Neden? Çünkü her ne kadar bunlar birbirinden farklı alanlar olsalar da, insan topluluklarının işleyişinin yasalarını (üretim, mübadele ve paylaşım ilkeleri) bilmek gerekiyor. Bunları bilmeden toplumların işleyişine dair ne bir öngöründe bulunulabilir ne de yeni bir alternatif model sunulabilir.

Söz konusu yazarların bazıları incelemelerinde sadece işin üretim boyutunu,

vergilendirmeyi vs. öne çıkarırken, bazıları da esas olarak işin sömürü ve paylaşım boyutuna mercek tutmuşlardır.

Adam Smith'le başlamak üzere üretim ve bölüşüm sürecini bütünlüklü olarak değerlendiren tezler, bugün bile birçok açıdan geçerliliğini korumaktadır. Hangi politik kararların ekonomik gelişmeyi teşvik ettiğini, hangi siyasal kararların ekonomik açıdan duraksamaya ve çöküşe neden olduğunu, hangi yasanın toplumları varlıklı hale getirdiğini, hangisinin toplumları sefaletle sürüklediğini bilmek için de Adam Smith'i bilmek gerekiyor. Sömürünün kaynağını *artı-değer*de gören ve bir bakıma gerçek anlamda *artı-değeri* keşfeden Marx'ı anlamak için de onlara başvurmak gerekiyor.

Adam Smith'ten (18. yüzyıl) bu yana burjuva iktidarlar, teknolojiyle birlikte yoksulluğu, gelişmiş üretimle birlikte eşitsizliği, sanayileşmeyle birlikte sefaleti ortadan kaldırmayı vaat etmişti. Ancak aradan 200 yıl geçmesine rağmen bu vaat gerçekleşmemiştir. Gerçekleşmediği gibi toplumların zengin-yoksul bölünmesi daha da derinleşmiştir. Artık orta sınıfların ortadan kalktığı ve bunun toplumsal açıdan büyük bir yıkıma yol açtığı düşüncesi, bir süredir Batılı düşünürler tarafından daha yüksek bir sesle dile getirilmektedir.

Sanki Adam Smith 200 yıl önce başyapıtını yazmamış gibi, bugün birçok burjuva iktisatçısı ve ideologu hâlâ çaresiz ve şaşkındır.

Her şeyin bir başlangıcının olması gibi, ekonomi politigin (her ne kadar ilk anlamda naif ve doğaçlama olsa da) de antikçağda Aristoteles (MÖ 4. yüzyıl) ile başlayan bir düşünsel başlangıcı vardır.

Aristoteles'e göre ekonomi politik, ev hanesinin gelir giderinin düzenlenmesinin "bilimidir". Ancak bu sorunun bu kadar naif bir şekilde ele alınması bile teorik anlamda tarihsel bir sıçramadır. Çünkü bu, aynı zamanda ilk ciddi, sistemli, olguları birbiriyle ilişkilendirerek değerlendiren düşünsel girişimin de başlangıcıdır.

Evrensel düşünür Aristoteles eserinin adını *Oiko-nomia* (oikos=ev hanesi, nomia=yasalar) koymuştu.

François Quesnay ve Adam Smith gibi düşünürlerin söz konusu kavramı daha da geliştirebilmeleri, onu kendi içinde bütünlüklü bir kuram haline getirebilmeleri için üretim sürecinin oldukça ileri bir seviyeye ulaşması gerekiyordu.

Ekonomi politik, ekonominin siyasal açıdan yönetimi olarak da tanımlanabilir.

Söz konusu kavram, ilk kez 1750'de Aydınlanmacıların kült çalışması olan *Ansiklopedi*'de¹, "Economic Politique" maddesi olarak yer almıştır. Maddenin yazarı pek ünlüdür; o aynı zamanda *İnsanlar Arası Eşitsizliğin Kaynağı*² adlı muazzam bir eser kaleme almıştır: filozof Jean Jacques Rousseau.³

Rousseau, söz konusu iktisadi kavramı, bahsi geçen makalede siyasetten ayırmadan inceler; daha doğrusu o gün ekonominin siyaset üzerindeki etkisine ilişkin

¹ Bunun için bkz. *Dünyayı Değiştiren Düşünürler 3*, Kafka Yayınları, İstanbul: 2018.

² Türkçe basımı için bkz. J.J. Rousseau, *İnsanlar Arası Eşitsizliğin Kaynağı*, çev. Rasih Nuri İleri, Say Yayınları, İstanbul: 2016.

³ J.J. Rousseau'nun görüşleri için bkz. *Dünyayı Değiştiren Düşünürler 3*, Kafka Yayınları, İstanbul: 2018.

bir makale kaleme alır. O gün bugündür iktisatçılar ve doktrinler tarihi yazarları, iki terimden oluşan bu kavramı birbirinden kopmayan tek bir kavram olarak kullanmışlardır.

Adam Smith, yetkin bir ekonomistti; ancak o her şeyden önce ahlak öğretisiyle öne çıkan bir filozoftu. Bu yüzden ekonominin yasalarıyla, toplumu mutluluğa erdirmenin bir aracı olduğu için ilgilenmişti. Toplumsal barış ve uyumu gözetken bir ahlak felsefesini benimseyen Smith, üretim ve bölüşüm ilişkilerini bütün toplumu mutlu edecek bir şekilde yeniden tasarlamıştı. Ondan sonra gelen iktisatçılar (bunların başında David Ricardo gelir) hem onun ayak izini takip etmişler hem de kurama daha yetkin kavramlarla katkıda bulunmuşlardır.

Devrimci burjuvazinin son büyük düşünürleri olan Smith, Ricardo vb. her koşulda gerçeklere bağlılardı ve söz konusu ekonomik ilke ve yasaları kullanarak üretim ve bölüşüm ilişkilerini daha adil yasalarla tahkim etmeyi; adım adım ortaya çıkmakta olan toplumsal sefaleti ortadan kaldırarak herkesin özgür ve refah içinde yaşayacağı bir dünyanın kurulabileceğini umut ediyorlardı.

Ancak kapitalizmin gelişme süreci ve onun sömürüye dayanan tunç yasaları, burjuvazinin devrimci ve büyük düşünürlerinin beklentilerini ve umutlarını boşa çıkarmıştı. Örneğin, bunu çok erken bir zamanda, henüz 1789 Büyük Fransız Devrimi döneminde Saint-Simon, Charles Fourier, Gracchus Babeuf gibi büyük düşünür ve eylemcileri fark etmiş ve bütün insanlığın mutlu olabileceği bir dünyanın kurulması gerektiğini savunmuşlardı.⁴

“Ekonomi politik, salt iktisat teorisi değildir” demiştik. O aynı zamanda 18. yüzyıl materyalist felsefesinin iktisat alanındaki izdüşümüdür. Maddeyi ve maddenin varlığını belirleyen hareketin keşfi, 18. yüzyıl felsefesinin ve hatta belki de felsefe tarihinin en önemli buluşuydu. Bu gerçeğin kavranması ve bilince çıkarılması, sadece bilim ve siyaset alanında değil, aynı zamanda ve hatta en çok iktisat kuramcıları açısından önemliydi. Nitekim bir hekim olan Quesnay, ekonomi politığın temel ilkelerini, insan bedenini ve özellikle de kan dolaşım sistemini inceleyerek keşfetmişti.

Klasik Alman İdealizmi

18. yüzyılın sonlarından itibaren bütün doğa bilimlerinin yanı sıra felsefe dünyasının düşünsel gelişimi, merkezinde hareket olgusunun bulunduğu bir daire içinde dönüp durmaktaydı. Filozoflar, bilim insanları, iktisatçılar ve hatta amatör kâşifler, her türden hareketin maddi varlık üzerindeki somut etkisini incelemeye girişmişlerdi. Bütün bu süreçte felsefenin, siyasetin, ekonominin ve bilimsel disiplinlerin karşılıklı olarak birbirinden etkilenmesi kaçınılmazdı. Siyasi, ekonomik, felsefi ve bilimsel gelişmeler, ancak hareketin yasalarının keşfiyle ve insanın söz konusu hareketin özgün yasalarına hükmetmesiyle mümkündü. Bir sonraki yüzyılda hareketin yasaları fizikte, kimyada, organizmayı inceleyen anatomiye, dünyanın evrimini inceleyen yer biliminde, tarih biliminde, kültürel unsurların

⁴ Bunun için bkz. Sadık Usta, *Fıçıllarda Yaşamak*, Librum Kitap, İstanbul: 2017.

evrimini inceleyen morfolojide ve dolayısıyla düşüncenin gelişiminde ve kavramların fenomenolojisinde keşfedilecekti.

Hareketin varlığının keşfiyle birlikte insan, en somut bilimden başlamak üzere önce bilgi ve düşüncenin oluşumunu, sonra daha da derine inerek düşüncenin, bilincin ve psikolojik davranışların kökenini keşfetmeye girişmiştir. Bilimin en soyut, en ele avuca gelmez alanlarının keşfi ve incelenmesinin temelinde bile hareket kavramı ve onun özü yer alır. Bu yüzden elinizdeki çalışmanın “İkinci Bölüm”ünde Alman idealizminin büyük düşünürlerine; “Aydınlanma Nedir?” sorusuyla içinde yaşadığı çağa bir çehre kazandıran ve felsefe dünyasına eleştirel aklı sokarak felsefeyi devrimciyeştiren Kant; Platon’dan sonra insanlığı yeniden “idealar dünyası”na götürerek *diyalektik* öğretinin vazgeçilmezliğini ve büyüklüğünü kavratan büyük filozof Hegel ve sonra dinlerin ve dini düşüncenin maddi hayattaki temellerini analiz ederek belki de dinlerin insan bilincinde ve ruhunda yarattığı arızalara mercek tutan, bir bakıma dinin patalojisine el atan efsane düşünür Feuerbach’a yer verilmektedir.

Felsefe, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa’nın nispeten geri ülkelerinden sayılan Almanya’da beklenmedik bir gelişme kaydetmiştir. Bu gelişmenin birinci adımında Kant, Fichte, Schelling ve Hegel tarih sahnesine çıkarlar. Sonra onları Feuerbach ve kopmaz ikili Marx ve Engels takip ederler. İdealist felsefe birincilerin sırtında zirveye tırmanmıştı, ancak ikincilerse materyalist düşüncüyü yeniden zirveye taşıdılar.

18. yüzyıldan sonra ortaya çıkan felsefi akımlar incelediğinde görülecektir ki her akım bir şekilde devrimci burjuvazinin çeşitli kanatlarının görüş ve siyasi konumlarını temsil ederler.

Kant, Schelling ve Hegel felsefi açıdan büyük devrimcilerdi, ancak siyasi açıdan burjuvazinin gerici programlarını dillendirmişlerdir. Bunun esas nedeni o günün Almanya’sında henüz kendi ayakları üzerinde duramayan burjuvazinin, ekonomik-siyasi zayıflığından hareketle uzlaşmacı tavırlar takınmasıdır.

Klasik Alman felsefesinin ilkelerini (bilgi kuramı, mantık ve diyalektik) esas olarak bilimde kaydedilen büyük gelişmeler belirliyordu. Filozoflar, bilgi kuramındaki önemli başarılarla rağmen; varlığın, bilginin, birlik ve bütünlük ilkesinin doğru saptanmasına rağmen, bilginin, bilinçten bağımsız bir şekilde maddi dünyanın zihinlerdeki bir yansıması olduğunu hâlâ kabul etmiyorlardı.

Fransız materyalistleri maddeyi ve hareketi önemserken (hatta belki Tanrılaştıran demek daha doğru olur), öznenin bilincinin gelişim sürecini dikkate almıyorlardı. Onlar hareket olgusuna mekanik bir tarzda yaklaştıklarından, metafizik perspektiften kurtulamıyorlardı. Almanya’da yerleşik idealist filozoflarsa (Kant ve Hegel) özne-nesne diyalektiğini, yani insan bilincinin maddi hayattan ve koşullardan kaynaklandığını kabul etmiyorlardı. Filozoflar, iki aşırı uçta yer alan karşıt kamplarda yer almışlardı. En önemlisi de, her iki kesim de insan bilincinin biz-zat insanın kendi pratiğiyle değiştiğini, yani insan bilincinin dünyayı açıklamada önemli bir unsur olduğunu, ancak esas olanın öznenin dünyayı değiştiren top-

lumsal (üretim) pratiği olduğunu kavrayamıyorlardı. Bu sorunun çözümüne çok yaklaşmış olmakla birlikte Feuerbach da çaresizdi. Nitekim bu sorunun kökten çözümlenmesi Marx'a kalacaktı; onun *Feuerbach Üzerine Tezler* adlı çalışması bu sorunun üstesinden gelinişin en somut ifadesidir.

Hegel'den Feuerbach'a

Marx, öznenin dünyayı değiştiren pratiğini (toplumsal üretim) doğru bir bakış açısıyla çözümlerken, bunu Hegel'in diyalektik yöntemine dayanarak yapmıştı. Marx bu gerçeği şöyle ifade etmişti: "Her ne kadar diyalektik onun [Hegel] avcunda zaafa uğrasa da, yine de bu onun, diyalektiğin genel hareketinin yasalarını bilinçli olarak kapsayıcı bir şekilde ortaya koyduğu gerçeğini değiştirmez. Diyalektik onda sadece baş aşağı durmaktaydı. Onun mistik örtüsünün altındaki rasyonel özü keşfetmek için önce örtüyü kaldırmak gerekiyordu. Hegel felsefesinin ilerici yanı onun diyalektiğidir, sistemi ise tutucudur."

Klasik Alman felsefesinin en son temsilcisi olan Feuerbach'ın felsefeye en büyük katkısıysa, onun kendisinden önceki filozofların idealist öğretilerini, özellikle de Hegel'in idealizmini maddi zeminde ciddi bir eleştiriye tabi tutmuş olmasıdır. Böylece o, Fransız materyalistlerinin ardından bir dönem felsefe dünyasını belirleyen ve özellikle de genç aydınların bilincini önemli ölçüde biçimlendiren idealist akımın etkisini bütünüyle kırmayı başarmıştı.

Feuerbach, söz konusu çıkışıyla bir anda sadece felsefeye yeni bir soluk getirmemiş, aynı zamanda siyasi ortamı da emekçilerin lehine canlandırmıştı. Engels bunu şöyle ifade etmiştir:

Bu koşullarda Feuerbach'ın *Hristiyanlığın Özü* ortaya çıktı. Prangalardan kurtulmuş, "sistem" parçalanmış ve bir kenara atılmıştı; çelişki sadece bilinçte çözülmeye uğramıştı. Sevinç her yanı sarmıştı: Hepimiz Feuerbachçı olmuştuk.⁵

Feuerbach'ın materyalist öğretisi sadece genel bir materyalizm vurgusu içermez, aynı zamanda idealist öğretiyi ve özellikle de Hristiyanların kutsal kitabı *İncil*'i somut verilerle eleştiriye tabi tutar. Bu sayede 18. yüzyıl materyalizmi önemli ve tarihsel bir soluğa kavuşacaktır.

Feuerbach, bilgi kuramı açısından insan pratiğinin önemini kavramış ve sorunun anlaşılması için doğru sorular sormuştu; ancak o, insan pratiğini salt insanın bireysel yaşamıyla ve antropolojik varlığıyla sınırlamıştı. Hâlbuki insan pratiğinin esasını onun toplumsal ilişkilerle sarmalanmış yaşamı, bir başka anlamda ifade edersek onun toplumsal üretimdeki yeri oluşturmaktadır. Bu sorun Feuerbach'ın zihninde bir mistifikasyon olarak kalmıştır.

Klasik Alman felsefesini diğer felsefi akımlardan ayırt eden en önemli özellik, onun doğrudan diyalektik materyalizme teorik bir zemin hazırlamış olmasıdır. Kant'tan başlayarak klasik Alman felsefesi, doğayı, toplumu, bilgiyi ve insan pra-

⁵ Friedrich Engels, *Klasik Alman Felsefesi ve Feuerbach*, s. 549.

tiğini kavrayabilmek için diyalektik yöntemi vazgeçilmez görüyordu. Böylece o sadece idealist felsefenin çıkmazını değil, aynı zamanda ufku dünyayı açıklamaya yetmeyen metafizik materyalizmin de sınırlılıklarını ortaya koymuştu. Çünkü diyalektik yöntemi benimsemeden ne bilgi kuramı açıklığa kavuşturulabilirdi ne de dünya ve insan pratiği açıklanabilirdi.

Diyalektik Materyalizm

Klasik Alman felsefesinin gelişimiyle birlikte dünyayı yeni bir bakış açısıyla kavrayan, olguları diyalektik açıdan ele alan, gelişmeleri tarihselliği içinde değerlendiren, bir bakıma yeni bir Kopernikçi materyalizme ihtiyaç olduğu ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla Marx, ortaya attığı tarihsel (diyalektik) materyalist tezlerle 18. yüzyıl materyalizmini önemli oranda aşmış ve böylece felsefeyi daha da ileri taşımıştır. “O, felsefeyi, klasik Alman felsefesinin kazanımları (Kant ve Hegel) temelinde ve özellikle de Feuerbach’ın katkılarıyla zenginleştirmişti. Bu kazanımın en önemli unsuru diyalektiktir.”

18. ve 19. yüzyıllarda ortaya çıkan felsefi akımlar, sanıldığı gibi birbirini tasfiye ederek gelişmemiş, aksine birbirinden öğrenerek, birbirinin kazanımları üzerinde yükselerek ve mevcut yapıya yeni bir tuğla ekleyerek ve birbirini aşarak felsefeye yeni soluklar kazandırmışlardır. O dönemi, “idealizmle materyalizmin birbirini tasfiye hareketi” olarak görmek yanlış olur. Çünkü idealist akımların özünde materyalist bir çekirdek, materyalist akımların ilkelerinde de her zaman idealist bir yanılsama mevcut olmuştur. Örneğin Fransız materyalizmini ele alalım: Fransız materyalizmi, geçmiş dönemin idealist akımlarını önemli oranda aşmıştı; ancak mekanik bir bakış açısına sahip olduğu için varlığın bütünselliğini, evreni ve dünyayı gerçek haliyle, yani her unsurun, her elementin ve her olgunun (Leibniz buna *monad*ların birbiriyle olan ilişkisi derdi) birbiriyle ilişki içinde kavrayamıyorlardı. Aynı durum klasik Alman felsefesi için de geçerlidir.

İncelendiğinde görülecektir ki Kant ve Hegel’in öğretileri, her ne kadar onların tezleri idealist bir örtüye bürünmüş olsa da materyalist bir çekirdek barındırıyorlardı. Marx’ın yaptığı ise, eğer onun kavramlarıyla ifade edersek, “idealist örtüyü kaldırmak” olmuştur. Ama bunun yapılabilmesi için de önce Hegel’in diyalektiğini, sonra da Feuerbach’ın güçlü materyalist bilincini sahiplenmek ve sentezlemek gerekiyordu.

Her yeni akım (ister idealist ister materyalist olsun) bir önceki akımdan öğrenerek, bir öncekinin zaaflarının bilincine vararak ve onu aşarak, tarihsel maddeci bakış açısına yeni mevziler kazandırarak ilerlemiştir.

Bugüne kadar hazırladığımız dört ciltlik çalışma gözden geçirildiğinde görülecektir ki birinci cilt daha çok doğal materyalizmin naif idealizme karşı verdiği mücadeleyi anlatır. Örneğin Batı Anadolu’da şekillenen doğa felsefesi, varlığın ve olguların gizemini sorgulamıştı. Platon’un idealizmi ise dünyaya, olgulara ve maddeye birbiriyle ilişki içinde ve bütünlüklü bakmayı ve bilincin insan hayatında oynadığı tarihsel rolü ortaya koymuştu.

İkinci ciltte Felsefe, ortaçağ ideolojisinin ket vurduğu bilimsel gelişmenin önünü açabilmek için (tabii ki bütün bu gelişmenin koşullarını yaratan toplumsal-ekonomik-siyasi gelişmeler ışığında) maddenin varlığını çeşitli dogmalar ve önyargılar temelinde değil, bütün nesnelliği temelinde (eğer Dünya dönüyorsa dönüyordur veya eğer Dünya yuvarlaksa yuvarlaktır) kavramalıydı. Bilginin ve insan bilincinin kaynağının göksel (Tanrısal) varlıklar olmadığı, aksine maddi ve üzerinde bin bir çeşit varlığın yükseldiği dünyevi hayat olduğu kavranmalıydı. İkinci ciltte bunun kaynakları incelenmiştir.

Üçüncü ciltte bilginin ve bilincin, maddenin hareketinden kaynaklandığı gerçeği kabul edilmişti; ancak hareket hâlâ salt insan zihni ve bedeniyle sınırlandırılmaktaydı. Hâlbuki hareketin en önemli alanı toplumsal ilişkiler ve en çok da siyasetti. Üçüncü cildin sonuna geldiğimizde artık toplumsal devrimlerin, maddenin hareketinin bir başka açıdan ifadesi olduğu gerçeği kavranıyordu. Mademki bilinç maddeden kaynaklanıyordu, o halde maddenin kendisine de müdahale edilebilmeliydi. Ancak bu bilinç henüz naifti.

Şimdi okumakta olduğunuz dördüncü ciltte ise düşünürler, artık hareketin (üretim sürecindeki insan pratiği) sadece toplumları değil, aynı zamanda bireylerin bilinçlerini de değiştirdiğini ve en önemlisi de bilincin, bizzat insanın kendi toplumsal pratiğiyle değiştiğini ortaya koymaktadırlar.

Bu kitapta belirtildiği gibi, birbirinden farklı ülkelerdeki felsefi hamle ve gelişmeler, hem felsefenin genel yasalarına uygun bir şekilde ilerlemekte hem de her ülkenin içinde bulunduğu toplumsal-ekonomik koşullara göre biçimlenmektedir. Sonuçta felsefi akımların eriştiği teorik düzey, her ülkede farklı olmakta; bağrında yeşerdiği toplumun maddi üretiminin düzeyiyle, ekonomik toplumsal yaşamın koşullarıyla, siyasi yönetimin uygulamaları ve sınıfların elde ettiği güç ve başarılarla belirlenmekteydi.

Genel anlamda uygarlık tarihinde ortaya çıkan ekonomik-felsefi-bilimsel-ideolojik-siyasi aşamalar, dünyanın dört bir yanını etkisi altına almakta, ancak bu etki her ülkede, içinde bulunduğu özgül toplumsal-siyasi koşullara uygun akım ve yönelimlerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Maddenin eşitsiz gelişimi yasasından hareketle bazı ileri aşamalar bütün toplumları etkisi altına alırken, aynı zamanda daha geriden gelen toplumlara da daha ileri hamleler yapma fırsatları sunmaktadır.

Geriden gelerek “ileri toplumların” daha da ilerisine geçen toplumların ortaya koydukları mucizenin esas nedeni ise, söz konusu eşitsiz gelişim yasası ve ortak düşünsel mirasın herkesin kullanımına açık olmasıdır.

Rusya’da Halkçı Devrimci Akım

Batı Avrupa kaynaklı felsefi akımların dünyanın daha az gelişmiş bölge ve ülkelerini etkisi altına alması kadar doğal bir şey olamazdı. Nitekim 19. yüzyılda, Fransız materyalizminin yanı sıra klasik Alman felsefesinin birikiminden de yararlanan ülkelerin başında Rusya gelmekteydi. Bu yüzden elinizdeki kitabın

üçüncü bölümünde “Halkçılık” akımıyla Türk düşün hayatı üzerinde de büyük bir etkiye bulunan Rus devrimci-demokrat akımın (Halkçılık=Narodnizm) öncü düşünürlerinin (Vissarion G. Belinski ve Aleksander Herzen) öğretileri yer almaktadır.

Her ne kadar özgün felsefi görüş ve tezler ortaya koyamamış olsalar da, Rus devrimci demokratlar (Belinski, Herzen, Çernişevski vd.) Batı Avrupa felsefesinin ilerici mirasını özümseyerek Rusya’nın özgül koşullarına uyarlamaya çalışmışlardır.

Belinski ve Herzen’in yazılarında da görülebileceği gibi onlar önce Fransız materyalizmine ilgi duymuş, sonra yükselişe geçen Hegel idealizminden etkilenmiş fakat ardından önce Feuerbach’ı sonra da Marx’ın diyalektik materyalist dünya görüşünü benimseyerek özgün bir Rus düşünce sistemi yaratmışlardır.

Bu sürecin doğal sonucu ise dünyayı temelinden değiştirecek olan büyük Ekim Devrimi’dir ki devrimin önderi Lenin birçok eserinde Rus devriminin büyük devrimci demokrat düşünürler olan Belinski, Herzen, Çernişevski ve özellikle de bu çalışmaya almadığımız Plehanov’un düşünsel mirası üzerinde yükseldiğini teslim edecektir.

Tarihsel Materyalizm ya da Marksizm

Okumakta olduğunuz bu cildin son bölümünde ise felsefe tarihinin zirvesini oluşturan *praxis* felsefesinin (diyalektik tarihsel materyalizmin) büyük düşünürleri olan Marx ve Engels’in öğretileri yer almaktadır.

Sınırlılıklar ve olanaklar, bilimsel gelişmelerde olduğu gibi siyasi-ideolojik bilinç sıçramaları açısından da geçerlidir. Tabii ki bilimsel gelişmeyle ideolojik bilincin koşulları hiçbir zaman birebir üst üste oturmaz. Neticede ideolojik-felsefi gelişmenin, maddi zeminden görece bağımsız ve kendine özgü bir boyutu de olacaktır.

Felsefenin kat ettiği gelişmeyi (birebir olmamakla birlikte) üç aşağı beş yukarı bilim alanında da saptayabiliriz.

Materyalist felsefenin diyalektik yöntemi benimsemesi tarihsel önemdedir. Emekçi sınıfların, özellikle de sanayi proletaryasının, 19. yüzyılın ortalarından itibaren (sanayileşme hamlesiyle birlikte) güçlenerek kendi başına siyasi bir hareket oluşturmaya yeni tip devrimlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Devrim teorisi, Marx ve Engels’ten çok daha önce keşfedilmişti elbette. *Sınıf mücadelesi* kuramı Marx’tan çok önce Fransız tarihçileri tarafından ortaya atılmıştı zaten. Ancak *tarihin sınıf mücadeleleri temelinde ilerlediği* teorisi henüz ortaya atılmamıştı ve işte bu Marx ve Engels’e aittir. Bu gerçek kendisini, 1848’te yazılan *Komünist Partisi Manifestosu*’nda ifade edecektir.

Bilim ve Felsefe İlişkisi

Felsefi gelişmelerin izlerini en açık biçimde fizikte, tıpta-anatomide, kimyada, biyolojide, yer bilimlerinde vb. alanlarda görmek mümkündür. Aynı şekilde doğa

bilimleri alanındaki muazzam gelişmeler de tersinden felsefenin gelişmesini belirlemektedir. Bu gerçeğin önce felsefeye, sonra da eşitsiz gelişme yasası üzerinden devrimler teorisine etkiye bulunduğu görülebiliyordu.

19. yüzyılın ortasından itibaren maddenin farklı hareketlerinin keşfi; elektrik, mekanik, termodinamik, gazların bulunması, insanın tanımadığı veya bilmediği bir dizi yeni hareket biçiminin ve bunların birbirine dönüşerek varlıklarını devam ettirdiklerinin anlaşılması; enerjinin sakınım yasası; her varlığın ve genel olarak maddenin gelişiminin sayısız hareket biçimleri tarafından belirlenmesi; değişimin ve dönüşüm süreçlerinin bilimi olan *morfoloji* kavramının (Goethe) ortaya atılması; felsefede diyalektik yöntemin kabul edilmesini kolaylaştıran etmenlerdir. Aynı şekilde felsefi açıdan diyalektik yöntemin kabul görmesi, bilimsel alanda yeni ufukların açılmasını ve yeni olguların daha kolay kavranmasını sağlamıştır.

Her şey birbirine bağlıdır ve her şey birbirini aşarak yeni bir şeyde meydana gelmektedir. Bu görüşü bu açıklıkta olmasa bile Leibniz'in *monad* kuramından bu yana biliyoruz.

19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bilim alanında kaydedilen üç önemli gelişme felsefe alanında etkin olan metafizik anlayışa yıkıcı darbeler vurmuştur.

Bunlar:

- Hücrenin gelişim kuramı;
- Enerjinin dönüşüm (sakınım) yasası;
- Dünyanın ve canlılarının sürekli dönüşerek (Darwin) bugünkü duruma geldikleri kuramı.

Francis Bacon, deneysel bilimin babası olarak bilimsel çabaların gerçekler zemininde yürütülmesini önermiş ve bunun için de deneyi bilimin temel yöntemi ilan etmişti. Şimdi bilim ilk kez katı (durağan) ve parçalı haliyle değil, süreçler ve birbiriyle bağlantıları içinde inceleniyordu ki bu ancak diyalektik yöntem benimsenerek yapılabilirdi.

Anlaşılabileceği gibi hem bilimsel keşifler felsefi kavrayışı derinleştirmekte, hem de felsefi bakış açısı dünyayı nesnel açıdan algılamayı kolaylaştırmaktadır.

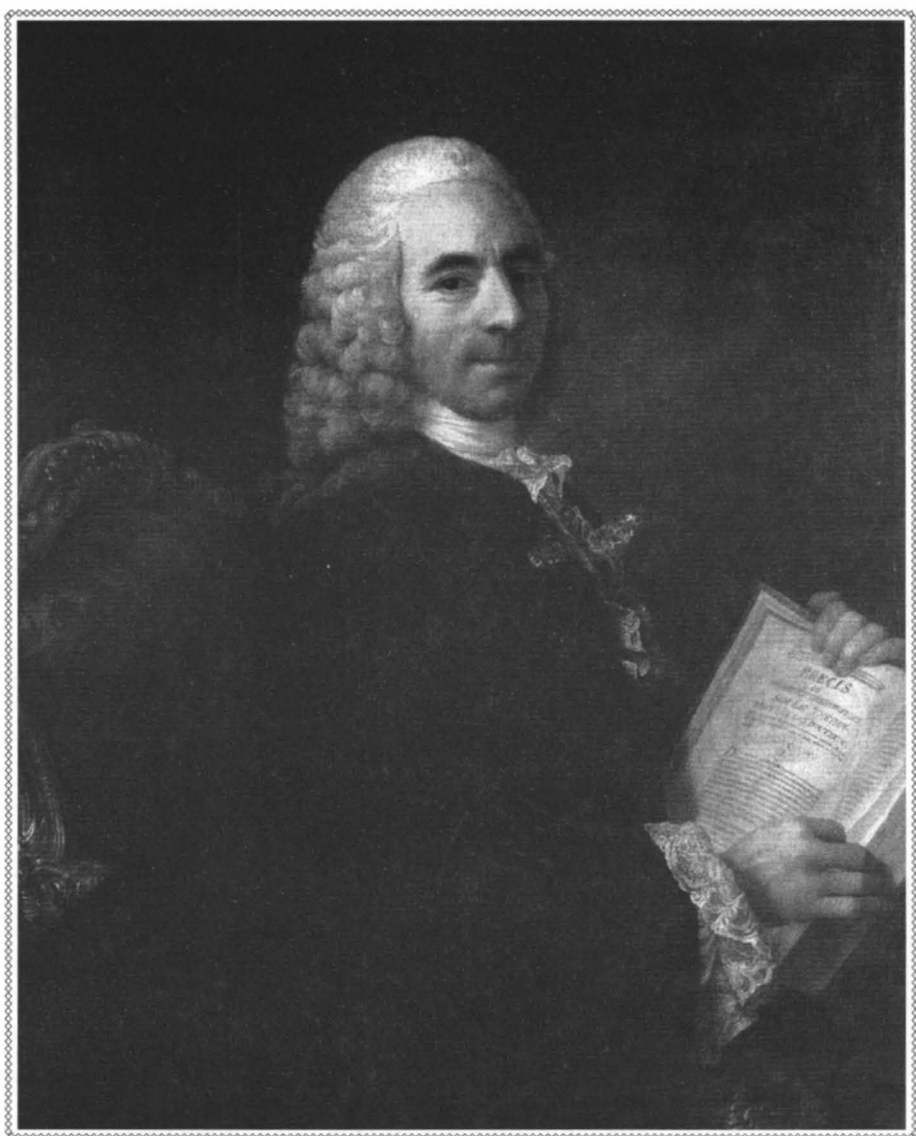
Marx ve Engels bütün bu süreci bilimsel, ekonomik, felsefi, siyasi ve ideolojik yönleriyle kavrayarak temel bir ilkede sentezlemiş ve bu bakış açısını sadece emekçi sınıfların durumunu açıklamak için değil, aynı zamanda insanlık tarihinin kavranmasını sağlayan bir öğretiyeye dönüştürmüşlerdi. Onlar, bunu yapmakla insanlığa muazzam bir yöntem ve bilimsel miras bırakmışlardı.

Bu ciltte esas olarak bu sürecin hikâyesi yer almaktadır...

BİRİNCİ BÖLÜM

EKONOMİ POLİTİĞİN TEMEL KLASİKLERİ

Quesnay, Smith, Ricardo, Sismondi

FRANÇOIS QUESNAY (1694-1774)

“Ellerinden ve emeğinden başka hiçbir şeyi olmayan sıradan bir işçi, bunları da fırsat buldukça başkasına satınadıkça hiçbir şeye sahip olamaz. İşçinin ücretinin miktarı, onun yaptığı her işte, eninde sonunda ve gerçekten de sadece onun zorunlu geçimini sağlayacağı kadarla sınırlandırılmaktadır.”⁶

Robert Jacques Turgot

Yeni Bir Öğreti Olarak *Ekonomi Politik*

Klasik iktisatçıların piri Adam Smith’in Marx üzerindeki etkisini bilmeyen yoktur. Neticede Marx, yeri geldikçe bunu *Kapital*’de vurgular; fakat Fransa’nın en saygın hekimlerinden ve Marx’ın ifadesiyle söylersek “ekonomi politığın öncülerinden” olan François Quesnay’in etkisi ise pek bilinmezdi; ta ki Marx’ın ekonomi politik üzerine tuttuğu ve *Kapital*’in dördüncü cildi olarak yayımlamayı düşündüğü notları 1930’lu yılların sonlarında keşfedilene ve yayınlanana kadar...

Söz konusu notlar incelendiğinde görülecektir ki *Kapital*’in ikinci cildi, Quesnay’in ünlü *Tableau Economique*’i olmadan yazılamazdı. Aslında Quesnay’in ünlü *Tablo*’su bir bakıma Marx’ın sayesinde yeniden gündeme gelmiş oldu. Çünkü *Ekonomik Tablo*, neredeyse yüz yıl boyunca, yani Marx *Kapital*’de ondan bahsedene kadar unutulmuştu. Quesnay’in baskısı tükenmiş olan söz konusu eseri, yüz yıl sonra yeniden (1894) yayımlanacaktır.⁷

⁶ Büyük Fransız Devrimi’nden önce (1776) sağlam bir devlet bütçesinde ısrar ederek, devletin iflasını engellemeye çalışan maliye bakanı Turgot, ekonomik açıdan üçüncü sınıfı da rahatlatmayı amaçlayan projelerini gerçekleştiremeden görevden alınmıştı. Quesnay ve Vincent Gournay’in yanı sıra Turgot, fizyokratların en önemli teorisyenlerinden biriydi.

⁷ Joseph John Sprengler, “François Quesnay (1694-1774)”, *Geschichte der Politischen Ökonomie*, (Hrsg.) H.C. Recktenwald içinde, Kröner Verlag, Stuttgart: 1971, s. 42.

Quesnay, söz konusu eserinde toplumların ekonomisini, kendisini sürekli üretim ve tüketim yoluyla; bir bakıma değiş-tokuş ve sirkülasyon üzerinden yenileyen bir kan dolaşım sistemine benzetmişti. Quesnay'e göre bir yılın sonunda sisteme yatırılan sermaye ile sonuçta elde kalan sermaye arasındaki fark, bir bedenin sağlık durumunu açıklayan sağlık raporu gibidir; toplumsal refahın ve gelişmenin ne durumda olduğunu işte bu fark ortaya koymaktadır. Ünlü hekim, üzerinde o güne kadar çok fazla düşünülmemiş, ancak iktisat teorisinin can damarlarından birini oluşturan önemli bir faktöre, milli hasılanın (zenginliğin) esasını oluşturan emeğe, emeğin yarattığı değer kavramına ve yıllık büyüme verilerinin toplumsal anlamına da dikkat çekmişti.⁸

François Quesnay, bir hekim olarak yaptığı parlak kariyerinin ardından bugün hâlâ iktisat kuramcıları arasında birçok açıdan tartışma konusu olan *değer, meta dolaşımı, milli hâsıla, yıllık büyüme* gibi iktisat teorisinin temel kavramlarını ortaya atan iktisat teorisyenlerinin başında gelir.⁹ O gün açısından ekonominin siyasalına ilişkin en bilimsel yaklaşım olan bu tablonun sadece küçük bir kusuru vardı; zik-zaklarla bezenmiş olmaktan dolayı biraz karmaşıktı ve bir bilmeceyi andırıyordu.

Quesnay'ın ayırt edici özelliği, onun salt iktisadi sorunlara (üretim, teknoloji, muhasebe) değil, fakat özellikle iktisadın siyasetle ilişkisine, üretim ve tüketimin toplumsal-siyasal kararlarla olan ilişkisine, kısacası ekonomi politiği oluşturan esaslara (iktisat kuramı) parmak basmasıdır.

Bir Hekimin Tarihsel Keşfi

Kimilerine göre bir bilmeceyi andıran, ancak incelendiğinde ekonomi politiğin temel kavramlarına açıklık getirdiği görülen *Tableau Economique*, Marx'a göre, "O güne kadar ekonomi politiğin bir yanıt borçlu olduğu soruna tartışmasız dâhi-ce yanıtı" vermiştir. "Bugüne kadar ekonomi politiğin hiçbir teorisyeni böylesine düşünsel bir zirveye ulaşamamıştı."¹⁰ Quesnay, "ulusal ekonomiyi ilk kez sistemli olarak inceleyen ve bütünlüklü bir model sunan"¹¹ dâhiydi.

Peki, sosyal bilimler dünyasına bir şema sunarak bir anda o günün Fransa ve İngiltere'sinin iktisat dünyasının gündemine oturan Quesnay kimdir?

1694'te kuzey Fransa'da 13 çocuklu bir ailenin sekizinci çocuğu olarak dünyaya gelen Quesnay'nın babası sıradan bir köylüdür. On bir yaşına kadar okuma olanağı bile bulamayan François, kısa süreliğine bir papaz tarafından eğitildikten sonra, 1711'de "bir meslek edinsin" diye bakır kalıpcılığı alanında uzmanlaşmış bir işletmeye çırak olarak verilmiştir.

Cerrahi ve tıbbi çizimler yapan bir atölyede kalıplar çıkaran Quesnay, fırsatlardan istifade ederek önce cerrahi üzerine verilen derslere katılmış, sonra da

⁸ Wassily Leontief, Almarin Phillips, "François Quesnay (1694-1774)", *Geschichte der Politischen Ökonomie*, (Hrsg.) H.C. Recktenwald içinde, Kröner Verlag, Stuttgart: 1971, s. 47.

⁹ François Quesnay, *Ökonomische Schriften*, in zwei Bänden, Bd. 1, Erster Halbband, Akademie Verlag, Berlin: 1971.

¹⁰ Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert*, Band 1, Dietz Verlag, Berlin: 1973, s. 319.

¹¹ Vera Linss, *Die wichtigsten Wirtschaftsenker*, 5. baskı, Marix Verlag, Wiesbaden: 2014, s. 19.

meşakkatli bir uğraşın sonucunda tıp doktoru unvanını kazanmıştı. Bununla da kalmayan Quesnay, matematik, felsefe ve botanik de okumuştur. Ama her şeyden önce Yunanca ve Latince dillerinin bir aşığıydı.¹²

Rönesans'la birlikte yıkıma uğrayan skolastik felsefenin dayanaklarından biri de kuşkusuz Galen'in canlı organizmalar üzerine yazdığı öngörüleridir. Galen'e göre vücuttaki kan, iç organlar tarafından salgılanır ve sonra yeniden iç organlar tarafından vantuz gibi somurulurdu. Bu anlayış 17. yüzyılın sonlarında kısmen çürütülmüştü, fakat kalp-damar sistemine ilişkin bilimsel verilerin tamamı henüz bilinmiyordu.

Galen'in kuramsal açıklamalarına dayanan birçok hekim, 18. yüzyılın sonlarında bile hastalıkları iyileştirmenin bir yöntemi olarak vücuttan damara delik açarak kan alma/akıtma yöntemine başvuruyordu.

Quesnay, ilk kez tıpta yeni bir anlayışa neden olacak olan *kan dolaşım sistemini* ortaya atacaktı. Ona göre bedenin herhangi bir yerinden kan almakla hasta iyileştirilemezdi; çünkü vücut, organlar üzerinden değil fakat belirli bir merkezden pompalanan kanla besleniyordu. Teorisini, içi su dolu ve kapalı bir boru sistemiyle kanıtlamıştı. Bir yerden eksilen kan, vücudun belirli bir organından değil, fakat genel kan deposundan eksilmiş oluyordu.

Bu kuram tıp dünyasında bir devrim etkisi yaratmıştı. Bunun üzerine Quesnay, 1749 yılında Fransa Kralı 15. Louis'nin baş metresi Madam Pompadour'un özel doktoru olma şerefine erişmişti. Bu, Pompadour'un konutunda kimi zaman aşırı alkol ve yağlı yemek tüketiminden kaynaklanan sağlık sorunları yaşayan kralın da özel hekimi olmak demekti. Nitekim öyle de olmuş ve Quesnay, kısa bir süre sonra sarayın resmi hekimlerinin listesine alınarak başhekim unvanı kazanmanın olanaklarına da kavuşmuştu.

Ardından Versailles Sarayı'na da yerleşen Quesnay'in, o günün gözde aydınlanmacılarıyla, özellikle de *Ansiklopedi*'yi çıkaran Diderot ve d'Alembert'le tanışması ve onlarla dostluğunu ilerleterek devrimci fikirlerle tanışmasının önü açılmıştı. Nitekim Madam Pompadour'un onu salon toplantılarına davet etmesiyle birlikte bu olanaklar da sağlanmış olacaktı.

Öteden beri aydınlanmacılar, özellikle de onların yayını olarak bilinen *Ansiklopedi*'nin yazarları, Madam Pompadour'un en yakın dostları sayılırdı. Başta Diderot ve d'Alembert olmak üzere birçok radikal aydınlanmacı, söz konusu yemekli toplantıların müdavimlerinden. Bu sayede Quesnay, dönemin en ünlü ve yetkin düşünürleriyle tanışacak ve onlardan etkilenecek fikirlerini daha da sistematize etme fırsatı bulacaktı.

Fizyokratlar Okulunun Önemi

Söz konusu salon toplantılarına yine iktisat alanında ünlenecek olan İngiliz ahlak filozofu Adam Smith de katılacaktı. Gerçi Quesnay *Ansiklopedi*'ye beklen-

¹² Jacqueline Hecht, "François Quesnay (1694-1774)", *Geschichte der Politischen Ökonomie*, (Hrsg.) H.C. Recktenwald içinde, Kröner Verlag, Stuttgart: 1971, s. 29.

diği gibi tıp hakkında değil, daha çok felsefe, ekonomi ve özellikle de tarım hakkında yazılar yazacaktı. Böylece Quesnay'ın bu alana ilişkin gözlem ve incelemeleri onun ülke çapında ünlenmesinin yolunu açacaktı.¹³

Aydınlanmacılar gibi Quesnay de olgulara doğa yasaları açısından (bilimsel) yaklaşıyor ve her olgunun temelinde maddi bir zorunluluk arıyordu. Aydınlanma düşüncesinin en önemli özelliği, 17. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'da güçlenmekte olan materyalist akımı fen bilimlerinin ötesine taşıyarak, toplumsal alanlarda etkin kılmasıydı. Sonradan bu anlayış, toplumsal-siyasal alana da taşacak ve buradan hareketle de büyük devrimin, 1789 Fransız Devrimi'nin zorunlu gerekçesini oluşturacaktı.

Başını Quesnay'ın çektiği iktisat kuramcıları kendilerini "fizyokratlar" (doğal koşulların yöneticileri-maddeciler) olarak tanımlıyorlardı. Amaçları ekonomiyi doğal-maddi (kültür ve uygarlık değil) açıdan incelemek ve böylece ona bilimsel bir altyapı kazandırmaktı. Kendisi de fizyokrat okulunun bir taraftarı olan Abbe Baudeau, fizyokratların ne olduğunu şöyle açıklamaktaydı:

Gerçek ekonomistleri kolayca karakterize edebiliriz. Onlar bir üstada bağlıdırlar ki o da Dr. Quesnay'dir. Öğretileri tarım felsefesidir (*L'analyse economique*); klasik eserleri: *Fizyokratlar*. Tanımı: *le Tableau Economique*; ve bu bir terminolojidir ki kadim Çin bilgelerinden ödünç alınmıştır (Ephemerides, April 1776).¹⁴

Quesnay de tıpkı Sokrates gibi, konusunda az eser vermiş, ancak çok sayıda ünlü öğrenci yetiştirmiş bir düşünürdür. Onu bilim dünyası açısından ölümsüz kılsa da devlet, toplum ve üretim sürecine canlı bir organizma bütünlüğüyle yaklaşmasıdır. O ekonomik hayata, her açıdan iç içe geçmiş; ortak bir kan dolaşım sisteminden beslenen ve belli bir organın arızalanmasıyla bütün vücudun da etkileneceği bir uzuvlar bütünlüğü anlayışıyla yaklaşıyordu ve böylece ülkenin toplumsal barışına, halkın refahına ve Fransa'nın ekonomik ve siyasi kalkınmasına yönelik tablolar ve tasarılar sunmuştu.¹⁵

Felsefe üzerine makaleler kaleme alan Quesnay, zamanının en büyük kısmını profesyonel mesleğinin dışındaki bir alana, üretim alanına yani tarım alanına hasredecekti. Böylece o, 1758 yılında, kan dolaşım sisteminden esinlenerek, iktisat tarihini belirleyecek olan *Tableau Economique*'i ortaya atacaktı.

1750'li yılların ortalarında kurulan ve aralarında Mirabeau (1789 Devrimi'nde ünlenecek olan hatip Mirabeau'nün babası), Nemours, Trosne, Riviere, Baudeau gibi filozof, düşünür, iktisatçı ve bilim insanının bulunduğu Fizyokrat Okulu¹⁶

¹³ Jacqueline Hecht, *age.*, s. 33.

¹⁴ Akt. Gide, Ch.+Rist, Ch., *Geschichte der volkswirtschaftlichen Lehrmeinungen*, 2. Aufl., Haz. Franz Oppenheimer, Jena: 1921, s. 3.

¹⁵ Joseph John Sprengler, "François Quesnay (1694-1774)", *Geschichte der Politischen Ökonomie*, (Hrsg.) H.C. Recktenwald içinde, Kröner Verlag, Stuttgart: 1971, s. 41.

¹⁶ Fizyokrat Okulu için bkz. Labice, G/Bensussan, G., "Physiokratismus", *Kritische Wörterbuch des Marxismus*, Bd. 6, Argument Verlag, Berlin: 1987, s. 1018 vd; Bensussan, G., Labice, G., *Marxizm*

Fransa'da 25 yıl boyunca etkili olacaktı; genel kuramsal etkisi ise günümüze kadar devam edecektir. Akımın başını doğal olarak Quesnay çekiyordu; çünkü Fizyokratlar Okulu'nu oluşturanlar esas olarak onun öğrencileriydi. Fransa'nın devrimden bir önceki maliye bakanı Turgot da onlara sonradan dâhil olacaktır.

Sonradan, başta İngiliz filozof ve iktisat kuramcısı Adam Smith ve David Ricardo olmak üzere klasik iktisatçılar onlardan çok etkilenecek ve söz konusu kuramı daha da geliştireceklerdi. Bu akımın o gün açısından devrimci bir anlam ifade eden toplumsal-liberal tezlerinin başında ise sonradan Adam Smith'e atfedilen, "Bırakın yapsınlar, bırakın geçsinler!" (*Laissez faire, laissez passer!*) ilkesi bulunuyordu.

Onlara göre ekonomik ve toplumsal sorunlar, tıpkı bir bedenın uzuvları gibi doğal olarak iç içe geçmiştir ve bunları birbirinden ayırmak kesinlikle mümkün değildir. Uzuvların beslendikleri ortak bir havuz (dolaşım sistemine) söz konusudur. Bu nedenle yanlış müdahalelerden sadece vücudun dengesini bozacağı için sakınmamalı (çünkü bir yerde yapılan yanlışlık bütünü etkilemektedir), aynı zamanda doğru yere yapılan müdahaleyle vücudun zindeleşmesi sağlanmalıdır. Onlara göre ekonomik birikimin esas kaynağı (tabii ki o zayıflatılmazsa), doğrudan üretimin yapıldığı tarım ve hayvancılık alanıdır. Her iki ekonomik alan (hayvancılık ve tarım) eninde sonunda refah ve mutluluğun kaynağı olarak her şeyi düzene sokacaktır.

Doğanın bağrında göveren besin ürünleri, insana sunulan "karşılıksız bir armağandır" ve bunlar, toplumların milli hasılasının esasını oluşturur. Onların üretilmesi ve dolaşıma sokulması, ekonominin de esasını oluşturur.

Bu anlayıştan hareket eden Quesnay, ilerleyen yaşlarında (64 yaşında), bugün bakıldığında basit bir şema gibi gözükten ekonomik tablosunu bilim dünyasına sunduğunda birçok şeyin (üretim, tüketim, para, kazanç, para ve mal dolaşımı, vergilendirme sistemi vs.) aydınlanmasını sağlamış ve böylece ekonomiye, üretime, tüketime ve emeğe bilimsel açıdan yaklaşılması gerektiğini kanıtlamıştır.

İlk nüshası, bazı teknik parçaları som altından olan özel kraliyet matbaasında basılan *Tableau Economique*'in birkaç sayfasını okuyan Kral'ın, "Ne yazık ki Doktor (Quesnay), bu alanın uzmanı değil; uzman olmadığı halde bu işin uzmanlarından kat be kat daha fazlasını bilmektedir" dediği rivayet edilir.¹⁷

Fransa'da Ekonomik ve Siyasal Koşullar

Peki, söz konusu kuram, Fransa'nın hangi koşullarının ürünüydü ve hangi sorunlara çözüm üretmek için ortaya atılmıştı? Kısaca buna bir göz atalım.

18. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Fransa, gelişmekte olan İngiltere'ye sadece Asya ve Amerika'daki nüfuz alanlarını kaptırmakla kalmamış (böylece İn-

Sözlüğü, çev. Volkan Yalçınoklu, "Fizyokrasi", Yordam Kitap, 2017, s. 379; Bouvier, Maurice/Jesus İbarrola, Ajam/Pasquarelli, Nicolas, "Fizyokrasi", *Marksist Ekonomi Sözlüğü*, çev. A. Baren/İ. Yaşar, Sosyal Yayınlar, İstanbul: 1977, s. 181.

¹⁷ Jacqueline Hecht, *age*, s. 35.

giltere dünyanın hâkimi haline gelecekti), aynı zamanda Avrupa'da 7 Yıl Savaşı (1756-1763) olarak bilinen mücadeleden de yenilgiyle çıkarak liderlik konumunu bütünüyle kaybetmişti.

1750'li yılların Fransa'sı birçok açıdan zayıflamış bir ülke durumundaydı. Halkın %85'i köylük alanlarda yaşıyor; ülkenin temel üretimi tarım ve hayvancılığa dayanıyordu. Manifaktür sistemi henüz gelişmemişti, erken bir zamanda merkantilist (ticaret) sisteme yönelerek tarım ve hayvancılığı ihmal etmekle kalmamış, aynı zamanda tarımın kapitalistleşmesinin de önünü tıkamıştı. Bu nedenle de köy ve kentlerde yoksullaşma baş göstermişti. Ülke adeta yoksulluğun kısıracında kıvrılmaktaydı.

Ekonominin temel dayanağı olan tarım alanında ne düzgün bir teknoloji kullanılıyordu ne de köylülerin ihtiyaç duydukları tohum ve gübre temin edilebiliyordu. Bu nedenle de köylüler, ekilebilir toprakları belli bir kira karşılığında üstlenmekte ve büyük bir emekle meydana getirdikleri ürünün yüzde ellisini de kira bedeli olarak toprak baronlarına bırakmaktaydı. Üretimi kısıtlayan ve zaafla uğratan bir dizi feodal düzenleme ve yasa hem ithalatı zorlaştırıyor hem de fazla ürünün serbestçe satışını imkânsız kılıyordu. Bu nedenle de köylüler, kıtlık döneminde açlık sınırında yaşarken, üretim fazlası elde ettiklerinde de ürünü istedikleri gibi pazarda değerlendirebilme imkânlarından (rekabetin yasaklanması nedeniyle) yoksun kalıyorlardı. Bu nedenle de kalıcı bir birikim yaratamıyorlardı.

Aristokratlarsa esas olarak toprak sahipliğinden dolayı, sadece üretimi ihmal etmiyor aynı zamanda saray yaşamına mahkûm olmaktan kaynaklanan lüks tüketim ve harcamaların girdabına sürüklenmişlerdi. Dudak uçuklatan giderlerini ise topraktan elde ettikleri rantla karşılamaya çalışıyorlardı. Bu nedenle de aristokrat kesimde hem maddi hem de siyasi açıdan güçsüzleşme ve yoksullaşma baş göstermişti.

Her ne kadar ticaret erbabı gelişme içinde olsa da yine de birçok yasal düzenleme ve sınırlama hem malın ülke içinde serbest dolaşımını kısıtlıyordu hem de bin bir türlü verginin ödenme zorunluluğu tüccarlar açısından sıkıntılı bir durum yaratıyordu.

Ayrıca dış pazarların İngiltere'ye kaptınılmış olması nedeniyle endüstri ürünlerinin ihracatında da ciddi sorunlar baş göstermişti. Ülkenin yoksullaşması, tarım ürünlerinin sabit bir fiyattan satılması, iç pazarın canlanmasını kesintiye uğrattıyor ve neticede toplu bir yoksullaşmaya neden oluyordu.

Devletin ekonomiye aşırı müdahalesi, hem merkantilist sistemin hem de tarımda kapitalist gelişmenin önünü keserek ülkenin çöküntüye sürüklenmesine yol açıyordu.

Halkın aşırı yoksullaşması ise (köyden kente yoğun göç, kent varoşlarının işsiz insanlarla dolup taşması) hem toplum içindeki yozlaşmayı derinleştiriyor hem de suç oranında ciddi bir artışa neden oluyordu.

Bu durumu bütün açıklığıyla gören Quesnay'ın amacı kralı ve onun en yakınında yer alan toprak sahiplerini hükümünü doldurmuş ekonomik yöntemlerden

vazgeçmeye ikna etmektir. Bunun için de onların yararına olabilecek tedbirler, formüller ve çıkar yolları arıyordu. Ona göre tarım ürünlerinin aşırı vergilendirilmesi çok yanlıştı ve bu üretimin boğulmasını neden oluyordu. Eğer toprağı işleyen köylüler, refaha kavuşurlarsa bu doğal olarak hem toprak sahiplerinin daha fazla zenginleşmesini sağlayacak hem de kentler ve özellikle de zanaatkârlar bundan yararlanacaklardı. Böylece bütün ülke refah ve bolluk toplumuna doğru yol alacaktı. Bunun için de 1758 yılında canlı bir bedenin kan dolaşım sistemini örnek alarak ünlü “Tableau Economique”i hazırlayacaktı.

Amerikan Devrimi’nin liderlerinden Thomas Jefferson, Fransa’da elçi olarak bulunduğu bir dönemde (1780’li yıllarda) Fransız halkının içinde bulunduğu açlık ve sefaleti bir mektubunda şöyle betimlemektedir:

Dün sabah etrafa bir göz atmak niyetiyle gezintiye çıktım... Kasabadan çıkar çıkmaz benimle aynı yöne yürüyen yoksul bir hanımla karşılaştım. Fakir emekçi kesiminin içinde bulunduğu yaşam koşulları hakkında bilgi almak için onunla sohbet etmeye başladım ve öncelikle dağa hangi yoldan gidebileceğimi sordum; sonra sohbe mesleği, yaşam şartları ve durumu hakkındaki sorularla devam ettim. Bana gündelik işçi olduğunu ve günlük yevmiyesinin 8 kuruş ya da 80 sent olduğunu; bakması gereken iki çocuğa sahip olduğunu ve oturduğu ev için de aylık 30 lira (yani yetmiş beş günlük ücreti) kira ödediğini, sürekli çalıştığı halde doğal olarak sıklıkla ekmek parası bulamadığını anlattı. Yaklaşık bir buçuk km beraber yürüdükten sonra, ayrılırken, bana oraya kadar rehberlik ettiği için ona 24 kuruş para verdim. Şükran gözyaşlarına boğuldu, içtenliği ağzından tek kelime çıkarmamasından anlaşılıyordu. Muhtemelen daha önce hiç bu kadar büyük miktarda bir yardım almamıştı. Bu küçük *yürek sızısı*, yoluma yalnız devam ederken, mülkiyetin adaletsiz dağılımı ve bunun neden olduğu, bu ülkede tanık olduğum ve tüm Avrupa’da tanık olunabilecek, sayısız sefalet halleri üzerine beni bir dizi düşünceye sevk etti. Eğer bir ülkede, hem işlenmemiş topraklar hem de işsiz fakirler varsa, bunun anlamı mülkiyet yasalarının, doğal hakkı ihlal edecek biçimde genişletildiğidir. Dünya, tüm insanlara, hem işlemek hem de yaşamak için verilen ortak bir kıymettir.¹⁸

Jefferson’ın da üstüne basarak vurguladığı toprak reformunun Fransa’da acilen başlanması zamanı çoktan gelmiş ve hatta geçmekteydi. Ancak tahta yeni oturmuş XVI. Louis, sadece bu reformlara yanaşmamakla kalmayacak aynı zamanda Avrupa’da büyük bir saygınlığı olan maliye bakanı Turgot’yu da görevinden alacaktır.

O güne kadar devleti esas olarak kral, onun yanı sıra kilise ve her ne kadar son yıllarda fazla bir etkiye sahip olmasa da aristokratlar yönetiyordu; ancak ekonomik gelişmenin geleceği Quesnay’ın ifadesiyle “üretmeden tüketen sınıflara” değil, tarım, hayvancılık ve kısmen de ticarete etkin olan sınıfların emeğine bağ-

¹⁸ Thomas Jefferson, *Bağımsızlık Bildirgesi*, çev. Gül den Kurt, Doruk Yay., İstanbul: 2012, s. 85/86.

lıydı. Bu nedenle de devrim Alexis de Tocqueville'nin ifadesiyle "kaçınılmaz hale gelmişti"¹⁹.

Görüldüğü gibi toplum hem derin bir krize yuvarlanmış hem de birbirine ölüme düşman iki kampa bölünmüştü. Bir tarafta başını kralın çektiği, aristokrat sınıfı ve kilise, yani "asalak sınıf", diğer tarafta ise başta köylülük olmak üzere kent yoksulları, ilerici aydınlar (özellikle Aydınlanmacılar ve Ansiklopedistler) tüccarlar ve işletme sahipleri, yani "üretici güçler".

Fransa toplumunun içinde bulunduğu tehlikeli durumu ilk fark eden de fizyokratlar olmuştu. Onların amacı sınıf çatışmalarını reformlarla yumuşatmak, devletin merkantilist (ticareti esas alan) siyasetlerinin yerine tarım ve hayvancılığa yaslanan farklı politikalara dönmek ve böylece ekonomik gelişmenin önündeki bütün bürokratik ve sınıf hâkimiyetinden kaynaklanan imtiyazları kaldırmaktı.

Üretimi kısıtlayan yerel (bölgesel) vergilerin kaldırılmasını savunan fizyokratlar, birincisi genel bir vergi sistemiyle tarım ve hayvancılığı rahatlatmayı, ikincisi de halkın ürettiklerini istediği fiyata satmasını sağlayacak yasal düzenlemelerle toplumsal refahı yükseltmeyi umuyorlardı. Onlara göre nasıl olsa köylüler yaşamak için endüstrinin ve manifaktürün ürettiği tüketim ürünlerine yönelecek ve böylece karşılıklı bir alışveriş ortamıyla bütün kent ve köylük alanlar canlanacaktı. Üretim ve tüketim esasına dayanan mal dolaşımı (kan dolaşımı olarak düşünebiliriz) kendiliğinden kendi dengesini bulacak ve böylece herkes ürettiğinin karşılığını alacaktı.

Quesnay'ın en önemli saptaması, değer ve zenginliğin altın ve gümüş stokunun değil, üretenlerin emeklerinin bir ürünü olmasıydı.

Hobbes'un insan ve toplumlar hakkındaki görüşlerini yanlış yorumlayarak toplumsal hayatı karamsar bir bakış açısıyla değerlendiren muhafazakârların aksine devrimci-liberaller, insanın doğal ortamda daha özgür, daha üretken ve daha barışçıl olduğuna inanıyor ve eğer suni müdahalelerden (feodal devletin kısıtlayıcı müdahaleleri) kaçınılırsa, özgürlükle birlikte refah ortamının da kendiliğinden oluşacağına hükmediyorlardı.²⁰

Quesnay'ın Tarihsel Anlamı

Peki, Quesnay'ın "Ekonomik Tablo"sunda ne vardı?

Ona göre toplum esas olarak üç sınıftan oluşmaktaydı: Tarım ve hayvancılıkla uğraşan köylüler; toprak sahibi aristokratlar ve ekonomiye artı bir katkı sunmayan ama yine de ihtiyaç ürünleri üreten zanaatkârlar ve söz konusu tüketim ürünlerini dış ülkelere satan tüccarlar sınıfı.

Quesnay o gün açısından, ekonomik gelişmenin esas yönünü okuyamayan bir darlıkla, üçüncü sınıfın gayri safi hasılaya önemli bir katkı sunmadığını varsaymış ve onun "steril sınıf", yani Türkçede biraz halk dilinde ifade edersek "ne kokan ne bulaşan" bir sınıf olduğunu düşünmüştü.

¹⁹ Alexis de Tocqueville, *Das Zeitalter der Gleichheit*, Kröner Verlag, Stuttgart: 1954, s. 124 vd.

²⁰ Heinrich Bortis, *Die Entstehung des klassischen Systems -B. Physiokratie* (F. Quesnay, Ders Notları); <https://www.unifr.ch/withe/assets/files/Bachelor/Theoriengeschichte/Physiokratie.pdf> (30.08.2016).

Quesnay'a göre üretim, dağıtım ve tüketim, tıpkı kan dolaşımında olduğu gibi kopmaz bir şekilde birbiriyle bağlantılıydılar. Ancak bütün bu sistemin, mal ve para dolaşımını ortaya koyan şemanın ana omurgasını, yani tablonun temelini tarım ve hayvancılık oluşturmaktaydı. Bu nedenle de devlet bütün olanaklarını seferber ederek söz konusu sınıfı rahatlatmalı ve onun ürettiğinden daha fazlasına sahip olmasını sağlamalıydı. Söz konusu fazladan gelir, yeniden üretim alanına aktarılacağı için bütün halkın yararlanacağı bir ekonomik gelişmeye yol açacaktı. Aksi takdirde ekonomik gelişme boğulacak ve toplumsal çöküş baş gösterecekti. Bunu Quesnay şöyle ifade etmektedir: "Toplanan vergilerden elde edilen gelirlerden hareketle ve vergi gelirlerinin ihaleye verilmesinden kaynaklanan yeni kesintileri de hesaba katarsak, üzüm bağlarından elde edilecek ürünün daha da azalacağını öngörebiliriz; ayrıca daha önceden belirlenmiş tarihte (1683) yürürlüğe girecek olan diğer vergiler de hesaba katılınca bağcılarının mevcut üretim ve tüketiminin de oldukça kısılacağı görülecektir."

Quesnay bu görüşlerini Paris'te Mirabeau'nün ve Madam Pompadour'un evinde etrafıca anlatmış ve sonra da bunları çeşitli fırsatlarda dile getirmişti.

O, görüşlerinin ne kadar devrimci olduğunun bilincindeydi: "Gayri safi hasılanın, yardımcı araçların, gerçek ve gerçek olmayan hasılanın ne olup olmadığını veya hangi giderlerin gereksiz olup olmadığını birbirinden ayırtırmak ve sınıflandırmak ekonomi politiğin temelini oluşturur. Bu, insana çok faydalı ancak bugüne kadar bilinmeyen bir alandır. İnsan buradan hareketle yararlı ve yararlı olmayan bütün para hareketlerini görebilir ve tabii ki halklar arasında yaygın olan bütün gülünç önyargıları da."

Quesnay'ın Tablo'yla sunduğu kuramın en önemli yeniliklerinden biri de teori ile pratiğin iç içe olmasıdır. Pratikten hareket eden Quesnay, bir asır sonra keşfedilecek olan "ülke ekonomisinin büyüme oranı"na ilişkin önemli veriler sunmuştur.

Dönemin birçok aydın ve düşünürü, Quesnay'ın söz konusu görüşlerinin sadece iktisat tarihi açısından değil, aynı zamanda insanlık tarihi açısından da çıkarıcı olduğunu ileri sürüyorlardı. Dupont de Nemours'a göre, "onun dâhice buluşu, bilimselliğiyle geometri ve cebir gibi önemlidir". Mirabeau'ye göre *Tablo Economique*, "en az yazı ve paranın bulunuşu kadar önemlidir"²¹. Marx ise şu değerlendirmeyi yapar: "Sermayenin analizi, burjuva ufku açısından bakarsak, esas olarak fizyokratların eseridir. Düşünsel anlamda çağdaş iktisatçıların gerçek babaları onlardır." Yine aynı şekilde Marx şunları yazar:

Onların en büyük başarısı, sermayenin temel bileşenlerini, onun dolaşım içindeki hareketini, aldığı biçimi, artı-değerin kökenine ilişkin girişimlerde bulunarak sermayenin önemli kavramlarını açıklığa kavuşturmuş olmalarıdır.²²

Kısaca özetlemek gerekirse; fizyokratların birinci başarısı, sermayenin oluşum

²¹ Werner Hofmann, *Theorie der Wirtschaftsentwicklung-Sozialökonomische Studententexte*, c. 3, Duncker+Humblot Ver., Göttingen: 1966, s. 40/41.

²² Karl Marx, *Marx-Engels Werke*, Band 26/1, s. 3 ve 12.

(birikim) sürecini, üretim aşamasında etkin olan araç ve diğer bileşenlerini birbirinden ayırtmış ve bunları doğal bir sürecin birbirinden farklı olguları olarak görmeleridir. İkincisi ise, sermayenin dolaşım sürecindeki elementlerini, sabit ve hareketli (değişebilir) sermaye olarak iki farklı unsurlar olarak kavrayarak bir bakıma Adam Smith'in daha da ileriye taşıyacağı bir kuram oluşturmalarıdır. Ancak fizyokratların en önemli zaafı, kapitalist üretim sürecini (doğal olması nedeniyle) kendi tarihselliği içinde değil, fakat onu ebedi bir olguymuş gibi kavramalarıdır.²³

²³ Karl Marx, *Werke*, c. 26/1, s. 12, 13.

İKTİSAT YAZILARI²⁴

Mektuplar II

Bay de Fourbonnaye'ye [sic]

Ticaret Müfettişi

Rue Neuve St. Roch, rue d'Argenteuil, Paris

Bayım, bana içkilerden alınan özel vergilerin ayrıntılarına dair bilgiler veren uzun mektubunuzu çok zahmet edip yazdığınız için size minnettarım. Toplanan vergilerden elde edilen gelirlerinden hareketle ve vergi gelirlerinin ihaleye verilmesinden kaynaklanan yeni kesintileri de hesaba katarsak, üzüm bağlarından elde edilecek ürünün daha da azalacağını öngörebiliriz; ayrıca daha önceden belirlenmiş tarihte (1683) yürürlüğe girecek olan diğer vergiler de hesaba katılınca bağcılarının mevcut üretim ve tüketiminin de oldukça kısıllacağı görülecektir. Söz konusu vergi, [ihaleyle satın alınmış] vergilere²⁵ iki kat yansıyacaktır.

1. Kesin kurallara bağlanmadan önceki uygulamalara göre, bildiğim kadarıyla çoğunlukla henüz ürün pazara götürülmeden önce el altından satılır ve böylece söz konusu vergi de ödenmezdi.

2. Bağcılarının kendi tüketimleri için ödeyecekleri efektif miktar, onlar açısından saptanmış olanın üstüne çıkacaktır. Bütün açısından düşünülünce söz konusu miktarın 1/5 oranında bir fazlalık yaratacağı görülmektedir. Dipnotta

²⁴ François Quesnay, *Ökonomische Schriften*, in zwei Bänden, Bd. 1, Erster Halbband, Akademie Verlag, Berlin: 1971.

²⁵ Maliyesi sıkıntılı olan devletler, toplanması gereken vergileri, önceden ihale yoluyla zengin tüccarlara-bankerlere satarak erkenden gelir elde etme yoluna giderlerdi. İhaleyi alan zenginlerse ödediklerinin birkaç katını halkın sırtına yüklerlerdi.

bahsi geçen konu hakkında yaklaşık bir ifade kullanmakla yetineceğim, çünkü tabii ki eğer siz, her şeyi etraflıca düşündüğünüz gibi çerçevesi belirlenmiş bir yaklaşık değeri olanaklı görüyorsanız.

Dolaşım konusu hakkında yazdığınız görüşlerinizi oldukça beğendim; insan söz konusu döngüyü, gerçek ve doğru ilkeler temelinde tahayyül etmelidir. Çünkü eğer söz konusu olan bir devletin safi hasılasını veya ticaretten elde edilen gelirin miktarını araştırmaksa, bu durumda basit para dolaşımının hiçbir anlamı olamaz.

Eğer doğrudan mal sahibinden satın alınan bir kısağın fiyatı 300 livre²⁶ ise o zaman söz konusu kısağı aynı fiyattan olmak kaydıyla istediğiniz sıklıkta satabilirsiniz, bu koşullarda mevcut geliri hiçbir şekilde büyütemezsiniz; çünkü aynı kısağı 20 kez satmakla 2000 lira daha servetin oluşması sağlanmış olmaz. Ticarete, mal alım satımı yoluyla tedavüle sokulan paranın miktarı, farklı ellerde dolaşması nedeniyle sürekli yanlış değerlendirilmektedir. Ticaret üzerinden kullanılan varlıklar her zaman tüketim ve yeniden üretim üzerinden yenilenen varlıklardır; eğer bir devletin safi hasılası yükseltilmek isteniyorsa, bu durumda satışı gündemde olan varlığın sürekli yenilenmek suretiyle artan miktarını da hesaba katmamız gerekir. Ancak bir şeyin, alım satım yoluyla birkaç kez muhasebeye dâhil edilmemesi için dikkatli olunmalıdır; gayri safi hasılaya, doğa tarafından meydana getirilen toprak mahsullerinin pazardaki (değerine) ilk satışlarından elde edilen gelir dâhil edilmelidir; ilk satışın dışında, ayrıca malın yurtdışı satışından elde edilen gelir de tabii ki malın [yurtdışına] satışını hal yoluna sokmak için yapılan ek masraf yeniden çıkarıldıktan sonra muhasebeye dâhil edilmelidir. Neticede söz konusu masrafların, doğanın sağladığı üretim üzerinden yeniden karşılanan gelirden bütünüyle ayrılması gerekir. Çünkü topraktan gelir elde etmek için arazi kiralayan şahıs, işçi ücretleri, toprak kirası vs. ödemek zorundadır; fakat şahıs, önden yaptığı bütün masraflarını üretimle birlikte yeniden elde edecektir, ne var ki bir devlet açısından bütün bu üretim gayri safi hâsıla demektir. Ürünü kiracıdan satın alan şahıssa, malı ilk kez satın alırken yapılmış olan masraflardan daha fazlasını alım fiyatı üzerinden karşılamış olacaktır; bunlar nakliyat, işçilik ve ürünün işlenmesi için yapılan masraflardır. Ancak ürünün yeniden bir başkasına satılmasıyla elde edilen gelir, devletin gayri safi hasılasına dâhil edilemez, çünkü ürün, doğa tarafından ikinci kez üretilmemiştir. Eğer söz konusu gelir yeniden hesaba dâhil edilirse o zaman

²⁶ Fransa'da 18. yüzyıla kadar kullanılan para birimi. 19. yüzyıldan sonra para birimi franc oldu. 1 livre, 490 gr gümüş demektir, ancak her ne kadar livre hesap işlerinde kullanılsa da basılmış para olarak tedavüle sokulmadı.

da muhasebeye ikinci kez işlenmiş olur. Örneğin, yevmiyeleri ödenmiş işçiler tarafından inşa edilen bir evin masraflarının toplam olarak 20 bin lira olduğunu varsayalım. Bu evin inşası nedeniyle devlet fazladan herhangi bir varlığa sahip olmamıştır, çünkü işçiler yaşamlarını sürdürebilmek için ev sahibinden aldıkları ücretleri ekmeğe, şaraba, et ürünlerine, giyeceklere vs. yatırmışlardır. Evin sahibi onlara, daha önceden yaptıkları masrafları ödemiştir: Burada iki kez satış yapılmaktadır ve dolayısıyla da herhangi bir zenginlik artışı söz konusu değildir. Aynı şey evin kirası için de söz konusudur; evin sahibi için gelir olan şey, kiracı için giderdir. Evin sahibinin edindiği gelir devletin gayri safi hasılasına dâhil edilemez, çünkü evin sahibince elde edinilen gelir zaten kiracıdan alınmıştır. Birinde çoğalan, diğesinde eksilmektedir ve bu nedenle de söz konusu gelir, gayri safi hasılda herhangi bir artış ya da gelişme yaratmamaktadır. Fakat durum, arazisini kiraya veren ve bunun karşılığında da kira gelirine sahip toprak sahibi açısından farklıdır, çünkü o varlığını artırmış olmaktadır. Kiracı toprak sahibine, ondan kiraladığı topraktan edindiği ürün üzerinden ödeme yapmaktadır; bu nedenle de toprak sahibinin geliri kiracının varlığının bir kısmını azaltmamaktadır. Buradaki gelir artışı, devletin varlığına bir artı olarak eklenmelidir, çünkü burada hakikaten ihtiyaç duyulmayan bir gelir fazlalığı söz konusudur.

Kiracının ürün elde etmek için önceden yaptığı ödemelere gelince, neticede bu masraflar ürünün yeniden satışıyla elde edilmektedir. Gerçi bu boş yere hibe edilmiş bir varlık değildir, fakat bunlar doğa tarafından yeniden meydana getirilen gelirlerdir. İnsan bir yere kadar, zanaatçılıkla elde edilen ürünler için yapılan masrafların da doğa tarafından yeniden karşılandığını düşünebilir. Yani, mal sahibinin [üretim için] yaptığı masrafların doğanın ürettiği ürünler üzerinden yeniden elde edildiğini açıkça söyleyebiliriz. Buradan da şu sonuç çıkar: Masraflar zanaatçılığın hüneri üzerinden karşılanmaz. Demek ki zenginlik, zanaatçılık sayesinde değil, fakat sadece ve sadece doğanın yarattığı ürünler üzerinden gelişme gösterir ve çoğalır. Bu nedenle de onu veya başka bir faktörü gayri safi hasılaya dâhil etmek doğru olmaz. Söz konusu dolaşımın şemasında, dolaşımın bütün aşamalarında gayri safi hasılanın miktarını gösteren zenginliğin ve bu zenginliğe neden olan ilk satış fiyatının kökenini görebilirsiniz ve dolayısıyla ilk satışın tekrar edildiği her alış ve satış hareketinin öne çıkmış unsurlarının gayri safi hasıladan ayrılmış olması gerektiğini (ister bu işlenmiş ürünler, ister besin ürünlerine ilişkin ödeme isterse karşılıklı ticaret ve değiş tokuş yoluyla elde edilmiş olsun) anlarsınız. İşte bu dolaşımın gerçek halidir. Görüldüğü gibi bugüne kadar hiç kimse tarafından incelenmemiş ama gerçeğe

ulaşmanın yolunu gösteren ve esas olarak üç önemli noktadan oluşan söz konusu alan böylece ortaya çıkarılmıştır.

Bu noktalar şunlardır: Kullanım değeri, ticareti yapılabilen besin ürünlerinin hareketinden başka bir şey değildir; ancak söz konusu hareket, tüketim yoluyla sürekli yok edilirken aynı anda da üretim üzerinden yeniden tazelenmektedir; bir kısım tebaa açısında gelir ve kazanç olan şey, başkaları için gider veya gelirinin azaltılması demektir ki devletin zenginliği bundan etkilenmez, çünkü bu söz konusu zenginliğin sadece dağıtılması demektir; devletin gayri safi hasılası ise esas olarak doğal ürünlerin üretiminden ve dış ülkelerle yapılan ticaretten elde edilen net gelirin bileşiminden oluşur.

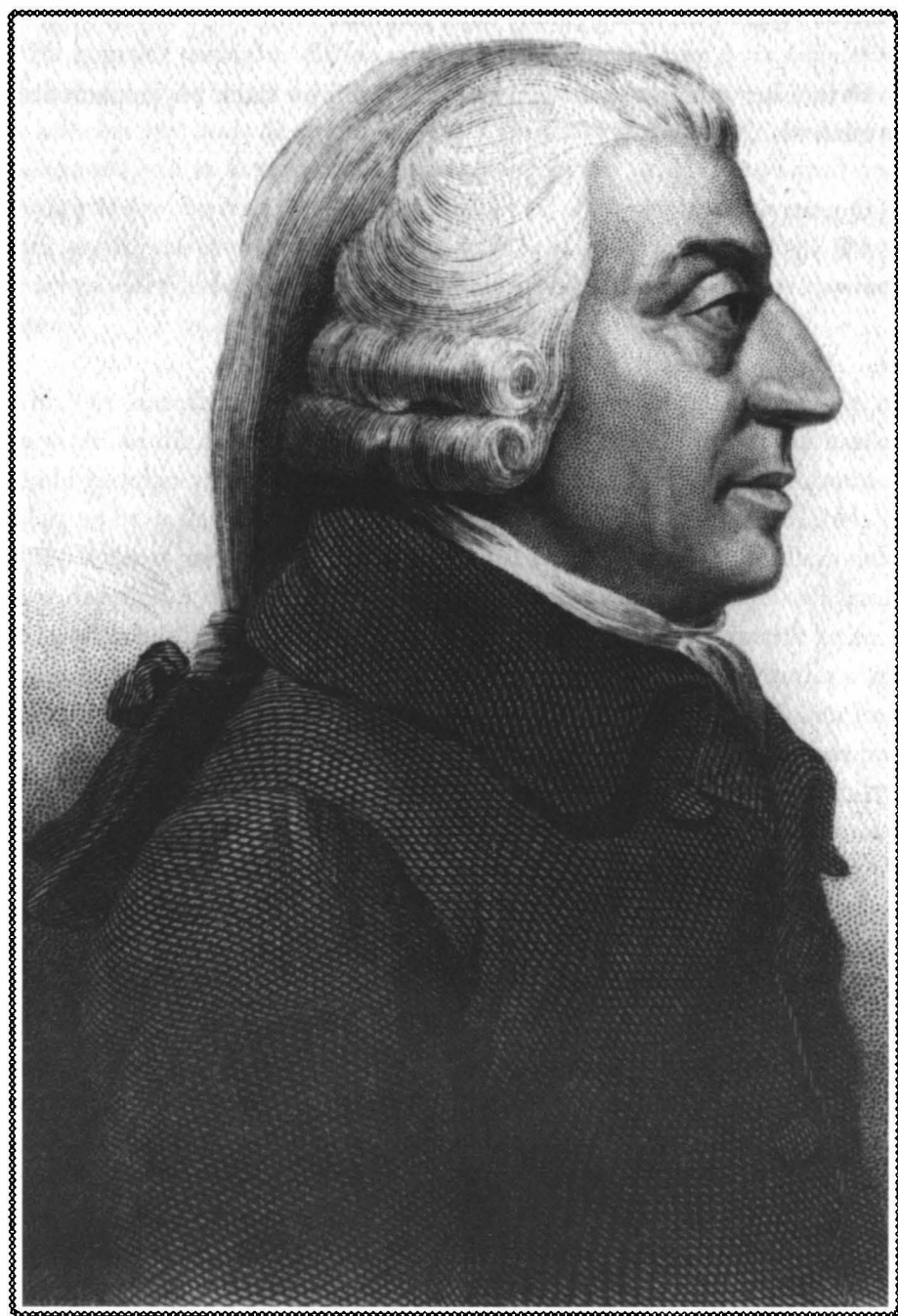
Haliyle insanlar, manifaktür ve fabrikalar üzerinden üretilen ürünlerin neden yeterince dikkate alınmadığını sorgulayacaktır. Bunların gayri safi hasılaya olumlu katkıları ancak çalışanların, toprak ürünlerini tüketmek üzere satın almaları ve bu yolla söz konusu ürünlerin pazar değerini sabit tutmalarıyla ölçülür. Devletin gayri safi hasılası, bir kez söz konusu toprak mahsulleri, onları pazar değerlerini de ekleyerek hesapladıktan sonra, bunların gayri safi hasıladaki payları bütünüyle dikkate alınmış demektir. Geri kalan karmaşık kısmı ise muhasebeye iki kez etkide bulunmasınlar diye sadece yardımcı unsurlar olarak dikkate alınmalıdır. Ancak eğer bunlar, ihracat dolaşımları üzerinden ya da bir başka şekilde artı bir gelir elde etmeye neden olmuşlarsa, bu durumda bunları yardımcı unsurlar olarak ele almak ciddi anlamda yanlış olur. Bu konu kendine has özellikleri olması nedeniyle özel olarak araştırılmalıdır. Birinci adım, doğal mahsullere ait pazar değerlerinin bir bütün olarak hesaplanmasıdır; çünkü söz konusu değer, hangi biçimde ortaya çıkarsa çıksın ya da yekünü ne olursa olsun, gayri safi hasılaya nasıl olsa dâhil edilmiştir. Bu nedenle de bağlardan elde edilen gelir hakkındaki araştırma önemlidir: Tahıl, bağlar, ormanlar, hayvancılık, madencilik, balıkçılık vs. bunlar dikkate alınması gereken büyük unsurlardır. Bunun dışında, iç pazardan farklı bir pazar oluşturmaları nedeniyle farklı değerlendirilmesi gereken dış ticaretten sağlanan safi hasılanın önemi, onun söz konusu ürünlerin pazar fiyatlarını sabit tutmasındandır; tabii ki toprak mahsullerinin üretici güçlere ulaştırılmasını sağlayan endüstri ürünlerini sadece aracı olarak dikkate almak gerekir.

Gayri safi hasılanın, yardımcı araçların, gerçek ve gerçek olmayan hasılanın ne olup olmadığını veya hangi giderlerin gereksiz olup olmadığını birbirinden ayırtmak ve sınıflandırmak ekonomi politiğin temelini oluşturur. Bu, insana

çok faydalı ancak bugüne kadar bilinmeyen bir alandır. İnsan buradan hareketle yararlı ve yararlı olmayan bütün para hareketlerini görebilir ve tabii ki halklar arasında yaygın olan bütün gülünç önyargıları da.

Bayım, her zaman olduğu gibi size içten bağlı ve sadık bir kulunuz olarak saygılarımla...

Quesnay
4 Eylül 1758

ADAM SMITH

(1723-1790)

“Toprak ve arazilerin henüz sahihsiz olduğu ve sermayenin de tek bir elde toplanmadığı doğal koşullarda çalışanların emeklerinin ürünü bütünüyle kendilerine ait olurdu. O dönemde ne bir toprak baronu ne de ürününü bir başkasıyla paylaşmak zorunda kalan bir çalışan vardı. Eğer bu koşullar böyle devam etmiş olsaydı, iş bölümünün bir sonucu olan üretici güçlerin gelişmesiyle, işgücünün karşılığı olan ücret de artmış olacaktı. Dolayısıyla her şey zamanla herkese ait olacaktı. Böylece her şey daha az bir emek gücüyle üretilebilecekti ve aynı oranda emek gücüyle üretilen ürünler de birbirine denk geleceğinden, sorunsuz bir şekilde değış tokuş edilebilecekti; daha az emek gücüyle üretilen ürünler de kolaylıkla satın alınabilecekti.”

Adam Smith

Bırakınız Yapsınlar Bırakınız Geçsinler mi?

Ulusların Zenginliğı kitabı hakkında hemen hemen her şeyi biliyoruz, fakat yazarı hakkındaki bilgilerimizse ne yazık ki çok kısıtlıdır.

Bildiklerimiz, onun İngiltere’nin Gal bölgesinde aynı adı taşıyan bir avukat ve gümrük denetçisinin oğlu olduğu, ancak babasının henüz o doğmadan öldüğüdür. Bu nedenle de bir toprak baronun kızı olan Margret Douglas, babasız kalan bebeğini sadece hayatının merkezi haline getirmes aynı zamanda onun mutluluğı ve başarısı için bütün imkânlarını da seferber eder.

Babasının ölümünün dışında Adam Smith’in hayatında kritik bir rol oynayan bir başka dramatik olaysa, onun 4 yaşındayken çingeneler tarafından kaçırılmış olması ve kovalamaca esnasında kaybolduğudur; ancak o bir süre sonra bulunarak ailesine teslim edilecektir. Görüldüğü gibi Adam Smith, bir insanın yaşayacağı iki büyük travmayı birden henüz bebeklik dönemindeyken yaşamıştır.

Muhtemelen kaçırılma olayı nedeniyle ailesi onu 14 yaşına kadar özel öğret-

menler tutarak evde okutmuş ve sonra da yüksek eğitime devam edebilsin diye onu, İskoçya'nın en gözde üniversitesi olan Glasgow Üniversitesi'ne göndermiştir.

Tabii ki Smith her zaman talihsiz bir çocuk olmamıştı. Glasgow Üniversitesi sayesinde İskoçya'nın ünlü Aydınlanmacısı Francis Hutcheson'dan sadece ders almayacak aynı zamanda onun himayesinde büyük bir teorisyen de olacaktır. Smith'in, Hutcheson'dan aldığı felsefe ve ekonomi derslerindeki başarısı, onun nasıl gelişeceğinin de habercisi olacaktır. Okuldaki başarısı ona 1740'ta bir burs kazandıracak ve o da bunun yarattığı motivasyonla 1746 yılına kadar felsefe eğitimi alacaktır.

Adam Smith'in biyografi yazarları, onun her zaman cana yakın, yardım sever ve sıradan emekçilerle iç içe; babasız kalması nedeniyle de annesine ve dadısına çok düşkün, sürekli okuyup yazması nedeniyle de çok dalgın biri olduğunu kayda geçiriyorlar.

O, hem entelektüel birikimini hem de dengeli denebilecek ruhsal gelişimini esas olarak annesine borçludur. Smith, annesiyle dadısını hayatının sonuna kadar yanından ayırmamış. Önce annesinin kaybı ve ardından da dadısının yaşama veda etmesi onu derinden sarsmış ve uzun bir süre söz konusu kayıpların etkisinden kurtulamadığı belirtilmektedir.²⁷

Kim bilir belki de birçok kez âşık olduğu halde hiçbir kadınla uzun süreli bir birliktelik kuramamasının nedenlerinden biri de anne ve dadısına olan bağlılığıdır.²⁸

Smith'in seyahatleri sevdiği, başka coğrafyaları merak ettiği, İngiliz kentlerinin yanı sıra Avrupa'nın birçok başkentini (kısmen görev icabı) severek gezip dolaştığı bilinmektedir.

Ancak onun dolaşp en sonunda döndüğü yerin her zaman doğduğu küçük kasabası olduğu da not edilmektedir. Nitekim hayata gözlerini kapadığı yer en yakın dostlarının bulunduğu küçük kasabasıdır.²⁹

Anlatıldığına göre o tartışma ve sohbetlerde oldukça çekingen, kalabalık ortamlardansa hiç hoşlanmazmış; hatta bir kenara çekilerek kendi kendine konuşmuş. Zihinsel yoğunlaşma belirtileri, Smith'in ölümüne kadar devam eden bir özelliği olarak hatıralarda yer alacaktır.³⁰

Hatta o çoğunlukla, okuma yazma işine öylesine yoğunlaşmış ki günlük hayattan koptuğu bile olurmuş. Kasabadaki insanların onu çok erken saatte sokakta, sabahlığı içinde dalgın dalgın yürürken veya kendi kendine konuşurken görmeleri de pek şaşılacak bir şey değilmiş.

Onun üretenlerden ve emekçilerden yana olan sınıfsal tavrını ise özel ilişkilerinde de görmek mümkündür; birçok yazar onun basit ve sıradan emekçilerle soh-

²⁷ J.+Scott Rae, W. Robert, "Adam Smith", *Geschichte der Ökonomie* (Haz. C. Recktenwald) içinde, Kröner Verlag, Stuttgart: 1971, s. 68/69.

²⁸ J.+Scott Rae, W. Robert, *age.*, s. 55.

²⁹ J.+Scott Rae, W. Robert, *age.*, s. 69.

³⁰ J.+Scott Rae, W. Robert, *age.*, s. 56, 64, 73.

bet etmekten hoşlandığını, yoksulların ve emekçilerin bulunduğu mekânlardan sıkılmadığını ve adeta onlarla zaman geçirmekten haz aldığını belirtilmektedirler.

Smith'in Bilim Ahlakı

Adam Smith insan canlısı olduğu kadar bilimsel ahlaka da çok önem vermiş. Onun hakikate bağlılığı, yansız tutumu ve bilimsel ahlakı en yüce değer olarak görmesi, herkese güven verir ve takdir toplarmış. Marx da Adam Smith'i değerlendiren yazılarında onun bu özelliğini özellikle vurgulamaktadır: "18. ve 19. yüzyıl burjuva aydınlarının birçoğunda görülen, araştırma ve inceleme merakı, gerçeklere bağlılık ilkesi, sınıf önyargısını bir kenara koyan ahlaklı tutum, Adam Smith'te fazlasıyla mevcuttu."

Bu nedenle Adam Smith eserlerinde çoğunlukla sermaye sahiplerini, sınıfsal hilelerinden (tekelleşme, işçilere az ücret ödemek için anlaşmalara varma vs.) dolayı yererken, çıkarlarını daha etkin bir şekilde savunsunlar diye işçi ve emekçilere de sendika ve meslek birlikleri kurma önerilerinde bulunmaktadır.³¹

Adam Smith eserlerinde, işadamlarına yönelik üç şüphesini her fırsatta dile getirmektedir:

- İşverenler çıkarlarını her şeyin üstünde tutarlar;
- Onlar serbest rekabetin (rekabet ilkesi, Smith'in en önemli kriterinin başında gelir, çünkü sıklıkla atıfta bulunulan "görünmez el" metaforu rekabetten başka bir şey değildir) ilkelerini suistimal etmeye yatkındırlar;
- Onlar kendi çıkarlarına uygun yasaların çıkması veya çıkarlarına olan yasal düzenlemelerin etkin hale getirilmesi için hükümetler üzerinde baskı kurarlar.³²

Bazılarının iddia ettiği gibi Smith, ekonomi politikasının ilkelerini, pazarın çıkarları temelinde değil, fakat devlet, toplum ve pazar üçlüsünün uyumlu olması gerekliliği temelinde gerekçelendirmektedir. Smith bu yöndeki tutumunu, hem insanlar arası ilişkilerdeki "sempati ilkesi"nin önemine hem de araştırmacının "yansız gözlem prensibi"nin sağladığı yararlarla açıklamaktadır.³³ Hatta Custav Schmoller, sözüm ona Smith'in araştırma ve incelemelerini hiçbir etik değere önem vermeden yaptığını vurgulamak için onun bir "tumdengelimci ve materyalist" olduğunu ileri sürer. Bu bakış açısı doğru değildir, ancak araştırmalarında nesnel olduğu kuşku göstermez.³⁴

Adam Smith'in en dikkat çeken yanlarından biri de onun çok ender bulunabilen kitaplardan oluşan servet değerindeki kitaplığıdır. Kütüphanesinde bulunan kitapların listesinin (kütüphanesi bugün Japonya'da) de kanıtladığı gibi Smith,

³¹ H.C. Recktenwald, "Adam Smith", *Wohlstand der Nationen*, Zweitausendundeins Verlag, Frankfurt: 1989, s. 14.

³² Adam Smith, *age.*, s. 180.

³³ *Age.*, aynı yerde.

³⁴ Akt. Antje Kuttner, *Ökonomisches Denken und Ethisches Handeln*, Springer's Ver., Wiesbaden, 2015, s. 19.

dönemin en önemli yapıtlarını ya incelemiştir ya da fikir sahibi olacak kadar okumuştur.

Ne yazık ki bitiremediği ve yayımlanmaya uygun bulmadığı yazılarını, taslak ve notlarını yok ettirmiştir. Kimyager Black ve jeolog dostu Hutten'nın refakatinde bütün taslaklar ve notlar bir tören merasimi içinde yakılmıştır.

Peki bu taslak metinler ve notlar neden önemlidir? Bu, bir yazarın ve düşünürün hangi aşamalardan geçerek görüş ve düşüncelerini olgunlaştırdığını bilmek açısından önemlidir. Örneğin bugün Marx'ın kaleme aldığı notlar ve taslaklardan hareketle *Kapital*'i hangi teorik aşamalardan geçerek olgunlaştırdığını birebir saptayabiliyoruz. Marx'ın *Kapital*'i yazma sürecinde *Ulusların Zenginliği*'ni en az 8 kez altını çizerek ve notlar alarak okuduğunu söz konusu taslak ve notlar sayesinde biliyoruz.³⁵

Adam Smith özel işlerinde çok titiz, incelediği konuyu derinlemesine araştıran, yazdığını ise oya işler gibi en ince ayrıntısına kadar düşünerek yazdığı bilinirmiş ki başyapıtı *Ulusların Zenginliği*'nin içerdiği muazzam bilgi ve ayrıntılar da bunu kanıtlamaktadır.

Eğitimi ve Akademisyenlik Kariyeri

Okulunu başarıyla bitiren Adam Smith'in ilk başlarda şansı pek yaver gitmez ve bir süre iş de bulamaz. Ancak sonradan yakın akrabaların devreye girmesiyle Edinburgh'ta konuk hoca sıfatıyla herkese açık dersler vermeye başlar. Dersleri renklidir, sosyal bilimlerin birçok alanını (İngiliz edebiyatı, hitabet, ekonomi, felsefe ve hukuk) kapsadığı için de yoğundur. Her ne kadar söz konusu dersler müfredat kapsamında olmasa da ilgi olağanüstüdür. Amfiler tıklım tıklımdır.

Smith bir anda üniversitenin en çok sevilen ve dinlenen hocalarından biri haline gelir. Henüz 27 yaşındayken mantık ve ahlak felsefesi profesörlüğüne atanır.

Mantık ve ahlak felsefesiyle yetinmeyen Smith, kısa bir süre sonra ekonomi üzerine de dersler vermeye başlar. Dersler Latince'dir ancak öğrencilerin yaşının küçük olması (14-16) nedeniyle Smith derslerini İngilizce vermeye başlar, çünkü dersler bu sayede daha kolay anlaşılacaktır.

Bu arda Smith, büyük İngiliz filozofu David Hume'la tanışır ve onunla hayat boyu sürecek sıkı bir dostluk kurar. Tabii ki sadece onunla değil, dönemin ünlü ressamı Joshua Reynolds, Fransız aydınlanmacı, iktisatçı ve maliye bakanı Jacques Turgot, buhar makinesinin mucidi James Watt, ünlü Roma tarihçisi Edward Gibbon, oyuncu David Garrick, dönemin saygın yazarlarından Walter Scott ve Samuel Johnson'nun yanı sıra liberal görüşlere sahip siyasetçi William Pitt'le de çok yakın dostluklar geliştirecektir. Bakan Pitt'le öylesine yakındırlar ki her karıştıktıklarında bakan ayağa kalkarak, "Hepimiz sizin öğrencileriniz" dermiş. Eserlerinden de görüleceği gibi Smith, sadece akıllı bir gözlemci değil aynı zamanda

³⁵ Wolfgang Jahn, "Etappen des kritischen Studium des Hauptwerkes von Adam Smith durch Karl Marx", *200 Jahre Adam Smith*, Akademie Verlag, Berlin: 1976, s. 115 vd.

bencillik, banallik ve benmerkezcilik nedir bilmeyen, insanlara yönelik önyargı taşımayan, açık, dürüst ve gerçekçi bir hümanisttir de.

İlk eseri olan *The Theory of Moral Sentiments / Ahlaki Duygular Kuramı* yayımlandıktan sonra ülke çapında ün kazanır ve kitabı ardı ardına birkaç baskı da yapar. Bu eserinde Smith, insanın doğasına ilişkin önemli saptamalarda bulunurken, “İnsan iradesinin sınırlarını ilahi güçler değil, bizzat insanın kendisi belirlemektedir” der. Bu düşünceler Smith’in hem Aydınlanmacılığını ortaya koyar hem de büyük filozof Hobbes’tan bu yana bir önyargı sonucu genel bir kabul haline gelen insan benliğine ve karakterine yönelik karamsar ve olumsuz görüşleri reddetmiş olur.³⁶

Kritik Paris Seyahati

1763 yılında profesörlük görevinden ayrılan Adam Smith, hayatında önemli bir rol oynayacak olan bir seyahate çıkacaktır. Bu seyahatin amacı, kraliyet ailesine mensup genç Baron Buchleugh’a eğitmen olarak eşlik etmektir. Bu gezi esnasında Fransa’nın yanı sıra Avrupa’nın birçok ülkesini de gezen Smith, sadece dönemin ünlü Aydınlanmacılarıyla tanışmakla kalamayacak aynı zamanda ekonomi politik kuramda derinleştirecektir de. Smith’in Kıta Avrupası’na yaptığı kritik geziden önce de ekonomi politığe ilgi duyduğu ve hatta bu konuda dersler verdiği, sonradan bir öğrencisinin tuttuğu ders notlarının yayınlamasıyla anlaşılmıştır. *Ulusların Zenginliği* gibi hacimli ve bilgi açısından yoğun bir yapıtın birkaç yıllık bir araştırmanın ürünü olmayacağı kendiliğinden anlaşılacaktır; özellikle de eserin atıfta bulunduğu resmi raporların, kraliyet yıllıklarının, şahsi izlenim ve gözlemlerin çapı bunu kanıtlamaktadır.

Smith’in eserlerinde sıklıkla vurguladığı ve özlemini duyduğu uyum dünyası, salt ahlaki ilkelere dayandırılmazdı, bunun ekonomi politığe dayanan maddi bir zeminin de olması lazımdı. Ancak, Smith’in Kıta Avrupası’na yaptığı gezi ve Paris’te felsefi ve edebi sohbetlerin yapıldığı o ünlü salon toplantılarında tanıştığı Aydınlanmacılardan öğrendikleri fikirleri üzerinde çok etkili olacaktır. Bu arada Fransa’nın ekonomik durumuna, yürürlükteki politik düzenlemelere ilişkin topladığı bilgiler, başyapıtının tamamlanmasına önemli bir katkıda bulunacaktır.

Smith, Paris’in ünlü salonlarında, önemli fizyokratların yanı sıra söz konusu akımın lideri Quesnay’le tanışmıştır. Maliye bakanı Turgot’nun yanı sıra Ansiklopedistlerle (Voltaire, Diderot, D’Alembert, Holbach, Helvetius, Madam Geoffrin, Mademoiselle l’Espinasse) de tanışması ona çok şey kazandırmıştır. Hatta Smith’in, eğer üç yıl önce ölmeseymiş başyapıtını Quesnay’a ithaf edeceği de belirtilmektedir.³⁷

Ulusların Zenginliği’nin içerdiği muazzam bilgilere, işbölümüne ilişkin ayrıntılı gözlemlere ve makineleşmeyi anlatan özgün bölümlere, kullanılan yeni kav-

³⁶ Hobbes’un görüşleri için bkz. Usta, Sadık (haz.) *Dünyayı Değiştiren Düşünürler 2*, Yordam Kitap, İstanbul: 2016, s. 92 vd.

³⁷ Gide, Ch., Rist, Ch. *Geschichte der Volkswirtschaftliche Lehrmeinungen*, s. 3.

ramlara ve bunların dayandığı mantığına, özellikle de birbirinden farklı meslek gruplarına ilişkin bilgilere; mesleklerin yapısına, işleyişine, işçilerin kullandığı makineler ve bunların icadına; işlevlerine ve yeniliklere dair verdiği bilgilere bakılırsa, Smith'in Diderot'un yayımladığı 35 ciltlik *Ansiklopedi*'den oldukça faydalandığı görülür. Diderot'un kurduğu *Ansiklopedi*'nin diğer mevcut ansiklopedilerden farkı, onun bilinen ve teknolojinin gelişmesiyle yok olma sürecine giren mesleklerle ve bu meslek dallarında kullanılan makinelerin ve aletlerin yapısına ve işlevine dair ayrıntılı bilgiler (çizimlerle desteklenmiş) vermesidir. En önemlisi de *Ansiklopedi*'nin her fırsatta yaratılan bütün zenginliğin, sadece ve sadece emekçilerin eseri olduğuna dair vurgularındır ki Smith'in de bu görüşten derinlemesine etkilendiği çok açık görülmektedir.³⁸

Yapıtın Tarihsel Önemi

Ekonomi politığe ilişkin önemli eserler, daha önceden İngiltere ve Fransa'da yayımlanmıştı. Hatta bunun Antikçağa kadar giden kökeni de vardır.

Felsefeyi bilimlerin anası olarak gören ve bütün disiplinleri felsefe başlığı altında toplayan Platon'un aksine Aristoteles (MÖ. 384-322) ilk kez birbirinden farklı bilim dallarını ve disiplinleri özgün başlıklar altında tasnif etmişti. Ekonomik ilişkileri de "Oikonomia" üst başlığı altında toplamıştı.³⁹ "Oikos" Yunancada ev, "nomos" ise yasa demektir. Her ikisi birden "ev hanesinin (ailenin) geçiminin kuralları" olarak tanımlanabilir. Ya da üretim ve geçim kurallarının (yasaların) ortaya çıkarılması. Tabii ki Aristoteles bunu siyaset ve ahlak öğretisiyle ilişkilendirerek yapmıştı. Çünkü Aristoteles'e göre insan mutluluğu her şeyin üzerinde yer almalıdır ve bunun gerçekleştirilebilmesi için de toplumlara kural koyan ahlak, yönetim işlerini düzenleyen siyaset ve geçim sorunlarını ele alan ekonomi birbiriyle ilişkilendirilmelidir.⁴⁰

Adam Smith de Aristoteles'in izini takip ederek üretim ve bölüşüm ilişkilerini ahlak ve siyasetle ilişkilendirerek ele almıştı.

Peki nedir ekonomi politik? Engels'e göre genel anlamda o, "modern burjuva toplumunun teorik analizidir". Veya "genel anlamda, insanın toplumsal hayatını belirleyen geçim sorununun, üretim ve mübadeleden kaynaklanan yasalarını düzenleyen bilim dalı" olarak nitelendirmektedir.⁴¹

Marx'a göreyse ekonomi politigi, ilk kez Fizyokratlar özgün bir bilim dalı olarak incelemişler ve düşünürlerin dikkatlerini onun yasalarına çekmişler. Ancak Marx, Adam Smith'in söz konusu bilim dalının temel başvuru kitabını, *Ulusların Zenginliği*'ni yazdığını özellikle belirtmiştir.⁴² Adam Smith'in yapıtının

³⁸ Adam Smith, *age.*, s. 54/55, 180.

³⁹ Aristoteles, *Politika*, çev. Mete Tunçay, 4. basım, Remiz Kitabevi, İstanbul: 1993; özellikle de ilk cildin üçüncü bölümü, s. 10 vd.

⁴⁰ Aristoteles, *Politika*, s.11 vd.; ayrıca bkz. Linss, Vera, *Die wichtigsten Wirtschaftsdenker*, Marixverlag, 4. basım, Wiesbaden: 2014, s. 12/13.

⁴¹ Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, MEW, c. 20, s. 136.

⁴² Karl Marx, *Deutsche Ideologie*, MEW, c. 3, s. 397.

tarihsel önemini kavrayabilmek için önce onun hangi koşulların ürünü olduğuna kısaca göz atmakta yarar var.

18. Yüzyıl Avrupa'sında Durum

18. yüzyıl hem İngiltere ve Kıta Avrupa'sı hem de Kuzey Amerika açısından bilimin yükselişte olduğu, Aydınlanma felsefesininse toplumun bütün düşünsel alanlarını belirlediği ve ekonomik gelişmenin de harikalar yaratan adımlarla ilerlediği bir çağdır.

Her iki bölge (Avrupa ve Amerika) ve ülkeler, sadece ekonomik açıdan zenginleşmekle kalmıyor aynı zamanda bilimde, kültür ve sanat alanında da alabildiğine canlanıyordu. Gemicilik, inşaat, dokuma, kimya, mekanik, ulaşım ve iletişim ezilen ülkelere yönelik saldırganlıkları teşvik etmekle kalmıyor, aynı zamanda bölge halklarını daha yoğun bir şekilde sömürme imkânları da veriyordu. İspanya, Hollanda, Fransa ve İngiltere dünyanın her bölgesinde birbiriyle kıyasıya bir rekabet içindedirler.⁴³

Adam Smith'in doğup büyüdüğü İskoçya ise Büyük Britanya'da yeniliklerin başını çekmekteydi. 18. yüzyılın başından bu yana Aydınlanma felsefesinin serptiği tohumlar, dünyanın gelişmekte olan bölgelerinde verimli toprağa düşmüşçesine boy vermeye başlamıştı.

Maddi koşulların değişimi ve devrimlerin zorunluluğu düşüncesi, birçok bilim ve düşün insanını, çağın sorunlarına (üretim, tüketim ve bölüşüm ilişkileri) daha etkin bir şekilde yanıt aramaya sevk ediyordu. Hiç kimse bu arayışın dışında kalamıyordu.

Adam Smith'in başyapıtını yayımladığı 1776 yılının aynı zamanda Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nin ilan edildiği tarihi olması da bir tesadüf olamazdı. Aynı dönemde yayımlanan Aydınlanma eserlerine baktığımızda (Rousseau, Diderot, Helvetius, Holbach, Franklin, Kant) uygarlık tarihinin yeni bir evreye girdiği, artık çıplak bir gözle görülebiliyordu ki bunun ilk önemli işaretlerinden biri 1789 büyük Fransız Devrimi'dir.

Nitekim Adam Smith bu gelişmenin dışında kalamazdı ve ekonomi politik alanda öncü bir eserle yol gösterici olmuştur. Neredeyse ondan bir yüz yıl önce hem Newton doğa bilimleri alanından hareketle hem de Locke toplumsal-siyasal yasalardan hareketle "doğal yasaların" kendi doğasındaki uyumlu özelliklerinden bahsetmişlerdi. Onlara göre doğanın kendine özgü düzenleyici bir yasası vardı ve bunlara yönelik aşırı müdahale doğal süreci ve gelişmeyi (zenginliği, verimi, gelişmeyi) kesintiye uğratmakla kalmaz aynı zamanda insanlık açısından uyumu da sıkıntıya sokardı. Onlara göre topluma aşırı müdahalenin ifadesi, kralın, aristokratların ve kilisenin devlet ve toplumsal düzene hükmetmeleri ve kendilerine imtiyazlar edinmeleridir.

Bir bakıma Adam Smith, *Ulusların Zenginliği* adlı yapıtıyla, Aydınlanma fel-

⁴³ J. Shukow (haz.), "Die Handelskriege", *Weltgeschichte*, Bd. 5, s. 376 vd.

sefesiyle uyumlu biçimde söz konusu siyasi-ekonomik imtiyazlara ve bunların koşullarını yaratan gereksiz müdahalelere itiraz etmektedir.

Tabii ki Smith'in kuramsal yapısını incelerken, onun 18. yüzyılın insanı olduğu unutulmamalıdır. O, o günün koşullarında, insanın düşünsel anlamda varabileceği en yüksek tepeye ulaşmış büyük bir düşünürdür. Toplumlara analiz edilişi, insanlık tarihine yaklaşımı, bilim, felsefe ve siyasete ilişkin yorumları ve en önemlisi de üretim ve bölüşüm ilişkilerine yönelik gözlemleri ve çözüm önerileri o günün koşullarında atılabilecek en devrimci adımdır. Adam Smith, bir burjuva düşünürdür, ancak o 18. yüzyıl İngiltere'sinin en büyük devrimcisidir de. O gün kuramsal anlamda ondan ötesi yoktur. Onun ötesine geçmek demek, bilimin dışına düşmek, siyasi ve toplumsal hayallere kapılmak demektir.

Aşırı bir yorum olarak değerlendirilebileceğini de göze alarak şunu vurgulayabiliriz: Bir bakıma Smith, *Ulusların Zenginliği* ile 18. yüzyılın *Kapitali*ni yazmıştır. O sonradan ekonomi politığın vazgeçilmez kavramlarını üretmekle kalmaz, aynı zamanda söz konusu kavramlar üzerinden feodalizmin günbatımına işaret eden siyasal-ekonomik bir program da ilan eder.

Eser öylesine etkili olur ki yayınlandığı tarihten (9 Mart 1776) kısa bir süre sonra üst üste beş baskı yapar. Hatta Smith'in amacı, kitaba, İngiltere'nin ticaret tarihine ilişkin kapsamlı bir bölüm de eklemektir, özellikle de İngiliz sömürgeciliğinin sahadaki aracı olan Doğu Hindistan Şirketi'nin tarihçesini yazmaktır.⁴⁴ Ne yazık ki bunu başaramadan hayata gözlerini kapamıştır.

Ulusların Zenginliği'nin özgünlüğünü tartışan iddiaların (fizyokratların kuramını devşirdiği) yersiz olduğu zaman içinde anlaşılmıştır. Smith, eserini kaleme alırken sadece kapsamlı bir teorik araştırmaya girişmemiş aynı zamanda birçok işkoluna ait özgün deneyim ve gözlemlere de sahip olmuştur. Nasıl ki filozof ve ilahiyatçılar, dünya ve toplum açısından genel bir düzen ve yaşam sistemi düşünerek insanlık tarihine yön vermeye çalışmışlarsa, Smith de aynı şeyi ekonomi politik faktörleri kullanarak yapmıştır.⁴⁵

Smith'e göre ilkel doğal durumdan en gelişmiş toplumların seviyesine erişebilmek için, var olması gereken unsurların başında toplumsal huzur, iç barış, düzgün işleyen ve hakkaniyetli ölçüler koyan bir yargı sistemi ve devletin zorunlu giderlerini karşılamak için gerekli olan ve ölçüsü kaçırılmayan bir vergi sistemidir. Gerisini ise, eğer aşırı bir müdahale söz konusu olmazsa "doğal yasalar" kendiliğinden halledecektir.⁴⁶

Nitekim eserin ortaya koyduğu teorik çatı bunu kanıtlamaya yönelik düşünülmüştür. *Ulusların Zenginliği*, insanlık tarihini, üretim, işbölümü ve bölüşüm ilişkilerinin aldığı formlar açısından incelemektedir. Smith zenginlik olarak nitelendirdiği uygarlık birikiminin (ekonomi, sanat, kültür, bilim, teknoloji, etik vs.) nasıl ve hangi süreçlerde meydana geldiğini eserinde ortaya koymaktadır.

⁴⁴ Recktenwald, "Adam Smith", *Geschichte der politischen Ökonomie* içinde, s. 67.

⁴⁵ J. Viner, "Adam Smith", *Geschichte der politischen Ökonomie* içinde, s. 74.

⁴⁶ Adam Smith, *age.*, s. 76.

Eserdeki en önemli vurgu, uygarlık birikiminin temel kaynağının insan emeği olduğu saptamasıdır. İnsan emeğine dayanan uygarlık birikimi, aynı zamanda “kâr”, “gelir” ve “kazanç” olarak betimlenen sömürünün ta kendisidir. Smith, gelişmekte olan ülkelerin yasal düzenlemeleri üzerinden “doğal yasalar” a dikkat çekerek feodal sömürü sisteminin akla ve mantığa aykırı olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁷ Bunun için de birbirinden farklı ülkeleri, üretim alanlarını, toplumsal ve siyasi yapının güçlü ve zayıf yanları birbiriyle kıyaslar. Bu kapsamda devletlerin, toplumların, yasaların, alışkanlıkların, üretim olanaklarının, yöntem ve araçlarının yapılarını inceler; çözümler önerir...

Belirli bir tarih kuramından hareket eden Smith, ülkelerin ve toplumların gelişim süreçlerini ilkel koşullardan en gelişmiş uygarlık düzeyine kadar mercek altına alır. Ona göre uygarlıkların gelişmişlik düzeyini üretim sürecinde kullanılan yöntem ve araçlar belirler. Dolayısıyla siyasi ve toplumsal yapıları belirleyen faktörlerini başında ekonomik ilişkiler gelir. Ki sonradan görüleceği gibi Marx bu saptamayı, teorik programına dâhil edecektir.

Smith'e göre tarihsel sistemlerin yapısını anlayabilmek için toplumların kat ettiği dört ana aşama ve yapıyı bilmek gerekir. Aynı şekilde bir toplumu incelerken onu belli bir konumdan bir başka konuma geçiren dinamikleri de anlamak ve kavramak zorunludur.

Söz konusu aşama ve yapılar, insanların geçimlerini sağlamak için başvurdukları yöntem ve mülkiyet biçimleridir. Bu kriterlerden hareket eden Smith, dört farklı aşamayı avcılık, hayvancılık (çobanlık), ziraatçılık ve en sonunda ticaret ve işletmecilik olarak tanımlamaktadır.

Smith'e göre, uygarlığın gelişme dinamiklerini, insanın mevcut konumunu (maddi, zihinsel ve toplumsal) sürekli iyileştirme çabası belirlemektedir. Bunun her yerde mümkün olduğunu bilen insan, çalışkanlığıyla üretici güçleri geliştirdiği gibi toplumsal ihtiyaçlarını da günden güne çeşitlendirmektedir.⁴⁸

Bir bakıma Adam Smith yapıtında, sınıfların oluşumunu ve toplumsal dönüşümleri üretim sürecinde görmekte ve bu süreci pazar, mübadele, işbölümü ve üretim mekanizmaları üzerinden analiz etmektedir. Buradan hareketle de toplumsal devrimlerin ekonomik temeline ve bunun yasalarının oluşumuna dolaylı olarak dikkat çekmektedir. Sonradan Kapital'de de görüleceği gibi Marx, bu yasalardan oldukça yararlanacaktır.

İşbölümünün Ortaya Çıkışı

Ekonomi politişin yasalarını inceleyen Smith, uygarlaşma sürecinin işbölümüyle başladığını belirtmektedir. Smith'e göre işbölümüyle hem işgücünün verimliliği artmış hem de toplulukların artan üretim verimliliği üzerinden refah toplumuna doğru yol almak mümkün hale gelmiştir.

⁴⁷ Bkz. Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, çev. Harun Derin, İş Kültür Yayınları, İstanbul: 2011, s. 47 vd.

⁴⁸ C. Rechtenwald, “Sunuş”, *Der Wohlstand der Nationen* içinde, s. 28/29.

Sonradan göreceğimiz gibi Smith, işbölümüne dair açıklamalarında diyalektiğe başvurarak yoksunluğun yaratıcılığı, mevcut durumun da (üretim tarzında, aletlerin ve teknolojinin gelişiminde) olumsuzlanarak aşıldığını ileri sürecektir. Bu argümanların sonradan Smith'in yapıtlarını inceleyen Hegel'i derinden etkilemiş ve onun diyalektik yöntemine esin kaynağı olduğu da çok açıktır.⁴⁹

Smith'e göre işbölümü, sadece insanın yetenekleri üzerinde geliştirici bir rol oynamaz aynı zamanda hem üretim sürecinde zaman tasarrufuna yol açar hem de keşfedilen ve icat edilen makine, alet ve yöntemlerin daha verimli kullanılmasını sağlar. Tabii ki insanın sınırsız yaratıcılığı ve zekâsı üzerinde geliştirici bir rol de oynar.⁵⁰

Bu sürecin ana yönlendirici motivasyonu, hareket ettirici motoruysa, insanın kendi çıkarını gözetken eğilimi ve ekonomik-toplumsal açıdan yükselme arzusudur.

Ulusların Zenginliği'nin Anlamı

Adam Smith'in başyapıtı, 200 yıldan bu yana sadece iktisat tarihini değil aynı zamanda siyaset teorisini de etkilemektedir. Peki, bunu tarihsel açıdan nasıl değerlendirmek gerekir?

Ya da Smith, söz konusu eseriyle nasıl bir keşifte bulunmuştur ki ekonomi politığının tarihinde önemli bir yer edinmiştir?

Önce Smith hakkındaki gerici ve ilerici çevrelerin değerlendirmelerine bakalım. Marx, 1842-43 yıllarında, henüz teorik gelişiminin ilk evrelerinde, yani idealist felsefeden materyalist felsefeye geçme aşamasında, Smith'in kuramsal öğretisini dolaylı yollardan tanıma fırsatı bulmuştu. Özellikle Engels'in ekonomi politığa ilişkin makaleleri ona bu konuda yol gösterici olmuştu.⁵¹ Ancak şurası kesindir ki Smith'in öğretisi, Marx'ın onu keşfinden çok önce Hegel öğretisi üzerinden Hegelci solcu grupları etkilemişti. Nitekim Marx, Hegel'in Smith'in yapıtını incelediğini bilmeden (Hegel'in Smith'i incelediği 1930'lu yıllarda ortaya çıkacaktır), onun (Hegel) "modern ekonomi politığının birikimine sahip olduğunu" hayretle saptayacaktı.⁵²

Üretimi kırsal alanla sınırlayan ve dolayısıyla ekonomiye tek taraflı bir bakış açısıyla yaklaşan fizyokratlardan farklı olarak Smith'in görüş alanında kapitalist yeniden üretim süreci vardır ki o önce bu süreci derinlemesine kavrar. Marx ekonomi politik yazılarında, *Ulusların Zenginliği'*ni ekonomi politığının temel klasiklerinden biri olarak nitelemekle kalmaz, hatta onu sıralamanın en başına yerleştirir. Gerçi Smith, fizyokratlardan devrıldığı veya bizzat kendisinin geliştirdiği kavramları, muğlak bir şekilde kullanır ancak buna rağmen onun büyüklüğü, çözemediği sorunları halının altına süpürmeden tartışması, yani "onları çelişkili bir

⁴⁹ Wolfgang Jahn, *200 Jahre Adam Smith*, Akademie Verlag, Berlin: 1976, s. 116 vd.

⁵⁰ Adam Smith, *age.*, s. 52/53.

⁵¹ Bkz. Sadık Usta; <http://odatv.com/yazar/sadik-usta/kapitalin-fikir-babasi-kimdi-1612161200.html> (22 Mart 2017).

⁵² Wolfgang Jahn, aynı yerde.

şekilde ele alarak, kuramın gelişmesine etkin bir katkıda bulunan” tavrıdır.⁵³ Onu kendisinden önceki kuramcılardan farklı kılan da budur. O hiçbir sorunu, açıklamaları çelişki barındırsa bile görmezden gelmez.⁵⁴

Smith kapitalist üretim sürecini inceleyerek, değer, ücret, kâr, rant ve sermaye kavramlarını en gelişmiş haliyle kullanmıştı.⁵⁵ Ayrıca ilk kez Smith, insan emeğinin üretici güçler açısından oynadığı tarihsel rolü doğru teşhis etmiştir.⁵⁶ Hatta bununla da kalmamış, emek değer teorisi üzerinden kapitalist üretim tarzının anatomisini da ortaya koymuştur.⁵⁷ Kendisinden önceki kuramcılardan çok daha berrak bir şekilde pazarın üretim sürecindeki (mal değiş tokuşunun aslında toplumsal ilişkinin pazardaki bir yansıması olduğu) oynadığı tayin edici rolü de doğru (materyalist açıdan) çözümlemiştir. Smith’e göre ürünler iki tür değer kavramı içerirler: Birinci değer kavramı, ürüne olan ihtiyacı ifade ettiği için “kullanım değeri” olarak nitelendirilir; ikincisi ise pazarda ortaya çıkar ve ürüne sahip olana yeni bir ürüne sahip olma olanağı tanır ki bu nedenle ona “değişim değeri” denmektedir.⁵⁸ Örneğin suyun hemen hemen hiçbir değişim değeri yoktur, ancak onun çok yüksek bir kullanım değeri bulunmaktadır. Veya pırlantayı ele alalım. Onun neredeyse hiçbir kullanım değeri yoktur ancak buna karşın büyük bir değişim değeri vardır.⁵⁹ Smith’e göre ürünün pazardaki değişim değeri onun “doğal fiyatıdır” ve bu, üründe harcanan emeğin karşılığı olarak ortaya çıkmaktadır.

Ricardo gibi Marx da *emek-değer* kavramını ortaya atan kuramcının Smith olduğunu düşünür. Marx ayrıca Smith’i, ürün için harcanan emeği nicelik⁶⁰ olarak saptamaya çalışırken de bilim açısından övgüye layık bir çaba göstermektedir.⁶¹ Smith’in değer in ortalama büyüklüğü hakkındaki saptamaları, değer olgusunun en uç noktasına kadar varmasını sağlar.

Kuşkusuz onun ekonomi politiğ in tayin edici kavramlarına yönelik başarıları olmasaydı, Marx’ın keşifleri de muhtemelen daha güdük kalırdı. Marx’a göre Smith’in değer olgusuna yönelik kavrayışı, burjuvazinin bilgi kuramı açısından varabileceği en uç noktayı ifade etmektedir.⁶²

Smith yazılarında sürekli *emek-değer*den bahseder⁶³, ancak *mülkiyet yasasını* Hegel’de olduğu gibi diyalektik yaklaşımla ele almadığından dolayı sömürünün kaynağını tam olarak keşfedemez. Yer yer *artı-değer*den de bahseder, ancak onun “emek potansiyelindeki” varlığını keşfedemez.⁶⁴ Smith’e göre *emek-değer* gibi *kârın*

⁵³ Karl Marx, *MEW*, Bd. 26/1, s. 121.

⁵⁴ Peter Thal, *200 Jahre Adam Smith*, Akademie Verlag, Berlin: 1976, s. 16/7.

⁵⁵ Marx-Engels, *MEW*, Bd. 20, Berlin: 1972, s. 217.

⁵⁶ Adam Smith, *Wohlstand der Nationen*, s. 115.

⁵⁷ Peter Thal, *200 Jahre Adam Smith*, s. 15.

⁵⁸ Adam Smith, *Wohlstand der Nationen*, s. 75, 76, 78.

⁵⁹ Adam Smith, *age.*, s. 75.

⁶⁰ Adam Smith, *age.*, s. 77.

⁶¹ Karl Marx, *MEW*, Bd. 26/1, Dietz Verlag, Berlin: 1973, s. 42.

⁶² Akt. Peter Thal, *200 Jahre Adam Smith*, Akademie Verlag, Berlin: 1976, s. 18.

⁶³ Adam Smith, *Wohlstand der Nationen*, s. 81.

⁶⁴ Karl Marx, *MEW*, Bd. 26/1, s. 53 vd.

kaynağı da somuttur, hâlbuki onun kaynağı emekçinin değer yaratma potansiyelinde yatar. O bir bakıma görüntüye takılarak, olguların (imgelerin) içerdği öz, potansiyeli görememiştir. Bu nedenle de *kâr* ile *artı-değer* arasındaki veya üretim maliyeti ile değer arasındaki farkı kavrayamaz.

Kâr ve Ücret İlişkisi

Smith'in *kâr* ile rantın ücretle olan ilişkisine yönelik açıklamaları ve saptamaları, kapitalist üretim ve bölüşüm ilişkilerine yönelik dâhiyane buluşlarını gözler önüne sermektedir. *Kâr*ı, işverenin emeği olarak gören kaba iktisatçı anlayışların yaygınlığına rağmen Smith bu tuzağa düşmemiş, *kâr*ın ve dolayısıyla sömürünün kaynağını, emekçinin değer üreten emeğinde görerek önemli bir saptamada bulunmuştur.⁶⁵ Ona göre özel mülkiyetin ortaya çıkmasıyla birlikte, sahiplik statüsünden kaynaklanan "havadan para kazanma" dönemi başlamıştır.⁶⁶

Topraklar özel mülk haline geldiği andan itibaren, toprak sahibi, başkalarının emek harcayarak elde ettikleri ürünün önemli bir kısmını talep eder olmuştur. Toprak sahibinin elde ettiği ilk rantıye aynı zamanda toprağa harcanan emekten elde edilen paydır.⁶⁷

Gerçi Smith, kendisinden önceki kuramcılardan farklı olarak sömürünün, *kâr*ın kaynağını ürünü pazarda satışa sunan sermaye sahibinin bir becerisi, hilesi, riski, talihi vs. olarak görmez,⁶⁸ yaratılan değerın tamamının sonuçta ürüne emek harcayan emekçiye ait olduğunu ve dolayısıyla da elde edilen *kâr*ı da söz konusu emek değerın yarattığını belirterek *artı-değer* kavramına çok yaklaşır.⁶⁹ Fakat sorunun kaynağını bütünüyle göremez. Bu sorunu çözmekse Marx'a kalacaktır. Marx'ın 1857 yılından başlayarak *Kapital*'i yazma süreci olan yirmi yıl boyunca Smith'le daima tartışarak "değer", "artı-değer", ürünün "kullanım değeri" gibi kavramları olgunlaştırır.⁷⁰

Smith'in Devrimciliği

Smith'in muazzam bir eserde dile getirdiği devrimci görüşleri, ne yazık ki aradan 250 yıl geçtikten sonra tartışmalı değerlendirmelere tabi kılınmaktadır. Birçok burjuva iktisatçısı, Smith'in görüşlerini dile getirdiği dönemin, çağın ve tarihsel koşulların özgünlüğünü dikkâte almadan onun en geniş liberalizm ve küreselleşme yanlısı olduğu iddialarını dile getirirler. Hatta kimileri açıktan onun küreselleşmenin fikir babası olduğunu bile ileri sürebilmektedir.

Smith eserinin birçok yerinde vurguladığı gibi, eğer yeni yükselen burjuvaziyle onların çalıştırdığı ve emeğini sömürdükleri işçiler arasında bir çıkar çatışması yaşanır⁷¹ ve mevcut hükümet, sermaye sınıfının safında yer alırsa ve hatta kapita-

⁶⁵ Adam Smith, *age.*, s. 149.

⁶⁶ Adam Smith, *age.*, s. 98.

⁶⁷ Adam Smith, *age.*, s. 116.

⁶⁸ Adam Smith, *age.*, s. 96-97.

⁶⁹ Adam Smith, *age.*, s. 85.

⁷⁰ Karl Marx, *MEW*, Bd. 26/1, s. 40 vd.

⁷¹ Adam Smith, *age.*, s. 136.

listleri koruyan yasalar çıkarır ve bunları kolluk gücüyle hayata geçirirse o zaman Smith açıktan emekçilerden yana tutum alacaktır.⁷² Eğer çatışma büyük tekellerle küçük işletme sahipleri arasındaysa o zaman Smith, tekellere tavır alır.⁷³ Eğer çatışma feodal sistemle yeni yükselen sınıf (burjuvazi) arasındaysa, işte o zaman Smith tartışmasız bir şekilde burjuva sınıfından yana tutum alır.⁷⁴ Eğer çatışma, kırsal kesimle imtiyazlı kentler arasındaysa, o hiç tereddüt etmeden safını kırsal kesimden yana belirler.⁷⁵ Eğer çatışma, feodal-aristokrat toprak ağalarıyla toprak kiracıları arasındaysa, o zaman toprak kiracılarının safına geçer. Eğer çıkar çatışması toprak kiracılarıyla tarlalarda çalıştırılan yoksul amele sınıfı arasındaysa, o zaman duraksamaksınız yoksulların yanında yer alır; eğer çıkar çatışması sermaye sınıfıyla çalışan emekçi sınıfı arasındaysa o zaman Smith hiçbir tereddüde kapılmadan çalışan emekçilerin safında yer alır; eğer çıkar çatışması loncalarla, kalfalar arasındaysa o zaman açıktan kalfaların yanında yer alır;⁷⁶ eğer söz konusu olan çıkar çatışması gelişmiş sömürgeci devletlerle sömürgeler arasındaysa, bu kez de şaşırtıcı bir şekilde onu sömürülen halkların yanında görüyoruz.

Bengal'de veya Britanya'nın Doğu Hindistan'ındaki [sömürgelerinde] servet öylesine hızlı ve kolayca elde edilmektedir ki orada sefaletle sürüklenerek mahvedilen bölge halklarına ödenen ücretlerin ne kadar düşük olduğu kendiliğinden anlaşılabilir.⁷⁷

Ulusların Zenginliği, Smith'in *Toplum Sözleşmesi*'dir. Smith siyasi açıdan bir cumhuriyetçi değildir, ancak söz konusu olan yoksulların ve ezilenlerin çıkarlarıysa o zaman o, en az Rousseau kadar radikal bir tutum alır.⁷⁸

Hatta Smith devrimci tavrında öylesine ileri gider ki büyük yapıtını, gelecekteki "Büyük Uyum"a, yani Çinlilerin ünlü klasiklerinden olan *Dönüşümler Kitabı*'ndaki "Datong" (Büyük Uyum) efsanesine ithaf eder. Bunu da şöyle açıklar:

Büyük hedefe (Datong) varmak, hem dünyanın birbiriyle uyum içindeki düzenini hem de insanın mutluluğunun kusursuz hale gelmesini teşvik etmek.⁷⁹

Kelimesi kelimesine bu sözcüklerin sonradan Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nde yer alması ise Smith'in etkisini gösteren önemli bir başarıdır.

Bir başka hurafeyse, Smith'in ekonomiyi ilgilendiren sorunlarda devlet müdahalesine kesinkes karşı olduğudur. Smith'in devlet müdahalesi konusundaki görüşü şöyledir: Doğal koşullara, akla ve mantığa aykırı olan feodal sistem ve devlet yapısı artık aşılacak zorundadır; üretimin gelişmesini boğan, gelişmekte olan yeni sınıfa hak, hukuk ve olanak tanımayan, üretmeden bütün ulusal zenginliği sefih

⁷² Adam Smith, *age.*, s. 176,191, 203.

⁷³ Adam Smith, *age.*, s. 209.

⁷⁴ Adam Smith, *age.*, s. 195/196.

⁷⁵ Adam Smith, *age.*, s. 186/187.

⁷⁶ Adam Smith, *age.*, s. 203.

⁷⁷ Adam Smith, *age.*, s. 148.

⁷⁸ Adam Smith, *age.*, s. 188/189.

⁷⁹ Adam Smith, *age.*, s. 76.

bir yaşamla ve savaşlarda tüketen, üretimin ve pazarın dinamizmini çeşitli yasal düzenlemelerle boğan, aşırı vergilerle üretkenleri bunaltarak yoksulluğa mahkûm eden, yurttaşın girişimci ruhunu körelten devlet sisteminin aşılması zorunludur. Onun yerine toplumsal refahı temel alan; akıllı üretimi, akıllı dağıtımı ve akıllı bölüşümü sağlayacak bir devlet ve iktidar gelmelidir.⁸⁰

Onun devlet müdahalesini eleştiren açıklamaları, feodal sınıf ve katmanların üretimi boğan düzenlemelerine, serbest rekabeti yok eden ve tekellere tanınan imtiyazlara yöneliktir.⁸¹

Söz konusu taleplerin yükseltildiği çağın, dönemin ve koşulların özellikleri dikkate alınmadan bir değerlendirme yapılırsa, o zaman bu, zamanı ve olguların tarihselliğini göz ardı eden metafizik ve anakronik bir bakış açısı olur.

Smith, devletlerin ve hükümetlerin akıllı ve mantığı önemseyen, ekonomik, siyasi ve toplumsal gelişmeyi teşvik eden her türden düzenlemelerine, yasa ve müdahalelerine bütünüyle taraftardı.⁸² Nitekim onun önermeleri sayesinde İngiltere ve İskoçya, ekonomik gelişmeyi sekteye uğratan bir dizi feodal düzenleme ve prangalardan kurtulabilmiştir.

Ne var ki o, yükselmekte olan burjuvazinin ve gelişmekte olan sanayileşmenin getireceği yeni ve ağır sömürü şartlarının ve bu gelişmeyi güvence altına alan adaletsiz yasaların da engellenmesi ve dizginlenmesi gerektiğini görmedi. Tabii ki onun da dönemin koşullarından kaynaklanan ve kendine özgü sınıfsal önyargıları vardı.⁸³

Smith'in Günümüzdeki Anlamı

Smith'in *Ulusların Zenginliği* kitabı, şaşırtıcı bir şekilde ütöpik sosyalistler tarafından da çok erken bir zamanda incelenmiş ve teorik açıdan değerlendirilmiştir.

Saint-Simon, kapitalist gelişmeyi ve endüstrileşmeyi, toplumsal kurtuluşun bir çaresi olarak görürken, Charles Fourier ise toplumsal yabancılaşmayı artıracağı düşüncesinden hareketle onu sadece reddetmekle kalmaz, ismini anmadan Smith'le alay da eder.

Smith'in öğretisinden hareketle Saint-Simon, emeği, zenginlik yaratan rolü açısından önemsemişti. Ayrıca işbölümüyle ortaya çıkan verimliliği de sanayileşmenin güvencesi saymakta ve toplumların bu sayede refah ve mutluluğa kavuşacağını hayal etmekteydi. Saint-Simon, toplumların üretimle kurtulacaklarına dair görüşünü Smith'ten doğrudan almıştı. Hatta o, insanlık tarihini ilerleten faktörün üretim tarzları olduğu düşüncesine de Smith'in yapıtını okuduktan sonra varmıştı.⁸⁴

Fourier ise endüstriyel gelişmenin kendi içinde bir çelişki taşıdığını ve lanetli

⁸⁰ Adam Smith, *age.*, s. 176.

⁸¹ Adam Smith, *age.*, s. 182.

⁸² Jacop Viner, "Adam Smith", *Geschichte der politischen Ökonomie*, Stuttgart: 1971, s. 82.

⁸³ Viner, *age.*, s. 82/83.

⁸⁴ Lola Zahn, *200 Jahre Adam Smith*, s. 60.

olması nedeniyle de halka felaket getireceğini ileri sürmüştü. Sismondi'den farklı olarak Fourier, zenginlikle yoksulluğun başa baş gideceğini dile getiriyordu. Endüstriyel ilerlemeyi diyalektik açıdan gözlemleyen Fourier, zenginlikle ilerlemenin aynı zamanda ahlaki sefaletle yol açacağını belirtiyordu. 1829 yılında yayımladığı *Le nouveau monde industriel et societaire*'de şunları yazmaktaydı:

Parçalanarak dağılmış ya da uygarlaşmış (yani kapitalistleşmiş) endüstriye yanlış bir döngü hâkimdir: O attığı ileri adımlarla mutluluğun unsurlarını yaratmaktadır, fakat mutluluğun kendisini değil. Gözümüzün önündeki uygarlığın yoksulluk ve sefaleti, bolluğun bir sonucudur.⁸⁵

Devamında ise şöyle yazmıştı:

İşte bu durum, söz konusu endüstrileşmenin daha da iyileştirilmesinin bir bedelidir ki söz konusu zenginlikten her yıl birçok sözüm onu filozof civcivin yumurtadan çıkması gibi çıkmaktadır. Kitapların bahsettiği zenginlik kadar, kulübelerde de bir o kadar yoksul yaşamaktadır.⁸⁶

Smith'in öğretisini kıyasıya eleştiren Fourier'in görüşleri (iş bölümü, verimlilik, üretim sürecinin işleyişi vs. konusundaki uyarıları) bugün bile esaslı dersler içermektedir. Günümüzün birçok iktisatçısı, ekonomi politiğin kuramcılarının geliştirdikleri terim ve kavramları abartarak Marx'ın iktisat teorisine yaptığı katkıları küçükseme yoluna gitmişlerdir. Marx da söz konusu kavramları (sermaye, ücret, fiyat, değer, kâr) kendisinin keşfetmediğini ancak bu kavramları açıklığa kavuşturduğunu ve ayrıca bunlara yeni anlamlar yüklediğini belirtir.

Yine aynı şekilde bazı sosyalist aydınlar, Smith ve Ricardo'nun bilimsel sosyalist teorisinin eşiğine dayanmaktan kaynaklanan buluş ve açıklamalarını görmezden gelmek, bu başarıları küçümsemek hatta tümden yok saymak gibi derin bir yanlışlığı içindedirler.

Smith ve diğerlerinin katkısı, Lenin'in de çok doğru bir şekilde belirttiği gibi, Marksizmin üç temel düşünsel kaynağından (her açıdan) biridir ve bu gerçeğin üzerinden atlanamaz. Fourier, Saint-Simon ve Owen gibi ütöpik sosyalist kuramcılar nasıl önemli değerlerse; Hegel ve Feuerbach gibi filozoflar ne kadar vazgeçilmezse, Smith ve Ricardo da o derece önemli ve kıymetli değerlerdir. Kaldı ki Smith, Marx'ı üç farklı kaynak üzerinden; hem bir ekonomi politik kuramcısı olarak doğrudan hem Smith'ten etkilenmiş ütöpik sosyalizm (Saint-Simon, Fourier) hem de felsefe (olgunlaşmış Hegel diyalektiği) üzerinden etkilemiştir.⁸⁷

⁸⁵ Akt. Lola Zahn, *200 Jahre Adam Smith*, s. 61.

⁸⁶ Lola Zahn, *age.*, s. 61.

⁸⁷ Rolf Bauermann, "Einige Bemerkungen zum Verhaeltnis Adam Smith-Hegel-Marx", *200 Jahre Adam Smith* içinde, s. 141/142.

Hegel henüz Frankfurt döneminde (1803-1806) J. Steuart'ın eserlerini ve özellikle de Smith'in *Ulusların Zenginliği*'ni etraflıca incelemiştir. Hegel'i inceleyen Marx, Smith'in Hegel üzerindeki etkisini bilemezdi, ancak Hegel'in 1931 yılında *Jena Döneminin Hukuk Felsefesi* başlığıyla yayımlanan notlarında da görüldüğü gibi onun ekonomi politik kuramla etraflıca ilgilendiği anlaşılmaktadır. Smith'in öğretisinin *Tinin Görüngübilimi*'ni iki açıdan oldukça etkilediği anlaşılmaktadır.⁸⁸ Bunlardan birincisi, emeğin insanlık tarihinde oynadığı dönüştürücü rolüdür. İkincisiyse, Smith'in endüstrileşmedeki sorunlardan hareketle gelişmenin (iyileşmenin ve mükemmele doğru ilerlemenin) nasıl meydana geldiğine dair açıklamalarıdır. Burada Smith sorunların, sıkıntıların, olumsuzlukların ve çıkmazların, zihinsel yarımcılığı tetiklediğini, mevcut durumun gelişme kat ederek daha ileri bir aşamaya vardığını ve üretim araçlarının da bu yolu izleyerek iyileştirdiğini ortaya koymaktadır. Bu mantığın Hegel'e tinin diyalektik sıçramayla ilerlediği düşüncesinin ana fikrini verdiği görülmektedir.

Bilindiği gibi Marx, Hegel'in *Tinin Görüngübilimi*'ni Hegel felsefesinin beşiği sayar ve ardından da şunları belirtir:

Hegel'in *Tinin Görüngübilimi*'nin büyüklüğü ve onun haslatı –hareket ettirici ve yaratıcı ilkeyi olumsuzluğun diyalektiğinden çıkarmak ki burada Hegel insanın kendisini yaratmasını, yani kendini ortaya koymasını ve gerçekleştirmesini bir süreç olarak kavramaktadır; bir bakıma emeğin özünü ve kendisini gerçekleştiren insanı hakiki insan, çünkü o kendi emeğinin bir ürünüdür, olarak kavramasıdır.⁸⁹

Dolayısıyla ekonomi politiğin Marx üzerindeki etkisinden bahsederken onu salt Smith'in etkisi olarak değil, fakat özellikle Hegel ve ütopyik sosyalistler üzerinden aktarılan, bir bakıma felsefe ve siyaset teorisi üzerinden gelen etkiyi de hesaba katmak gerekir.⁹⁰

Smith'in kuramı, günümüzde birçok spekülasyona alet edilmektedir. Özellikle Smith'in “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” ilkesini benimsediği hurafesinden hareketle onun yeni-liberalizmin ve küreselleşmenin teorisini olduğu ileri sürülmektedir. Smith'in ekonomi politik düşüncesi, onun ahlak ve toplumsal barış ve uyuma ilişkin teorilerinden ayrı değerlendirilemez.

Smith'in hem ekonomi politik hem de felsefi yazıları, 18. yüzyıl Aydınlanmasının öne çıkardığı bilimsel, sistemli, mantıklı ve sentezci bir inceleme yönteminin güçlü izlerini taşır.⁹¹ Onda teoriyle pratik ve gözlem iç içedir. Onun kuramının, 200 yıl aradan geçmiş olmasına rağmen hâlâ etkin ve öğretici olması, sadece onun kullandığı yöntemin sağlamlığını göstermez aynı zamanda onun ne kadar derin bir analizden hareketle sistemin özünü ve dolayısıyla gelişmenin yönünü de kavradığını gösterir. Onu günümüzde güncel kılan da bu özellikleridir.

⁸⁸ Rolf Bauermann, *age.*, s. 141/142.

⁸⁹ Karl Marx, *MEW, Ergänzungsband*, I. Teil, Berlin: 1968, s. 574.

⁹⁰ Rolf Bauermann, *age.*, s. 141/142.

⁹¹ Adam Smith, *age.*, s. 153.

Smith'in eserinde sıklıkla atıfta bulunduğu "doğal özgürlük" kavramının en önemli unsurlarından biri kuşkusuz insanın karşılıklı rekabete dayanan, kendi çıkarlarını koruma ve kollama dürtüsüdür.⁹² Bu dürtünün aşırı uca vardığında bencillik, benmerkezcilik ve toplumun aleyhine olan davranış ve yöntemlere yol açtığını Smith de fark etmekteydi. Ancak o, aynı zamanda bir Aydınlanmacı olarak insanın doğadan gelen sağduyusuna, vicdanlı yapısına ve yardımsever eğilimine de güveniyordu. Sadece güvenmiyor, aynı zamanda aşırılıkların ortaya çıkmasını önleyecek somut tedbirler ve düzenlemeler de öneriyordu. Bu açıdan Smith, sadece akla ve mantığa güvenen bir Aydınlanmacı değil, aynı zamanda ezilenlerin ve çalışan emekçilerin çıkarlarını gözetecek kadar da halkçıydı.⁹³ Smith hem toplumun yüksek katına aitti hem de sıradan emekçilerle günlük hayatını paylaşacak kadar halkçıydı. Smith'in felsefesi, özellikle de "doğal özgürlükler" kuramı, üretmeden tüketen bir sınıfın (aristokratların, toprak ağalarının, ruhban kesiminin) bencilliğine set çeken, ama aynı zamanda üreticilerin ve toplum yararına verimli işler yapan yurttaşların da emeklerinin yaratıcılığını teşvik eden bir kuramdı. Onun ulusların zenginliğini topluma mal etmeye çalışan, ortak üretimi ve tüketimi vurgulayan, ortak siyaseti (patates ekimi gibi özgün öneriler)⁹⁴ ortak ahlakı ve ulusların kendi içindeki birlik ruhunu vurgulayan teorisini, uluslararası sermaye tekellerinin vahşi sömürsünün kuramı olarak lanse etmek, en hafif deyimle ikiyüzlülüktür.

⁹² Adam Smith, *age.*, s. 60.

⁹³ Adam Smith, *age.*, s. 180.

⁹⁴ Adam Smith, *age.*, s. 222, 223.

ULUSLARIN ZENGİNLİĞİNİN NEDENİ VE ÖZÜ ÜZERİNE BİR İNCELEME⁹⁵

Malların Doğal ve Pazar Fiyatları Üzerine⁹⁶

Her toplumda, emek ve sermayenin işlem gördüğü her bölge ve alanda, ücret ve kâr açısından geleneksel veya ortalama diyebileceğimiz bir oran söz konusudur. Sonradan göstereceğim gibi söz konusu oran –kısmen toplumun içinde bulunduğu genel durumun ifadesi olan zenginliğinden veya yoksulluğundan; yani ilerleyip ilerlemediğinden, tıkanıp tıkanmadığından veya gerileyip gerilemediğinden, kısmen de söz konusu alanın özgün doğasından dolayı doğal yoldan oluşmaktadır.

Aynı şekilde her toplumda veya bölgede geleneksel veya ortalama bir kira geliri söz konusudur; sonradan göstereceğim gibi bu da kısmen söz konusu toplumun veya bölgenin içinde bulunduğu genel durum, yani toprağın ve arazinin verimliliği veya doğal yoldan mı yoksa işlenerek mi artırıldığına bağlı olarak belirlenmektedir.

Söz konusu dönem ve coğrafyada geçerli olan geleneksel ve ortalama oranlar, aynı zamanda ücretlerin, kâr oranlarının ve toprak rantının da doğal ortalamasıdır.

Eğer herhangi bir malın fiyatı, onun üretimi sırasında harcanan masraflardan, yani kira, ücret ve pazara sürülebilmesi için (üretimden, pazara kadar) kullanılan sermayenin kârını karşılayan miktardan, yani doğal orandan ne çok ne de azsa, o zaman söz konusu mal, bahsi geçen doğal fiyata satılmış demektir.

Söz konusu ürün, ya sahip olduğu değere ya da onu pazarda satışa sunan şahsa hakikaten ne kadara mal olmuşsa o kadara satılmaktadır. Normalde bir malın temel masrafları onu pazarda satışa sunan şahsın kârını içermez ve eğer söz konusu şahıs, o malı, çevre kentlerdeki geleneksel kâr oranının altında satarsa, bu durumda o şahıs yaptığı alış verişte zarara uğramış demektir. Hâlbuki o, elindeki sermayesini başka bir şekilde değerlendirseydi söz konusu kârı elde edebilirdi. Nitekim söz konusu kâr, onun gelirini ve onun gerçek yaşamsal birikimini oluşturur. Nasıl ki o, malı üretmek için zamanını harcayan insanlara önceden ücret ödemek ve söz

⁹⁵ Adam Smith, *Eine Untersuchung über das Wesen und die Ursachen des Reichtums der Nationen*. In drei Bänden, Bd. I, Akademie Verlag, Berlin: 1963.

⁹⁶ Adam Smith, *Eine Untersuchung über das Wesen und die Ursachen des Reichtums der Nationen*, "VII. Bölüm".

konusu malı pazara götürürken masraflarını önceden karşılamak zorundaysa, aynı şekilde kendi geçimini sağlamak için de önceden harcama yapmak zorundadır; anlaşılacağı yaptığı bütün bu harcamayı malın satışından elde edeceği kârla karşılamalıdır. Eğer söz konusu kâr elde edilemiyorsa, o zaman (kolaylıkla söyleneceği gibi) ürünün hazırlığı için yapılan masraflar elde edilememiş demektir.

Gerçi ürününü piyasada belirli bir fiyata satan tüccarın elde ettiği kâr en düşük oran olamaz, ancak malın satış süresi uzadıkça kâr oranının da ona göre en düşük olacağı kesindir. En azından bu durum, [ticaret] özgürlüğünün tam olduğu ya da iş görülen branşın istediği kadar değiştirilebildiği yerler açısından geçerlidir.

Normalde bir malın günübirlik fiyatı aynı zamanda onun piyasa fiyatıdır. Ancak bu bazen isabetli olabileceği gibi bazen de doğal fiyattan yüksek veya az olabilmektedir.

Her bir malın pazar fiyatı, piyasaya arz edilen malın miktarıyla, malın doğal fiyatını, yani onu piyasaya arz etmek için ranttan kaynaklanan genel değerini, işgücünü ve elde edilmesi gereken kârı vermeye hazır insanların sayısının ilişkisi belirlemektedir. Bu türden insanları işlevsel alıcılar ve taleplerini de etkin talepler olarak görebiliriz; nitekim onların talepleri söz konusu malın pazara arz edilmesi için yeterlidir. Ancak etkin talep, mutlak talepten farklıdır. Geliri olmayan yoksul bir insan, arzuladığı için altı atla çekilen bir faytona sahip olmak isteyebilir. Ancak bu istek, onun bir talep olarak gerçekleşmesini mümkün kılmamaktadır ve bu nedenle de söz konusu ürün hiçbir zaman pazarda arz edilmeyecektir.

Eğer pazara arz edilen malın miktarı talep edilenden daha azsa, bu durumda pazara arz edilen ürün için harcanan rantın tamamını, ücretleri ve kârı ödemek isteyenlerin hepsinin ihtiyacı karşılanmamış olur. Alıcılardan bazıları, ihtiyacından tamamen vazgeçmektense söz konusu ürün için daha yüksek bir fiyat teklif de edebilir. Bunun üzerine bir anda alıcılar arasında bir rekabet meydana gelir ki böylece pazardaki fiyat da doğal fiyattan biraz daha fazla olabilir; aslında rekabetin şiddetini, ihtiyacın ve alıcıların refah ve müsrifliğe olan düşkünlüğünün miktarı belirlemektedir. Aynı gelir düzeyine ve lüks tüketim alışkanlığına sahip alıcılar, söz konusu ürüne duyulan ihtiyacın önemine göre genel anlamda bir anda şiddeti az ya da çok olan bir rekabete neden olabilirler. Bir kentin ablukaya alınması veya orada açlığın baş göstermesi temel ihtiyaç maddelerinin olağanüstü fiyatlardan satılmasının nedeni olabilir.

Eğer arz edilen malların miktarı, somut talepten daha çok fazlaysa, bu durumda söz konusu ürünü pazara sunulabilmek için toprak kirasını, ücretleri ve kârın tamamını karşılamak isteyenlerin sayısında bir azalma olur. Malın bir kısmı, daha az fiyat verenlere satılır ki bu durumda verilen düşük fiyat, bir anda bütün malların fiyatını aşağıya çekebilir. Dolayısıyla pazardaki fiyat az veya çok doğal fiyatın da altına düşer; talepten daha fazla arz edilen malın miktarı, alıcılar arasındaki ya da malı hemen bekletmeden satışa sunmak isteyenlerin rekabetini az ya da çok şiddetli hale getirebilir. Bozulmaya yüz tutan ürünlerin ithal edilerek satışa su-

nulması, pazardaki rekabeti dayanıklı mallara göre daha çok şiddetlendirecektir. Örneğin bu rekabet, demir ürünlerine göre portakal ithalatında daha şiddetlidir.

Eğer pazara getirilen ürünlerin miktarıyla somut talebin ihtiyacı karşılıklı uyum içindeyse bu durumda ürünün pazar fiyatı olması gerektiği gibi kalır ya da en azından doğal fiyatla uyumlu olduğunu söyleyebiliriz. Malın tamamı söz konusu doğal fiyata, ancak onun üstüne satılamaz. Rekabet, birbirinden farklı araçların tamamını söz konusu fiyatı kabul etmeye zorlar. Ancak bu onları daha düşük bir fiyat konusunda anlaşmaya zorlayamaz.

Pazarda arz edilen her malın miktarı, onlara yönelik somut taleple doğal olarak uyumludur. Böyle olunca pazara sürülen malın miktarının ona yönelik talebi genel olarak aşmaması, toprağı işleyen, çalışan ve sermayesini işletenlerin de yararınadır. Demek ki bütün insanların yararı, talebin söz konusu talebin daha da altına düşmemesinde yatar. Eğer pazara sürülen malın miktarı, somut talebin üzerindeyse, bu durumda doğal fiyatı belirleyen unsurlardan bazılarının da düşük kalması söz konusu olacaktır. Eğer rant/kira gelirleri söz konusu olursa, toprak sahipleri hemen topraklarını bahsi geçen alanın hizmetine sunmayacaktır. Eğer ücretler veya kâr oranının düşüklüğü söz konusu olursa bu kez de işçiler veya sermaye sahipleri emeklerinin veya sermayelerinin bir kısmını söz konusu alandan çekeceklerdir. Bir süre sonra da pazarda arz edilen malın miktarı tam da talebi karşılayacak düzeye gelecektir. Sonra da fiyatı belirleyen unsurların her biri yeniden doğal oranına ve böylece fiyat da olması gerektiği miktara ulaşmış olacaktır.

Buna rağmen eğer pazarda arz edilen malın miktarı, somut talebi karşılamaya yetmiyorsa bu durumda fiyatı belirleyen bazı unsurların doğal oranlarının üzerine çıkması söz konusu olabilecektir. Eğer söz konusu olan unsur, kiranın miktarıysa bu durumda diğer bütün toprak sahiplerini topraklarını, bahsi geçen ürünlerin yetiştirilmesi için o güne kadarkinden daha fazlasına kiraya vermeye yönlendirecektir. Eğer söz konusu artış ücret veya kâra yönelikse, bu durumda çalışanlar ve sermaye sahipleri, daha fazla malın üretilmesi ve pazara sunulması için güç ve sermayelerini en çok bu alana kaydıracaklardır. Böylece kısa bir sonra arz edilen malın miktarı, talep edilen miktarı karşılayacak seviyeye ulaşacaktır. Sonra da malın fiyatını belirleyen unsurların her biri yeniden doğal oranına inecek ve böylece genel fiyat da doğal fiyatına ulaşmış olacaktır.

Demek ki doğal fiyat, diğer bütün ürünlerin fiyatlarının çevresinde dolaşıp durduğu merkez fiyattır. Bazen rastlantılar onu doğal seviyesinin üzerine veya altına çekebilir. Bunları durağan ve sabit oldukları merkezden uzak tutan sebep her ne olursa olsun, bir süre sonra bunlar ister istemez yeniden merkeze doğru yönelecektir.

Belli bir malın bir yıl içinde pazarda arz edilmesini sağlayan emek ve müşkülâtın miktarı eninde sonunda somut taleple uyumlu olacaktır. Onun hedefi doğal olarak daima somut talebin ihtiyacını karşılayacak miktarı (ondan fazlasını değil) arz etmeye yönelik olacaktır.

Ancak bazı alanlarda kullanılan emeğin miktarı, farklı yıllarda farklı sonuç-

lara (ürüne) tekabül edebilir; bazı alanlardaysa söz konusu emek ya hep aynı ya da yaklaşık olarak kalır. Tarım alanında kullanılan belli bir işgücü, farklı yıllarda birbirinden tamamen farklı tahıl, şarap, yağ, arpa vb. miktarı üretebilir. Ne var ki bir yıl içinde dokuma makinelerinde ve çıkırıktaki üretilen kumaş ve ipliğin miktarı yaklaşık olarak hep aynı kalır. Bazı alanlarda kullanılan işgücünden elde edilen ürünün ortalama miktarı, somut talebe karşılık gelebilir. Çünkü üretilen gerçek miktar ortalama miktarın çok üstünde veya çok altında kalabilir ki bu durumda arz edilen malın miktarı, pazardaki somut talebin oldukça üzerinde bazen de oldukça altında kalabilmektedir. Talep edilen miktarın sabit kalması durumunda bile pazar fiyatı değişikliğe uğrayarak doğal fiyatın biraz üzerinde veya biraz altında seyredebilir. Belli bir işgücü miktarıyla sabit veya yaklaşık miktarda malın üretildiği işkollarındaki üretim miktarı, somut taleple uyumlu hale getirebilir. Talebin miktarı dalgalanmadığı sürece, ne yaparsak yapalım pazardaki fiyatla doğal fiyat birbirine denk gelir. Kumaş ve iplik fiyatlarının toprak mahsullerine göre oldukça kalıcı oldukları birçok insanın deneyimle sabittir. Bir ürünün fiyatındaki dalgalanma, ancak ona yönelik somut talepteki dalgalanmayla mümkündür; diğer ürünlerin fiyatlarındaki dalgalanmaysa bunun sonucunda değil, fakat pazardaki talebi karşılamaya yönelik üretilen malın miktarındaki dalgalanmayla belirlenir.

Tesadüflerle veya dönemsel nedenlerden dolayı herhangi bir ürünün pazar fiyatındaki yükselme veya düşme durumu kendisini ücretlerde ve kârda ifade eder. Fiyatı belirleyen unsurlardan birincisi olan kira geliri ise bundan çok az etkilenir. Faizden elde edilen kâr oranı ve miktarıysa bundan hiçbir şekilde etkilenmez. Yılda belli bir miktardaki veya orandaki ham maddeden elde edilen kâr miktarı, rastlantısal veya dönemsel dalgalanmalardan dolayı söz konusu ürünün pazar fiyatının da dalgalanma yaratabilir. Ancak onların ortalama yıllık miktarı bundan çok az etkilenir. Bu nedenle de toprak sahipleriyle kiracılar, kira sözleşmelerinin koşullarını ve kira oranını belirlerken rastlantılardan veya dönemsel değişimlerden değil, fakat ortalama ve alışılmış ürün fiyatlarından hareket ederek belirlerler.

Ne var ki söz konusu dalgalanma, pazarın ürüne ya da harcanmış veya harcanacak olan işgücüne uygunluk kazanıp kazanmadığına göre hem ücretlerin hem de kârın değerini ve oranını belirleyecektir.

Ulusal yas dönemlerinde, siyah kumaşın (bu durumlarda pazardaki miktar hep yetersiz kalacaktır) fiyatı da ister istemez artmaktadır; bundan en çok elinde o kumaştan çok fazla miktarda olanlar yararlanacak ve kârlarına kâr katacaklardır. Dokumacıların ücretleri ise bundan etkilenmez. Pazarda bulunmayan şey işgücü (harcanmış değil henüz harcanmamış olan) değil, fakat ürünün kendisi olacaktır. Buna karşın terzilerin ücretleri yükselecektir, çünkü onlara olan ihtiyaç da artmış olacaktır. Neticede burada henüz harcanmamış işgücüne yönelik, yani etkin bir talep söz konusudur. Renkli ipek ve yün kumaşların fiyatlarında ise düşme söz konusu olacaktır; bunları satışa sunan ve depolarında bunlardan çok fazla miktarda bulunduran manüfaturacıların kârlarında düşüş yaşanacaktır. Dolayısıyla bunların üretimini sağlayan çalışanların ücretlerinde de bir düşüş görülecektir, çünkü söz

konusu ürünlere yönelik talep, en az altı ay belki de bir yıl boyunca kesintiye uğramış olacaktır. Bu durumda pazarın ihtiyacı hem ürün hem de işgücü açısından oldukça doygunluğa erişecektir.

Her ne kadar her ürünün pazardaki fiyatı, doğal fiyata yaklaşan bir eğilim gösterse de yine de kimi zaman bazı rastlantılar, bazı doğal nedenler veya devletin bazı kararları, birçok ürünün pazar fiyatı olan doğal fiyatın biraz üstünde seyretmesine neden olabiliyor.

Eğer belirli bir ürüne yönelik somut talebin sonucunda pazardaki fiyat, doğal fiyatın üzerine çıkma eğilimi gösterirse, bu durumda normalde söz konusu ürünü pazara sunan sermaye sahipleri söz konusu yükselme eğilimini gizli tutmak isteyeceklerdir. Eğer söz konusu yükselme eğilimi açığa çıkarsa bu durumda birçok rakip sermaye sahibi de yüksek kâr oranı nedeniyle aynı ürüne yatırım yapacak ve böylece etkin talep doyuma ulaştığında pazardaki fiyat da doğal fiyata yaklaşmış olacak ve belki de bir süre sonra onun altına da düşecektir. Eğer pazara mal verenlerin kat edecekleri mesafe pazardan uzaksa, bu durumda söz konusu dalgalanma birkaç yıl boyunca da gizli tutulabilir. Bu durumda olağanüstü kâra el koyanlar birkaç yıl boyunca rakiplerine fark atarak bunun keyfini sürecektir. Ancak şunu hesaba katmalıyız ki bu türden sırların uzun süre gizli kalması mümkün değildir ve bu nedenle de söz konusu yüksek kâr miktarı muhafaza edilemeyeceği için normalden daha uzun bir süre için de elde edilebilecektir.

Üretim sürecinde elde edilen sırlar, pazardaki sırlardan daha sıkı korunabilmektedir. Herhangi bir boyayı, yeni bir maddeyle neredeyse yarı fiyatına mal edebileceğini keşfeden bir boyacı üreticisi, bu sırrı eğer akıllı bir şekilde davranırsa yaşam boyu muhafaza edebilir ve belki de kendisinden sonraki kuşaklara da aktarabilecektir. Onun yüksek kâr oranı, keşfettiği gizli yöntem için ödenen yüksek ücretten, yani söz konusu işgücünün yüksek maliyetinden kaynaklanmaktadır. Sermayenin her alanına etkiye bulunan bahsi geçen avantaj, toplamda bir fark yaratması nedeniyle sermayenin yüksek kâr getirisi olarak da görülecektir.

Böylesi yüksek pazar fiyatları, çoğunlukla özgün rastlantıların bir sonucudur ve bunların etkileri uzun yıllara yayılabilir.

Bazı ürünler, öylesine özgün nitelikte ve büyüklükte arazilere veya mekânlara ihtiyaç duyar ki bunların üretimi, ona yönelik somut talebi belki de karşılayamayacaktır. Dolayısıyla arz edilen ürünün tamamı üzerinde söz sahibi olmak isteyenler, doğal oranın üzerinde, yani ürünlerin üretiminin yapıldığı toprakların kirasının ve bu ürünlerin pazara yetiştirilmesini sağlayan işgücünün ve ulaşım masraflarının ve bütün bunları karşılayan sermayenin kâr oranından daha fazlasını teklif etmiş olanlardır. Bu türden ürünler, yüzyıllar boyunca yüksek fiyattan satışa sunulabilirler. Bu durumda toprak rantı, fiyattaki payına göre genel anlamda doğal orandan daha yüksek olabilir. Fransız şarabı gibi çok tercih edilen bir ürünün ana maddesi olan bazı üzüm bağlarının toprak rantı ve kirası, verimli ve işlenmiş olsalar bile çevre illerdeki toprakların rant oranlarıyla kıyaslanamayacak kadar yüksektir. Buna karşılık emekleriyle söz konusu ürünlerin pazarda arz edilmesini sağlayan

işçilere ödenen ücretlerin, sermayenin elde ettiği kâr oranının, çevre illerdeki diğer iş alanlarında elde edilen ücret ve kâr oranlarıyla kıyaslandığında o kadar yüksek olmadığı görülür.

Söz konusu ürünün pazar fiyatının bu kadar yüksek olması, kuşkusuz doğal koşulların bir ürünüdür ve somut talebin karşılanamamasından kaynaklandığı için de talep kesintisiz olarak devam edecektir.

Sadece tek bir şirkete verilmiş bir imtiyaz [tekel], fiyat üzerinde özgün üretim veya pazar sırtı gibi bir etkide bulunmaktadır. Pazarda yeterince mal arz etmeyecek etkin talebi sürekli karşılıksız bırakan tekel sahipleri, ürünleri doğal fiyatlarının kat be kat üstünde satarak gelirlerini (ücret ve kârdan oluştuğunu varsaydığımız) doğal oranın çok üstüne çıkarabilmektedirler.

Tekel fiyatı her zaman en yüksek fiyattır. Buna karşılık doğal veya serbest rekabet ortamındaki fiyat, elde edilebilecek en düşük fiyatı oluşturur; gerçi bu sürekli böyle olmaz ama uzun vadede böyle olabilir. Birinci durumdaki fiyat, söz konusu ürünün alıcılarının ya da en azından vermeye hazır oldukları fiyat en yüksek fiyattır. Diğerinde ise, eğer satıcılar işlerini kesintisiz olarak devam ettirmekte ısrar ederlerse o zaman elde edecekleri fiyat, en düşük fiyat olacaktır.

Eğitim süreleri ve bazı yasalardan kaynaklanan kısıtlamalar, olması gerektiğinden daha az insana çalışma olanağı veren ve sadece bazı loncalara tanınmış olağanüstü imtiyazlar da daha az olmak kaydıyla aynı etkide bulunabilir. Aynı şekilde bir tür tekel işlevi kazandıran kimi uygulamalar, bazı sektörlerdeki ürünlerin pazar fiyatını bir insan ömründen daha da uzun bir süre boyunca doğal fiyatlardan daha yüksek tutarak hem işgücü ücretlerini hem de sermayenin kârını doğal oranların biraz üzerinde tutmaktadırlar.

Bu türden yüksek pazar fiyatları, bunlara neden olan uygulamalar ve kısıtlamalar varlıklarını sürdürdükçe devam edecektir.

Gerçi bazı ürünlerin pazar fiyatı, uzun bir süre doğal fiyatının üzerinde seyredebilir, ancak aynı sürede onun daha altında olamaz. Doğal fiyatın altında seyreten fiyattan hangi unsur zarar görürse görsün; ister ücret, ister toprak rantı, isterse sermayenin kârı olsun, anında bu zararı hissedecek ve söz konusu üretimden katkısını kısıtlayarak bu malın sadece somut talebi karşılayacak kadar üretilmesine yönelik düzenlemede bulunacaktır. Ardından da pazar fiyatı yeniden doğal fiyatla denkleşecektir. En azından söz konusu denge, ticaret özgürlüğünün her unsuruyla uygulandığı yerde gerçekleşecektir.

Bazı düzenlemelerle, örneğin eğitim süreci ve lonca yasalarının yarattığı avantajlı durumdan yararlanabilen çalışanlar, söz konusu üretim birimlerinin gelişme dönemlerinde doğal ücretten daha yüksek bir orana sahip olabilmektedirler, ancak kriz ve gerileme dönemlerindeyse ücretlerinin doğal oranın altına düşmesine katlanmak durumunda kalırlar. Nasıl ki bu durumda birçok insan, belirli bir üretim alanından uzak tutuluyorsa, öbür türlü de söz konusu [avantajlı] insanlar diğer iş kollarından uzak tutulmuş olacaktırlar. Söz konusu düzenlemeler nedeniyle doğal ücretlerden daha düşük olan ücret oranları, sanıldığı gibi uzun süreli olmaz, aksine

uzun süre yüksek ücretler geçerli olur. Birinde ücretler öyle ya da böyle yüzyıllar boyunca sürerken bir diğer durumdaysa gelişmekte olan söz konusu üretim alanı için eğitilmiş işçinin alacağı yüksek ücret oran bir ömür boyu sürmez. Eğer işçilerden biri ölürse, etkin talepten dolayı söz konusu meslek dalındaki işçilerin sayısı da kendiliğinden dengelenir. Bu sadece Hindistan veya kadim Mısır'da olduğu gibi (dinsel öğretiler nedeniyle orada herkes baba mesleğini öğrenmeye zorlanırdı, çünkü baba mesleğinden başka bir meslek seçmek en büyük günahlardan biri sayılıyordu) aşırı siyasi kararlarla belirli bir meslek grubunun ücretleri ve sermayenin kârı, birkaç kuşak boyunca doğal oranının altında tutuluyordu.

Şu âna kadar, malın pazar fiyatının doğal fiyattan bazen veya sürekli olarak sapması üzerine yazdıklarım yeterli olmalıdır.

Her toplumun içinde bulunduğu refah ve yoksulluğun seviyesine, gelişmesinin ileriye doğru olup olmamasına, duraksayıp duraksamamasına ve gerileyip gerilememesine göre doğal fiyat da onu oluşturan unsurlardan herhangi birinin; yani ücretlerin, kârın ve kira gelirlerinin oranına göre değişikliğe uğrar. Bundan sonraki dört bölümde, elimden geldiğince birbirinden farklı değişikliklerin esas nedenlerine ilişkin bütünlüklü açıklamalarda bulunacağım.

Birincisi, hangi faktörlerin ücret oranını doğal yoldan belirlediğini ve bu faktörlerin toplumların refah ve yoksulluk seviyesinden ve aynı şekilde toplumsal gelişmenin ileriye doğru olup olmamasından, duraksayıp duraksamamasından ve gerileyip gerilememesinden etkilenip etkilenmediğini ortaya koyacağım.

İkincisi, hangi faktörlerin kâr oranını doğal yoldan belirlediğini ve söz konusu faktörlerin toplumların yaşadıkları değişikliklerden nasıl etkilendiklerini göstermeye çalışacağım. Birbirinden farklı üretim alanlarında işlem gören emek ile sermayenin ücret ile kârları arasında belli bir fark olsa da yine de emeğin birbirinden farklı alanlardaki ücretleriyle, sermayenin birbirinden farklı alanlardaki kârları arasında göreceli bir ilişki bulunmaktadır. Sonradan görüleceği söz konusu ilişki, kısmen birbirinden farklı üretim alanlarının doğasından, kısmen de toplumların uygulanagelen yasalarından ve siyasi kararlarından kaynaklanmaktadır. Yani her ne kadar bunlar bir açıdan yasalara ve siyasi kararlara bağımlıysalar da söz konusu göreceli ilişkinin toplumların içinde bulundukları refah ve yoksulluk ortamından, onların gelişmelerinin ileriye doğru olup olmamasından, durgunluk içinde olup olmamasından ve gelişmenin geriye doğru olup olmamasından çok az etkilendiklerini ve bütün bu birbirinden farklı koşullardan ya aynı oranda ya da hiç etkilенmediklerini göstermektedir.

Üçüncüsü, bütün bu ilişkiyi düzenleyen ve birbirinden farklı faktörlerin neler olduğunu açıklamaya çalışacağım.

Nitekim dördüncüsünde de toprak rantının, bütün bu birbirinden farklı toprak mahsullerinin reel fiyatlarının yükselmesini ya da düşmesini sağlayan hangi faktörleri belirlediğini açıklayacağım.

ÜCRETLER ÜZERİNE⁹⁷

Emeğin sonucunda elde edilen ürün ya doğal ürünlerdir ya da işgücüne karşılık gelen ücrettir.

Toprak ve arazilerin henüz sahipsiz olduğu ve sermayenin de tek bir elde toplanmadığı doğal koşullarda çalışanların emeklerinin ürünü bütünüyle kendilerine ait olurdu. O dönemde ne bir toprak baronu ne de ürününü bir başkasıyla paylaşmak zorunda kalan bir çalışan vardı.

Eğer bu koşullar böyle devam etmiş olsaydı, iş bölümünden kaynaklanan üretici güçlerin gelişmesinin sonucunda, işgücünün karşılığı olan ücret de artmış olacaktı. Dolayısıyla bütün her şey de zamanla herkese ait olacaktı. Böylece her şey daha az emek gücüyle üretilebilecekti ve aynı oranda emek gücüyle üretilen ürünler de birbirine denk geleceğinden sorunsuz bir şekilde değiş tokuş edilebilecekti; daha az emek gücüyle üretilen ürünler de kolaylıkla satın alınabilecekti.

Her şey hakikaten daha ucuza mal olabileceği halde, birçokları açısından bunların daha öncekine oranla pahalıya patladığı ve daha çok miktarda ürünle değiştirilebileceği düşünülür.

Örneğin şimdi, birçok üretim alanında işgücünün on kat daha verimli olduğunu veya öncekine oranla bir gün için harcanan işgüçle çok daha fazla ürünün üretilebildiğini varsayalım. Fakat bu arada bazı kendine has üretim dallarındaysa bunun ancak iki katına ulaşmış olacağını düşünelim. Yani bazı üretim dallarında eskiden bir günlük işgüçle üretilen maldan şimdi iki kat daha fazlası üretiliyor olsun.

Yaygın olarak üretimi yapılan bir üründen bir günde elde edilen ürünün karşılığında, özgün mal üreten diğer iş kolundaki ürünlerden satın almak istendiğinde, bir tarafta eskiden olduğundan on kat daha fazla ürün, diğer taraftaysa eskiden olduğundan iki kat daha fazla ürün elde edilecektir. Bunları nicelikler olarak ele aldığımızda, örneğin bir Librenin (Pound) öncekine göre beş kat daha fazla pahalı olduğu sanılabilir. Gerçek anlamdaysa söz konusu ürün iki kat ucuzlamıştır. Her ne kadar diğer üründen onun beş kat daha fazlası elde ediliyor olsa da bunun üre-

⁹⁷ Adam Smith, *Eine Untersuchung über das Wesen und die Ursachen des Reichtums der Nationen*, "VIII. Bölüm".

tilebilmesi veya diğer ürünün satın alınabilmesi için harcanan işgücü yarı yarıya düşmüş olur. Dolayısıyla eskiye oranla ürüne kavuşmak yarı yarıya kolaylaşmıştır.

İnsanların emeklerinin karşılığına bütünüyle sahip oldukları ilk dönemlerin fazla sürmesi mümkün değildi, çünkü bir kez topraklara sahip olunmuş ve sermaye de tek elde toplanmıştı. Bu durumda henüz üretici güçlerin gelişerek mükemmel hale gelmesinden çok önceki koşullar sona ermişti; dolayısıyla işgücünün karşılığı olan ücret üzerindeki etkisinin ne olacağını araştırmaya girişmek anlamsız bir çaba olacaktır.

Toprak özel mülkiyet haline geldiği andan itibaren toprak sahibi söz konusu toprak üzerinde ürün yetiştiren veya toplayan insanlardan ürünlerin bir kısmını isteyecektir. Onun rantı, toprakta harcanan işgücünün meydana getirdiği ürünlerin ilk kesintisi olacaktır.

Ancak toprağı işleyen, ürünü alana kadar herhangi bir varlığa sahip olmadığı görülmüştür. Bu nedenle de onun geçimi çoğunlukla önceden ya bir sermaye ya da toprak sahibi tarafından karşılanmaktadır; ancak toprak sahibi, ürünün bir kısmına sermayesinin rantı olarak el koyamayacaksa, söz konusu çalışanın toprağını işlemesine izin vermez. Söz konusu kâr, toprağın işlenmesi sürecinde kullanılan işgücünün yarattığı ürünlerdeki ikinci kesintidir.

Neredeyse her iş kolundaki işgücü aynı kâr kesintisine maruz kalır. Endüstrinin her alanında çalışan işçiler, ürün meydana gelene kadar onlara ücret ödeyerek geçimlerini sağlayacak bir işverene ihtiyaç duyacaklardır. Her işveren, çalışanların hammaddeyi emekleriyle işleyerek yarattıkları ürünleri veya değerleri onlarla paylaşır ve onun kârı bu paydan oluşur.

Gerçi kendi başına çalışan bazı kalfaların ara sıra yedekte bekleyen ürüne sahip oldukları, hammadde alacak ve işin bitimine kadar da geçimlerini sağlayacak bir birikime sahip oldukları görülmektedir. Bu durumda o, hem çalışan hem de işverendir ve ürettiklerinin tamamına veya emeğiyle hammaddeye kattığı değer, tamamına sahip olabilmektedir. Söz konusu değer, normalde iki farklı kişiye ait olan geliri, yani sermayenin kârını ve emekçinin ücretini kapsamaktadır.

Ancak bu durumlarla sıklıkla karşılaşılmaz: Avrupa'da işyerlerinden çalışan her yirmi işçiye karşılık bağımsız bir zanaatkâr düşmektedir. İşgücü ücreti derken, genel anlamda bir başka insan olan işçiyi, herhangi bir sermaye sahibinin çalıştırması olarak anlıyoruz.

Alışılmış ücretlerin ne olduğuna ise normal şartlarda aynı çıkarlara sahip olmayan iki taraf arasında varılan sözleşmenin koşulları belirler. İşçiler oldukça fazla ücrete sahip olmak isterken işverenlerse oldukça az vermek isterler. Birinciler ücretlerini yükseltmek için toplu hareket etmeye eğilim gösterirken ikincilerse ücretleri düşürmeye çalışırlar.

Normal koşullarda karşıt konumlarda bulunan taraflardan hangisinin ağır basacağı, diğerlerine kendi koşullarını dayatacağını tahmin etmek hiç de zor olmasa gerek. İşverenlerin sayısı az olduğundan dolayı bunların birleşmesi çok daha kolay olur, çünkü hem onların birleşmesinin yasal zemini vardır hem de en azından

işçilerde olduğu gibi herhangi bir yasakla karşılaşmazlar. Ücretlerin düşürülmesi yönündeki tedbirlere karşı alınmış herhangi bir parlamento kararı mevcut değildir, ancak onların yükseltilmesine karşı olan birçok parlamento kararının olduğunu biliyoruz. Bu türden tartışmalarda işverenler daha fazla dayanıklıdır. İşçi çalıştırmasa da bir toprak ağası, topraklarını kiraya verebilir; bir manifaktür sahibi veya bir tüccarsa elde ettiği birikimiyle normal koşullarda birkaç yıl daha dayanabilir. Ne var ki işçilerin büyük bir çoğunluğu işsizlik durumuna bir hafta bile katlanamazlar; belki bunların küçük bir kısmı bir ay dayanabilir ama bir yıl dayanması kesinlikle mümkün değildir. Uzun vadede işçinin varlığı işveren açısından ne kadar zorunluysa işverenin varlığı da işçi açısından o kadar zorunludur ancak söz konusu zorunluluk doğrudan bir ilişki oluşturmaz.

Sıklıkla işverenlerin ortak hareket etmesinden değil fakat işçilerin ortak eylemde bulunduklarına ilişkin haberler yayılmaktadır. Eğer birileri, işverenlerin ortak hareket ettiklerine dair çok az şey duyuluyor diye bunun olmadığını düşünüyorsa o şahıs dünyadan ve bu işlerden hiç anlamıyor demektir. İşverenler her yerde ve her zaman, bir nevi alttan alta ücretlerin belli bir oranda tutulması için daima birlikte hareket etmektedirler. Söz konusu mutabakatı kadük kılacak adımlar her yerde tepkiyle karşılanır ve bu bir ihanet olarak algılanır ve kınanır. Gerçi bu türden anlaşmalar hakkında çok az şey duyarız çünkü bu bir bakıma eşyanın tabiatına uygun bir şeydir. Hatta işverenler, ücretleri belli bir seviyenin altında tutabilmek için kendi aralarında anlaşmaya da varırlar. Bu türden uygulamalar uygulamaya geçinceye kadar gizliden gizliye yürütülür ve eğer işçiler, bütün maddi olanaksızlıklarına rağmen bunu herhangi bir direniş göstermeden kabul ederlerse, kamuoyu bu düzenlemelerin olduğunu duymayabilir de. Ancak bu türden düzenlemeler çoğunlukla işçilerin ortak direnişiyle karşılaşır. Ara sıra işçiler buna benzer bir tahrik söz konusu olmadan da kendiliğinden ücretleri yükseltebilmek için ortak eylemde bulunurlar. Bunun gerekçesi de çoğunlukla temel ürünlerin pahalılaşması ve bazen de ürettikleri ürünlerden elde edilen kâr oranının artmasıdır. Ortak hareket etmelerinin saldırı amacıyla mı yoksa savunma amacıyla mı yapıldığını bilemiyoruz ancak bunu sıklıkla duyuyoruz. Amaçlarına hızla ulaşabilmek için kimi zaman işçiler sloganlarla seslerini duyurmaya çalışırlar, bazen de dehşet verici şiddete ve eylemlere başvururlar. Çaresiz olmalarından dolayı kimi zaman akılsızca davranırlar; açlık sınırında dolaşan bazı insanların aşırılıklara kaçarak işverenleri korkutmak ve böylece taleplerinin kabul edilmesini hızlandırmak istedikleri görülmektedir. Öbür tarafta işverenler de aynı şekilde büyük tantanalarla mahkemeleri yardıma çağırır ve hizmetlilerin, çalışanların ve kalfaların birlikteliklerini yasaklayan kanunların en sert şekilde uygulanmasını talep ederler. Birliktelikler kurarak şiddete başvuran işçilerin kendi haklarına kavuştuklarına çok az rastlanmaktadır; bunun nedeni de kısmen birliktelikleri yasaklayan yasaların devreye girmesi, kısmen işverenlerin güçlü bir konuma sahip olmaları, kısmen de işçilerin günlük geçim derdine girmelerinden ve önderlerinin cezalandırılarak direnişin bastırılmasındandır.

Her ne kadar işverenler, işçileriyle yaşadıkları mücadelede avantajlı taraf olsalar da yine de işçi ücretlerinin, hatta en kötü iş kolundaki ücretlerin altında bir oranı anlamlı bir süre boyunca muhafaza etmeleri mümkün gözüküyor.

Bir insan geçimini her zaman yaptığı işten sağlamalıdır, en azından o aldığı ücretle varlığını devam ettirebilmelidir. Hatta çoğunlukla da söz konusu ücretler daha fazla olmalıdır; çünkü aksi takdirde işçinin bir aile kurması ve soyunu birkaç kuşak öteye taşıması mümkün değildir. Bu olgudan hareket eden Bay Chantillon, sıradan vasıfsız işçilerin iki çocuklu bir aileyi geçindirebilme koşullarının yerine getirilebilmesi için her yerde bugünkü kazançlarının en az iki katını almaları gerektiğini belirtmektedir. Bununla birlikte kadının işgücünün ancak çocuklarının ve kendisinin bakımı için gerekli olacağından hareket edilmektedir. Ancak hesaplandığı gibi çocukların en az yarısı yetişkin bir yaşa varamadan ölmektedirler. Bu nedenle de yoksul işçilerin çocuklarından en az ikisinin yetişkin bir yaşa ulaşabilmesi için en az dört çocuk yapmaları gerekmektedir. Dört çocuğun zorunlu giderleri ise bir yetişkinin giderlerine karşılık gelir.

Ayrıca Bay Chantillon, sağlam bir köle işgücünün geçimini sağlamak için gerekli olan giderlerin iki kat daha fazla değerinde olduğunu hesaplamaktadır. O, sözlerine, en sıradan bir işçinin emeğinin, sağlam bir kölenin emeğinden daha az değerli olmadığını da eklemektedir. En azından şu kadarı kesindir: Bir aileyi geçindirebilmek için sadece erkeğin değil aynı zamanda kadının da işgücünü hesaba katmak gerekir; hatta değeri düşük olan işte çalışanların, eğer geçimlerini sağlamak istiyorlarsa biraz daha fazla çalışmaları gerekmektedir. Ancak bunun yukarıda bahsi geçenle mi yoksa bir başka şeyle mi ilişkili olduğu hakkında herhangi bir sorumluluk kabul etmiyorum.

Bu arada genel olarak insani sınırların altındaki bir asgari ücrete talim eden işçiler, ücretlerini iyileştirebilecekleri avantajlara ve olanaklara sahiplerdir.

Eğer bir ülkede ücretleriyle yaşayan işçilere, zanaatkârlara ve başka iş kollarında çalışan hizmetlilere yönelik talep yıldan yıla artıyor ve eğer her yıl bir önceki yıla göre iş potansiyeli de büyüyorsa, bu durumda işçilerin, ücretlerini yükseltebilmek için birliktelikler kurmalarını gerektirecek herhangi bir neden yoktur. Ancak işçiye olan ihtiyacın karşılanamaması durumunda işverenler arasında bir rekabet başlar ve işverenler ihtiyaç duydukları işçileri çalıştırabilmek için gönüllü olarak kendi aralarında yaptıkları anlaşmaları bir kenara atar ve diğer işverenin verdiğinden daha fazlasını vermeye başlarlar.

Açıktan görüldüğü gibi ücretleriyle yaşamak zorunda olanlara yönelik talebin artması, ücretlerin ödenmesi için belirlenmiş fonların büyümesine bağlıdır. Söz konusu fonlar iki unsurdan oluşur: çalışanların geçimlerini sağlayabilecek miktardan daha fazlasını öngören fon ve ikincisi de bir işverenin çalıştırdığı işçilere ödeme yapmayı planladığı sermayedeki payın çerçevesinin dışına çıkılmasıyla oluşan fon.

Eğer bir toprak ağası, rant gelirinin dışında bir de sermayeye sahipse, yani geçimini sağlayacağı mal varlığından çok daha fazlasına sahip olduğundan dolayı,

söz konusu varlığının fazla olan bir kısmını veya tamamını bir veya birçok hizmetçisinin geçimine ayırabilir. Eğer söz konusu miktar çoğalıyorsa, doğal olarak çalışanların sayısı da artacaktır.

Eğer kendi işini kendisi gören bir zanaatkâr, örneğin bir dokumacı ya da ayakkabıcı, üretimde ihtiyaç duyduğu hammaddeyi alabilecek ve ürettiklerini satana kadar da geçimini sağlayabilecek bir birikime sahipse, onun yapacağı şey bir veya birkaç yeni kalfa daha çalıştırmak ve onların emekleri üzerinden kazanç sahibi olmaktır. Eğer söz konusu miktar artıyorsa, doğaldır ki çalıştırdığı kalfaların sayısı da artacaktır.

Demek ki bir ülkenin milli hasılasının yanı sıra, sermaye birikimi de artıkça, ücretleriyle geçinenlere olan talep de artacaktır; zaten başka türlü de olamaz. Bir ülkenin milli hasılasının ve sermaye birikiminin artması o ülkenin ulusal zenginliğinin de arttığını gösterir. Dolayısıyla ücretleriyle yaşayanlara yönelik talebin artması o ülkenin ulusal zenginliğinin de doğal olarak artmasını getirir. Söz konusu artış olmadan onun da artış göstermesi mümkün değildir.

Bir ülkenin mevcut milli hasılasının büyüklüğü değil, onun sürekli artışı, ücretlerin de artışı teşvik eder. Dolayısıyla o, en zengin ülkede değil, fakat ekonomik açıdan hızla gelişmekte ve zenginliği artmakta olan ülkelerde yüksek olacaktır. Örneğin İngiltere, Kuzey Amerika'nın herhangi bir bölgesiyle kıyaslandığında kuşkusuz refah açısından çok gelişmiş bir ülkedir. Fakat oradaki ücretler, İngiltere'nin herhangi bir yerinden daha yüksektir. New York bölgesinde çalışan herhangi sıradan bir işçinin yevmiyesi bölgenin para birimine göre 3 sterlin 6 penidir. Bu da takriben iki İngiliz sterlini eder. Tersanede çalışan ortalama bir marangoz, Amerikan parasıyla 10 sterlin 6 peni ve buna ek olarak da 6 peni ederinde yarım litre viski kazanır ki bu da İngiliz parasıyla 6 sterlin 6 peni eder. Ev işlerinde çalışan marangozların yanı sıra duvarcılar da Amerikan parasıyla 8 sterlin kazanırlar ki bu İngiliz parasıyla 4 sterlin 6 peni yapar; terzi kalfası 5 sterlin kazanır ki bu da İngiliz parasıyla tahminen 2 sterlin 6 peni eder.⁹⁸ Söz konusu ücretlerin tamamı Londra'daki ücretlerden daha yüksektir ve diğer kolonilerdeki⁹⁹ ücretlerin de en az New York'taki ücretler kadar yüksek olduğunu belirtilmektedir. Kuzey Amerika'daki besin ürünlerinin fiyatları da İngiltere'den daha düşüktür. Nitekim orada hiçbir zaman pahalılık görülmemiştir. Ayrıca üretimin kötü olduğu dönemlerde

⁹⁸ Bu bölümü son dönemdeki büyük kargaşalıktan önce, yani 1773 yılında yazmıştım. [Smith "kargaşa" derken, 1776 Bağımsızlık Savaşı'nı kastetmektedir. (Sadık Usta)]

⁹⁹ Koloni ve kolonileştirme terimleri Türkçeye çoğunlukla "sömürge" veya "sömürgeleştirme" olarak çevrilmiştir. Bu bir kavram hatasıdır. Koloni veya kolonileştirme her zaman sömürge ve sömürgeleştirme anlamına gelmez. Antikçağ edebiyatında da sıklıkla ifade edildiği gibi kent devletlerin birçoğu başka diyarlarda kendi yurttaşlarının göçlerine dayanan kentler kurmuşlar ve bu yerleri de "koloni" olarak ifade etmişlerdir. Bu sürece sonraki çağlarda, özellikle de 17. ve 18. yüzyıllarda da görüyoruz. Avrupa'nın birçok ülkesinden göç eden kalabalıklar Amerika'da, Avustralya'da vs. koloniler kurmuşlardı. Bu koloniler siyasi ve yönetim açısından ana devlete (Britanya, Fransa vs.) bağıydılar. Bu yerleşim yerleri sömürge değil, fakat ana ülkenin kentleri statüsündeydiler. Sömürgecilik ise 15. yüzyıldan sonra ortaya çıkmış bir olgudur; örneğin Hindistan Büyük Britanya'nın bir sömürgesiydi ve Hindularla İngilizlerin herhangi bir ortak yurttaşlık ilişkisi yoktu.

bile, ihracatı kısmak durumunda kalmış olsalar bile yine de her zaman ellerinde yeterince ürün bulunmuştur. Eğer oradaki işçi ücreti, ülkenin herhangi bir yerinden daha yüksekse, o zaman söz konusu reel ücretler, yani bir işçinin gerçek anlamda üzerinde denetime sahip olduğu ve yaşamı için gerekli olan miktar, diğerleriyle kıyaslandığında [İngiltere'yle] daha yüksek olmalıdır.

Her ne kadar Kuzey Amerika, İngiltere kadar zengin olmasa da yine de zenginliğe sahip olma açısından ondan daha iyi ve daha hızlı bir tempoda gelişmektedir. Bir ülkenin gelişmesinin en iyi göstergesi, ülkenin nüfusunun gelişme temposudur. Büyük Britanya'da veya Avrupa'nın herhangi bir başka ülkesinde nüfusun ancak 500 yılda ikiye katlanacağı öngörülmektedir. İngiliz kolonilerinin nüfusunun ise yirmi yıl, bilemedin yirmi beş yıl içinde ikiye katlanacağı belirtilmektedir. Hatta şu andaki nüfus büyümesinin esas nedeni göçler değil, doğal yol, yani üremedir. Oradaki insanların büyük bir çoğunluğu, yaşlandıklarında çocuklarının ve torunlarının 50'isini ve hatta 100'ünü bile görecekle söylenmektedir. Orada emek öylesine iyi ücretlendirilmektedir ki yüksek çocuk sayısı bir yük değil, fakat ebeveynler açısından zenginliğin ve mutluluğun kaynağı bile olabilmektedir. Herhangi bir çocuk, evini terk etmeden önce 100 sterlin civarında bir kazanç elde etmekteydi. Avrupa'da orta veya alt sınıflardan gelen dört veya beş çocuklu bir dul kadın, herhangi bir gelecek beklentisine sahip olamazken, Kuzey Amerika'da bu, her zaman elde edilemeyen bir fırsat olarak değerlendirilmektedir. Evliliklerin en cazip tarafını çocukların sağladığı yüksek değer oluşturmaktadır. Bu nedenle oradaki erken yaşlardaki evlilikler hiç şaşırıcı gelmemektedir. Erken evliliklerden kaynaklanan nüfus çoğalmasına rağmen Kuzey Amerika'da hâlâ işgücüne yönelik talebin karşılanamamasına yönelik şikâyetler gelmektedir. İşgücüne yönelik talep, daha doğrusu ücretleri oluşturan fonun yükseliş hızı, işgücüne yönelik talebin karşılanmasından daha hızlı büyümektedir.

Bir ülke ne kadar zengin olursa olsun, ama eğer gelişimi uzun süredir duraksama içindeyse, bu durumda oradaki ücretlerin de çok fazla yükselmesini bekleyemeyiz. Bir ülkede ücretler için öngörülmüş olan fon, zenginlik ve yurttaşlarının sahip olduğu sermaye, istenildiği kadar büyük olabilir, ancak eğer söz konusu ülkenin gelişimi yüzyıllardır hiçbir artış veya çok az bir artış kaydetmemişse bu durumda her yıl ihtiyaç duyulan işgücüne kolayca sahip olunabilir ve hatta bu öbür sene daha kolay olur. Dolayısıyla burada hiçbir zaman işgücü yoksunluğu görülmez ve işyeri sahipleri onlara sahip olmak için birbirleriyle rekabet içinde olmazlar. Buna karşın işgücünü oluşturan insanların sayısı onlara olan ihtiyaçtan daha fazla büyür. Burada sürekli iş olanakları açısından büyük bir sıkıntı yaşanır ve dolayısıyla işçiler de birbiriyle yarışmaktan dolayı en düşük ücrete razı olurlar. Eğer bir ülkede işçi ücretleri normalin üstüne, yani hem işçinin kendisini hem de ailesini geçindirebilecek seviyenin üstüne çıkmıyorsa, bu durumda işverenler ücretleri, işçiler arası rekabet nedeniyle, insani açıdan kabul edilebilecek seviyenin altına çekerler.

Uzun süredir Çin, dünyanın en zengin, en verimli, en bayındır topraklara sa-

hip, en çalışkan ve en kalabalık nüfusunu barındıran ülkesiydi. Ancak gelişimi uzun süredir duraksama dönemindedir. Bundan beş yüz yıl önce Çin'i ziyaret etmiş olan Marco Polo'nun verdiği bilgilerle, yani topraklarının, işletmelerinin ve nüfusu hakkındaki yazdıkları, bugün orayı ziyaret edenlerin anlattıklarıyla neredeyse birebir aynıdır. Kim bilir belki de yasa ve kurumları sayesinde elde ettikleri söz konusu zenginlik, Marco Polo'nun anılarından çok önceleri yaratılmıştı. Her ne kadar Çin hakkında anlatılanlar birbiriyle çelişen birçok bilgiyi içerse de yine de ücretlerin oldukça düşük ve işçilerinse ailelerini zar zor geçindirebildikleri konusunda ortak bir görüşe sahiplerdir. Çinli gınaşırı toprağı işledikten ve ailesini doyurabilecek kadar pirince sahip olduktan sonra hayatından memnundur. Zanaatkârın durumu muhtemelen daha kötü olmalıdır. Onlar Avrupa'daki zanaatkârlar gibi işletmelerinde müşterilerinin siparişlerini beklemiyorlar; fakat ellerinde iş aletleriyle dur durak bilmeden yollara düşerek yeteneklerini sunmakta ve bir nevi iş dilenmektedirler. Çin toplumunun en alt katmanına ait Çinlilerin durumu, Avrupa'daki yoksul halkların durumundan daha da kötüdür. Kanton yakınlarında yaşayan yüzlerce insanın (hatta bunların sayısının binlerce olduğu söylenmektedir) başını sokacağı evi yoktur ve bu nedenle de ya nehir kenarlarında ya da kanallarda balıkçı teknelerinde yaşamaktadırlar. Bunlar öylesine yoksuldurlar ki yiyecek bulamamaktan dolayı Avrupalı gemilerin attıkları çöplerden geçinmektedirler. Onlar buldukları her şeyi, neredeyse yarı yarıya çürümüş ve artık kokmaya yüz tutmuş köpek ve kedi leşlerini bile tükettikleri için başka ülkelerden gelen insanların kokmayan artıklarını ele geçirmek için birbiriyle kavgaya tutuşmaktadırlar.

Çin'de evlilikler çocuk yapmak için değil, fakat onları öldürmek için yapılmaktadır. Büyük kentlerde her gece yüzlerce çocuk ya sokağa atılmakta ya da köpek enikleri gibi suda boğdurulmaktadır. Hatta söz konusu vahşi işlem, bazı insanların mesleği haline gelmiş ve bundan da geçimlerini sağlıyorlarmış.

Her ne kadar Çin'in gelişmesi duraksama içinde olsa da en azından daha geriye gitmemektedir. Kentler orada yaşayanlar tarafından terk edilmiyor. Bir kez bayındır hale getirilmiş topraklar hiçbir zaman ihmal edilmemektedir. Bu nedenle de harcanan emek her yıl ya aynıdır ya da ona yakındır ve bu nedenle de ücretleri oluşturan birim, anlamlı oranda bir azalmayla karşı karşıya değildir. Toplumun en alt katmanında yer alan işçiler, her ne kadar büyük bir geçim sıkıntısı içinde olsalar da yine de mevcut nüfusu ayakta tutacak kadar çoğalmaktadır.

Ancak ücretleri oluşturan fonun anlamlı oranda eksildiği bir ülkede durum bambaşka bir hal almaktadır. Bu durumda hem hizmet sektöründe hem de işletmelerde çalışan işçilere yönelik talep yıldı yıla azalacaktır. Mesleğinde iş bulamayan kalifiye elemanlar, yeteneklerinin altındaki herhangi bir iş bulmak için bile çaba göstermektedirler. Söz konusu düşük seviyedeki işler sadece o işkolundaki insanlar tarafından değil, aynı zamanda diğer iş ve zanaat sahibi işçilerin de yoğun talebiyle karşı karşıya kalmaktadır. Bu alandaki rekabet öylesine keskindir ki bir işçinin geçimini sağlayacak gelir miktarı, sefalet oranının çok çok altına kadar inmektedir. Bütün bu acımasız koşullara rağmen birçok insan hâlâ iş bulama-

maktadır. Bu insanlar ya açlığa mahkûm bir şekilde yaşamakta ya da geçimlerini dilencilikle veya en ağır suçlara yönelerek sağlamaya çalışmaktadırlar. Geçim sıkıntısı, açlık ve ölüm, hızla en alt katmanlardan başlayarak toplumun yukarı katmanlarına doğru ta ki söz konusu ülkenin nüfusu belli bir miktara ininceye kadar yayılmaktadır; keyfi yönetimin ve zulmün sonucunda yok edilen insanlardan arta kalanlarsa yeniden mevcut ücretlerden ve sermayeden geçinmeye başlamaktadırlar. Batı-Bengal halklarının ya da Doğu Hindistan'daki İngiliz kolonilerinin durumu galiba böyledir. Nüfusu önceden yok edilen ama verimli topraklara sahip olması nedeniyle de insanları geçindirebilecek kadar zengin bir ülkede her yıl 300-400 bin insan açlıktan ölüyorsa, orada yoksul işçilerin geçimini sağlayacak fonun miktarının düşmekte olduğuna hükmedebiliriz. Kuzey Amerika'yı koruyan ve yöneten İngiliz anayasasının ruhundaki çelişkiyi, Doğu Hindistan'ı sömüren ve orada zulüm uygulayan ticari kuruluşların yarattığı sefalet ortamından daha iyi bir şekilde ortaya koyamaz. Bir ülkede emeğin oldukça iyi ücretlendirilmesi, ulusal zenginliğin hem zorunlu bir sonucu hem de doğal bir göstergesidir. Buna karşın yoksul işçilerin içinde bulundukları sefaletse duraksamanın doğal bir göstergesidir. Eğer açlık söz konusuysa, o zaman bu, gelişmenin değil, tersine geriye doğru yönelimin bir ifadesidir.

Günümüzde İngiltere'de işçi ücretleri bir işçinin ailesinin geçindirebilmesi için ihtiyaç duyduğu miktardan biraz daha fazlasına sahip olduğu açıkça görülüyor. Bu noktayı aydınlatabilmek ve en düşük miktarın ne kadar olduğu konusunda uzun ve kuşkulu hesaplara girişmeye gerek yoktur. Bu ülkede genel olarak insanlığın kabul edebileceği sınırın daha altında bir ücretin verildiği görülmemiştir.

Birincisi, neredeyse büyük Britanya'nın her yerinde, en düşük işlerde bile yaz ve kış ücretleri arasında bir farklılık söz konusudur. Yazın alınan ücretler her zaman en yüksek ücretlerdir. Ancak yakacak ihtiyacından dolayı ailelerin giderleri her zaman kışın daha fazladır. Anlaşılan ücretler, söz konusu zorunlu giderlerin miktarına göre değil, fakat en yüksek seviyesine ve en az masraf gerektiren seviyede seyreden işgücünün miktarı ve değerine göre belirlenmektedir. Dolayısıyla bir işçinin yazın kazandıklarının bir kısmını kışın zorunlu giderlerini karşılamak için biriktirmek zorunda kalacağını bir kenara yazabiliriz. Haliyle söz konusu yıllık ücret bir ailenin geçimini sağlayacak miktarı da aşmamaktadır. Tabii ki bir kölenin ya da doğrudan birine bağımlı yaşayan bir insanın durumu farklı değerlendirilmelidir. Onun günlük geçimi günlük ihtiyaçlarına göre ayarlanır.

İkincisi, Büyük Britanya'daki ücretler yiyecek fiyatları gibi dalgalanmazlar. Besin ürünlerinin fiyatları yıldan yıla ve hatta aydan aya değişikliğe uğrar. Ancak birçok yerde işçi ücretleri neredeyse yarım yüzyıl boyunca aynı kalır. Eğer yoksul işçiler, söz konusu bölgelerde fiyatların aşırı arttığı dönemlerde de ailelerini geçindirebiliyorlarsa, o zaman onlar normal dönemlerde ortalama bir seviyede, durumun iyi olduğu dönemlerdeyse bolluk içinde yaşıyor olmalıdırlar. Son on yılda İmparatorluğun birçok bölgesindeki besin ürünlerinin fiyatları yükselirken, buna oranla işgücü fiyatları kayda değer bir artış içinde olmadı. Ne var ki bazı bölge-

lerde ve o da muhtemelen yiyeceklerin fiyatlarının artmasından dolayı değil, fakat işgücüne yönelik talebin artması nedeniyle artış gösterdi.

Üçüncüsü, nasıl ki yiyecek fiyatları işgücü ücretlerine oranla yıldan yıla artış gösteriyorsa, işgücü ücretleri de yiyecek fiyatlarına göre coğrafyadan coğrafyaya farklılık göstermektedir. Örneğin ekmek ve balık fiyatları Büyük Britanya'nın her yerinde hemen hemen aynıdır. Bunları ve diğer yiyecekleri satış noktalarından satın almak zorunda olan yoksul işçiler, bunları büyük kentlerde hangi fiyata alıyorlarsa ülkenin en ücra köşesinde de aynı fiyata satın almaktadırlar; bunun nedenlerini ise ileriki bölümlerde açıklama fırsatına sahip olacağım. Ancak işçi ücretleri büyük kentlerde ve çevresinde, birkaç mil ötedeki diğer yerleşim yerlerine göre bir çeyrek veya beşte bir; %20 veya %25 oranında daha yüksektir. Londra'da ve çevresinde bir işçi yevmiesi ortalama olarak 18 penidir. Birkaç mil ötede bu miktar 14, 15 peniye kadar düşmektedir. Edinburgh ve çevresinde bunu 10 peniye kadar da düşürebilirsiniz. Hatta bu rakam, birkaç mil ötede, İngiltere gibi fiyat dalgalanmalarına maruz kalmayan İskoçya'da normal işçi ücretleri ovalık bölgelerde 8 peniye kadar düşmektedir. Sürekli bir bölgeden bir başka bölgeye insanları taşımanın çok fazla tutacağı söz konusu edilmektedir; hâlbuki bırakalım en hacimli malların bir kasabadan diğer kasabaya taşınmasını, ülkenin bir ucundan diğer ucuna, hatta dünyanın bir ucundan diğer ucuna o kadar çok mal taşınmaktadır ki insan taşımada söz konusu edilen fiyatlar kısa bir süre sonra aynı düzeye inerler. Duruma bakılırsa, insanın doğasındaki vurdum duymaz tutum ve istikrarsız davranış konusundaki yargıların bir kez daha kanıtlandığı görülmektedir; yani taşınabilen şeyler içinde insan, yerinden en zor kımıldatılabilen şeylerin başında gelmektedir. Eğer çalışan yoksul kitleler, ailelerini işçi ücretlerinin en düşük olduğu bölgelerde geçindirebiliyorlarsa, o zaman ücretlerin en yüksek olduğu yerde çok daha iyi koşullarda geçindirebilmeleri gerekir.

Dördüncüsü, işgücü ücretleriyle yiyecek fiyatları arasındaki fark, mekân ve zamana göre sadece değişmemekle kalmıyor, hatta bunlar birbirine bütünüyle zıt bir şekilde gelişme de gösterebiliyorlar.

Normalde, sıradan İskoç halkının temel gıda maddesi olan buğday, her yıl tonlarca alınan İngiltere'den daha pahalıya gelmektedir. Ancak İngiliz buğdayı İskoçya'da, İngiltere'nin bir başka yerine göre daha pahalıya satılmamaktadır; çünkü İngiliz buğdayı, kalitesine bakılmaksızın İskoçya'da rekabet içinde olduğu İskoç buğdayından daha ucuza sunulmaktadır. Buğdayın kalitesi değirmende elde edilen unun inceliği ve kalınlığına göre belirlenmektedir. Bu açıdan bakılırsa İngiliz buğdayı İskoç buğdayından kat be kat üstündür; ancak alışık olunduğu gibi, ederi açısından daha pahalı olması gerekirken gerçek anlamda o, hem kalite hem de hacim açısından daha ucuzdur. Oysa İngiltere'de işgücü fiyatı İskoçya'da olduğundan daha pahalıdır. Bu nedenle de çalışan yoksul kitleler, Birleşik Krallık'ın İskoçya'sında ailelerini geçindirebiliyorlarsa diğer kısmında hayda hayda bolluk içinde yaşıyor olmalıdırlar. Aslında yulaf, İskoçya'da sıradan halkın en önemli ve en iyi besin kaynağıdır; bu nedenle İskoçya'nın alt tabakası, genel anlamda İngiltere'nin

aynı kesimden insanlarına oranla çok daha kötü durumdadır. Buna karşın geçimini sağlama konusundaki tarz farklılıkları, ücretlerin farklılığının nedeni değil, sonucudur; ancak garip bir yanlış anlama sonucunda söz konusu farklı beslenme [ücretlerin farklılığının] nedeni olarak gösterildiğini sıklıkla iştirmektedirim. Birinin zengin olması onun faytonda seyahat ediyor, diğerininse yaya yürümesi nedeniyle yoksul olduğu düşüncesi doğru değildir; çünkü eğer biri zengin olmasından dolayı faytonda seyahat edebiliyorsa, diğerinin de yoksul olmasından dolayı yürümek zorunda kaldığı açık değil mi?

Geçen yüzyıllara göre bu yüzyılda tahıl fiyatı, eğer karşılaştırma yapılırsa, Birleşik Krallık'ın her iki bölgesinden de daha pahalı olduğu görülür. Bu, hiçbir kuşkuyla yer bırakmayacak kadar açık bir gerçektir. Bunun İskoçya açısından kanıtı, İngiltere'ye göre muhtemelen daha açıktır. Söz konusu kanıt, İskoçya'nın her bölgesinde her yıl pazarın gerçek durumundan hareketle tahılın türü hakkındaki yeminle onaylanmış değerlendirme tutanaklarında mevcuttur. Eğer bunun dışında doğrudan başka bir kanıt daha ihtiyaç duyulduğu söylenirse bu durumda dikkatinizi Fransa'ya ve Avrupa ülkelerinin büyük bir çoğunluğundaki gerçeğe çekdim. Fransa açınsındansa çok açık kanıtlar mevcuttur. Her ne kadar Birleşik Krallık'ın her iki tarafında da tahıl geçen yüzyıla göre bu yüzyılda kesinlikle daha pahalı olsa da yine de işgücünün her iki tarafta bugünkünden daha ucuz olduğundan eminiz. Eğer çalışan yoksullar o zaman ailelerini geçindirebiliyorlarsa bugün çok daha iyi koşullarda geçindirebilmeleri gerekirdi. Geçen yüzyılda İskoçya'nın büyük bir çoğunluğunda sıradan bir işgücü için ödenen yevmiye yazın 6 kışın- sa 5 peniydi. Haftalık da 6 sterlindi, yani neredeyse bugün "Yüksek Bölgelerin" büyük bir çoğunluğunun yanı sıra Batı Adaları'nda da ödenen miktarla aynıdır. Günümüzdeyse ovalık bölgelerin birçoğunda sıradan işgücü için ödenen yevmiye çoğunlukla 8 penidir. Edinburgh ve çevresinden başlayarak İngiltere'nin sınır bölgelerine kadarki coğrafyada ödenen ücret 10 peniyle 1 sterlin arasında değişmektedir (kim bilir belki de bu söz konusu coğrafi yakınlıktan dolayıdır); aynı şekilde bu, son dönemde işgücüne yönelik talebin arttığı birkaç bölgede, örneğin Glasgow, Carron, Ayrshire vs. yakınları için de geçerlidir. İskoçya'ya göre İngiltere'de tarımın, manifaktürün ve ticaretin mükemmel hale getirilmesi çok daha erken bir zamanda başlamıştı. İşgücüne yönelik taleple birlikte ücretler de gelişmeye koşut bir şekilde yükselmiştir. Dolayısıyla geçen yüzyıla göre bu yüzyılda İngiltere'deki ücretler İskoçya'ya göre daha yüksekti. Her ne kadar ücretler o günden bugüne bir artış göstermiş olsa da birçok yerde birbirinden farklı ücretlerin söz konusu olmasından dolayı bu yükselişin ne kadar olduğunu kestiremiyoruz. Bir piyade askerinin 1614 yılında aldığı maaş bugünkünün aynıdır, yani günde 8 peni. Maaş ilk belirlenirken doğal olarak genelde piyadenin ait olduğu alt katmanlardaki sıradan bir çalışanın ücreti baz alınmaktadır. II. Charles'a bir yazı gönderen Lord Yargıç Hales, 6 kişilik bir işçi ailesinin giderlerini şöyle hesaplamıştı: baba, anne, iki çalışabilir ikisi de çalışamaz yaşlarda olan 4 çocuk dikkate alındığında haftalık 10 sterlin, yılda ise 25 İngiliz sterlin tutmaktadır. Eğer söz konusu miktarı kazana-

mazlarsa da bu durumda açığı ya dilenerek ya da çalmak suretiyle kapatacaklarını yazmıştı. Onun bu konuyu etraflıca incelediği görülmektedir. 1688 yılında Kral Gregory de (onun siyasal aritmetik alanındaki yetenekleri bilinmektedir ve Dr. Davenant da bunu özellikle öne çıkarmaktadır) aynı niteliklere sahip ortalama 3,5 kişilik bir işçi ve hizmetçi ailesinin yıllık giderini 15 sterlin olarak hesaplamıştır. Aslında onun hesapları Yargıç Hales'in hesaplarıyla her ne kadar dışsal açıdan birbirinden farklı olsalar da neredeyse birebir aynıdır. Her ikisi de böylesi bir ailenin haftalık giderinin 20 peni olduğunu belirtmektedir. Bu durumdaki bir ailenin gelir ve giderleri Birleşik Krallık'ın büyük bir kısmında o günden bugüne bayağı artmıştır; bazı bölgelerde çok bazı bölgelerde az, fakat kısa bir süre öncesinde işçi ücretlerinin abartılı bir şekilde kamuoyuna sunulduğu kadar da değildir. Bir kere, işgücü ücretlerinin oranını hiçbir yerde tam olarak elde edemeyeceğimizi dikkate almamız gerekir, çünkü aynı yerde ve aynı tür işgücü için birbirinden farklı ücretler ödenmektedir; ancak bunun nedeni işçilerin yetenekleri değil, fakat işverenlerin yetenek ve cimrilikleridir. Eğer bir yerde ücretler yasal olarak belirlenmemişse bu durumda onun miktarını alışılmış olanın üzerinde olacağını düşünemeyiz. Ayrıca deneyimlerin de gösterdiği gibi yasalar, her ne kadar bu iddia edilse de ücretleri hiçbir zaman düzgün bir şekilde düzenleyememektedir.

Bir işçinin rahat bir şekilde geçinebilmesi için gerekli olan zorunlu miktara denk gelen işgücünün reel karşılığı, bu yüzyıl içinde ödenmesi gereken ücrete göre biraz da olsa artış göstermiştir. Sadece çalışan yoksulların sağlıklı ve rahat beslenmesini sağlayan tahıl değil aynı zamanda zorunlu olan başka yiyecek türleridir ki bunlar da oldukça ucuzladı. Örneğin patates, Kraliyet topraklarının büyük bir çoğunluğunda 30-40 yıl öncesine göre neredeyse yarı yarıya ucuzlamıştır. Aynı şeyi yer lahanası, havuç ve pırasa gibi şeyler için de söylemek mümkündür ki bunlar önceleri sadece belle, bugünse esas olarak pullukla dikilmektedirler. Aynı şekilde bahçeden elde edilen diğer ürünler de ucuzladı. Büyük Britanya'nın büyük bir kısmında tüketilen elmanın ve hatta soğanların neredeyse tamamı geçen yüzyılda Flandre'den ithal edilmekteydi. İp ve yün kumaşlarının üretiminin iyileştirilmesi ve kolaylaştırılmasından dolayı işçiler ucuz ve iyi giyecekler satın alabilmektedirler; sıradan metallerin işlenmesinin oldukça kolaylaşmış olmasından dolayı işçiler, ucuz ve kaliteli iş aletlerinin yanı sıra kullanımı kolay ve rahat olan ev eşyaları da satın alabilmektedirler. Ne var ki sabun, tuz, mum, deri ve alkollü içecekler, özellikle de yüksek vergilendirme nedeniyle oldukça pahalalanmıştır. Ancak çalışan yoksul kitleler, ihtiyaçları olan bu ürünlerden o kadar çok az kullanmaktadır ki bunların fiyatlarının artmasıyla diğer ucuzlamış ürünlerden sağlanan kazanç kat be kat aşmaktadır. Lüks tüketimin artık halkın en alt katmanlarına kadar genişlediği ve onların eskiden beri alışageldikleri yiyecek, giyecek ve konutlarla yetinmedikleri şeklindeki itirazlar bizi, sadece nakit ücretlerin değil, aynı zamanda işgücünün reel karşılığının da artış gösterdiği konusunda ikna edebilir.

Peki, halkın en alt katmanlarının yaşam koşullarının iyileşme içinde olmasını toplum açısından yararlı bir olgu olarak mı değerlendirmek gerekir, yoksa tersi

mi doğrudur? İlk anda bu sorunun çok açık bir yanıtı varmış gibi gözükmektedir. Hizmetçiler, çalışanlar ve farklı işkollarına ait zanaatkârların oranı, siyasal toplulukların en büyük kısmını oluşturmaktadır. Toplumun en büyük kesiminin yaşam koşullarını iyileştiren bir gelişme kesinlikle bütünüün çıkarları açısından bir sakınca oluşturmaz. Büyük bir kısmı açlık ve sefalet içinde bulunan bir toplumun gelişme göstermesi ve mutlu olması mümkün değildir. Ayrıca halkın ezici çoğunluğunu yiyecek, giyecek ve konutlarla donatanların, kendi emekleriyle ürettiklerinin sadece küçük bir kısmını, o da kendilerini ancak besleyebilecek, giydirebilecek ve barındırabilecek kadarına sahip olması hem hakkaniyet hem de ahlaki açıdan kabul edilemez.

Her ne kadar yoksulluk evlilik girişimlerini frenlese de yine de onu her zaman engelleyemiyor. Hatta onun çoğalmayı kolaylaştırdığı bile söylenebilir. Yarı aç bir İskoç kadın yaşam süresince çoğunlukla 20 çocuğa can verirken rahatlık içinde yüzen bir hanımefendiyse bir kez bile doğurmamaktadır ve genelde iki ve üçüncü çocuktan sonra bütünüyle bitkin düşmektedir. Yüksek tabakaya mensup kadınlar arasında görülen kısırlık sorununa, alt kesimlerde çok seyrek rastlanmaktadır. Sanki güzel cinse yönelik tutkuyu kıskırtan ve eğlenmeyi teşvik eden lüks hayat, üreme yeteneğini azaltmakta ve hatta onu bütünüyle tahrip etmektedir.

Ancak her ne kadar yoksulluk çoğalmayı kısıtlamasa da çocukların büyütülmesi esnasında aşırı derecede olumsuz bir rol oynamaktadır. Gerçi birçok zarif bitki filizlenmektedir ancak böylesi bir çorak toprakta ve sert iklim koşullarında hızla solmakta ve ölmektedir. İskoçya'nın yüksek bölgelerinde 20 çocuğa can veren bir annenin ancak 2 çocuğunun hayatta kalabilmesinin alışılmış bir şey olduğunu sıklıkla duymuşumdur.

Bazı subaylar bana, bırakalım askere almayı, bölüklerin ihtiyacı olan trompet ve borazancılarının bile o bölgeden temin edilemediğini yemin billah anlatmışlardır. Kışlaların çevresinde yaşayan güzel çocuklara rastlamak neredeyse imkânsızdır. Bunların ancak küçük bir kısmı 13 veya 14 yaşına kadar gelebilmektedir. Birçok bölgenin çocuklarının neredeyse yarısı 4 yaşına varamadan; bazı bölgelerde 7 yaşına ve neredeyse her yerde 9 ve 10 yaşına varamadan ölmektedirler. Yüksek çocuk ölümlerine esas olarak sıradan halk katmanları arasında rastlıyoruz, çünkü onlar çocuklarını, daha iyi koşullarda yaşayan sınıfların sahip olduğu olanaklarla donatamıyorlar. Alt katmanlara ait olan evlilikler genel olarak iyi durumda olanlara kıyasla daha doğurgan olsalar da onların çocuklarının çok küçük bir kısmı yetişkin yaşlara ulaşabilmektedir. Çocuk esirgeme kurumlarında ve çeşitli vakıflar tarafından desteklenen bakım evlerinde yaşayan çocuklar arasındaki ölüm oranı sıradan halka göre çok daha yüksektir.

Her hayvan türü varlığını sürdürebileceği doğal koşullara göre üremektedir; bunların hiçbirisi olanaklarının ötesinde çoğalamaz. Ancak uygarlaşmış bir toplumda neslini devam ettirme konusundaki sınırlamalar, sadece halkın alt katmanlarındaki insanlara yönelik işlemektedir; bu, doğurgan ailelerin meydana getirdik-

leri çocukların önemli bir kısmının şu veya bu şekilde öldürülmesinden başka bir yolla mümkün değildir.

İşgücünün yeterli oranda ücretlendirilmesi onların çocuklarına daha rahat bakması ve onların büyük bir kesimini büyütmesinin olanaklarını sağlamaktadır. Dolayısıyla bu, bahsi geçen sınırların ilerletilmesini ve genişletilmesini doğal olarak sağlamaktadır. Ayrıca bunun zorunlu olarak, işgücü talebiyle uyumlu bir ilişki içinde geliştiğini de dikkate sunmak da yarar var. Eğer işgücü talebi sürekli bir gelişme içinde olursa, ücretlendirme de evlilikleri ve çalışanların sayısını teşvik eder, talebin artışıyla birlikte nüfus da söz konusu talebi karşılayabilmek için sürekli artarak ona uyum sağlar. Eğer zaman gelir de ücretler amaca aykırı bir şekilde düşüş gösterirse, bu durumda o, işgücüne yönelik ihtiyaçla birlikte yeniden yükselişe geçer. Ama eğer ücretler aşırı derecede yüksekse bu durumda da aşırı nüfus artışıyla birlikte yeniden zorunlu olan düşük seviyeye bastırılır. Bir durumda pazarın işgücü ihtiyacı karşılanamazken diğerinde ise aşırı arzla birlikte ücretler toplumun ihtiyaç duyduğu seviyeye yeniden indirilir. Bu yolla işgücüne yönelik talep, diğer ürünler de olduğu gibi (eğer yavaş hareket ediyorsa hızlandırılarak eğer hızlı gelişme içindeyse de frenlenerek) yeniden düzenlenir. Söz konusu talep doğrultusunda dünyanın bütün ülkelerinde nüfus artışının oranı da belirlenmiş olur. Bunun sonucunda nüfus artışı, Kuzey Amerika'da hızlı bir gelişme kaydederken, Avrupa'da yavaşlamakta, Çin'de ise bütünüyle duraksama eğilimindedir.

Bir kölenin yıpranması efendisinin kesesine yük olurken, özgür bir hizmetçinin yıpranmasıysa kendi kesesine zarardır. Gerçek anlamda hem ikincisinin hem de birincisinin maliyeti sonuçta işverene yüklenir. Hem zanaatkârlara hem de hizmetçilere ödenen ücret onların mevcut varlıklarını, toplumsal nüfus ister ilerlesin, ister gerilesin isterse de duraksasın, koruyabilmelerini sağlamalıdır. Her ne kadar özgür bir hizmetçinin yıpranması işverene bir yük olsa da yine de söz konusu yük, bir kölenin efendisine eklediği yükten daha azdır. Bir kölenin doğal yoldan yıpranmasını karşılaması gereken fon (eğer bunu böyle ifade etmeme izin verirseniz) çoğunlukla ihmalkâr bir efendi veya dikkatsiz bir kâhya tarafından yönetilir. Aynı işlevi bu kez de özgür bir adamda yerine getiren birikim, bizzat onun tarafından yönetilir. Birinci durumda düzensizlik eğilimi kendisini gösterirken, nitekim ekonominin zenginlerinin işleri de biraz böyle olur, ikincisindeyse doğal olarak yoksulların yeterlilik ve tutumluluk tavrı damgasını vurur. İki farklı yönetim tarzı, aynı amaçla belirlenmiş bir işin görülmesinde farklı giderlere neden olur. Bütün zamanların ve halkların deneyiminin de gösterdiği gibi, özgür insanların ortaya koydukları işgücü, neticede köleninkinden daha ucuza mal olur. Hatta bu olgu, çalışan insanların ücretlerinin yüksek olduğu Boston, New York ve Philadelphia'da da saptanmıştır.

Nasıl ki zenginliğin bir etkisi kendisini işgücünün yüksek ücretlendirilmesinde ortaya koyuyorsa, aynı şekilde bu nüfus artışının da nedenidir. Bundan yakınmak demek, sonuçta genel anlamda zenginliğin zorunlu etki ve sonuçlarından şikâyet etmektir.

Çalışan yoksulların, yani halkın büyük bir çoğunluğunun durumu, bütün toplumun ihtiyacının karşılandığı ve zenginliğin en son hadde ulaştığı koşullardan ziyade, gelişmenin hâlâ sürdüğü ve toplumun refah içinde yaşama mücadelesinin artarak devam ettiği koşullarda en mutlu ve en kabul edilir seviye olduğuna dikkatinizi çekmem isterim. Gelişmenin durağanlaştığı koşullarda sıkıntılı, gerilediği durumdaysa içler acısı bir hal alır. İleriye doğru olan gelişme, hakikaten toplumun bütün sınıfları açısından teşvik edici ve motive edici bir durum yaratır. Durgunluk felç ederken gerilemeye umutsuzluk yaratır.

İşgücünün yeterli oranda ücretlendirilmesi sadece nüfus artışına neden olmaz, aynı zamanda çalışanların çalışma şevkini de artırır. Ücretler, çalışkanlığı teşvik eden bir işlev görür, her insanda olduğu gibi, edinilen teşvikle birlikte o (çalışkanlık) da gelişir. Geçim koşullarının rahatlamasıyla çalışanın bedensel gücü de artış gösterir. İnsanın içinde bulunduğu konumu daha da geliştirebileceğine ve son günlerini de iyi koşullarda ve bolluk içinde geçireceğine dair rahatlatıcı beklentiye sahip olması, onu bütün gücüyle çalışmaya teşvik eder. Ücretlerin yüksek olduğu yerlerde, örneğin İngiltere’de veya büyük kentlerin kenar bölgelerinde, çalışanlar, ücretlerin daha düşük seviyede olduğu yerlere, örneğin İskoçya ve ücra bölgelere göre daha etkin, daha çalışkan, daha bir tutkuyla çalıştıklarına şahit oluyoruz. Bir haftalık giderlerini dört günde elde eden bazı işçiler, geri kalan diğer üç günü hiçbir şey yapmadan geçirirler. Ancak bu çoğunluğun yaptığı bir iş değildir. Hatta bazı işçilere ücretleri parça başına ödendiğinde onlar öylesine bir çalışma temposuna tutulurlar ki ömürlerini çok çalışmaktan ve bitkin düşmekten dolayı birkaç yılda tüketirler. Londra ve diğer bazı kentlerde çalışan marangozlar, bütün güçlerini ortaya koymaktan dolayı muhtemelen sekiz seneden fazla çalışamazlar. Aynı durum diğer başka işkollarında da, eğer götürü usulü çalışılıyorsa, örneğin manifaktür ve tarım alanında da söz konusudur. Neredeyse her işkolunda, aşırı çalışmaktan veya özel bazı çalışma koşullarından dolayı kendine has hastalıklar söz konusu olmaktadır. Aynı zamanda İtalyan kökenli muhteşem bir hekim olan Ramuzzini, bu hastalıklara ilişkin seçkin bir kitap kaleme almıştır. Genellikle askerlerimizi halkın çalışkan kesimlerinden edinmeyiz. Ancak onlar, belirli bir işte ve götürü usulü çalışmaya tabi tutulduklarında, komutanları işlerini yapılan işyerleri sahipleriyle görüşme yaparak onlara yapılacak ödemenin, tabii ki düzgün ücretlendirmek kaydıyla, günlük belirli bir miktarı aşmaması konusunda anlaşma yapmak zorunda kalmaktadırlar. Söz konusu anlaşmalar yapılmadan önce sıklıkla askerler, birbirilerini teşvik etmek suretiyle öylesine tutkuyla çalışırlar ki sonuçta aşırı çalışmaktan dolayı sağlıkları bozulur. Çalışılan dört günün ardından kalan diğer üç gün boyunca hiçbir şey yapmadan istirahat etmenin nedeni ki bu hep yorgun şikâyet konusu olmuştur, söz konusu aşırı çalışmadır. Bedensel veya zihinsel olarak günlerce üst üste aşırı çalışmanın ardından insan, eğer o zorla veya zorunlu dayatma nedeniyle çalışmaya tabi tutulmuyorsa, doğal olarak dinlenme ihtiyacına karşı koyamamaktadır. Burada doğanın sesi kendisini hissettirmektedir; o [beden] sakınılarak desteklenmek istiyor ve hatta bazen bunu dinlenerek, eğlenceyle

ve kafa dağıtma şeklinde yerine getiriyor. Eğer bu yerine getirilmezse, sonuçları tehlikeli ve hatta altından kalkılamaz sorunlara neden olabilir. Eninde sonunda bu tür işlerin kendine has meslek hastalıkları ortaya çıkmaktadır. Akıl ve insaniyete önem veren işverenler, işçilerini daha hızlı çalışmaya değil, fakat ölçülü çalışmaya teşvik ederlerdi. Bana sorarsanız ki bunu her işkolunda saptayabilirsiniz, ölçülü çalışmak suretiyle sürekli üretim içinde olan insanlar, sadece sağlıklarını uzun süre muhafaza etmekle kalmazlar, aynı zamanda yılsonunda en çok üretimi yapan insanlar da olurlar.

Bazıları çalışanların işgücünün ucuz olduğu yıllarda genelde tembel, işgücünün pahalı olduğu yıllardaysa çalışkan olduklarını ileri sürmektedirler. Buradan da yeterli bir gelirin çalışkanlığı azalttığı, yoksunluğunsa insanı teşvik ettiği sonucuna varılmaktadır. Alışılmış olandan daha iyi bir geçim kaynağına sahip olmanın, çalışanları kısmi bir tembelliğe teşvik ettiğine ilişkin görüşe itiraz edilemez. Ancak bunun, çalışanların büyük bir çoğunluğunda böylesi bir etkide bulunduğu da ileri sürülemez ya da insanların yetersiz beslendikleri durumda genelde iyi beslendikleri durumdan daha iyi çalışacaklarını ileri sürmek gibi bir şeydir; aynı şekilde kendilerini çok iyi hissettiklerinde kötü, ama bitkin olduklarında iyi, sıklıkla hastalandıklarında iyi, muhteşem bir sağlığa sahip olduklarındaysa kötü çalıştıkları söylemek gibidir. Pahalılık yılları alışıldığı gibi (ki bu dikkate alınmalıdır) sıradan halk için hastalık ve yüksek ölüm yılları demektir; bu aynı zamanda ister istemez üretimin düştüğü ve ürünlerin azaldığı yıllardır da.

Bolluk yıllarında çalışanlar çoğunlukla işverenlerini terk ederler ve gelecekle-rini kendi bağımsız işlerinin ürünlerine güvenerek planlarlar. Ancak çalışanların geçimlerini sağlayan özel birikim artışı, besin fiyatlarının aynı kalması durumun-da işyeri sahiplerini ve özellikle de çiftlik sahiplerini fazla sayıda eleman çalıştırmaya teşvik eder. Böylesi bir fırsatı kaçırmak istemeyen çiftlik sahipleri, ürettiği tahıl pazarda ucuza satmaktansa, daha fazla eleman çalıştırarak tahıldan daha yüksek bir kazanç elde etmeyi hesaplar. Uşaklara olan talep artarken, söz konusu talebi karşılaması beklenenlerin sayısında düşme görülür. Bu nedenle de sıklıkla işgücünün fiyatı ucuzluk yıllarında artar.

Yokluk yıllarında görülen geçim sıkıntısı ve belirsizlikler bütün bu insanları yeniden bir başkasının yanında çalışmaya sevk eder. Ancak çalışanların geçim-leri için ayrılmış işgücü ücret kısmının azalması ve yiyecek fiyatlarındaki artış, işverenlerin davranışında da çalışanların ve hizmetçilerin sayısını yükseltmektense azaltma eğilimi görülür. Pahalılık yıllarında yoksul zanaatkârlar çoğunlukla ham-madde için bir kenarda biriktirdikleri sermayelerini tüketme yoluna giderler ve hatta ücretli çalışan olmaya da zorlanırlar. İş olanaklarının azlığına koşut olarak çok sayıda insan da iş aramaya koyulur. Hatta büyük bir çoğunluk kötü koşullara rağmen sunulan işleri kabul etme eğilimi içinde olur ki bunun sonucu da kalfa ve zanaatkârların ücretlerinin pahalılık yıllarında düşmesidir.

Bu nedenle de her işkolunda etkin olan işverenler, ucuzluk yıllarına göre pa-halılık yıllarının çalışanları sayesinde iyi kazanç elde ederler; dolayısıyla çalışanlar

pahalılık yıllarında daha ezik ve daha bağımlıdırlar. Doğal olarak işverenler, söz konusu pahalılık yıllarını, ekonomi açısından verimli yıllar olarak övüp dururlar. Toprak baronları ve toprak kiralayanlarsa bir başka nedenden dolayı söz konusu pahalı yıllardan memnun kalırlar. Birinin kira geliri, diğerininse kazancı yiyecek fiyatlarına aşırı derecede bağımlıdır. Ancak insanların kendileri için çalıştıklarında başkaları için çalıştıklarından daha az çaba gösterdiklerine dair varsayımdan daha saçma bir şey olamaz. Öyle ki kendisi için çalışan bir zanaatkâr çoğunlukla götürü usulü çalışan bir kalfadan daha çok çalışır. Biri ürettiklerinin tamamına sahip olurken diğeri onu işverenle paylaşır. [Toplu üretimden] soyutlanmış ve bağımsız çalışan insanlar, manifaktürlerde çok sık görülen ahlaki yozlaşma eğilimlerine daha az yatkındır. Kendisi için çalışan bir zanaatkâr, bir başkasının yanında çalışan, aylık ve yıllık ücrete bağımlı ve geçim düzeyi de sabit olan insanlara göre çok daha avantajlıdır. Ucuzluk yıllarında kendi başına çalışan zanaatkârların sayısı, kalfa ve işçilerin sayısına göre yükselme eğilimi gösterirken, pahalılık yıllarında bu eğilim azalır.

Zeki bir Fransız yazar, birçok konuda bilgi sahibi ve St. Etienne bölgesinde vergi toplayıcı olan Messance, yoksulların ucuzluk yıllarında, pahalılık yıllarına göre daha fazla çalıştıklarını kanıtlamaya çalışmaktadır; söz konusu koşullar altında üç farklı manifaktür alanında (bütün Rouen bölgesine dağılmış, kaba yün ürünleri ve keten ve ipek işleyen işletmeler) üretilen malların miktarını ve değerlerini kıyaslamıştır. Devlet kurumlarına ait raporlardaki bilgileri de kullanarak hazırladığı incelemeye göre bölgedeki üç şirkette üretilen malların miktarı, pahalı yıllarla kıyaslandığında, ucuzluk yıllarında genel olarak daha fazladır. Bunların miktarı ucuzluk yıllarında her daim zirvede, pahalı yıllardaysa en az düzeyde seyretmektedir. Her üç şirket de, her ne kadar yıldan yıla biraz dalgalanma yaşasalar da yerlerinde saymaktadırlar ya da ne öne ne de geriye doğru gelişmektedirler.

Yorkshire kentinin batı bölgesinde yer alan ve İskoçya'nın keten ve kaba yün ürünlerini üreten manifaktürler gelişmekte olan işletmelerdir; her ne kadar genel anlamda bazı dalgalanmalar olsa da yine de üretimleri miktar ve değer açısından yükseliş içindedir. Ancak yayınladıkları üretim raporlarını incelediğimde, söz konusu dalgalanmaların hissedilir bir şekilde pahalılıktan veya ucuzluktan kaynaklandığını saptayamadım. Yokluğun kol gezdiği 1740 yılında her iki manifaktürün de oldukça bir gerileme içinde oldukları görülüyor, ancak bir başka yokluk yılı olan 1756'da İskoç manifaktürlerinin alışımsın dışında bir gelişme kaydettikleri görülmektedir. Yorkshire'deki manifaktürse 1755 yılındaki üretimini 1766 yılına kadar (Amerikan damga vergisinin iptal edilmesinden sonra) tutturamamıştır. 1766 ve sonraki yılda ise o güne kadar gösteremediği en yüksek üretimini yapmış ve o günden bugüne de gelişmesini istikrarlı bir şekilde yükselterek devam ettirmiştir.

Uzak coğrafyalardaki pazarlara yönelik üretim yapan büyük manifaktürlerin üretimi, üretimin yapıldığı ülkelerdeki pahalılığa ya da ucuzluğa değil, fakat ihraç edilen ülkelerdeki talebin durumu ve diğer başka koşullara, örneğin savaş ve ba-

rısa, diğer rakip manifaktürlerin gelişmelerine ve iflas etmelerine ve temel alıcıların olumlu ve olumsuz tavırlarına bağlıdır. Ayrıca muhtemelen ucuzluk yıllarında gösterilen olağanüstü başarılı çabaların büyük bir kısmı resmi raporlara hiç yansımamaktadır. İşverenlerini terk eden erkek işçiler bağımsızlaşmaktadırlar. Kadın işçilerse babalarının evlerine dönmekte, hem kendileri hem de bütün aile fertleri için iplik eğirerek giyecek dikmektedirler. Hatta zanaatkarların büyük bir kısmı da pazar için üretmemektedirler, fakat komşularına yardım etmenin dışında kendileri için çalışmaktadırlar. Bu nedenle de bunların ürettikleri çoğunlukla resmi raporlarda yer almamaktadır; büyük bir zahmetle açıklanan söz konusu raporların sonuçlarından hareket eden birçok tüccar ve manifaktür sahibiye büyük imparatorlukların kaderleri hakkında büyük öngörülerde bulunmaktadırlar.

Gerçi işgücü fiyatındaki değişiklikler birçok zaman yiyecek fiyatlarıyla uyumluluk göstermezler ve hatta bunlar çoğunlukla aksi yönde bir gelişme de gösterebilirler. Ancak buradan hareket ederek işgücü fiyatlarının besin ürünlerinin fiyatlarını etkilemediklerini de ileri süremeyiz. İşgücü fiyatları zorunlu olarak iki faktör tarafından belirlenir: işgücüne olan talep ve hayatta zorunlu olarak ihtiyaç duyulan ürünlerin fiyatları. İşgücüne yönelik talebin yükselişi, durgunluk mu yoksa düşüş içinde mi olduğu veya nüfus oranının yükselen, durağanlaşan veya düşüş içinde olması mı gerektiği, işçilere verilmesi gereken zorunlu ihtiyaç ürünlerinin de miktarını belirlemektedir. İşçilere ödenmesi gereken işgücü ücreti onların ihtiyaç duyduklarının nicelikleriyle bağıntılıdır. Eğer düşük yiyecek fiyatlarına rağmen işçinin işgücü ücreti yüksekse (talebin hep aynı kaldığını varsayarsak) besin ürünlerinin fiyatlarının yükselmesi durumunda işgücü fiyatları daha da yükselecektir.

Bir anda ortaya çıkan olağanüstü bolluk dönemlerinde işgücüne yönelik talep artarken, aynı şekilde ortaya çıkan kıtlık dönemlerinde ise düşme başlar; bu nedenle de birinde ücretler yükselirken diğerinde düşme görülür.

Yine aynı şekilde bir anda ortaya çıkan olağanüstü bolluk dönemlerinde işverenler bir önceki yıla göre daha fazla çalışan işçi çalıştırırken bu sayı her zaman muhafaza edilemez. Çok sayıda çalışanı işe almak isteyen işverenler, rekabet içinde birbirinden daha fazla ücret teklif ederken hem reel olarak hem de ücretler açısından işgücü fiyatını yükseltmiş de olurlar.

Bunun tersi ise, birden bire ve olağanüstü kıtlığın baş göstermesiyle ortaya çıkar. Bu durumda ücretler için öngörülen fon da geçen yıla göre azalır. Önemli oranda insan kitlesi işsiz kalır ve iş bulabilmek için de birbiriyle rekabet içinde en düşük ücret karşılığında çalışmak isterler; bu durumda hem reel olarak hem de ücret açısından işgücünün fiyatı ucuzlar. Kıtlık yılı olan 1740'ta birçok insan sadece karın tokluğuna çalışmaya hazırды. Sonraki bolluk yıllarındaysa işçi ve hizmetçi bulmak oldukça güçleşmişti.

Pahalılık yıllarının getirdiği kıtlık nedeniyle işgücüne yönelik talep de azalır ve dolayısıyla ücretleri de aşağıya çeker; yiyeceklerin yüksek fiyatları ise ücretleri yükseltmesini kendi içinde barındırır. Tam tersi yönde ucuzluk yıllarındaysa işgü-

cüne yönelik talep artarken onunla birlikte işgücünün fiyatı da yükselir; yiyecek fiyatlarındaki ucuzluksa ücretlerin düşürülmesini kendi içinde barındırır. Yiyecek fiyatlarındaki normal dalgalanmaysa söz konusu iki etkiyi birbiriyle denkleştirir. Kim bilir belki de birçok yerde yiyecek fiyatları arttığı halde işgücü fiyatlarının oldukça istikrarlı ve sabit kalmasının kısmi nedeni budur.

İşgücü ücretlerinin artışı, zorunlu olarak birçok ürünün fiyatlarının da artmasına neden olur, çünkü fiyattaki söz konusu ücret kısmı yükselmiştir. Bu da söz konusu ürünün iç ve dış pazardaki tüketiciler tarafından daha az talep edilmesine neden olmaktadır. Ancak ücretlerin artışını sağlayan aynı etki, yani sermayenin artışı, işgücünün üretim yeteneklerinin gelişmesini teşvik etme eğilimi taşır ve böylece küçük ölçekte kullanılan işgücüyle daha büyük miktarda malın üretilmesini sağlar.

Çok sayıda işçi çalıştıran sermaye sahibi, kendi çıkarı için zorunlu olarak işgücü yoğunluğunu öylesine parçalar ve dağıtır ki bu sayede çalışanlar en büyük mal miktarını üretir hale gelirler. Bu nedenle de o, çalışanları, düşünülebilecek en iyi makinelerle donatır. Bir atölyede bir işçi için söz konusu olan bu durum aynı nedenlerle büyük miktardaki çalışanlar için de geçerlidir. Sayıları ne kadar çok olursa, doğal olarak bunların birbirinden farklı iş kollarına ve alt gruplara bölünmeleri de gündeme gelir. Bu nedenle birçok insan, tek tek çalışanların en uygun makineyi kullanabilmesi için kafa kafaya vererek buluşlar gerçekleştirirler; nitekim söz konusu buluşların böyle yapıldığını gösteren emareler çoktur. Birçok ürün, söz konusu iyileştirmeler sayesinde öncekinden daha az bir emekle daha fazla üretilmektedir; bu sayede işgücünün artan fiyatı da, onun az miktarda kullanılmasıyla dengelenmiş olmaktadır.

SERMAYENİN KÂRI ÜZERİNE¹⁰⁰

Sermayenin kârının yükselip düşmesinin nedeni, işgücü ücretlerinin yükselip düşmesiyle aynıdır; yani o da toplumun zenginliğinin yükselmesinden ve düşmesinden kaynaklanır. Ancak bunlar, kâr ve ücretleri birbirinden farklı şekillerde etkilerler.

Ücretlerin yükselmesine neden olan [toplam sermaye içindeki] kısmın artışı kâr oranının düşmesine yol açar. Eğer birçok zengin tüccarın sermayesi aynı istikamete yönlendirilirse, bunların birbiriyle olan rekabeti nedeniyle doğal olarak kârın düşmesi yönünde bir eğilim gösterir ve eğer söz konusu sermaye yoğunlaşması bir toplumun bütün işkollarında birden aynı eğilimle ortaya çıkarsa, aynı tür rekabet hepsinde birden aynı tür etkiyi gösterir.

Daha önceden dikkat çekildiği gibi ortalama işgücü ücretlerinin ortak bir coğrafya ve zamana ait olduğunu saptamak kolay değildir. Hatta burada bile alışılmış olan ücretlerin ne kadar olduğunu saptamamız çok zordur. Dolayısıyla sermayenin kârı açısından da bu neredeyse imkânsızdır. Kâr oranı dalgalanmalardan öylesine etkilenir ki belli bir işkolunda etkin olan herhangi biri bile yıllık kâr oranının tam olarak ne kadar olduğunu söylemekte zorlanabilir. O [kâr], sadece ticareti yapılan söz konusu ürünün fiyatındaki değişiklikten etkilenmekle kalmaz, aynı zamanda rakip şirketlerin ve müşterilerin ticari durumlarının iyi olup olmamasından veya malın su ve kara yoluyla taşınıp taşınmamasından tutun da malın satışının yapıldığı mağazaların depolarında nasıl muhafaza edildiğine kadarki bin bir türlü tesadüflere de bağlıdır. Bu nedenle o sadece yıldan yıla değil, aynı zamanda günden güne de ve hatta saatten saate bile değişebilmektedir. Dolayısıyla büyük bir imparatorlukta etkin olan birçok işkolunun ortalama yıllık kârını belirlemek daha da zor olmalıdır. Onun önceki yıllarda ve hatta çok daha eski zamanlardaki miktarının ne kadar olduğunu kesin bir şekilde söylemek bütünüyle imkânsızdır.

Her ne kadar sermayenin ortalama kâr oranının şu anda veya geçmişte ne kadar olduğunu üç aşağı beş yukarı söylemek olanaklı değilse de yine de faiz oranını baz alarak onun nasıl bir gelişme kaydettiğini tahmin edebiliriz. Her şeyden önce şunu en önemli ilke olarak temel almak istiyorum: parayla çok iş yapılan bölgeler-

¹⁰⁰ Adam Smith, *Eine Untersuchung über das Wesen und die Ursachen des Reichthums der Nationen*, "IX. Bölüm".

de ona sahip olmak için çok para da verilmektedir, aynı şekilde onun pek işe yaramadığı bölgelerde onu elde etmek için çok az para harcanmaktadır. Dolayısıyla bir ülkede sermayenin kârıyla faiz oranlarının aynı dalgalanmaya tabi olduklarını, yani biri düşerken ve yükselirken diğerinin de düştüğünü ve yükseldiğini varsayabiliriz. Bu durumda faiz oranlarının gelişimi bize kâr oranlarının nasıl geliştiğine dair bir fikir verebilir.

VIII. Henry'nin 37. saltanat yılında faiz oranlarının %10'u aşması yasadışı ilan edilmişti. Demek ki daha önceden bu orandan daha fazlası alınıyordu. VI. Edward'ın yönetim döneminde dini kaygılardan dolayı faizler yasaklanmıştı. Yasaklanan her şeyde olduğu gibi bu işte de yasağın bırakılma etkin olmasını aksine sömürü illetini azaltmaktansa daha da artırmış olmalıdır. VIII. Henry'nin söz konusu yasası Elisabeth'in 13. saltanat yılında yenilenmişti ve faiz oranı, I. Jakob'un 21. saltanat yılına kadar %10 olarak kalmıştı; sonradan bu %8'e indirilmişti. Restorasyon döneminde¹⁰¹ bu %6'ya ve Kraliçe Anne'nın 12. saltanat yılındaysa yüzde %5'e kadar çekilmişti. Söz konusu yasal düzenlemelerin büyük bir beceriyle uygulandığı tahmin edilebilir. Belirlenen faiz oranlarının pazardakinden daha yüksek olmaması için bunların faizle para alabilecek kadar güven telkin eden insanların ödedikleri orana göre oldukları kesindir. Kraliçe Anne zamanında uygulanan yüzde %5 faizin pazardakinden daha da düşük olduğu tahmin edilebilir. Büyük savaşta önce hükümetin aldığı kredilerin faiz oranı %3'tü; hem başkentte hem de kraliyetin birçok bölgesinde kredi alabilecek kadar güvenilir insanların ödedikleri faiz oranı %3,5; 4 ve 4,5'tu.

VIII. Henry'nin saltanat döneminde ülkenin zenginliği ve geliri sürekli artmıştı ve ileriye doğru olan bu gelişme yavaşlamaktansa basamaktan basamağa tırmanmıştır. Bu tempo sadece bir artış sağlamamıştı, aynı zamanda hızlı bir zenginleşmeye ve gelir sahibi olmaya da neden olmuştu. İşgücü ücretleri aynı dönemde sürekli yükseliş içindeyken birçok işkolunda etkin olan ticaret ve üretim sektöründeki sermayenin kâr oranı ise düşmüştü.

Normalde bir kentte iş görebilmek için köydekenden daha fazla sermayeye ihtiyaç vardır. Birbirinden farklı işkollarına yatırılan büyük sermayenin ve birçok zengin rakibin varlığı, köylere kıyasla kentlerdeki kâr oranlarının daha düşük olmasına neden olmaktadır. Fakat birincide [kentlerde] işgücü ücretleri ikincilere göre daha yüksektir. Gelişmekte olan bir kentte yatırım yapmak isteyen sermaye sahipleri çoğunlukla ihtiyaç duydukları kadar işçi bulamazlar. Bu nedenle de birbiriyle rekabet içinde en çok işçiyi kapmak için en yüksek ücretleri verirler; bu da ücretlerin yükselmesine sermaye kârlarınınsa düşmesine neden olur. Üçra bölgelerde ise sermayenin gücü, bütün işçileri istihdam etmeye yetmez. İş bulabilmek için de çalışanlar rekabet içinde en düşük ücrete razı olurlar ve bundan dolayı da ücretler düşerken sermayenin kâr oranları yükselir.

Her ne kadar İskoçya'daki yasal faiz oranları, kıyaslandığında İngiltere'dekiyse aynı olsa da yine de orada bile piyasadaki faiz oranı daha yüksektir. Çünkü

¹⁰¹ 1660'tan sonraki süreç.

İskoçya'da kredisi olan güvenilir insanlar yüzde 5'in altında bir faiz oranını göremezler. Hatta Edinburgh'daki özel bankacılar, ödenme şeklini bütünüyle veya kısmen özel şartlara bağladıkları senetlere yüzde 4 almaktadırlar. Londra'da özel bankacılar kendilerine bırakılan emanet paraya hiçbir faiz ödemiyorlar. İskoçya'da İngiltere'den daha az bir sermayenin gerekli olduğu çok az işkolu vardır. Bu nedenle de oradaki kâr oranı biraz daha yüksek olmak zorundadır. Daha önceden de belirtildiği gibi İskoçya'da ücretler İngiltere'den daha düşüktür. Ayrıca İskoçya sadece daha yoksul değil, aynı zamanda daha iyi koşullara yönelik adımların (bu yönde olduğu kesindir) çok daha yavaş ve gelişmenin de durağan olduğu açıktır.

Fransa'da içinde bulunduğumuz yüzyılda yasal faiz oranları her zaman pazarın eğilimine göre düzenlenmemiştir. 1720'de faiz oranı bir kuruşun yirmide birinden, ellide birine yani %5'ten %2'ye düşürülmüştü. 1724'te faiz, kuruşun otuzda birine düşürülmüştü ve 1725'te de yeniden kuruşun yirmide birine yani %5'e yükseltilmişti. 1766'ta, Bay Laverdy'nin bakanlığı döneminde kuruşun yirmi beşine, yani yüzde %4'e düşürülmüştü. Sonradan onu Rahip Terray yeniden eski oranına, yani %5'e çıkarmıştı. Muhtemelen söz konusu radikal faiz indirimlerinin birçoğu, devletin düşük faizle borçlanmasının önünü açmak (ulaşılmalı olan bir hedef) içindi. Belki Fransa bugün İngiltere kadar zengin bir ülke değildir. Her ne kadar Fransa'daki yasal faiz oranları İngiltere'dekilerden daha düşük olsa da piyasada işlem gören oran daha yüksekti; çünkü orada ve yine birçok başka ülkede söz konusu yasal oranları alışılmış yöntemlerle aşmak mümkündü. Fransa'da ticaretteki kâr oranları İngiltere'den yüksekti. Her iki ülkeyle de iş yapmakta olan İngiliz tüccarları, bunun böyle olduğu konusunda bana güvence verdiler. Bu nedenle de birçok İngiliz iş adamı sermayesini, ticaretin önemsendiği değil, fakat kınandığı ülkelere kaydırmaktadır. Fransa'daki işgücü ücretleri İngiltere'deki ücretlerden daha düşüktür. İnsan İskoçya'dan İngiltere'ye gelince, halktan insanların giyim ve kuşamındaki bariz farktan, mevcut durum hakkındaki farklılığı görebilmektedir. Aradaki zıtlık Fransa'dan İngiltere'ye dönünce daha da büyümektedir. Fransa kesinlikle İskoçya'dan daha zengindir ancak gelişmesi daha yavaştır. İskoçya'daki yaygın kanı, ülkelerinin geriye doğru gittiği yönündedir. Sanırım Fransa'yla karşılaştırıldığında bu görüş pek de kabul edilebilir değildir. İskoçya'yı ele aldığımızda hiç kimse bu görüşü, ülkenin bugününü ve 20 veya 30 yıl öncesini kıyasladığında savunmaya devam edemez.

Buna karşın Hollanda, geniş coğrafyası nüfusuna oranla ele alındığında İngiltere'den daha zengin bir ülkedir. Orada devlet yüzde %2, özel şahıslarsa %3 oranında faizle kredi alabilmektedir. Güya Hollanda'daki işsizlik oranı İngiltere'ye göre daha yüksekmiş ama bilinmelidir ki Avrupalı halklar içinde Hollanda en düşük kâr oranında ticaret yapmaktadır. Bazı insanlar Hollanda ticaretinin dağılmakta olduğuna dair görüşler ileri sürmektedirler ve kim bilir belki bu iddia bazı işkolları için doğrudur. Ancak bu belirtiler bile genel bir çöküşün söz konusu olmadığını göstermeye yetmektedir. Kâr oranı biraz düşünce, ticaret erbabı hemen ticaretin yok olduğundan dem vurmaktadır. Hâlbuki kâr oranının düşmesi, canlanmakta

olan ticaretin veya daha önceki yatırımdan daha büyük bir sermayenin tedavüle sokulmuş olmasının doğal sonucudur. Son savaş döneminde Hollandalılar, Fransızların, hâlâ büyük bir kısmını ellerinde tuttukları bütün taşımacılık işlerini kapıp almışlardır. Fransız ve İngiliz devlet tahvillerinin büyük bir kısmının (İngiltere'ye ait olan miktarın biraz abartılmakla birlikte 40 milyon olduğu söylenmektedir) ve yine başka ülkelerde yaşayan özel şahıslara verilmiş olan kredilerin ki bunların faiz oranları kendi ülkelerindekinden daha yüksektir, sahibi Hollanda'dır; bunlar, onların bir sermaye bolluğu içinde bulunduklarının veya en azından söz konusu sermayeyi kendi ülkelerindeki işkollarına yatırmaları durumunda daha az kâr sahibi olacaklarının göstergesidir; dolayısıyla bu bile Hollanda'daki işlerin geri gitmediğinin kanıtıdır. Özel bir şahsa ait sermayenin, o özgün bir işkolundaki etkinlikle kazanılmış olsa bile, onu bütünüyle bir işkolunda değerlendirmek, o işkolunun mevcut gelişmesini devam ettirmesine rağmen büyük olabilir. Aynı şey büyük bir ülkenin sermayesi için de geçerlidir.

Kuzey Amerika ve Batı Hindistan kolonilerimizde sadece ücretler değil, aynı zamanda faiz oranları ve dolayısıyla sermaye kârı da İngiltere'den daha yüksektir. Birçok kolonide faiz oranları, hem yasal hem piyasa oranları açısından %6 ila 8 arasında seyretmektedir. Bazı yeni kolonileri işin dışında tutarsak, hem ücretlerin hem de sermaye kârının aynı anda yüksek olması çok seyrek görülen bir durumdur. Yeni koloniler uzun bir süredir, hem kapsadıkları alanla ilişkisi açısından hem de diğer ülkelerle kıyaslandıklarında sahip oldukları sermaye ve nüfusları daha azdır. Onlar sahip oldukları sermayeleriyle işleyemeyecekleri kadar toprak ve araziye sahiplerdir. Bu nedenle ellerindeki sermayeyi ancak verimli ve işlenmesi kolay olan deniz kıyılarındaki ve gemi işletmeciliğinin mümkün olduğu nehir kenarlarındaki arazilere yatırmaktadırlar. Bu türden topraklar da normalde doğal verimliliklerinin çok çok altındaki bir fiyata satılmaktadır. Bu türden toprakların satın alınması veya işlenmesi için kullanılan sermayenin yüksek kâr oranına, dolayısıyla da yüksek bir faiz oranına sahip olması gerekmektedir. Söz konusu verimli işletmelerin yarattığı sermaye yoğunluğu, hızla işletme sahiplerini genç bir kolonide bulamayacakları kadar çok sayıda işçiyi istihdam etmeye sevk eder. Bulabildikleri de bu nedenle oldukça yüksek ücretle çalıştırılırlar. Koloninin gelişmesiyle orantılı olarak sermaye kârı da düşmeye başlar. En verimli ve en kolay işlenebilen toprakların bütünüyle sahiplenilmesinin ardından daha az verimli olan veya daha zahmetle işlenebilen topraklardan elde edilen kâr oranı da azalır; haliyle işlenmek için elde tutulan sermayenin faiz oranı da düşer. İçinde bulunduğumuz yüzyılda kolonilerimizin büyük bir çoğunluğunda hem yasal olan hem de pazara dayalı faiz oranları dikkat çekici bir şekilde düşmeye başlamıştı. Zenginlik, gelişme ve nüfus arttıkça faiz oranı da düşmeye başlamıştı. Ücretlerse sermaye kârlarıyla birlikte düşüşe geçmezler. Kâr oranı ne kadar olursa olsun, sermayenin büyümesiyle işgücüne yönelik talep de artmaktadır. Kâr oranlarının düşmesine rağmen sermaye çoğalabilir ve hatta bu öncekinden daha hızlı da olabilir. Çalışkan milletlerin zenginlik elde ederek gelişme kaydetmeleri, çalışkan bir insanın durumuna benzer.

Genel anlamda büyük bir sermaye, küçük bir kâr oranına rağmen, yüksek bir kâr oranına sahip küçük bir sermayeden daha hızlı büyür. Bir özdeyiş, "Para parayı çeker!" der. İnsan birazına sahipse onunla kolayca büyük bir sermaye elde edebilir. Ancak burada en büyük sorun söz konusu *biraz*'a sahip olmaktır. Sermayenin büyümesiyle, işletmenin büyümesi veya verimli işgücüne yönelik talep arasındaki ilişki kısmen açıklanmıştı, ancak sermaye yoğunlaşmasının ele alınacağı sonraki bölümde yeniden ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Yeni bölgelerin bayındır hale getirilmesi veya yeni bir işkolunun ortaya çıkması ve hatta bir ülkenin zenginleşerek gelişme kaydetmesi, zaman zaman sermayenin kâr oranıyla birlikte faiz oranlarının da yükselişe geçmesi mümkündür. Bir ülkenin sermayesi, çeşitli alanlarda faaliyet gösteren iş adamlarının ki bunların arasında bayındır hale getirilen alanlarda etkin olanlar da vardır, toplamına yetmediğinden dolayı, yüksek kâr oranı sağlayan özgün işkollarına yatırılır. Bu nedenle o güne kadar belli işkollarında etkin olan sermaye zorunlu olarak o alandan çekilecek, yeni ve yüksek kâr sağlayan alanlara yönelecektir. Dolayısıyla eski ve köklü olan alanlardaki rekabet eskisine oranla gevşeyecektir. Bazı ürünler pazarda eskiden olduğu gibi bol miktarda arz edilmeyecektir. Zorunlu olarak söz konusu olan ürünlerin fiyatları bir miktar yükselecek ve bu alanda ısrar edenlere yüksek oranda kâr sağlayacaktır; dolayısıyla buna imkânları yetenler yüksek faiz oranlarına rağmen kredilere başvuracaklardır. Son savaştan birkaç yıl sonra yüksek kredi derecesine sadece özel şahıslar sahip değildi, aynı zamanda Londra'daki bazı büyük ticaret şirketleri de yüzde %5 faiz oranını kabul ederek kredi bulabiliyorlardı; çünkü daha önceden aldıkları kredilere yüzde %4 veya yüzde %4,5 faiz ödüyorlardı. Bu durumu esas olarak Kuzey Amerika ve Batı Hindistan'daki elde ettiğimiz yeni arazilerle ve ortaya çıkan yeni iş olanaklarıyla açıklayabiliriz; bu arada söz konusu şirketlerin temel sermayelerinden de herhangi bir azalmanın olduğunu varsaymamıza gerek yoktur. Eski sermayesine dayanan bir şirketin bu derece genişleyen iş olanaklarına sahip olması, doğal olarak sermayesinin birçok yeni alanda etkin olmasını imkânsız kılmıştır. Rekabetin azalması nedeniyle de kâr oranları yükselmiştir. En son savaş nedeniyle yüksek miktarda giderleri olmasına rağmen Büyük Britanya'nın toplam sermaye varlığının azalmadığını düşünüyorum ki ilerde bunun nedenlerini açıklama fırsatım olacaktır.

Nasıl ki toplumların sermaye birikimi azalır ve işletmeyi ayakta tutan fondaki ücret oranı kısılırsa, sermayenin kâr ve faiz gelirleri de o oranda yükselir. İşgücü ücretlerini aşağıya çeken sermaye sahipleri, toplumdaki rekabetin azalması nedeniyle, mallarını öncekinden daha az bir masrafla üreterek pazara sürebilmektendirler; pazarı ürünle besleyen sermayenin azalması nedeniyle mallarını yüksek bir fiyata satabileceklerdir. Ürünleri onlara ucuza mal olmakta ama karşılığında daha fazla almaktadırlar. İki yandan büyümesi nedeniyle kâr oranları yüksek bir faizi kolayca göğüsleyebilecektir. Batı-Bengal bölgesinden ve Britanya'nın Doğu Hindistan'daki kolonilerinden bir anda elde edilen büyük servetten anlıyoruz ki sermayenin kârı, yıkıma uğratılmış söz konusu ülkelerdeki ücretlerin düşmesi so-

nucu çok yüksek bir noktaya ulaşmıştır. Haliyle para faiz oranları da yükselmiştir. Bengal'deki toprak sahiplerine yüzde 40, 50 ve hatta 60 oranında kredi verilmekte ve geri ödemeler için gelecek hasat ipotek altına alınmaktadır. Böylesine yüksek bir faiz oranını karşılayabilmek için neredeyse toprak sahibinin bütün kira gelirlerini gözden çıkarması gerekir ki bu da bu derece kan emici bir faiz üzerinden bütün kâra el koymak demektir. Roma Cumhuriyeti'nin çöküşünden önce de taşra eyaletlerine hükmeden batakcı konsüllerin yönetimi altında da söz konusu yüksek faiz oranlarının normal karşılandığı belirlenmektedir. Cicero'nun mektubundan öğrendiğimize göre erdemli Brütüs'un bile Kıbrıs'ta %48 faize kredi verdiğini öğreniyoruz.

Başka ülkelere kıyasla toprakları, iklimi ve coğrafi konumu her açıdan refah toplumu olmaya açık olan ülkeler, artık önemli oranda bir gelişme kaydedemeyince muhtemelen işgücü ücretleri ve faiz oranları da düşecektir. Kapsadığı coğrafyanın yarattığı imkânlarla kıyaslayınca veya sahip olduğu sermayenin yarattığı iş imkânlarının bütünüyle istihdam edilmesi nedeniyle iş yeri elde etmek için oluşan rekabet aşırı keskinleşir; bu nedenle de ücretlerin seviyesi arzulanan işçi sayısını elde edene kadar aşağıya bastırılır. Nüfusun bütün bölgelere yayılması nedeniyle de iş olanaklarının artış göstermesi söz konusu olamaz. Bir ülkenin sahip olduğu sermaye olanaklarının bahsettiğim işkollarına dağılarak bütünüyle doyunluğa ulaşması nedeniyle her işkoluna doğanın izin verdiği ve ihtiyaç oranında sermaye yatırımı yapılır. Her alanda rekabetin yüksek olması nedeniyle de kâr oranı alışılmış olduğu gibi olabildiğince düşük kalır.

Belki de bugüne kadar hiçbir ülke böyle bir refah seviyesine henüz erişmedi. Sanırım Çin de uzun bir süredir yerinde saymaktadır, yasalarının ve kurumlarının doğasına denk gelen doyunluluk düzeyine de çok önceleri ulaşmış olmalıdır. Ancak onun ulaşmış olduğu refah seviyesi, mevcut topraklarının doğasıyla, iklimiyle ve konumuyla kıyaslandığında başka yasalar ve kurumlar altında ulaşılabilir olandan çok daha az gelişmiştir. Dış ticareti ihmal eden ve küçümseyen, başka ülkelerin ticaret gemilerine sadece bir iki limana yanaşmasına izin veren bir ülke, normalde başka yasa ve kurumlar altında elde edeceği iş olanaklarını da elde edemez. Eğer bir ülkede zenginler ve büyük sermaye sahipleri her açıdan korunuyor, ama yoksullar ve küçük sermaye sahipleri hiçbir güvenceye sahip değillerse ve hatta bunlar sözüm ona adalet adına küçük Mandarinler tarafından soyup soğana çevriliyorlarsa, ülkedeki birçok işkolunda faaliyet gösteren sermaye, normalde olması gerektiği seviyeye hiçbir şekilde ulaşamaz. Yoksulların her işkolunda sömürülmesi, zenginlerin monopol oluşturmalarına neden olmaktadır. Böylece iş olanaklarının tamamını denetimleri altına alan zenginlerin kâr oranları da çok yüksek olmaktadır. Çin'de kâr oranları öylesine yüksek olmalı ki alışılmış %12'lik faiz oranları kolaylıkla karşılanabilmektedir.

Yasalar faiz oranlarını, bir ülkenin içinde bulunduğu durumun, zenginliğin veya yoksulluğun koşullarına uygun olmayan seviyeye yükseltebilir. Eğer yasalar sözleşmenin taraflarına herhangi bir etkide bulunmuyorsa, bu durumda tefecileri,

normal bir ülkede yağmacı veya şaibeli kredi verenler gibi davranmaya itebilir. Parasını geri alamama kaygısı birçok tefeciye, normalde yağmacıların istedikleri yüksek faiz oranlarını talep etmeye yönlendirir. Roma İmparatorluğu'nun batı eyaletlerini fetheden barbar kavimler, uzun bir süre boyunca yapılan sözleşmelerin güvencesini tarafların dürüstlüğünde görüyorlardı. Kraliyet mahkemelerinin onların işlerine karıştığı çok seyrek görülürdü. Faiz oranının bu derece yüksek olmasının nedenlerinden biri de belki de bu uygulamaydı.

Yasalar, faizi bütünüyle yasaklasa da bunu tamamen engelleyememektedir. Birçok insan borç para bulmak zorundadır ve kimse de normalde parasını çalıştırdığında kazanacağı miktarı bunun karşılığa olarak elde etmeden borç para vermemektedir; ayrıca yasaları çiğnemenin getirdiği sorunlar ve tehlikeleri de hesaba katmak gerekir.

Montesquieu'ye göre Müslümanların faizi yasaklayan uygulamaları, onların yoksul olmasından değil, fakat kısmen onun verdiği bilgilerden kısmen de para bulamamaktan kaynaklanan zorluklardandır. Alışılmış en düşük kâr oranı, normalde sermayenin kullanılmasında oluşacak zarardan biraz daha yüksek olmalıdır. Net ya da saf kâr oranını belirleyen şey, sadece söz konusu fazlalıktır. Brüt kâr derken de çoğunlukla sadece söz konusu fazlalığı değil aynı zamanda olağandışı zararları karşılaması için kenarda tutulan kısım da kastedilmektedir. Borç para verenin faiz oranı beklentisi, bahsi geçen net kârın kendisidir.

Bu nedenle de en düşük faiz oranı, bütün alışılmış güvenlik tedbirlerine rağmen verilen borç paranın uğrayacağı zarara karşılık gelen kısmı da içermek zorundadır. Eğer o [net kârdan] daha yüksek olmazsa, bu durumda verilen borç para, vicdani amaçlarla veya arkadaşlık namına yapılan bir yardım haline gelir.

Eğer bir ülke bütün yönleriyle refaha kavuşmuşsa ve yine eğer bütün işkollarında işletilmesi gereken sermaye en yüksek seviyesine ulaşmışsa, bu durumda alışılmış net kâr oranının düşük olması nedeniyle, piyasadaki faiz oranı da öylesine düşük olur ki bundan sadece çok zengin olan sermaye sahipleri yararlanabilirler. Bu durumda küçük ve orta ölçekte sermaye sahipleri, sermayelerinin işletilmesini zorunlu olarak kendileri üstlenecektir. Ya her sermaye sahibinin kendisi iş adamı olacaktır ya da herhangi bir işkolunda çalışacaktır. Hollanda'nın bu duruma çok yaklaştığı görülmektedir. Orada işadamı olmamak eski kafalılığa eşdeğer olarak görülmektedir. Zorunluluklar söz konusu görüntüleri ortaya çıkarmaktadır ve herkesi işadamı yapmaktadır ki bu alışkanlıklar bir moda haline gelmektedir. Diğer insanlar gibi giyinmemek gülünç duruma düşmek gibidir ve aynı şekilde onlar gibi bir iş tutmamak da gülünç olmaktır. Alışılmış bir meslek sahibi olan bir insanın cephede veya kırsaldaki içler acısı hali onu kınanma tehlikesiyle karşı karşıya getirmektedir; aynı durum işsizler ve işadamları için de geçerlidir.

En büyük kâr oranı, herhangi bir malın fiyatındaki aslan payını, yani toprak rantını oluşturan ve sadece malları üreten ve onun piyasaya arz edilmesini sağlayan çalışanların çıplak geçimini sağlayabileceği (herhangi bir yerde işçilere verilen en düşük ücret) kadarını artı bırakan bölüm olmalıdır. Çalışanlar çalıştığı sürece öyle ya da böyle bir şekilde karnını doyurabilmektedir, ancak toprak sahibine her

zaman bir ödeme yapılmak zorunda değildir. Ticaretten kazanılan kâr oranı, Batı-Bengal bölgesinde iş tutan tacirlerin kazandıklarından sonra gelir.

Alışılmış kâr oranıyla orantılı olarak piyasadaki faiz oranı da değişikliğe göre zorunlu olarak onunla birlikte yükselir veya düşer. İngiltere'deki işadamları iki kat faizi iyi, uygun ve hak edilmiş kâr olarak görmektedirler. Bana göre bu kavramlar alışılmış ve kullanımda olan kârdan başka bir şey değildir. Alışılmış kâr oranı %8 veya %10 olan bir ülkedeki faiz oranlarının, eğer o ülkede borç para vererek iş yapılıyorsa, bu oranların yarısı kadar olması bana göre adildir. Borç para alan biri, tefeciye karşı sermayenin sorumluluğunu üstlenmektedir. Birçok işkolunda elde edilecek kâr oranının %4 veya %5 olması sadece söz konusu sermaye için iyi bir kâr güvencesi değil, aynı zamanda sermayeyi işletirken verilen uğraşa karşılık gelen bir teminattır da. Ancak net kâr oranının, faiz oranından bayağı yüksek veya bayağı düşük olduğu ülkelerde söz konusu net kâr-faiz oranı ilişkisi farklı bir durum alır. Eğer söz konusu oran bayağı düşükse bu durumda faiz oranı onun yarısını bile geçemez; ama eğer o epeyi yüksekse bu durumda onun da ona göre yüksek olması gerekir.

Refahın hızla yükseldiği ülkelerdeki kâr oranının düşük olması, işgücü ücretlerinin fiyatlardaki yüksek oranını buna göre dengeler; bu durumda söz konusu ülkeler de mallarını, ekonomik durumları iyi olmayan ve belki de çalışanların ücretlerinin de çok düşük olduğu komşu ülkelere göre daha ucuza satmak durumunda kalırlar.

Gerçek anlamda ürünlerin fiyatlarını, işgücü ücretlerinden ziyade yüksek kâr oranları artırır. Örneğin, keten kumaşı üreten manifaktürlerde çalışan işçilerin ücretleri, mekik işleyene, örgücüye, dokumacıya vs. günde 2 peni daha yükseltileseydi, bu durumda söz konusu kumaş parçasının fiyatı da onu işleyen işçilerin sayısının, üretildiği gün sayısı ile çarpılarak yükseltilmesi gerekirdi. Pazar fiyatındaki bu kısım, yani ücret olarak içerilen kısım, üretim sürecindeki diğer bütün işlemlerle birlikte, ücretlere oranla aritmetik olarak yükselecektir. Eğer söz konusu işçilerin işverenlerinin kâr oranları buna göre %5 yükselmiş olsaydı, bu durumda malın fiyatında içerilen kâr oranı bütün o diğer iyileştirme işlemleriyle birlikte geometrik olarak yükselirdi. Ürün sahibi malını piyasaya sürerken, normal kârının üstüne bir de daha önceden hammadde masrafı ve mekik işleyene ücret olarak verdiği yüzde %5'i üstüne ekleyecektir. Mal sahibi malını piyasaya sürerken hem mekik işleyenden hem de ayrıca örgücünün ücretine karşılık olarak %5 daha isteyecektir. Aynı şekilde dokumacıları çalıştıran da malını piyasaya sürerken %5 daha fazla isteyecek, ayrıca keten için ödediğini de fiyatın üzerine ekleyecektir. Ücretlerin yükselmesi fiyatlara, tıpkı sıradan faiz borçlarının katlanması gibi bir etkide bulunmaktadır. Kâr oranları, tıpkı faiz oranları gibi katlanarak büyümektedir. Tüccarlar ve fabrika sahipleri sürekli yüksek ücretlerin fiyatlar üzerinde olumsuz etkide bulunduğunu belirterek iç ve dış pazarın daralmasından şikâyet etmektedirler. Yüksek kâr oranlarının kötü etkisinden hiç mi hiç bahsetmiyorlar. Kârlarının kabul edilemez sonuçları hakkındaysa susmayı tercih ediyorlar. Onlar sürekli zaman diğer insanları şikâyet etmektedirler.

SERMAYENİN YOĞUNLAŞMASI VEYA VERİMLİ OLMAYAN İŞGÜCÜ ÜZERİNE¹⁰²

Bazı işler vardır ki bunlar, bir şey üzerinde uygulandıklarında o şeyin değerini artırırlar; bazı işlerse aynı etkiyi göstermezler. Birincisi bir değer üretir ki bu nedenle verimli; diğeryise üretmediği için verimsiz işgücü olarak nitelendirilir. Normal koşullarda bir manifaktür işçisi, işlediği maddeye kattığı değerle hem geçimi için gerekli olan miktarı hem de efendisinin kârının değerini yaratır. Buna karşın bir hizmetçi herhangi bir şeye değer katmaz. Her ne kadar bir manifaktür işçisi, ücretini [malın satılmasından] önceden alsa da, aslında herhangi bir masrafı olmamaktadır, çünkü o aldığı ücretle, işverenin kârını da işlediği şeyin değerine katarak geri ödemektedir. Ancak bir hizmetçinin masrafları hiçbir zaman yeniden üretilmez. Manifaktür işçilerinin emeği sayesinde birileri zengin olur; ancak o insan hizmetçilerinin geçimini sağladığı için de yoksullaşır. Gerçi ikincisinin emeğinin de bir değeri vardır ve o da ücretini birincisi gibi hak etmektedir. Ancak manifaktür işçisinin emeği belli bir şeyde veya satılabilecek bir şeyde (en azından işin bitiminden sonra bir süre daha) yoğunlaşmakta ve gerçeklemektedir. Bir bakıma bir miktar emek, başka bir fırsatta ve zorunlu olarak kullanılmak üzere bir yerde yoğunlaşmakta ve biriktirmektedir. Söz konusu şey ya da onun bir başka ifadesi olan o şeyin fiyatı, eğer zorunlu olursa bir başka yerde onun ilk üretimi için gerekli olan aynı miktar işgücünü harekete geçirebilir. Buna karşın bir hizmetçinin emeği herhangi özgün bir şeyde veya satılabilecek herhangi bir nesnede yoğunlaşmaz ve gerçekleşmez. Alışılmış olduğu gibi onların emekleri ortaya çıktıkları andan itibaren tüketilmekte ve çoğunlukla da (sonradan aynı miktardaki hizmete dönüşebilecekleri) arkalarında herhangi bir iz ve değer bırakmazlar.

Toplumda saygın bir yere sahip birçok kesimin [sınıfın] emeği de tıpkı hizmetçininki gibi değer yaratmaz ve kendisini satılabilecek veya emek harcadıktan sonra da varlığını devam ettiren ve insanın sonradan aynı emeğe sahip olabileceği daimi bir şeyde yoğunlaştırmaz ve gerçekleştirmez. Örneğin bu nedenle, idaresi altında birçok memur çalıştıran yargı sistemi gibi ordudaki askerlerin veya do-

¹⁰² Adam Smith, *Eine Untersuchung über das Wesen und die Ursachen des Reichtums der Nationen*, c. 2, "III. Bölüm".

nanmanın tamamının emeği verimsizdir. Bunlar kamunun hizmetçileridirler ve başkalarının eti ve kanıyla ürettiği yıllık gelirin bir kısmıyla beslenirler. Hizmetleri ne kadar saygın, ne kadar zorunlu olursa olsun, sonradan karşılığında aynı oranda hizmet alabileceğimiz hiçbir şey üretmezler. Sağladıkları koruma, güvenlik ve devletin savunulmasıyla (emeklerinin bir yıllık etkisi) gelecek sene de güvenlik, koruma ve savunma satın alınamaz. Buna benzer bazı önemli, anlamlı ve hafif mesleklerse şunlardır: din adamları, hukukçular, hekimler, öğretmenler ve eğlence sektöründeki diğer gruplar ki bunlar tiyatrocular, komedyenler, müzisyenler, opera sanatçıları, balerinler vb. İşlerinde en az iş yapanın emeği de diğer türden işlerde olduğu gibi aynı temel ilke üzerinden değerlendirilir. İşlerinde en soylu ve yararlı olanın ürettiklerinden bile sonradan yararlanabileceğimiz aynı miktardaki emeği satın almak veya sağlamak mümkün değildir. Bunların ortaya koyduğu emek, tıpkı bir artistin gösterisi, bir konuşmacının konuşması ve müzisyenin ezgisi gibi o anda geçip gitmektedir.

Verimli ve verimsiz emek harcayanların yanı sıra hiçbir iş görmeyenlerin de geçimi toprağın ve ülkenin yarattığı yıllık emekten sağlanmaktadır. Ne kadar büyük olursa olsun, söz konusu ürün hiçbir zaman sonsuz değildir, fakat zorunlu olarak sınırlıdır. Söz konusu üretimin bir kısmını, verimli olmayan insanların geçimi için harcamak demek, verimli olanlara bazen az bazen de çok kalması demektir ve dolayısıyla bu ürünün gelecek yıl az ya da çok olması demektir; nitekim vahşi doğanın kendiliğinden ürettiklerinin dışında üretilen yıllık ürün, verimli işgücünün sonucunda meydana gelmektedir.

Gerçi ekilen toprakların ve bir ülkenin ürettiği mallar en sonunda o ülkenin nüfusunun ihtiyacını karşılamak için belirlenmiş ve onlara bir gelir sağlamak için yaratılmıştır; ancak toprağın ve verimli işçilerin kolları sayesinde üretilen ürünler doğal olarak ilk anda ikiye bölünür. Bunlardan biri (çoğunlukla büyük kısmı) en başta belli bir sermayeden çekilen sermayeyi, yiyeceği, hammaddeyi ve hazır ürünlerin yerini doldurmak içindir. Diğer kısmı ise sermaye sahibinin kârı, toprak sahibinin kirası olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla toprak ürünlerinin bir kısmı kiracının sermayesini oluştururken, diğer kısmı ise elde edilmesi gereken kârı ve toprak sahibinin kira-rantını meydana getirir. Bu şekilde topraktan elde edilen ürün, hem sermaye sahibinin geçimini ona kâr ettirerek hem de toprak sahibi olan bir başkasının geçimini ona toprak kirası kazandırarak sağlamaktadır. Büyük bir manifaktürün ürettiklerinin bir kısmı, tabii ki en büyük kısmı, işletme sahibinin sermayesini, diğer kısmıysa sermaye sahibine zenginlik kazandıran kârı oluşturur.

Topraktan sağlanan yıllık ürün ve sermayeyi oluşturan bir ülkenin işgücü, hiçbir zaman verimli işçilerin geçiminin dışındakilerini doyurmak için kullanılmaz. O sadece verimli işçilere ücretlerini öder. Bir birikim yaratması düşünülen kâr veya toprak rantı verimli işçileri geçindirdiği gibi verimsiz işçileri de geçindirir.

Servetinin ne kadarını sermaye yaparsa yapsın, herkes onun anaparanın yanı sıra bir de kâr getirmesini bekler. Bu nedenle o [her sermaye sahibi] sermayesini

kesinlikle verimli emek üreten işçilere göre ayırır; nitekim söz konusu sermaye hem ona sermaye olur hem de işçilerin geçim kaynağını oluşturur. Fakat o birikiminin bir kısmını bir şekilde verimli olmayanların geçimi için de harcarsa, o zaman söz konusu kısım anında ana sermayesinden ayrılmış ve onun doğrudan tüketimi için belirlenen rezerve dâhil olmuş olur.

Böylece verimsiz işçilerin yanı sıra hiçbir şekilde çalışmayanlar da onun söz konusu birikiminden yararlanmış olurlar: Ya doğrudan doğruya yıllık üretimden onun için belirlenmiş olmaktan dolayı ki bu bazıları için toprak kirasıdır ya da bazıları için sermayenin kârıdır; ikincisi de o, verimli işçilerin geçimi olarak belirlenmiş sermayedir ve o, onların [işçilerin] eline geçtiği anda da onların geçiminin zorunlu olan kısmından fazlası, tıpkı diğerlerinde olduğu gibi hem verimli hem de verimli olmayan insanların geçimine ayrılmıştır. Bu durumda sadece büyük toprak sahibi ya da zengin bir tüccar değil, aynı zamanda sıradan bir işçi de eğer aldığı ücret yeterince yüksekse, kendisine şahsi bir hizmetçi tutabilir veya o da diğerleri gibi tiyatroya veya eğlenceli bir hayat yaşayabilir ve böylece gelirinin bir kısmını verimli olmayan işçi kesimine harcayabilir. Hatta o, vergi ödeyerek de saygın ve yararlı ama verimli olmayan bir başka sınıfın geçimine katkıda bulunmaktadır. Fakat yıllık üretimin hiçbir kısmı, verimli işçileri harekete geçiren (sermayenin o güne kadar söz konusu işkolundaki imkânları harekete geçirdiği gibi) bütün imkânlar bütünüyle sağlanmadıktan sonra verimsiz işçilerin geçimini sağlamayacak sermayenin yerini alamaz. İşçi, diğer alanlardaki harcamalarına başlamadan önce emeğini sarf ederek ücretini kazanmış olmalıdır. Neticede bu bölüm normalde çok azdır. Çünkü bu kısım ücretten arta kalanın biriktirilmesiyle oluşmaktadır ki işçinin buna sahip olması çok seyrek olur. Ancak buna rağmen onlar vergi ödeyerek ve oluşturdukları sayının çokluğu nedeniyle de küçük katkılarının toplamı olan büyük bir yekûn oluştururlar. Bu nedenle de sermaye kârı ve toprak rantı, verimli olmayan işçilerin geçimlerini sağladıkları esas kaynağı oluşturur. Normalde tasarruf edilmesi gereken kısım, söz konusu gelire sahip olanlarca tasarruf edilir. Verimli ve verimsiz olan işçilerin geçimlerini esas olarak onlar sağlarlar. Onların ikincilere yönelik özel bir eğilimlerinin olduğu görülüyor. Büyük bir toprak sahibinin giderleri normalde birçok çalışanı ve çalışmayanı geçindirecek kadar çoktur. Gerçi zengin bir tüccar normalde sadece çalışan insanları doyurmaktadır, ancak o da giderleri ve birikimini harcama tarzıyla büyük bir toprak ağasının geçindirdiği insanları geçindirmektedir.

Her ülkenin verimli ve verimsiz emeğinin birbiriyle ilişkisi, o ülkedeki yıllık üretimden (topraktan ve verimli işler yapan işçilerin elleriyle ürettikleri), sermayenin yedeğini oluşturan kısım, kar veya toprak rantı üzerinden sağlanan birikimin ilişkisini oluşturur. Bu ilişki, zengin ve yoksul ülkelerde birbirinden farklıdır.

Günümüzde Avrupa'nın refah içindeki ülkelerinde topraktan elde edilen gelirin büyük bir kısmı, zenginlerin ve bağımsız kiracıların gelirlerini karşılamak için belirlenmiştir. Geri kalan kısım ona onun kârının ödemesine ve toprak sahibinin

rantına ayrılır. Hâlbuki önceleri, feodal düzenin hüküm sürdüğü dönemlerde üretimden elde edilen gelirin ancak küçük bir bölümü, tarımda kullanılan sermayenin yedeğini oluştururdu. Esas olarak vahşi doğada kendiliğinden göveren bitkilerden beslenen zavallı birkaç hayvanın yanı sıra bayındır edilmemiş topraklardan elde edilenden başka bir şey yoktu. Ayrıca normalde toprak baronları, ellerindeki sermayeyi, toprağı işleyenlere önceden borç olarak verirlerdi. Elde edilen bütün kazanca da ya toprak kirası ya da pek bir anlamı olmayan sermayenin kârı olarak el koyardı. Toprağı işleyenler de normalde serflik ilişkisiyle bağımlıydılar ve dolayısıyla hem kendileri hem de varlıkları ona aitti. Serf olmayanlar da ona toprak üzerinden bağımlıydı. Onların ödemeleri gereken miktar normalde angaryanın karşılığı kadar olmalıydı, ancak çoğunlukla ödeyecekleri miktar toprağın bütün gelirini bulabiliyordu. Toprak baronları barış ve savaş döneminde onların işgücü üzerinde tam söz sahibiydiler. Gerçi onlar, baronun çiftliğinin uzağında kendi başına yaşarlardı ancak onunla birlikte yaşayan uşakları gibi muamele görürlerdi. Tabii ki topraktan kazanılan ürünün tamamı, ondan geçinmesi gerekenlerin emeği ve bedenleri üzerinde söz sahibi olanlara aitti. Günümüzde Avrupa'daki ilişkilerden hareket edersek, topraktan kazanılan ürünlerin en fazla üçte biri toprak baronlarına aittir, bazen bu dörtte bir bile olabilmektedir. Buna rağmen o günden bugüne gelişmiş bölgelerde toprak rantı üç katına hatta dört katına yükselmiştir. Yıllık ürünün üçte birinin ya da dörtte birinin o günkü yıllık ürünün üç dört katı daha fazla olduğu görülmektedir. İyileştirmeler sayesinde topraktan alınan ürünün ranta ayrılan kısmı, üretim arttığı halde azaldığını görüyoruz.

Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinde büyük miktarda sermaye esas olarak ticarete ve manifaktüre yatırılmaktadır. Eski koşullarda yapılan küçük çaplı ticaret işlemleri gibi basit ve ilkel manifaktür için de çok küçük bir sermayeye ihtiyaç duyulmaktaydı. Ancak bunların çok yüksek miktarda kâr sağladıkları görülmüyor. Faiz oranları hiçbir yerde %10'un altında değildi ki bu da söz konusu kârın, mevcut faiz oranını karşıladığına göre çok yüksek olmalıdır. Şu anda Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinin hiçbirinde faiz oranı yüzde %6'nın üzerinde değildir; hatta en gelişmiş ülkelerde bu %4,3 veya %2'dir. Eğer refah içindeki ülkelerde yurttaşların sermayelerinden elde ettikleri kârları, yoksul ülkelerinkinden daha fazlaysa, bunun nedeni oradaki sermayenin daha büyük olmasındandır; ne var ki orada elde edilen kâr, sermayenin hacmine göre yine de çok düşüktür.

Dolayısıyla yıllık üretimden (ürün topraktan ve işçilerin ellerinden çıktıktan sonra) elde edilen sermayenin yedek sermaye için kenara ayrılan miktarı, yoksul ülkelere göre zengin ülkelerde sadece çok daha fazla değil, aynı zamanda rant ve kâr kısmı için düşünülen birikim açısından da büyüktür. Varlıklı ülkelerde verimli çalışan işçilerin giderleri için planlanmış fon yoksul ülkelerdekine göre sadece çok daha büyük değil, aynı zamanda verimli ve verimsiz çalışan işçiler için ayrılan fondan da fazladır, ancak ikinci kısım [verimsiz işçiler] biraz daha fazla gözetilir.

Birbirinden farklı fonların oranlarının ilişkileri, genel karakter açısından o ül-

kedeki yurttaşların çalışkan mı yoksa tembel mi olduğunu da gösterir. Bizler atalarımızdan daha çalışkanız, çünkü günümüzde işkollarında çalışan insanlar için belirlenen fon, bizden öncekilerin tembellikleri için belirlenmiş olandan, iki veya üç yüzyıl öncesine göre çok daha fazladır. Atalarımızın çalışma koşulları daha ağırdı çünkü onlarda bugünkü gibi meslek edinmeye yönelik bir tutku yoktu. Bir özdeyiş, “Bedava çalışmaktansa bedava oynarım!” der. İngiltere ve Hollanda’nın ticaret ve manifaktür kentlerinde, esas olarak birikimiyle geçinen halkın alt katmanları, genel anlamda çalışkan, ahlaklı ve dolayısıyla da gelişmektedirler. Kimi zaman kraliyet ailesinin yaşadığı kentlerin çalışanları, geçimleri belli bir fonla satabildiği için genel anlamda tembel, dağınık ve yoksul olurlar, Roma, Versailles, Compiègne ve Fontainebleau’da olduğu gibi. Rouen ve Bordeaux’yü ayrı tutarsak, Fransız parlamentosunun etkin olduğu kentlerdeyse çok az ticaret ve işletme yerleşiktir. Bu kentlerde halkın alt katmanları esas olarak yargı organlarında çalışanların ve oraya bir davayı savunmak için gelenlerin giderlerinden yaşamaktadırlar; bu nedenle de genelde hem durağan bir hayat yaşarlar hem de yoksuldurlar. Rouen ve Bordeaux’daki ticaret ve işletmelerin nedeniyse tamamen bu kentlerin konumuyla ilgilidir. Rouen, esas olarak Paris’in ihtiyacını gidermek için yabancı ülkelerden veya Fransa’nın dış kolonilerinden ülkeye getirilen malların toplanma ve dağıtım merkezidir. Bordeaux ise bir şarap merkezidir; Garonne kıyılarında ve onu besleyen yan nehirlerin kenarlarında dünyanın en nefis üzümleri, en azından ihracat için düşünülen ve yabancıların damak tadına hitap eden şaraplar burada yetişmektedir. Böylesi bir yararlı konuma sahip olmak haliyle sermayeyi de kendisine doğru çeker, çünkü sermaye burada en iyi şekilde değerlendirileceği için işletmeler de söz konusu iki kente yerleşir. Fransız parlamentosunun etkin olduğu diğer kentlerdeyse tüketim ihtiyaçlarını karşılayacak olandan daha az miktarda bir sermaye işlem görmektedir, yani normalde orada bulunabilecek sermayeden daha az olur. Aynı şeyi Paris, Madrid ve Viyana için de söylemek mümkündür. Bu üç kent içinde de kuşkusuz Paris açık ara çalışkan olanıdır; ancak Paris orada yerleşik olan manifaktürlerin ana pazarı durumundadır ve orada yerleşik olan ticarethaneler de esas olarak Paris’in ihtiyaçlarını karşılamak için oradadırlar. Londra, Lizbon ve Kopenhag’ı ise hem sarayın hem de ticaretin merkezi olan üç kent olarak görebiliriz; neticede bu kentler sadece kendi ihtiyaçlarını değil, aynı zamanda diğer kentlerin ihtiyaçlarını da karşılamak için faaliyet yürütürler. Söz konusu kentlerin coğrafi konumu buna uygundur, çünkü doğal konumları nedeniyle ülkenin diğer uzak kentlerinin tüketimini sağlayan malların da dağıtım merkezidir. Eğer bir kentte harcanmak için ayrılan fon çok yüksekse, bu durumda tüketimin dışındaki bir alana, yani halkın alt katmanlarının geçinmelerini sadece onlara borçlu oldukları diğer işkollarına sermaye yatırmak çok zordur. Söz konusu birikimden [hizmet sektörü için ayrılan] geçinen halkın büyük bir çoğunluğunun tembelliği, geçimlerini diğer işkollarından sağlaması gereken halkın diğer kesimlerini de yozlaştırmakta ve bu nedenle de sermayeyi buraya yatırmaktansa başka bir bölgeye

yatırmak daha avantajlı gözükmektedir. Birleşmeden önce Edinburgh'te çok az sayıda ticaret ve işletme vardı. Ancak İskoç parlamentosu burada toplanmaktan vazgeçtikten ve dolayısıyla yüksek ve alt aristokrat aileler de buradan taşındıktan sonra Edinburgh ticaret ve endüstri kenti olmaya başladı. Ne var ki kentte hâlâ yüksek yargının yanı sıra vergi kurumları da yerleşiktir. Bu nedenle de orada hâlâ yüksek bir tüketim fonu söz konusudur. Halkı esas olarak ticaret ve endüstriden yaşayan Glasgow'a göre Edinburgh hâlâ geridir. Ayrıca bir dönem gelişmiş manifaktürlere sahip olan büyük köylerin, toprak baronlarının konutlarını komşu bölgelere taşımasından dolayı işsiz kalarak yoksullaştıkları çok görülmüştür.

Anlaşılan sermaye ile gider için düşünmüş fon arasındaki ilişkiyi her yerde ve zamanda çalışkanlıkla tembellik belirlemektedir. Sermayenin hâkim olduğu yerlerde canlılık ve çalışkanlık söz konusuyken, bütçesinin gider kısmını oluşturan bölgelerdeyse tembellik hâkim olmaktadır. Bu nedenle de [yatırıma ayrılan] sermayenin çoğalması veya azaltılması, doğal olarak endüstri alanındaki çalışkanlığın, üretici işçilerin sayısının ve onunla birlikte çalışan işçilerin ve toprağın ürettiği yıllık malların değişim değerinin, gerçek zenginliğin ve bütün yurttaşların gelirlerinin artması veya azalması demektir.

Sermayeler tutumlulukla çoğalmakta, fakat israf ve yanlış yatırımla da çarçur edilmektedir.

Eğer herhangi biri gider fonundan tasarruf ederse onu sermayesine eklemiş olur. O ya verimli işçiler de çalıştırarak sermayesini kendisi çalıştıracaktır ya da onu kâra ortak olmak kaydıyla çalıştırması için bir başkasına faize verecektir. Nasıl ki herhangi bir kimse yıllık gider fonundan veya kazandığının bir kısmından sermayesini çoğaltıyorsa, toplumları meydana getiren insanların sermayelerinin toplamı olan toplumsal sermayesi de bireylerde olduğu gibi artırılabilir.

Sermayenin büyümesinin doğrudan nedeni işletmelerin çalışkanlığı değil, genel tutumluluktur. Ancak işletmeler, tutumluluğun yarattığı nesneyi üretirler. İşletmeler ne kadar çok yaratırsa yaratsınlar, eğer tutumluluk onu bir kenara koymasını ve biriktirmesini bilmiyorsa onu çoğaltmak mümkün değildir.

Verimli işçilerin geçimleri için öngörülen gider kısmının büyümesi, zorunlu olarak tutumluluğu da işledikleri nesnenin değerini artıran insan sayısının çoğalmasına sevk eder. Demek ki o [tutumluluk], ülkenin bir yılda topraktan ve işletmelerden sağlanan ürünlerinin değişim değerini de büyütür. O, fazladan bir işletme faaliyetini harekete geçirerek üretilen yıllık ürünlerin değerine değer katar.

Biriktirilen yıllık miktar, neredeyse bir yıl içinde harcanarak düzenli bir şekilde tüketilir. Ancak bu, bir başka kesim tarafından tüketilir. Zengin birinin yıllık gider bütçesinin bir kısmını, çoğunlukla da tükettiklerini yeniden üretmeyen konuklar ve hizmetçiler tüketirler. Biri sermayesini büyütme için kâr elde etmeye çabalarsa, neredeyse aynı miktar aynı zamanda ve aynı şekilde ama bir başka sınıfa ait olanlarca tüketilmektedir: yıllık giderlerinin yanı sıra sermayenin kârını da üreten gündelikçiler, manifaktür işçileri ve zanaatkarlardır. Söz konusu giderlerin onlara

nakit olarak geri döndüğünü bir düşünelim. Eğer onu bütünüyle harcamış olsalardı, o zaman onu, birinci sınıf insanların yiyeceğine, giyeceğine ve konutlarına harcamış olurdu. Yok, ama onu hemen harcamaz da onu kendisi veya bir başkası kâr getirmesi için sermayeye yatırsaydı, bu durumda yiyecek, giyecek ve konuta harcanması gereken söz konusu miktar bir başka kesimin denetimine geçerdi. Tüketim aynıdır ama tüketenler farklıdır.

Tutumlu bir adam biriktirdikleriyle, sadece verimli işçilerin bugünkü sayısını artırmakla kalmazdı gelecek yıllar için de artırmış olurdu; hatta aynı zamanda iş olanakları yaratan resmi kurumların çalıştırdıkları işçilerin ihtiyaçları kadar da daimi bir bütçe yaratmış olurdu. Ne yazık ki söz konusu bütçenin dağılımı ve belirlenimi her zaman yararlı bir yasa, yönetim hakkı veya sahiplik belgesiyle güvence altına alınmamaktadır. Fakat bu güçlü bir gelenekle, yani onun bir parçasında bile hakkı olanların açık ve kesin çıkarlarını gözetken ilkeyle sağlanmıştır. Bu bütçenin en küçük kısmı bile sonradan, ondan faydalananların açıktan zarar görmesini göze almadan verimli işçilerin giderleri için kullanılamaz.

Sefahat içinde yaşayanlar söz konusu fonu yanlış şekilde kullanmaktadır. Gelirinin ona sağladığı sınırlar içinde kalmayarak birikimini de tüketmektedir. Birinin yoksullar için öngörülmüş bir vakfın birikimini yabancı bir amaç için kullanması gibi o da tembelliğe dayanan giderlerini, atalarının tutumluluklarıyla çalışan bir işletmenin giderleri için biriktirdikleri fonu yağmalamaktadır. Ancak o, verimli emek için bir kenara konmuş olan fonu azaltırken, aynı zamanda zorunlu olarak, eğer sarf edilecek emek ona bağımlıysa, bu emeğin işleyeceği nesnelere değer katması da engellenmiş olmaktadır. Bununla birlikte o, ülkenin topraktan ve işletmelerden aldığı yıllık ürünü de, yani ülkenin ve insanların gerçek zenginliğini de azaltmış olmaktadır. Eğer müsrif olanların giderleri tutumlu olanların biriktirdikleriyle dengelenmezse, bu durumda müsrif olan tembelleri tutumlu olanların ekmeğiyle beslemiş olmaktadır ve bununla da sadece kendisinin değil, ülkenin de yoksullaşmasına neden olmaktadır.

Müsrif birinin giderleri yabancı ülkelerin ürünlerini değil, fakat sadece ülke içindeki malları tükettiği için onun verdiği zarar tam da toplumun üretken fonuna yöneliktir. Üretken işçilerin ihtiyacını giderecek yiyecek ve giyeceklerin yıllık miktarı bellidir; ancak bu üretken olmayanlar için harcanmaktadır. Demek ki bu, bir ülkenin topraklarının ve işletmelerinin bir yılda ürettiklerinin değerini azaltmak demektir.

Bu giderler yabancı ülke ürünlerine yönelik olmadıkları için bunların altın ve gümüş ihracına yol açmadığını ve dolayısıyla ülke içindeki para miktarının da olduğu gibi kaldığını söyleyebiliriz. Fakat üretken olmayanların tükettikleri yiyecek ve giyecekleri üretken olanlara dağıtabilirdik ki böylece onlar belirli bir kâr oranıyla birlikte tükettiklerini de yeniden üretmiş olacaktı. Bu durumda da aynı miktardaki para ülke içinde kalmış olacaktı; ayrıca tüketilebilen mal kadar ürün de yeniden üretilmiş olacaktı. Böylece bir yerine iki değer üretilmiş olacaktı.

Fakat yıllık üretimin düşmesi durumunda ülkedeki para miktarının uzun süre aynı kalması mümkün değildir. Paranın tek işlevi tüketilecek ürünlerin dolaşımını sağlamaktır. Paranın aracılığıyla yiyecek, hammadde ve işlenmiş mal alınıp satılmakta ve onların gerçek tüketicilere dağıtılması sağlanmaktadır. Dolayısıyla bir ülkede kullanılan paranın miktarını, o ülkede tüketim için üretilmiş ve dolaşıma sokulmuş malların değeri belirlemektedir. Bu mallar ya toprakların doğrudan işlenmesiyle ya da işletmelerdeki emekle ya da üretilen malların bir kısmıyla satın alınarak elde edilmişlerdir. Bunların değerinin düşmesi, ürünlerin değerinin ve dolayısıyla dolaşımda olan paranın miktarının da düşmesi demektir. Ancak her yıl azalan üretim nedeniyle yıldan yıla iç dolaşımdan dışarıya aktarılan paranın bir yerde kalmasına izin verilmez. Ona sahip olan herkes onun çalışmasını arzular. Ülke içinde kullanılamadığı için de ne kadar yasaklar getirilirse getirilsin, yine de o, dış ülkelere gönderilerek içerde tüketilmesinde yarar görülen malların alımında kullanılır. Onun yıllık ihracatı, en azından bir dönem, ülkenin ürettiği değerden biraz daha fazlasının tüketilmesini teşvik eder. Refah dönemindeki yıllık üretimden yapılan tasarruflarla satın alınan altın ve gümüş, söz konusu kısa süre için ülkenin tüketimine destek olur. Dolayısıyla bunun nedeni, altın ve gümüş ihracatı değil, fakat söz konusu gerilemedir ve belki de kısa bir süre boyunca gerilemeden kaynaklanan sefaleti de azaltacaktır.

Buna karşın her ülkenin para miktarı, ürettiği malın miktarı oranında doğal olarak artmalıdır. Bir toplum içinde tüketilmek üzere üretilen ve dolaşımda olan malların değerinin yıllık artışı oranında, onu dolaşımda tutması gereken paranın miktarı da artmalıdır. Artış gösteren üretimin bir kısmı, doğal olarak altın ve gümüş alımında (nereden alınacaksa oradan) kullanılacaktır. Bu durumda metallerin artışı bu gelişmenin [refahın] bir nedeni değil doğal sonucudur. Altın ve gümüş her yerde aynı şekilde satın alınmaktadır. Beslenen, giyinen, konut edinen, maaş alan ve geçimini sağlayan emekçilerin ve sermaye sahiplerinin madenden çıkarak piyasaya sundukları metallerin Peru'daki fiyatıyla İngiltere'deki fiyatı aynıdır. Bu fiyatı ödeyebildiği sürece hiçbir ülke, ihtiyacı olan bu metalleri edinmekten vazgeçemez. Aynı şekilde hiçbir ülke, bunlara ihtiyaç duymadığı halde onların belli bir miktarını ellerinin altında tutamaz.

Bir ülkenin zenginliğini ve gelirini gösteren şey, o ülkenin topraklarının ve emeğinin bir yılda ürettiği değer midir (ki görünüşte akıllı başında olan insanlar bunun böyle olduğunu söyleyeceklerdir), yoksa o ülkenin sahip olduğu ve dolaşımda tuttuğu metaller midir? Ki bazı yozlaşmış önyargılar bunun böyle olduğunu belirteceklerdir, ancak her iki kesim de israfçıları toplumun düşmanı, tutumlu insanları ise toplumun dostları olarak görecektir.

Kıtlık yıllarının sonuçları çoğunlukla israf gibidir. Tarımda, madencilikte, balıkçılıkta, ticarete ve işletmecilikte akılsız ve verimsiz yatırım, ister istemez üretken emeğin ihtiyacını karşılayacak fonun azalmasına neden olur. Her ne kadar bu

yöndeki yatırımlarda kullanılan sermaye, esas olarak üretken emek tarafından harcanıyor olsa da, yine de onlar yanlış bir yatırımın yapıldığı bir alanda çalışmaktan dolayı tükettiklerini yeniden üretememektedirler. Bu nedenle de toplumun genel fonundan harcanan miktar kadar bir azalma söz konusu olur.

Büyük bir ulusun konumunun söz konusu israf ve yanlış yatırımdan dolayı şiddetli bir sarsıntıya uğraması, normalde çok seyrek rastlanılan bir olgudur. İsrâf ve yanlış yatırımdan kaynaklanan kayıplar, her zaman başkalarının tasarruflu tutumlarıyla ve davranışlarıyla fazlasıyla dengelenmektedir.

Günümüzde israfı neden olan ve insanları harcamaya teşvik eden en önemli şey, bir anda ortaya çıkan ve bastırılması çok zor olan, ancak genel anlamda geçici bir karakter taşıyan eğlence tutkusudur. Ancak bizi tasarruflu olmaya sevk eden esas nedense içinde bulunduğumuz konumumuzu düzeltme arzusudur; gerçi bu arzu, genel anlamda sessiz ve tutkusuz bir şekilde ortaya çıkar ancak bize beşikten mezara kadar eşlik eder. Söz konusu iki momentin yaşandığı bütün bu zaman içinde, bir an yoktur ki insan kendi içinde bulunduğu konumuyla bütünüyle mutlu olsun, bir şekilde gelişme ve iyileşme istemesin. Birçok insan, içinde bulunduğu konumu iyileştirmenin aracı olarak elindeki serveti büyütmede görmektedir. Bu, en çok alışılmış ve en çok kabul gören bir yöntemdir. Ve servetin büyütülmesinin en muhtemel yollarından biri, yılda, düzenli olarak veya kimi zaman elde edilen kazancın bir kısmından tasarruf etmek ve kenara koymaktır. Harcama yapma arzusu bazı insanlarda zaman zaman ortaya çıkarken bazılarında ise bu düzenlidir, ancak tasarrufta bulunma arzusu, çoğu insanda (yaşam sürelerinin ortalaması alındığında) sadece baskın değil, fakat belirgin bir şekilde baskındır.

Batak işletmeler açısından bakınca, akıllı ve başarılı işletmelerin sayısı yanlış ve verimsiz işletmelerin sayısından çok daha fazladır. İflasların sıklığı hakkında duyduğumuz şikâyetlere rağmen, bahtsız işverenlerin sayısı, çeşitli ticaret ve işletme alanlarında faaliyet gösterenlerin içinde küçük bir azınlığı teşkil eder; belki de onların oranı binde bir bile değildir. İflas, sorunsuz bir insanın karşılaşacağı en büyük ve en kahredici felaketlerden biridir. Bu nedenle de herkes iflasla karşılaşmamak için büyük bir çaba gösterir. Kimi onu pek önemsemezken kimi de ondan darağacından korkar gibi korkar.

Büyük uluslar kişilerin neden olduğu israf ve yanlış yatırımların sonucunda değil, fakat devletin israfı ve yanlış yatırımları sebebiyle yoksullaşır. Ülkelerin çoğunda, toplanan gelirlerin ya çoğu ya da tamamı üretken olmayan insanların geçimlerine harcanmaktadır. Bunlara en başta sayıları çok ve ihtişamı muazzam olan saray eşrafı, geniş bir ruhban sınıfı, aynı şekilde barış dönemlerinde boş boş oturan, savaş dönemlerindeyse en azından savaş dönemindeki kadar tükettiklerini bile üretmeyen donanma ve ordu mensupları dâhildir. Bunlar hiçbir şey üretmedikleri halde başka insanların emekleriyle üretilen ürünlerden pay almaktadırlar. Eğer bunların sayıları ölçsüzce büyürse, öyle bir yıl gelir ki onların tükettikleri miktar,

bütün üretken insanların gelecek yıl için üretilenleri de tüketmek zorunda kalırlar. Bu durumda gelecek yıla hiçbir şey kalmayabilir. Bu nedenle de bir sonraki yıl için yapılacak üretimin oranı geçen yıla göre daha az olacaktır; eğer bu yanlış tutumda ısrar edilirse bu kez de ikinci yılda üretilen miktar üçte bir oranında azalacaktır. Normalde halkın ürettiklerinin sadece bir kısmını tüketmesi gereken bu kesimin tüketimi, ulusal hasılanın büyük bir kısmını kapsarsa, bu durum insanları, üretken emek için öngörülen fondan tüketmeye zorlar ki bu durumda insanların akıllı davranışları ve tutumlulukları, zorla ve baskıyla harcanması dayatılan biriktirilmiş fonda oluşan küçülme kapatılamaz hale gelir.

Deneyimin de gösterdiği gibi, akıllı ve tutumlu davranışlar sadece bireylerin israfçı ve yanlış yatırımlarını değil, aynı zamanda hükümetlerin ölçsüzlüğüne de dengeleyebilir.

Her insanın daima ve ısrarla kendi konumunu iyileştirme çabası, yani hem hükümet hem ulusal hem de özel şahısların zenginliğinin kaynağı olan bu ilke (hükümetin ölçsüzlüğüne ve kurumların yanlış kararlarına rağmen) daha iyiye yönelik doğal gelişmeyi ayakta tutmaya yetmektedir. Hayvani yaşamın bilinmeyen ilkesi çoğu kez, hastalıklara ve hatta hekimlerin kimi anlamsız kurallarına rağmen bedeni gücüne kavuşturmaktadır.

Bir ülkenin topraklarının ve işgücünün ürettiğinin yıllık değeri sadece ve sadece ya üretken insanların sayısını artırmakla ya da o güne kadar çalıştırılmakta olan işçilerin üretken güçleri artırılarak yükseltilebilir. Üretken işçilerin sayısı sadece onların geçimleri için belirlenmiş fona bağımlıdır ve ancak onun büyütülmesiyle artırılabilir. Aynı sayıda işçinin üretken emeğiye ancak onların işini kolaylaştıran, kısaltan, çoğaltan ve iyileştiren makine ve aletlerin geliştirilmesiyle veya emeğin işlevsel hale getirilmesi ve dağıtılmasıyla büyütülebilir. Her ikisi için de ek bir sermaye gereklidir.

Sadece ek bir sermayeyle herhangi bir işletme sahibinin çalışanlarını daha işlevsel makinelerle donatmak veya onların işini daha iyi bir işbölümüyle düzenlemek mümkündür. Eğer yapılan iş, birçok parçadan oluşan bir işse, bu durumda çalışacak insanların istihdam edilebilmesi için daha büyük bir sermayeye ihtiyacı olacaktır; tıpkı her bir parça işin bir insan tarafından yapılması gibi. Eğer bir ulusun durumunu iki farklı periyotta karşılaştırır ve değerlendirecek, topraktan ve işletmelerden elde edilen yıllık gelirin öncekilere oranla daha fazla, toprak ve arazileri daha iyi işlenmiş, manifaktürlerinin sayısının artmış ve gelişmiş, ticaret hacminin artmış, sermayesinin de akıllı yatırımlarla, yani batakcılara ve hükümetin israfına rağmen büyümüş olduğundan emin olabiliriz. Rahat ve kısmen barış içinde yaşamakta olan bütün ulusların durumunun böyle olduğunu düşünebiliriz; hatta hükümetleri pek de akıllı ve tutumlu olmayanları bile. Ancak kesin bir kanaate varabilmek için söz konusu ülkelerin birbirinden oldukça uzak periyodlarını birbiriyle kıyaslamamız icap eder. Gelişme öylesine kendiliğinden yürümektedir

ki bazen birbirini kısa aralıklarla takip eden gelişme periyodları sadece gözden kaçırılmakla kalmaz aynı zamanda gerilemekte olan bazı işkollarından veya bölgelerden hareketle (ülke büyük bir gelişme ve refah içindeyken bazı bölgeler yıkımla karşı karşıya kalabilir) ülkenin genel olarak refah ve ekonomik açıdan gerilediği de düşünülebilir.

Örneğin İngiltere'nin topraktan ve diğer işlerden elde ettiği yıllık gelir, bundan yüzyıl öncesine, yani II. Charles'ın restorasyon dönemine göre çok daha büyüktür. Her ne kadar bundan sadece benim gibi birkaç insan kuşku duysa da, her beş yılda bir yayınlanan bir yapıt veya makale, ikna edici üslupları nedeniyle kamuoyu üzerinde öylesine etkili olur ki insanlar, ulusların zenginliğinin hızla azaldığını, nüfusun gerilediğini, tarımın ihmal edildiğini, manifaktürlerin yıkım sürecinde olduğunu ve ticaretinse yerlerde süründüğünü düşünür. Kuşkusuz söz konusu eser ve makalelerin hepsi taraflı, iflah olmaz veya para karşılığı yazılmış şeyler değildirler. Bunların büyük bir çoğunluğunun, dürüst ve aydın kafalı yazarları vardı ki bunlar sadece inandıklarını yazan ve inandıklarından başka bir şey kaleme almayan insanlardır.

Öte yandan İngiltere'de restorasyon döneminde, topraktan ve işgücünden elde edilen malların miktarı ondan yüz yıl önceki dönemden (Elisabeth iktidardayken) daha da yüksek olduğunu varsayabiliriz. Ayrıca ülkenin o dönemde ondan yüz yıl öncesine göre, yani York ve Lancaster hanedanlarının çatışmasının son yıllarında çok daha ileri olduğunu düşünebiliriz. Hatta durum o yıllarda Normanların işgal yıllarına göre daha iyiydi ve hatta Normanların işgali dönemindeki durum, "Yedi Sachson Kralları"nın döneminden daha iyi olmalıdır. Hatta ülke, yerli halkın Kuzezy Amerikan yerlileriyle aynı düzeyde olduğu ilk dönemde bile Julius Caesar'ın işgal dönemine göre daha çok gelişmişti.

Buna rağmen o dönemlerde ne devletin ne de özel şahısların herhangi bir israfı (üretken işlerin yerine hiçbir şekilde üretken olmayan ve yıllık üretimin önemli bir bölümüne mal olan pahalı ve gereksiz savaşlar) söz konusuydu. Ara sıra, toplumsal kargaşalıkların hüküm sürdüğü karanlık dönemlerde, öylesine bir yıkım ve tahribatla karşı karşıya kalır ki sermayenin de bundan payını aldığını düşünebiliriz; eğer doğal sermaye birikimi kesintiye uğramışsa o zaman ülke daha önceki döneme göre daha yoksul olur. Restorasyon döneminden sonra öylesine çok düzensizlik ve beceriksizlikle bezenmiş talihli dönemler yaşadık ki? Londra'daki yangın ve veba salgını, Hollanda'ya karşı yürütülen iki savaş, devrimlerin getirdiği kargaşalıklar, İrlanda savaşı, Fransa'ya karşı yürütülen dört pahalı savaş, 1688, 1702, 1742 ve 1756 ve nitekim 1715 ve 1745 yıllarındaki iki ayaklanma... Eğer bunların hepsi öngörülebilseydi, bunun sonuçları sadece yoksulluk değil, ülkenin tümünden yıkımı da olurdu. Fransa'ya karşı yürütülen dört savaşta ulusun borç hanesine 145 milyon yazılmıştı ve ayrıca buna bir de savaşın getirdiği yıllık olağanüstü giderleri de eklemek gerekir; ikisi birden toplam olarak 200 milyon

eder. Devrimden bu yana bazı gelişmelerin neticesinde topraktan ve endüstriden elde edilen yıllık üretimin önemli bir kısmı pek alışık olunmayan miktarda verimli olmayan insanlara harcanmaktadır. Eğer savaşlar böylesine büyük bir sermayeyi başka bir yöne yönlendirmeseydi, kuşkusuz bunun önemli bir kısmı, esas olarak verimli üretime ayrılırdı ki bunlar hem giderlerini hem de kârı yeniden üretmiş olurlardı. Böylece ülkenin topraklarının ve işletmelerinin ürettiği yıllık ürünlerin değeri yıldan yıla artar ve bu da üretimin yıldan yıla daha fazla artmasını sağlar. Böylece daha fazla konut inşa edilir, toprak ve araziler bayındır hale getirilir, işlenmekte olanların bakımı daha iyi yapılır, daha çok manifaktür kurulumu, çalışanların da daha çok geliştirilmesi gündemde olurdu. Bugün ülkenin zenginliğinin ve refah seviyesinin hangi düzeyde olacağını tahmin etmek bile mümkün olmazdı.

Her ne kadar hükümet, İngiltere'nin refah ve ilerlemesini kuşkusuz frenlemiş olsa da onu bütünüyle durduramamıştır. Bugün İngiltere'de topraklardan ve işletmelerden elde edilen zenginliği kuşkusuz devrim ve restorasyon döneminden çok daha büyüktür. Her yıl toprakların ve işletmelerin işlenmesi için ayrılan fonun o güne göre çok daha büyük olması gerekirdi. Hükümetin büyük para kaynaklarına el koymasına rağmen sermaye, yurttaşların akıllı ve tutumlu davranışları ve durumu daha da ileriye götürmek için gösterdiği genel, sürekli ve kesintisiz çaba sayesinde gitgide arttı. Söz konusu çaba (yasalarla korunmuş ve kendi çıkarı için etkin olma özgürlüğü sayesinde olanaklı hale gelmiştir), İngiltere'nin her dönemde refah ve gelişme içinde olmasını sağlamış ve umudum odur ki gelecekte de bunu sağlayacaktır. İngiltere'de iktidarların hiçbir zaman tutumlu olmamasından dolayıdır ki tutumluluk yurttaşların da en yüce erdemlerinden biri olamadı. Bu nedenle de kralların ve bakanlarının yurttaşların birikimlerine göz dikmeleri ve onların giderlerini ve özellikle de ihtiyaç duydukları ürünleri yasaklamalarından ve yabancı lüks mallarının ithalatını kısıtlamalarından dolayı utanmalıdırlar. Hâl-buki toplumda en çok israfa neden olanlar kendileridir. Kendi giderlerini denetim altına alabilseler halkınine uzanmaya gerek kalmayacaktı. Kendileri şaşalı yaşamlarıyla devleti yıkıma uğratmasa, halkın da bunu yapması mümkün olmazdı.

Ulusal sermayeyi, tutumluluk çoğaltırken israf azaltır. Bu nedenle de yaşam tarzıyla kazandığı kadarını harcayan biri sermayesini ne biriktirebilir ne de azaltabilir. Ancak bazı harcamaların toplumsal refahın artışına başka şeylerden daha fazla katkıda bulunduğu görülmektedir.

Tek bir insanın geliri, tüketilmesi gereken ürünler için hemen harcadığında, harcanan miktar yarınki geliri ne azaltabilir ne de çoğaltabilir. Ancak söz konusu meblağ uzun vadeli işler için de harcanabilir, daha doğrusu biriktirilebilir; böylece her gün artırılan miktar onun etkisini ya artırır ya da azaltır. Örneğin varlıklı bir insan birikimini, sevk ve sefa için harcayabileceği gibi onu çalıştırdığı hizmetçilerinin giderlerine ya da beslediği at ve köpeklere de harcayabilir. Yiyeceğini ve hizmetçilerinin sayısını kısararak biriktirdiği paralarının büyük bir kısmını ev ve

çiftliğinin tadilatı için; yararlı ve muhteşem görünümlü evler, yararlı ve zevkli mobilyalara, kitap, heykel ve resim koleksiyona harcayabilir; bunu basit şeyler için de harcayabilir, örneğin mücevherler için veya birçok takı ya da yapılacak en kötü şeyi yaparak bundan birkaç yıl önce ünlü bir prensin vefat eden bakanın ve gözdesinin yaptığı gibi evi hiçbir işe yaramaz kıyafetlerle doldurmak için de. Eğer aynı miktarda servete sahip iki insandan biri bütün gelirini bu yönde harcar diğeryse daha önceki gibi, yani servetin kendisini her gün daha fazla gösterdiği ve servetin her gün daha fazla çoğaldığı şekilde harcarsa söz konusu servet de günden güne büyür. Diğerinin ihtişamı ise zaman içinde ilk günkü gibi aynı kalır. Birinci adam, dönemi daha az zengin biri olarak kapatırken, yani onun bir sürü eşya içeren muazzam bir deposu olurken, gerçi bunu tüketememiştir ama bunların her zaman bir değeri olacağı için zenginliğini kısmen devam ettirecektir. İkincisinin harcamalarındaysa hiçbir iz kalmaz ve akıp gitmiş olur. On ya da yirmi yıllık bir israftan sonra söz konusu birikim, sanki hiçbir zaman mevcut olmamış gibi bütünüyle tükenir gider.

Nasıl ki bir insanın refah durumu, diğer insanlara göre onun yaptığı harcamalarla ölçülüyorsa ulusların refah durumu da buna benzer. Orta halli insanlar açısından bakınca konutlar, mobilyalar ve giysiler kısa süreli olarak yararlı şeylerdir. Üst tabaka bu türden şeylerden bıktıkça genel olarak halkın alt katmanlarının durumunda da bir düzelme görülür, tabii ki eğer söz konusu harcama tarzı varlıklı tabaka içinde kalıcı hale gelirse. Uzun süredir refah içinde yaşayan ülkelerin alt kesimine ait insanların, tabii ki onlar için üretilmemiş olan, ancak hâlâ düzgün olan konutlara ve mobilyalara sahip olduklarını görüyoruz. Seymour¹⁰³ ailesinin konutu şu anda Baht yolu üzerinde bir pansiyon olarak işletiliyor. I. James'ın¹⁰⁴ eşinin Danimarka'dan, bir aristokratın bir aristokrata bir evlilik armağanı olarak getirdiği yatakları yıllar önce Dunfermline'da bir birahanenin barında bir süs eşyası olarak yer alıyordu. Şu sıralar durgunluk içinde bulunan hatta dökülmekte olan bazı eski kentlerin birçok eski konutunda gerçek sahipleri oturmamaktadır. Söz konusu evlerin içine girince de bunların kısmen eskimiş olmakla birlikte hâlâ çok iyi duran zevkli mobilyalarla döşendiklerini görürsünüz, ama bunlar da şu anki sahipleri için üretilmemişlerdir. Aristokratlara ait konaklar, muhteşem villalar, büyük kitaplıklar, heykel ve resim koleksiyonları ve başka görülmeye değer güzel eşyalar, sadece bulundukları çevrenin bir onur kaynağı değil aynı zamanda ülkenin de değerli varlıklarıdır. Nasıl ki Versailles Sarayı Fransa'nın zevki ve övünç kaynağıysa Stowe ve Wilton da İngiltere için öyledir. İtalya bugün hâlâ, her ne kadar söz konusu değer ve bunları meydana getiren yaratıcılık ve anlayıştan herhangi bir eser kalmasa da (kim bilir belki de aynı tür işlerle uğraşmamasından

¹⁰³ 13. yüzyıldan itibaren Montmouthshire'de yerleşik olan ve İngiliz aristokrasini oluşturarak siyasal hayata yön veren önemli ailelerden biri.

¹⁰⁴ 16. yüzyılda İskoçya Kralı, ölümünden önce İngiltere ve İrlanda kralı. İskoçya'da yürütülen cadı avının sorumlusu.

dolayı) ve ayrıca anıtlar da kısmen yıkıma uğramışlarsa da yine de o birçok anıta sahip ender ülkelerden biridir.

Kalıcı şeyler için yapılan harcamalar, sadece sermaye birikimi üzerinde değil, aynı zamanda tasarruf alışkanlıkları üzerinde de olumlu bir etkiye bulunur. Eğer biri bu alanda aşırıya kaçarsa, toplumun tepkisini çekmeden kendisine yeniden çeki düzen verebilir. Hizmetçilerin sayısında azaltmaya gitmek, şatafatlı ziyafetlerden kaçınarak daha mütevazı bir yaşama dönmek ve alışılmış pahalı donanımdan vazgeçmek gibi değişikliklerse komşuların gözünden kaçacak şeyler değildir ve bunlar daha önceki yaşam tarzından geri adım olarak görülürler. Bu nedenle de çok az insan, malını tümünden ziyan etmeden ve iflas tehdidiyle karşı karşıya kalmadan daha önceki aşırı harcamalarından gönüllü olarak vazgeçer. Fakat eğer herhangi biri konutlara, mobilyalara, kitap ve resimlere aşırı miktarda para harcamışsa, bu durumda onun söz konusu alışkanlıklarını akıl ve mantıkla değiştireceğini umabiliriz. Bunlar öylesine şeylerdir ki söz konusu eşyalara yönelik harcamaların devam etmemesi, o insanın harcamalarında aşırıya kaçtığı değil, fakat artık gönül zevkini tatmin etmiş olduğu şeklinde anlaşılacaktır.

Ayrıca kalıcı şeyler için yapılan harcamalar, israf olarak nitelendirilebilecek ziyafetlerde çarçur olmamakta, fakat bilindiği gibi bunlar birçok insanın geçiminin sağlanmasına katkıda bulunmaktadır. Büyük bir ziyafette tüketilen yiyecek miktarı çoğunlukla 100 veya 150 kiloyu bulmaktadır ve bunun neredeyse yarısı da çöpü boylamaktadır; en azından bunun büyük bir kısmı ya boşa gitmekte ya da yanlış yerde kullanılmaktadır. Eğer bu yiyecekler, duvarcılara, marangozlara, boyacılar, diğer teknik işlerle uğraşan ustalara vs. harcansaydı, hatta söz konusu yiyeceğin değerinde başka yiyecekler dağıtılmış olsaydı, bununla çok daha fazla insanın ihtiyacı giderilmiş olurdu. Eğer onlar, aynı değerde yiyeceği gramla satın almış olsalardı, bu durumda hiçbir şekilde israf olmaz veya çöpe atma durumu söz konusu olmayacaktı. Görüldüğü gibi bir yönüyle üretken insanlar diğer yönüyle de üretken olmayan insanlar beslenebilmektedir. Bir yönüyle ülkenin değişim değerini oluşturan toprak ve işletmelerdeki üretimin miktarını artırılırken diğer yönüyle azaltılmaktadır.

Burada kesinlikle, diğerleriyle kıyaslandığında belli bir harcama türüne sahip olan insanların daha soylu ve cömert olduğunu iddia ettiğim anlaşılmasın. Eğer herhangi bir insan servetini esas olarak ziyafetlerde harcıyorsa o zaman varını yoğunu sadece arkadaşlarına dağıtıyor demektir. Yok ama eğer o, servetini kalıcı şeylere harcıyorsa bu durumda da varını yoğunu sadece kendisine harcıyor ve karşılığını almadan da ondan hiç kimseye zırmık koklatmıyor demektir. Bu türden harcamalar çoğunlukla sadece gereksiz değil, aynı zamanda sıradan ve bencilcedir ki özellikle de eğer bunlar yiyecek, mücevher ve buna benzer ıvrı zıvrısa. Demem o ki, diğerleriyle kıyaslanınca belli türdeki harcamalar toplumsal refahın gelişmesine katkıda bulunmaktadır, çünkü bu harcamalar daima değerli bir şeyin

birikmesine neden olur, yani şahsi tutumluluğu teşvik ederek ulusal sermayenin büyümesine neden olur ve üretken olmayanlardan ziyade üretken insanların geçimlerini sağlamaya katkıda bulunur.

DAVID RICARDO

(1172-1823)

“[Ekonomi politiğin amacı] işgücünün, makinelerin ve sermayenin gücünü birleştirerek ortaya çıkarılan yeryüzünün bütün ürünlerini, toplumun üç sınıfı arasında, toprak sahipleri, sermaye sahipleri ve işgüçlerinin yanı sıra bütün çabalarını devreye sokarak ürünlerin elde edilmesini sağlayan işçiler arasında paylaşmaktır. Ekonomi politiğin en temel sorunu, söz konusu bölüşümü belirleyen yasaları bulmaktır.”

David Ricardo

Borsacıdan Zirve Teorisine

Karl Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*’nde, klasik siyasal iktisatçıların ekonomi politiğe yaptıkları tarihsel katkıların muhasebesini yaparken şunu özellikle vurgular:

İşgücü açısından metanın iki biçiminin; reel işgücü açısından kullanım değerinin, çalışma süresi veya aynı şekilde toplumsal işgücü açısından değişim değerinin verimli etkinliğinin incelenmesi, İngiltere’de William Petty’le, Fransa’da Boisguilbert’le başlayan, İngiltere’de Ricardo’yla, Fransa’da ise Sismondi’yle biten klasik ekonomi politiğin bir buçuk yüzyıldır yürüttüğü çalışmaların sonuçlarıdır.¹⁰⁵

Marx’ın ekonomi politiğe yaptığı katkılardan dolayı övgüyle bahsettiği Ricardo’nun Londra’nın en büyük borsacılarından ve 10 yıl gibi kısa bir sürede büyük bir servete kavuşarak İngiltere’nin sayılı zenginleri arasına giren birinin olması tesadüf olmasa gerekir. Pratiğin de gösterdiği gibi Ricardo, kalem oynattığı işten (ekonomiden) ziyadesiyle anlıyormuş.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Karl Marx, *MEW*, Band, 13, s. 37.

¹⁰⁶ Vera Linss, *Die wichtigsten Wirtschaftsdenker*, Marix Verlag, Wiesbaden: 2014.

1772'de doğan David Ricardo, birçok açıdan ilginç bir kişiliğe sahip. Marx'ın da sıklıkla belirttiği gibi o sadece titiz ve yetkin bir araştırmacı değil aynı zamanda gerçeklere bağlı bir bilim adamıdır.¹⁰⁷ Ricardo gerçeklere bağlı devrimci burjuvazinin en son örneğidir. Arkadaşlarının anlattıklarına göre o sadece sevecen değil, aynı zamanda çelebi, olgun ve teorik yanlışları gösterildiğinde de onları hemen düzeltecek kadar dürüst ve alçak gönüllüdür¹⁰⁸ ki ileriki sayfalarda okuyacağınız ona ait metinler de bunu kanıtlamaktadır.

Ricardo sadece dürüst değil, aynı zamanda düşüncelerini kâğıda dökemeyecek kadar da çekingen bir insanmış. "Yazdıklarımı kim okuyacak, bunları İngiltere'de anlayacak 25 kişi bulunur mu" derken de aslında kibirli değildir, daha çok iktisadın özgün bir alanıyla ilgili bir konuyu hiç kimsenin merak etmeyeceğini düşündüğünden yapıtını kâğıda dökmeyi hep ertelemiştir.¹⁰⁹ 1817'de yayımladığı başyapıtı, *Ekonomi Politikin ve Vergilendirmenin Temel İlkeleri*'ni ise yakın dostu J. Mill'in üstelemesiyle kaleme almış. Daha doğrusu Ricardo kitabını, dostunun ona yönelttiği 31 soruya yanıt vererek yazmış. Kitap İngiltere'de çok ilgi görmekle kalmamış, kısa bir süre içinde birçok dile de çevrilmiş.

Ricardo'nun doğduğu yıllar, endüstri devriminin hız kazanarak manifaktür işletmelerini devreden çıkardığı, onların yerine fabrikaların yerleşik hale geldiği; ücretli işlerin üretimdeki sayısının günbegün arttığı, bunun yanı sıra makineleşmenin hız kazanırken aynı zamanda özgürlüklerin de siyasette, ekonomide, toplumsal ve kültürel hayatın her alanında kendisini zorunlu hale getirdiği yıllardır...

Ricardo'nun yaşadığı dönem, insan haklarının, özgürlüklerin ve Kilise'ye kafa tutan doğa bilimlerinin kabul gördüğü ve doğanın birçok alanda denetim altına alındığı yıllardır...

Ricardo, adının Latin kökenli olmasından da anlaşılacağı gibi 1500'lü yıllarda Portekiz'den göçe zorlanmış Yahudi bir ailenin çocuğudur. Ailesi önce Hollanda'ya sonra oradan da İngiltere'ye geçerek yerleşik hale gelmiş. Ricardo'nun 17 çocuk sahibi olan babası, Londra'nın hem en büyük borsa spekülâtörüdür hem de ülkenin sayılı zenginlerinden biridir. Küçük yaşlardan itibaren baba mesleğini öğrenmeye başlayan David, 14 yaşından itibaren kendi başına işlem yapabilen bir borsacıdır.

Ancak 21 yaşına geldiğinde bir Protestan tarikatına mensup Anne Wilkinson'la tanışmasıyla hayatı da büsbütün değişecektir. David, ailesinin şiddetli itirazlarına rağmen, Anne Wilkinson'la evlenmekle kalmayacak, onun dinine de

¹⁰⁷ Karl Marx, *Kapital*, c. 1, çev. Mehmet Selik-Nail Satlıgan, 6. basım, Yordam Kitap, İstanbul: 2006, s. 419. Marx şöyle der: "Ricardo başlangıçta bu görüşteydi [makinelere yeni iş olanakları yarattığı görüşü] ama daha sonra bu görüşü, kendisinin belirgin özelliği olan bilimsel tarafsızlığı ve gerçek severliği ile açıkça reddetmiştir.

¹⁰⁸ Michael Hünter (Hrsg.), *Klassiker der Ökonomie – Von Adam Smith bis Amartya Sen*, Bonn: 2006, s. 62 vd.

¹⁰⁹ Die Zeit, "Lohnender Tausch, David Ricardo: Über die Grundsätze der Politischen Ökonomie und Besteuerung", 2 Haziran 1999.

geçerek babasıyla bütün köprüleri atacaktır. Bu duruma çok ağır bir tepki gösteren baba Ricardo, oğlunu sadece sahip olduklarından mahrum bırakmayacak aynı zamanda onu mirasından da men edecektir. Bunun üzerine David de bazı arkadaşlarından aldığı borç parayla borsaya geri dönecek ve henüz 25 yaşındayken büyük bir servete kavuşacaktır. 10 yıl gibi “kısa” bir süre içinde de İngiltere’nin sayılı zenginlerinin arasına girecektir. Sonra da bütün hisse senetlerini satarak bir malikâne satın alacak ve o tarihten itibaren de kendisini bütünüyle bilimsel araştırmalara verecektir. Baş döndürücü bir yaşam...

Ricardo küçük yaştan itibaren doğa bilimlerine, özellikle de matematiğe büyük ilgi duyduğu için bu alandaki çalışmalara hız vermiş. Sonra 8 çocuk babası olarak birkaç dönem parlamentonun alt kanadına milletvekili olarak seçilecek, bununla da kalmayacak, hem İngiliz parlamentosundan iktisadi yasaların çıkmasında etkin bir rol üstlenecek hem tahıl vergilerinin düşürülmesinde hem de uluslararası dış ticareti kolaylaştıran düzenlemelerde etkin görevler üstlenecektir. Sonra oğulları da onun izinden gidecek ve İngiliz siyasetinde etkin insanlar olacaklardır.

Ne yazık ki Ricardo, bir orta kulak iltihabı nedeniyle 51 yaşında (1823), en çok verimli olacağı genç bir yaşta hayata gözlerini yumacaktır.

Ricardo’nun Smith’e Katkısı

Ricardo’yu İngiltere’de ve dünyada bir anda ünlü hale getiren, onun klasik iktisadın başyapıtlarından biri olan *Ekonomi Politîğin ve Vergilendirmenin Temel İlkeleri*’ni yazmasıdır. Sonra Ricardo, 1819’da yazdığı *Maltus Üzerine Notlar* kitabıyla da bu alandaki etkisini devam ettirecektir.

Ricardo’nun ölümünden önce yayınladığı makale ve kitapları gibi ölümünden sonra keşfedilecek olan “değer teorisi”, “para”, “gümrük ve vergilendirme”, “dış ticaret” hakkındaki elyazmaları da önemsenerek ve çığır açıcı bulunacaktır. Sonradan en az kitapları kadar önemli olan ve teorik tezlerine ilişkin tartışmaları içeren yazışma ve mektupları da yayımlanacaktır.

Yeniden Marx’ın Ricardo hakkındaki (klasik politik ekonomiyi sonuca ulaştıran düşünür) saptamasına¹¹⁰ dönersek; Ricardo’yu siyasal iktisat açısından önemli kılan farklılığı, onun merkantilist dönemin henüz sona ermediği, endüstriyel devrimin de henüz bütün olanaklarıyla meydana çıkmadığı bir ara-geçiş döneminde, adeta bir altıncı his duyarlılığıyla kapitalist üretim ilişkilerine dair önemli teorik saptamalarda bulunmasıdır.

Ricardo’nun en önemli teorik başarısı, Adam Smith’in *Ulusların Zenginliği* adlı başyapıtında dile getirdiği, ancak koşulların gelişmemişliğinden dolayı muğlak bıraktığı emek-değer kavramını daha da derinleştirerek ileriye taşımasıdır.

Smith’in hem emeğin tarihsel önemine yönelik çözümlemesi, yani zenginliği meydana getiren unsurun emek olduğuna dair saptaması hem de üretilen malın iki farklı değere, yani kullanım ve değişim değerine sahip olduğuna dair saptaması, ekonomi politik kuramda olağanüstü bir ilerlemeydi. Ancak Smith, piyasada

¹¹⁰ Karl Marx, *MEW*, Dietz Verlag, Berlin: 1961, c. 13, s. 46.

özdeş değerde malların hangi ölçüye göre özdeş olduklarını araştırabilmek için sabit, yani değişken olmayan bir ölçü birime ihtiyaç duyuyordu. O, söz konusu ölçü birimi olarak altın ve gümüşün baz alınamayacağını, çünkü bunların da piyasada değişken değere sahip olduklarını deneyimle saptamıştı. Her ne kadar yanlış bir mantık yürütmüş olsa da o, tahılın ve işgücünün herhangi bir değişime tabi olmadığını ileri sürmüş ve bundan dolayı da işgücü değerinin değişim değerinde (belli bir malın üretimi için aynı zaman süresince kullanılan aynı miktardaki işgücü) bir ölçü birimi olarak kullanılabileceğini iddia etmişti.

Mantık hatalıydı ancak bu, bilimi ilerleten muhteşem bir yanılgıydı; Ricardo da eleştirisini tam bu noktada gündeme getirmişti.

Emek Gücü Teorisi

Ricardo, Smith'in işgücünün değerinin değişmezliği hakkındaki tezlerinin doğru olmadığını bizzat onun argümanından hareketle ileri çürütmüştü ki bunu eserinde şöyle ifade eder: "Adam Smith, şeylerin değişken değerinin altın ve gümüş gibi değişken ölçülerle belirlenemeyeceğini bütün açıklıkla gösterdiği halde, şimdi de kendisi en az onlar kadar değişken ölçülere sahip buğday ve emek gücüne başvurmaktadır." Neden? Çünkü işgücünün değeri de artık piyasada belirlenmekteydi ve dolayısıyla o da değişkendi.

Ricardo, o gün açısından bir devrim niteliği taşıyan çözümlemesini daha da ileriye götürecektir. O, işgücünün artık piyasada alınıp satılır bir *meta* olduğunu, dolayısıyla sabit bir değere sahip olamayacağını, çünkü onun da piyasadaki dalgalanmalara göre farklı değerler (ücret) içerebileceğini kanıtlamıştı. İki dönem iki farklı ücret bunun en yakıcı kanıtıydı. Ama esas devrimci buluş, işgücünün de meta haline geldiğine dair saptamaktı.

Bugün bizim açımızdan her şey ayan beyan ortadadır, ancak o günkü koşullarında, yani hiçbir kesin ve sabit olmadığı koşullarda, kısmen mantık yürütmelerle yapılan bu buluşlar muazzam devrimci adımlar olarak algılanmalıdır.

Peki, bu saptama hangi koşullarda yapılmaktaydı?

Klasik ekonomi politik, endüstriyel devrime önemli oranda girilmiş; burjuvazi birçok alanda etkin hale gelmiş ancak sınıf mücadelesinin henüz gelişmemiş olduğu İngiltere'de ortaya çıkmıştı. Smith modern bir toplumda zenginliğin nasıl ortaya çıktığını bütün unsurlarıyla araştırırken, Ricardo da ekonomi politiğin amacının, "Yeryüzünün yüzeyinde ortaya çıkan; işgücünün, makinelerin ve sermayenin gücünü birleştirmek suretiyle elde edilen hasılatın toplumun üç sınıfı arasında, yani toprak sahipleri, maddi olanakları sağlayanlar veya toprakların işlenmesini sağlayan sermaye sahipleriyle, işgüçlerini ve bütün çabalarını devreye sokarak ürünlerin elde edilmesini sağlayan işçiler arasında paylaşım" olduğunu söyler. Sonra da bu bölüşümün hangi araçlarla, hangi ölçülere göre düzenlenmesi gerektiğini inceler.

"Topraktan elde edilen bütün ürünler, sınıfların payı olan rant, kâr ve ücret olarak üçe bölünür; ancak bunların oranları toplumların gelişmişlik düzeyine göre

birbirinden farklı olur; çünkü bu, söz konusu toprağın verimliliği, sermayenin birikimi ve nüfusun yoğunluğu; insanların becerilerine, buluşlar yapma yeteneklerine ve tarımda kullandıkları aletlere göre değişir.” Dolayısıyla yapılması gereken söz konusu bileşenleri kendi doğası içinde açıklamak ve bölüşüm sürecinin genel yasalarını ortaya çıkarmaktır. Ricardo söz konusu araştırmanın daha önceden başka düşünürler tarafından da yapıldığını, ancak büyük gelişmeler kaydedilmiş olmakla birlikte onların verdikleri yanıtın doyurucu olmadığını söyler ve sonra da kendi çözüm önerilerini sunar.

Araştırmasına işgücünün karakterini inceleyerek başlayan Ricardo, işgücü değerinin iki tür biçiminin olduğunu, bunlardan birinin “değer” üreten bir insan pratiği, diğerininse bizzat kendisinin pazarda alınıp satılan bir meta olması nedeniyle salt “değer” olduğunu belirtir. Bu saptama büyük bir yeniliktir, ama aynı zamanda kapitalist üretim ilişkilerinin henüz emekleme devresinde olduğu o günün koşullarının önyargısını da üzerinde taşır. Bu önyargı, emeğin değerini tartışırken, onu üretim sürecindeki konumuyla değil, ürünün mübadele veya sirkülasyon sürecindeki rolünden hareketle değerlendirmektir. Dolayısıyla bu bakış açısı sömürün gerçek kaynağını gizlemektedir. Klasik ekonomi politik, o günkü koşulları ebedi ve doğal koşullar olarak gördüğü için, emekçiye ödenen ücretin de “normal ve doğal” olduğunu, yani insanlık dışı bir sömürü sisteminin bulunmadığından hareket etmekteydi. Kâr, emekçinin sömürülmesiyle değil, fakat talih, kismet veya pazardaki alım satım işlemleri sırasındaki yetenekle açıklanıyordu ki bu önyargı bugün hâlâ geçerlidir. Hâlbuki emekçinin ücreti, malın üretiminde sağladığı gerçek katkı oranında değil, üretimden çok önce, yani piyasa koşullarında belirlenen bir orana göre saptanmaktadır. Bu oranın çerçevesiyse, sıradan bir emekçinin ve onun bakmakla yükümlü olduğu aile efradının asgari geçim koşullarından hareketle belirlenmektedir. Toprak rantı veya sermayedarın kâr oranı çoğunlukla olağanüstü miktarda artarken, emekçinin ücretinde herhangi bir artış olmayabilmektedir. Bu “normal” ve “doğal” karşılanmaktadır. İşte bu, devrimci burjuva iktisat teorisinin tipik dar ufkunun bir ifadesidir... Demek ki sömürünün kaynağını saptayabilmek için önce emekçinin yarattığı değeri, yani onun emeğini ürünün üretim koşulları sürecindeki etkisiyle değerlendirmek gerekir, ancak hiçbir klasik iktisatçı bunu yapmamıştır.

Ricardo’nun Tarihsel Anlamı

Ancak Marx’tan çok önce, henüz Ricardo hayattayken Fransız kökenli bir siyasal iktisatçı olan Sismondi, ortaya konulan açıklamanın “doğal” ve “normal” olmadığını, kapitalist üretimin artışıyla, makineleşmenin hızlandığını, sermaye birikiminin yoğunlaşmasıyla emekçi halkın saflarında işsizliğin de arttığını, sefaletin olağanüstü derinleştiğini saptayarak, kâr denen olgunun emekçilere ödenmeyen ücretin aslan payı olduğunu belirtmişti. Bir bakıma Sismondi, artı-değer kavramının eşiğine gelmişti, fakat o da koşullar henüz yeterince olgunlaşmadığı için artı-değerin oluşumunu üretim öncesi süreçte değil, piyasada, yani ürünün ortaya

çıkışından sonraki süreçte, değişim ve sirkülasyon sürecinde oluştuğunu ileri sürerek yenide çıkmaza girmişti.

Bu sorunun nihai çözümü ise Marx'a kalacaktı. Nitekim Marx, *Kapital*'de bunu şöyle vurgular:

Klasik ekonomi politiğin başlıca eksiklerinden biri, metanın ve daha özel olarak da metanın değerinin analizinden, değeri mübadele değeri haline sokan değer biçimini bulmayı hiçbir zaman başaramamış olmasıdır. Tam da A. Smith ve Ricardo gibi en iyi temsilcileri, değer biçimini, hiç önemi olmayan ya da bizzat metanın doğasına yabancı olan bir şey gibi ele almışlardır¹¹¹ (...) Ne Ricardo, ne de önceki ya da sonraki diğer iktisatçılardan herhangi biri, emeğin iki yönünü tam bir doğrulukla birbirinden ayırabilmiştir; bundan dolayı da, değer oluşumu sırasında bunların oynadıkları farklı rollerin analizinde daha da az başarılı olmuşlardır.¹¹²

Ricardo'ya yapılacak en önemli eleştiri; onun tezlerini dayandırdığı emek-değeri, üretim sürecinin değil, dönüşüm ve mübadele sürecinin bir olgusu olarak görmesidir. Bu açıdan bakıldığında Ricardo'nun gerçek anlamda Smith'i aşamadığı, hatta dönüşüm sürecinin gerisine bile düştüğü söylenebilir.¹¹³

¹¹¹ Karl Marx, *Kapital*, c. 1, s. 90.

¹¹² Karl Marx, *Kapital*, c. 1, s. 206.

¹¹³ Gerhard Stapelfeld, *Der Liberalismus, Gesellschaftstheorien von Smith, Ricardo und Marx*, Ça-ıra Verlag, Freiburg: 2006, s. 277.

EKONOMİ POLİTİĞİN VE VERGİLENDİRMENİN TEMEL İLKELERİ¹¹⁴

[Ekonomi politüğın amacı] yeryüzünün ürünlerini –yani onun yüzeyinde ortaya çıkan; işgücünün, makinelerin ve sermayenin gücünü birleştirerek ortaya çıkarılan bütün ürünleri, toplumun üç sınıfı arasında, yani toprak sahipleri, maddi olanakları sağlayanlar veya bunların işlenmesini sağlayan sermaye sahipleriyle, işgüçlerinin yanı sıra bütün çabalarını da devreye sokarak ürünlerin elde edilmesini sağlayan işçiler arasında paylaşmaktadır.

Topraktan elde edilen bütün ürünler, sınıfların payı olan rant, kâr ve ücret olarak üçe bölünür; ancak bunların oranları toplumların gelişmişlik düzeyine göre birbirinden farklı olur; çünkü bu, söz konusu toprağın verimliliği, sermayenin birikimi ve nüfusun yoğunluğuna; insanların becerilerine, buluşlar yapma yeteneklerine ve tarımda kullandıkları aletlere göre değişir.

Ekonomi politüğın en temel sorunu, söz konusu bölüşümü belirleyen yasaları bulmaktır. Her ne kadar bilim gelişmiş ve hatta Turgot,¹¹⁵ Stuart,¹¹⁶ Smith, Say,¹¹⁷ Sismondi ve başkalarının yazılarıyla zenginleştirilmiş olsa da yine de söz konusu eserler rant, kâr ve ücretlerin doğal hareketini tatmin edici bir şekilde açıklamakta yetersiz kalmaktadırlar.

1815 yılında Malthus, *Inquiry into the Nature and Progress of Rent / Rantın Doğası ve Gelişmesi Üzerine* ve neredeyse aynı tarihte Oxford Üniversitesi'nin öğretim üyelerinden biri,¹¹⁸ *Essay on the Application of Capital to Land / Sermayenin*

¹¹⁴ David Ricardo, *Über die Grundsätze der Politischen Ökonomie und der Besteuerung*, Übersetzt und mit einer Einleitung versehen von Gerhard Bondi, Akademie Verlag, Berlin: 1959.

¹¹⁵ Anne Robert Jacques Turgot (1727-1781), Fransız devlet adamı, iktisatçı ve Aydınlanma döneminin filozoflarından. *Ansiklopedi*'de iktisat kuramı üzerine yazdığı birçok makalesi bulunmaktadır. Gelir kaynaklarına ilişkin önemli saptamalarda bulunmuştur.

¹¹⁶ John Stuart Mill, (1806-1873), David Ricardo'nun yakın dostu, İngiliz ekonomisti ve filozof.

¹¹⁷ Jean-Baptiste Say (1767-1832), klasik ekonomi politüğın temsilcilerinden biri sayılan Fransız iktisatçı ve iş adamı.

¹¹⁸ Sir Edward West (1782-1828), toprak rantı üzerine ilk teorik incelemeyi kaleme alan İngiliz kuramcılardan biriydi.

Toprağa Uygulanması Üzerine adlı eserinde, rant kuramına ilişkin çok doğru tezlerini kamuoyuyla paylaşmışlardı; bunlar olmadan ne zenginliğin kâr ve ücretler ne de toplumdaki farklı sınıfların ve özellikle de doğrudan topraktan edinilen ürünlerin vergilendirilmesi üzerindeki etkisini yeterince açıklamak mümkün olabilirdi. Atıfta bulunduğum Adam Smith ve diğer olağanüstü düşünürler, rantın temel ilkelerini doğru bir şekilde anlayamadılar ve kanımca rantın tam anlamıyla kavranabilmesi için üstünden atlanmış olan bazı anlamlı bilgilere de sahip olmak gerekir.

Söz konusu zafiyetlerin üstesinden gelebilmek için [okuduğunuz] yazıları kalem alan yazarın [Ricardo] yeteneklerinden daha fazlasına ihtiyaç vardır. Ancak yazarın, hem söz konusu soruna yeterince yoğunlaşmış olmasına, hem de bahsi geçen ünlü yazarların eserlerinin ve onların geçmiş yıllarda bizim kuşağımızla paylaştıkları eşsiz bilgilerin sağladığı yardımlara dayanarak kâr ve ücretin yasaları ve vergilerin etkileri hakkındaki görüşlerini ortaya koyması, umarız bir haddini bilmezlik olarak değerlendirilmez. Eğer yazarın doğru kabul ettiği temel tezleri, gerçekten de böyle algılanırsa, o zaman bunlardan hareketle ileri derecede anlamlı sonuçlara varmak daha yetkin olanlara bırakılmış olacaktır.

Yazar, geleneksel görüşlere karşı çıkarken özellikle Adam Smith'in eserlerindeki bazı bölümlerde yoğunlaşmayı zorunlu görmüş ve böylece ondan farklı olan görüşlerini ortaya koymaya çalışmıştır. Ancak yazar, hak edilmiş bir saygınlığa sahip söz konusu yazarın ve onun her zaman kana kana içilen eserinin yarattığı etkiden hareketle ekonomi politığın önemini kavramış insanlarla aynı görüşü paylaşmamakla suçlanmayacağını da ummaktadır.

Bu ifadeler aynı şekilde Say'ın fevkalade eserine yönelik de değerlendirilebilir. O sadece Smith'in temel tezlerini kavrayan ve kullanan Kıta'nın ilk yazarı veya ilk yazarlarından biri değildi, aynı zamanda Kıta'nın bütün diğer yazarlarından daha da fazlasını ortaya koyan ve söz konusu aydınlanmış ve çok faydalı sistemin temel tezlerini Avrupalı kamuoyuna tavsiye edendi de. Öte yandan söz konusu bilimi mantıklı ve ikna edici bir düzene kavuşturmak ve aynı şekilde onu çeşitli özgün, isabetli ve yaratıcı düşüncelerle zenginleştirmek da onun kazanımıydı. Ne var ki yazar buna rağmen, bu beyefendinin eserinin "Economi Politique" bölümünü, ondan farklı görüşlere sahip olması nedeniyle, bütün açıklığıyla yorumlamayı, bilimin yararı açısından zorunlu görmektedir.

DEĞER ÜZERİNE

Bir ürünle veya belli bir ürünün miktarıyla değiştirilen bir malın değeri, onun üretimi için harcanan zorunlu emeğin göreceli miktarıyla ölçülür, yoksa söz konusu emeğe ödenen ücretin çokluğu veya azlığıyla değil.

Adam Smith, “Değer teriminin iki farklı anlamı vardır; bu bazen bir nesnenin yararlılığını ifade ederken bazen de bir nesneye sahip olma niteliğini ihtiva eden satın alma yeteneğini betimler. Bunlardan birini kullanım değeri, diğerini ise değişim değeri olarak betimleyebiliriz. En yüksek kullanım değerine sahip nesneler” demektedir ve şöyle devam etmektedir: “Çoğunlukla da en düşük veya hiçbir değişim değerine sahip olmayan şeylerdir; buna karşın en yüksek değişim değerine sahip olanlarsa ya çok az ya da hiçbir kullanım değerleri olmayan şeylerdir.”

Su ve hava olağanüstü gerekli şeylerdir; hatta bunlar bizim açımızdan varlık yokluk meselesidir, ancak normal koşullarda bunların karşılığında hiçbir şey elde edemeyiz. Hâlbuki çok az yararı olan altını, su ve havayla karşılaştırıldığında çok miktarda ürünle değiştirebiliriz. Her ne kadar yararlılık ilkesi, ürünlerin en zorunlu unsuru olsa da yine de değişim değeri açısından herhangi bir anlam ifade etmez. Eğer herhangi bir nesne, insana bir şekilde yararlı değilse, bir başka ifadeyle eğer o, refahımıza herhangi bir şekilde katkıda bulunmuyorsa, bu durumda o, ondan yeryüzünde ne kadar az bulunursa bulunsun ve üretimi için ne kadar emek harcanırsa harcansın yine de herhangi bir değişim değeri içermez. Eğer herhangi bir şeyin yararlı olduğu bir kez kabul edilmişse, bu durumda onun değişim değeri açısından iki nedeni vardır: Onun çok seyrek bulunması ve üretimi için harcanan emeğin miktarı.

Bazı ürünler vardır ki onların değeri çok seyrek bulunmalarına dayanır. Hiçbir emek onların miktarını artıramaz ve bundan dolayı onların değeri, arzın artışıyla birlikte aşağıya doğru çekilemez. Özel olan bazı heykeller, resimler, seyrek rastlanan kitaplar, eski paralar, sınırlı ve özgün bir niteliğe sahip bir toprakta yetişen ender üzümlerden üretilen ve az bulunur nitelikte şaraplar bu kategoriye girerler. Onların değeri, üretimleri için harcanan emek gücünün miktarından tamamen bağımsızdır, fakat toplumdaki refah durumunun ve söz konusu ürünlere sahip olmak isteyen insanların eğiliminin değişimiyle o da değişikliğe uğrar.

Ne var ki bunların her gün piyasada değişim için arz edilen malların içindeki payları çok düşüktür. Günlük tüketim açısından en çok zorunlu olan ürünler emek gücüyle meydana getirilirler. Bunlar sadece bir ülkede değil, eğer onların üretimi için zorunlu olan emeği harcamayı göze alıyorsa, her ülkede ve sonsuz miktarda biriktirilebilir. Eğer bir ürünün göreceli fiyatlarını belirleyen değişim değerinden ve onun ilkelerinden bahsediyorsak, o zaman miktarı, daima insan emeği tarafından belirlenen ve üretimi de sınırsız rekabet koşullarında yapılabilen ürünleri göz önünde bulunduruyoruz demektir.

Toplumsal gelişmenin ilk dönemlerinde, ürünlerin değişim değeri veya başkaları için hangi üründen ne kadar üretilmesini belirleyen yasalar, tamamen ya da esas olarak her alanda kullanılabilen insan emeğinin ortalama miktarına bağlıydı.

“Her şeyin gerçek fiyatı” diyor Adam Smith, “onu satın almak isteyen insana onu elde etmenin yarattığı zahmet ve sıkıntının miktarı kadardır. Bir şeyin, onu elde eden ve onu bir başkası için elden çıkaran veya onu bir başka şeyle değiştiren bir insana göre değeri, onun kendisine getireceği zahmet ve sıkıntıyı başkasına yükleyerek kurtulduğu kadardır. Emek ilk fiyattı –bir başka şeyin satın alınabildiği ilk para.” Devamında şunları söyler:

Henüz sermaye birikiminden ve toprak sahipliğinden önceki ilk kaba toplumsal koşullarda, sahip olunmak istenen çeşitli ürünlerle, onlar için harcanan emeğin miktarı ki aynı zamanda karşılıklı değiş tokuşun kuralları da buradan çıkmıştı, temel ilişkiyi oluşturuyordu. Örneğin, eğer bir topluluk, bir domuzu avlayabilmek için normal koşullarda iki geyiğin avlanabildiği kadar emek gücü harcıyorsa, bu durumda bir domuz karşılık iki geyik değiştirilir veya domuzun değeri iki geyik ederdi. Tabii ki iki günlük ya da iki saatlik emek gücünün yarattığı ürünler bir günlük veya bir saatlik emek gücünün meydana getirdiği üründen iki kata daha değerlidir.¹¹⁹

İşte bunun, bütün şeylerin değişim değerinin temeli olması, eğer insan emeğiyle çoğaltılamayanları bunlara katmazsak, ekonomi politik açısından en anlamlı yasadır; çünkü bu bilim disiplininin dışında başka hiçbir bilim dalında değer terimiyle bağlantılı olarak bu kadar çok yanlış, görüş ayrılıkları ve belirsiz düşünceler ortaya çıkmamıştır. Eğer herhangi bir nesnenin içerdiği emek gücü onun değerini belirliyorsa, bu durumda harcanan emek miktarının çoğalması onun değerini yükseltmeli, aynı şekilde emek gücü miktarının herhangi bir şekilde azaltılması da değerini azaltmalıdır.

Değişim değerinin kaynağını açık bir şekilde belirleyen ve aynı şekilde her şeyin, onlar için harcanan emek gücünün miktarına göre çok veya az değerde olduklarını sorumluluğu gereği söylemek zorunda olan Adam Smith, aynı şekilde herhangi bir şeyin değerinin yüksek veya düşük olup olmamasını onun kendisini

¹¹⁹ Smith, Adam, *Wealth of Nations / Ulusların Zenginliği*, c. 1, “Bölüm 5”.

normal ölçüler içinde çok veya az miktarda değiştirip değiştirememesine de bağlamıştı. Bazı yerlerde buğdaydan bahsederken bazı yerlerde de normal ölçü olarak emek gücünden bahsetmektedir; ancak herhangi bir malın üretimi için harcanan emek gücünden değil, fakat onun pazarda başka şeyleri harekete geçirici niceliğinden, yani sanki onlar aynı değerde kavramlarmış, çünkü güya bir işçinin emek gücü iki kat daha verimliymiş ve iki kat ürün üretiyormuş ve şimdiki eskisine göre iki kat daha fazla ürün değiş tokuş yapabiliyormuş gibi bahsetmektedir.

Eğer bu, gerçekten böyle olsaydı ve eğer bir işçinin ücreti har daim ürettiklerine karşılık gelseydi, bu durumda bir ürünü satın alabilmek için gerekli olan emek gücünün niceliğiyle onun üretimi için harcanan emek gücü miktarı aynı olurdu; dolayısıyla herkes bir diğer şeydeki değişikliği güvenilir bir şekilde ölçebilir olurdu. Ancak bunlar aynı değildir: Birinci olan, sıklıkla değişmezdir ve bu nedenle de diğer şeylerdeki değişiklikleri güvenilir bir şekilde gösteren bir ölçüyken, ikinci olansa, ürünlerde görüldüğü gibi öylesine çok dalgalanmalara tabidir ki kıyaslanması mümkün değildir. Adam Smith, şeylerin değişken değerinin altın ve gümüş gibi değişken ölçülerle belirlenemeyeceğini bütün açıklıkla gösterdiği halde, şimdi de kendisi en az onlar kadar değişken ölçülere sahip buğday ve emek gücüne başvurmaktadır.

Yeni maden damarlarının bulunmasıyla birlikte altın ve gümüş de kuşkusuz dalgalanmalara tabi olmaktadır. Bu türden buluşların oldukça seyrek olması nedeniyle bunların etkileri her ne kadar muazzam olsa da, kısa sürelerle sınırlıdır. Ayrıca maden ocaklarında kullanılan makinelerin iyileştirilmesi ve bunların işlevsellikleri de dalgalanmalara tabidir; nitekim bu türden iyileştirmelerin sonucunda aynı nicelikte emek gücü kullanıldığı halde daha fazla mal üretilebilmektedir. Neticede dünyanın her tarafına uzun süreli sürümler gerçekleştirdikten sonra ocaklardaki maden miktarı da dalgalanmalara yol açmaktadır. Bu durumda buğday hangi dalgalanmalardan muaf olabilir ki? Tarımdaki iyileştirmelerle, örneğin daha iyi makine ve aletlerin kullanılmasıyla veya başka ülkelerde daha verimli arazilerin bayındır hale getirilmesiyle buğdayın pazardaki değeri de değişmiş ya da en azından buğdayın serbestçe satılabildiği pazarlardaki değeri üzerinde etkide bulunulmuş olmuyor mu? Ya da değeri, ithalat yasakları, nüfus artışı, refah oranının yükselmesi veya daha fazla ürün ithal edebilmek için aşılması gereken zorluklar veya verimsiz toprakların verimli kılınması için kullanılan işgücünün çokluğu etkilemiş olmuyor mu? Hatta diğer bütün ürünlerde olduğu gibi, sadece toplumdaki yapısal değişikliklerden değil, aynı zamanda maaşların harcandığı birçok zorunlu şeyin yanı sıra yiyecek fiyatlarındaki değişikliklerden de ister istemez etkilenen iş gücünün değeri de arz talep ilişkisindeki dalgalanmaya tabi değil mi?

Varsayalım ki belli bir ülkede üretilen herhangi bir malın ve yaşam için gerekli olan ürünlerin belli miktarda üretimi için harcanan emek gücünün miktarı bir başka zamana veya gelecek zamana göre iki kat daha fazla ama ücret de çok az değişmiş olsun. Eğer daha önceki dönemde alınan ücret, belli miktarda yiyecek ve zorunlu tüketim mallarına karşılık geliyorsa, bu durumda işçi, eğer üretilen malın

niceliği azalırsa, muhtemelen daha fazla yaşayamaz. Muhtemelen bu durumda yiyecek ve geçim mallarının miktarı da, onların üretimi için gerekli olan iş gücünün miktarıyla kıyaslandığında yüzde yüz oranında artmış olmalıdır; dolayısıyla onunla değiştirebilecek emek gücü miktarıyla kıyaslandığında değerinin de hemen hemen hiç artmamış olması gerekir.

Aynı saptamayı iki ve daha fazla ülke açısından da yapabiliriz. Örneğin diyelim ki Amerika ve Polonya'da tarıma açılmış belli miktarda bir toprak parçası üzerinde çalışan aynı sayıdaki işçi, aynı koşullara sahip İngiltere'den çok daha fazla tahıl elde etmiş olsunlar. Varsayalım ki geçim için gerekli olan diğer bütün ürünler her ülkede de bolca bulunsun, bu durumda işçilere, her üç ülkede üretilen tahılın üretim kolaylığına göre pay verildiğini düşünmek büyük bir yanılğı olmaz mı?

Eğer işçilerin tükettikleri ayakkabı ve giysilerin üretimi için harcanan iş gücü, makinelerin iyileştirilmesi sayesinde, geçmişe oranla dörtte bir oranına inmişse, bu durumda onların fiyatının %75 oranında düşmesi gerekmez mi; bu durumda işçilerin bir ceket ve bir çift ayakkabı yerine dört ceket ve dört çift ayakkabı tüketeceklerini düşünmek hakikaten oldukça uzak bir düşünce değil midir? Ücretleri kısa bir süre içinde hem rekabetin etkisiyle hem de nüfus artışı teşvik eden bir eğilim yaratması nedeniyle yaşam için gerekli olan malların değerine –çünkü ücretler onlar için harcanacaktır uyumlu hale getirilir. Eğer söz konusu iyileştirmeler işçinin tükettiği bütün nesnelere yansıtılırsa, bu durumda birkaç yıl sonra çalışanın, bırakalım rahatlığının artmasını, aksine daha az ürün elde etmeyecek midir; çünkü söz konusu ürünlerin değişim değeri, diğer mallarla kıyaslandığında önemli oranda düşmüş ve onların üretimi için daha az emek gücü harcanmış olacaktır.

Bu nedenle de Adam Smith'in dediği gibi, yani “işgücü, bazen büyük bazen de küçük miktarda mal satın alabilme değerine sahip olduğu için, çünkü satın alınan malların değeri dalgalanmaya tabidir, ancak söz konusu malları satın alan işgücünün değeriye dalgalanmaya tabi değildir” ve dolayısıyla “sadece işgücünün değerinde bir değişiklik yaşanmadığı için gerçek anlamda her şeyin her an ve her yerde ölçülebileceği ve kıyaslanabileceği en son ve gerçek ölçü odur” ifadeleri doğru değildir. Ancak Adam Smith'in daha önceden saptadığı ve söylediği gibi “Çeşitli malları elde edebilmek için gerekli olan işgücü miktarı arasındaki ilişki, karşılıklı değiş tokuştan çıkarılacak herhangi bir kuralın tek ve yegâne temelini oluşturduğu görülecektir” veya bir başka şekilde ifade etmek gerekirse, malların şimdiki ve önceki göreceli değerini belirleyen şey onları üreten işgücünün ürettiği malların göreceli miktarıdır ve dolayısıyla onların göreceli değerini belirleyen şey, işçinin harcadığı işgücüne karşılık aldığı malların göreceli miktarı değildir.

İki çeşit ürün göreceli değerlerinde bir değişiklik yaşamaktadır ve şimdi biz değişikliğin gerçek anlamda hangisinde olduğunu bilmek istiyoruz. Eğer bugün bunlardan birinin değerini ayakkabıyla, çorapla, şapka, demirle, şekerle ve bütün diğer ürünlerle kıyaslarsak, bunların hepsinin tıpkı geçmiş dönemdeki gibi aynı miktarda malla değiş tokuş edildiklerini görürüz. Şimdi de bütün bu malları diğer ikinci ürünle kıyasladığımızda, söz konusu ürünün diğer bütün ürünlere

oranla değerinde bir değişiklik yaşadığını saptarız. Bu durumda değişikliğin kıyasladığımız ürünlerde değil, fakat ikinci üründe olduğunu büyük olasılıkla saptayabiliriz. Şimdi söz konusu ürünlerin üretim koşullarını ayrıntılı ortaya koyan bir araştırmanın sonucunda ayakkabıların, çorapların, şapkaların, demirin, şekerin vb. üretimi için gerekli olan işgücü miktarı geçmişe göre aynı kalmışsa, fakat buna karşın söz konusu ürünün miktarının üretimi için gerekli olan [işgücü miktarı] aynı kalmamışsa, yani onun göreceli değeri değişikliğe uğramışsa, bu durumda olasılık durumu kesinlik kazanmış olmaktadır ve biz de değişikliğin sadece tek bir üründe söz konusu olduğundan emin olabiliriz; tabii bu arada değişikliğin nedenini de keşfetmiş olacağız.

Eğer daha önceki göre bir ons¹²⁰ altına karşılık yukarıdaki ürünlerden artık daha az miktarda ürün değiş tokuş ediliyorsa ve bu arada yeni bir zengin maden damarının da bulunduğunu ve belli nicelikte altının, işi oldukça kolaylaştıran yeni aletlerin kullanımıyla daha az işgücü harcanarak elde edilebildiğini öğrenmişsem, bu durumda diğer ürünlere göre altının değerindeki değişikliğin nedeninin, onun üretimindeki büyük kolaylıktan kaynaklandığını veya onun üretimi için gerekli olan işgücünün eskisine oranla azaldığını kesin bir şekilde ileri sürebilirim. Eğer diğer şeylere göre işgücünün değeri oldukça düşmüşse ve eğer bu da arzın artmasının sonucuysa, yani bu, buğday ve geçim için zorunlu olan diğer ürünlerin üretiminin kolaylaşmasından kaynaklanıyorsa, bu durumda söz konusu malların üretiminde daha az işgücüne ihtiyaç olacağından dolayı onların değerinde de bir düşüşün olduğunu ve haliyle çalışanların da geçimlerini bu koşullarda daha kolay sağlayacaklarını ve işgücünün değerinde de bir düşüşün olacağını kesin olarak ileri sürebilirim. Adam Smith ve Malthus ise “hayır” diyor; ancak altın konusunda, gerçi onun değerindeki değişikliği bir düşüş olarak kabul ediyorlar, çünkü o dönemde tahıl ve işgücü herhangi bir değişiklik görmemiştir; altın, eskisine oranla onlardan ve diğer şeylerden daha az satın alabildiği için, bu durumda her şeyin değerinin sabit kaldığını, fakat altının değerinin değişikliğe uğradığını söylemek doğrudur. Eğer tahıl ve işgücünün değeri düşmüş olsaydı (tabi oldukları bütün değişiklikleri bilerek görmezden gelerek belirlediğimiz söz konusu şeyleri, değerinin normal ölçüsü olarak saptadık) bunu iddia etmek doğru olmazdı. Tahıl ve işgücünün değeri sabit kaldığına göre, diğer bütün şeylerin değerinin arttığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Ne var ki tam da böylesi bir açıklamadan hep sakınıyorum. Bence, tam da altında olduğu gibi, buğdayla diğer şeyler arasındaki değişikliğin nedeni, onun üretimi için daha az işgücüne ihtiyaç duyulmasıdır. Buğdayla işgücü arasındaki değişikliğin nedenini işgücünün kıyaslandığı diğer şeylerin değerinin artışında değil, fakat mantıklı olarak onun değerinin düşmesinde görmeliyim. Eğer bir haftalığına bir işçi kiriliyor ve ona, paranın değeri düşmediği halde on yerine sekiz lira ödüyorsam, bu durumda işçi, eskiden on lirayla aldığı malzemeden daha fazlasını sekiz liraya alacaktır demektir. Ancak bu durum Adam Smith ve kısa bir

¹²⁰ Piyasalarda 31,10 gr.

süre öncesinde Malthus'un iddia ettiği gibi ücretin reel değerinin yükselmesinden değil, fakat maaşını harcadığı diğer şeylerin değerlerinin düşmesinden kaynaklanmış olmasındandır; bunlar birbirinden bütünüyle farklı iki konudur. İşgücünün reel değerinin düştüğünü söylediğimde bazıları benim bilimin ilkeleriyle pek de uyumlu olmayan bazı elverişsiz tanımlamalar kullandığını ileri süreceklerdir. Ancak kanımca asıl alışılmamış ve gerçekten de isabetli olmayan kavramlar kullananlar beni eleştirenlerdir.

Bir *quarter*¹²¹ buğdayın fiyatı 80 lirayken bir işçinin haftalık yevmiyesinin de bir *büşel*¹²² buğday olduğunu varsayalım, bir quarter buğday yarım fiyatına düştüğünde işçinin haftalığı da bir tam bir de çeyrek büşel olur. Ayrıca söz konusu işçi ailesinin bir haftada tükettiği buğdayın yarım büşel olduğunu varsayalım ki bu durumda geri kalanıyla da ihtiyacı olan diğer ürünleri, örneğin yakacak malzemesi, sabun, mum, çay, şeker, tuz vs. ile değiş tokuş eder. Eğer işçiye geri kalan üç çeyrekle, eskiden yarım büşel aldığı ürünleri alamıyorsa ki bu olamaz, o zaman işgücünün değeri yükselmiş mi yoksa düşmüş mü oluyor? Adam Smith yükseldiğini söylemelidir, çünkü onun ölçü birimi buğdaydır ve neticede işçinin bir haftada aldığı buğdayın miktarı da yükselmiştir. Fakat aynı Adam Smith, düştüğünü de söylemelidir, “çünkü bir nesnenin değeri, ona sahip olmaktan kaynaklanan başka ürünleri satın alma gücüne bağlıdır” ve işgücünün gücü, söz konusu ürünleri satın almaya yetmemektedir.

¹²¹ Eski İngiliz ölçülerine göre tahminen 280 litre.

¹²² Eski İngiliz ölçülerine göre tahminen 27 kg.

DOĞAL VE PİYASA FİYATI ÜZERİNE

Eğer genel anlamda işgücünü, malların değerinin ve bu malların üretimi için gerekli olan göreceli nicelikte işgücünü onunla kıyaslanarak değiş tokuş edilen malların niceliğinin temeli olarak kabul edersek, kimi zaman malların doğal veya piyasa fiyatından sapan istisnai durumlarını, onların ilk ve doğal fiyatını esas aldığımız için görmezden geldiğimiz iddia edilmemelidir.

Şeylerin normal işleyişinde, hiçbir ürünün uzun süreli dönemlerde insanların ihtiyaç ve arzularına sürekli uygun düşen ve bu nedenle de tesadüfi veya fiyat değişikliklerine tabi olan bir miktarda arz edildiği görülmemiştir.

Talep edilen çeşitli malların üretilmesi için zorunlu olan sermayenin miktarı, böylesi bir değişikliğin ardından, ihtiyaç duyulandan ne aşağı ne de fazla olacaktır. Fiyatların yükselmesi veya düşmesiyle elde edilen kâr da ya genel düzeyin üstüne çıkartılır ya da altına doğru bastırılır; bu durumda sermaye de ya belli mallara doğru yönlendirilmek suretiyle teşvik edilir veya söz konusu [olumsuz] değişiklik nedeniyle bu mallardan uzak durması istenir.

Herkesin sermayesini istediği yere yatırması konusunda özgürlüğü var olduğu sürece, onlar da doğal olarak yatırımlarını en çok yarar sağlayan alana yönlendireceklerdir. Eğer herhangi biri sermayesini bir başkasına devrettiğinde yüzde 15 kâr elde edebiliyorsa, doğaldır ki o, yüzde 10 getirisi olan bir yerden hiç memnun olmayacaktır. Sermaye sahiplerinin fazla bir kâr getirmeyen alanlardan kârlı alanlara yönelme yönündeki dur durak bilmeyen hareketi ve rekabeti, ya herkesin kâr oranını eşitleme yönünde güçlü bir eğilim yaratır ya da bazı sermaye sahiplerinde diğer rakip sermaye sahiplerinin elde edemeyecekleri bir avantaja sahip olduklarını düşündürür ya da hissettirir. Böylesi bir değişikliğe neden olan nedenlerin basamaklarını takip etmek oldukça zordur: muhtemelen bu herhangi bir fabrikatörün yatırımının bulunduğu alandaki bütünsel değişiklikten değil, fakat sadece belli bir alana yatırdığı sermayesinin azalmasından kaynaklanmaktadır. Zengin ülkelerde bir grup insan, paralı insanların sınıfını oluşturur; bunlar geçimlerini herhangi bir üretimde bulunarak sağlamazlar, fakat sadece değişmekte olan işlere veya toplumun üretken kesimlerinin yönettiği işletmelere yatırdıkları paralarının faizleriyle yaşarlar. Banka sahipleri de paralarının büyük bir kısmını aynı şekilde kullanır.

Bu şekilde yatırılan sermaye, öylesine büyük bir dolaşım sermayesi oluşturur ki bunlar ülkenin çeşitli üretim alanlarında çok veya az oranda değerlendirilir. Hiçbir fabrikatörün sermayesi, söz konusu alandan uzak durmaya izin vermez: fabrikatörlerin yatırıma ayrılmış sermayelerinin dışında, arz ve talebe göre azalan veya çoğalan belli bir nakit sermayeleri daha bulunur. Kumaşa yönelik talebin yerine ipeğe yönelik talep artınca fabrikatör de sermayesine hemen kumaştan ipek üretimine aktarmaz, fakat çalışanlarının bir kısmını işten çıkartarak arta kalan sermayesini bankacılara veya para sahiplerine [faiz karşılığı] teklif eder. İpek üreticisinin durumu ise bunun tersidir: onun çok sayıda insan çalıştırması gerektiğinden ek bir sermayeye yönelik arzusu artmıştır. Bu durumda o kredi kullanacak ve böylece sermaye, fabrikatörlerin çalıştıkları alanlardan bütünüyle çekilmesine gerek kalmadan, bir alandan bir başka alana kayacaktır. Bir kent pazarında, dış ülkelerde veya ülke içinde üretilen ürünlerin, değişen talebe, insanların beğenisine ve nüfus sayısına göre nasıl vaziyet aldığını, yani pazarda gereksiz bir şekilde aşırı mal yığılması olmadan veya fiyatların aşırı artışından dolayı arzda bir düzensizlik baş göstermeden, sermayenin, ihtiyacın gerekli olduğu sektöre doğru kendiliğinden yönelmesini görünce, insan haklı olarak söz konusu kuralların genel olarak beklenildiğinden daha iyi işlediğini düşünecektir.

Sermayesini kârlı bir alana yatırmak isteyen kapitalist doğal olarak, alanlar içinde en avantajlı olanını seçecektir. Bu nedenle o, alanlar içinde güvenlik, temizlik, rahatlık açısından diğerlerinden gerçekten veya varsayıma göre daha avantajlı olan alanı kârının bir kısmından vazgeçerek tercih edebilir.

Bahsi geçen faktörleri dikkate alarak sermayenin kâr oranını %20, %25 ve %30 diye sınıflandırırsak, bunlar göreceli farkı –ama sadece bunu ortaya koyacaklardır; eğer alanlardan biri herhangi bir nedenle %10 oranında artış gösterirse ya bu artış geçicidir ve kısa bir süre sonra yeniden eski haline dönecektir ya da diğerlerinin kârları da aynı oranda yükselecektir.

Anlaşılan içinde bulunduğumuz dönem, saptadığımız ilke açısından bir istisna oluşturmaktadır. Savaşın sona ermesi, Avrupa'daki alışılmış mevcut sermaye dağılımını öylesine düzeninden etti ki hiçbir sermayedar yeniden paylaşılması zorunlu hale gelen alanda kendisi için en uygun yerin hangisi olduğunu henüz bulamamıştır.

Bir defa her ürünün en sonunda kendi doğal fiyatını bulacağını belirtelim ve bu nedenle de her sektörde kâr oranının aşağı yukarı aynı oranda veya en azından herkes açısından elindeki veya sahip olmadığı koşullara uygun en avantajlı durumun bu olduğu düşünülecek veya gerçekten öyle olacak kadar bir farklılık görülecektir. Varsayalım ki modadaki değişim ipeğe yönelik talebi ve buna bağlı olarak ipek ürünlerinin fiyatını artırır ve yün ürünlerinininkini de düşürdü. Doğal olarak her ikisinin üretimi için gerekli olan gider de aynı kalacaktır ancak ipek ürünlerinin piyasadaki fiyatı yükselirken yün ürünlerinininki düşecektir. Bu durumda ipek üreten fabrikatörün kâr oranı genel ve tatmin edici kâr oranının üzerinde olacak, haliyle kumaş üreticisi olan fabrikatörlerinki ise ondan daha düşük ola-

caktır. Sadece kâr oranı değil, aynı zamanda bu sektördeki işçilerin ücretleri de bundan olumsuz olarak etkilenecektir. İpeğe yönelik talebin artması, kısa bir süre sonra kumaş sektöründen kaçarak ipek sektörüne yönelen sermaye ve işgücünün akışıyla birlikte ihtiyaç karşılanacak ve böylece piyasadaki yün ve ipek fiyatlarının doğal oranları yeniden birbirine yaklaşmış olacaktır; bununla birlikte söz konusu fabrikatörlerin kâr oranları da dengelenmiş olacaktır.

Kapitalistlerin sermayelerini, az kârlı olan bir alandan daha kârlı alanlara yatırma çabası, bir ürünün piyasa fiyatının uzun süreli olarak olağan fiyatının çok çok üstünde veya çok çok altında kalmasının önüne geçmektedir. Söz konusu rekabet, ürünlerin değişim değerini öylesine eşitlemektedir ki söz konusu malların üretimi için gerekli olan işgücü ücretleri ve sermayenin eski kullanım konumuna yeniden gelebilmesi için gerekli olan masraflar ödendikten sonra arta kalan değer ve fazlalık her sektörde yatırıma ayrılan sermayenin oranına göre olacaktır.

Ulusların Zenginliği adlı eserin "7. Bölüm"ünde bu konu fevkalade bir şekilde incelenmiştir. Ürünlerin genel fiyatlarını, ücretleri ve kâr oranlarını kalıcı bir şekilde etkilemeyen, ancak bazı sektörlerdeki sermayenin durumundan kaynaklanan rastlantısal nedenlerle fiyat, ücret ve sermayenin kâr oranı üzerindeki kısa süreli etkileri ki bunlar toplumların her gelişme aşamalarında görülebillerler, sınırsız bir şekilde kabul ettikten sonra ve eğer herhangi bir rastlantıdan bağımsız olan doğal fiyatları, doğal ücretleri ve doğal kâr oranlarını belirleyen yasaları ortaya çıkarmak istiyorsak, o zaman bunları incelememizin tamamen dışında tutmak gerekir. Ayrıca eğer malların değişim değerinden veya herhangi bir ürünün satın alma gücünden, yani onların söz konusu yeteneklerinden bahsediyorsam bilin ki onlar üzerinde geçici ve rastlantısal etkide bulunan nedenlerden bağımsız olan doğal fiyatlarından bahsediyordumdur.

SIMONDE DE SISMONDI

(1773-1842)

“Mübadele sadece ürünleri değil, aynı zamanda malların üretilmesini sağlayan *emek gücünü de nesne haline getirmektedir*. Ambarlarını malla doldurmuş olanlar, ambarı boşalmış ve aç kalmakla karşı karşıya kalanların kendileri için çalışmaları koşuluyla onların doymasını sağlamaktadır. Emek gücüne karşılık olarak sunulan söz konusu geçim malları, *ücret* olarak adlandırılmaktadır.

Dolayısıyla bu, miktarı az veya çok olan, ancak kapitalistlerle işçiler arasında pek de eşit olmayan bir bölüşüme yol açmaktadır; neticede bu öylesine bir bölüşümdür ki işçilerin yaşam için ihtiyaç duydukları zorunlu miktarın ne kadar olacağına kapitalistler karar vermekte ve işçinin, yaşamı için zorunlu olan kısmın ötesine geçen üretiminin geri kalan kısmına ise kendisi için el koymaktadır. İşçilerse kendi konumlarından hareketle yarattıklarından daha fazla pay alabilmek için mücadele vermektedirler.”

Sismondi

Bir Amatör İktisatçının Kurama Katkısı

Karl Marx, *Ekonomi Politikin Eleştirisi*’nde, klasik ekonomi politiğin bilime yaptığı tarihsel katkıların muhasebesini yaparken şunları söyler:

İşgücü açısından metanın iki biçiminin, reel işgücü açısından kullanım değerinin, çalışma süresi veya aynı şekilde toplumsal işgücü açısından mübadele değerinin verimli etkinliğinin incelenmesi, İngiltere’de William Petty ile, Fransa’da Boisguillibert’le başlayan; İngiltere’de Ricardo’yla, Fransa’da ise Sismondi’yle biten klasik ekonomi politiğin bir buçuk yüzyıldır yürüttüğü çalışmaların sonuçlarıdır.¹²³

Yani Sismondi, Marx öncesi burjuva ekonomi politiğinin hem en tepe noktası hem de onun son temsilciydi.

¹²³ Karl Marx, *MEW*, Band, 13, s. 37.

Adam Smith'in 1776'da yayımladığı *Ulusların Zenginliği* adlı başyapıtı, o güne kadar yayınlanmış bütün iktisat teorilerini içererek onları bütünlüklü hale getirmişti. İlk kez üretim ve tüketim alanı; ekonomik ilişkiler, üretim, emek, işbölümü, üretim araçları, değer, sermaye, sermaye birikimi ve bölüşüm ilişkileri ekonomi politiğin (ekonomik alanın politikayla birlikte ele alınması) kapsamı içinde değerlendiriliyordu. Söz konusu eser, sosyal bilimlerde bir bilinç sıçraması yaratmıştı. Ancak Smith ve ondan sonra gelen diğer iktisatçıların (örneğin Ricardo) göremediği olguysa, kapitalist üretimin ve sömürünün zorunlu bir sonucu olan toplumsal sefaletti ki bunu da ilk kez bütün açıklığıyla Sismondi dile getirmişti.

Dolayısıyla ekonomi politiğin klasik tezlerini emekçi penceresinden, emekçi konumundan eleştiren ilk düşünür ve iktisat kuramcısı Sismondi'dir. Kuşkusuz ondan önce de, örneğin Babeuf, Saint-Simon, Fourier, Owen gibi düşünür ve siyaset adamları sömürü ilişkilerine ciddi eleştiriler yöneltmişlerdi, ancak kapitalist üretimden kaynaklanan sorunlara ve sermaye birikiminin kaynağına (kısmen olsa da) ilk ciddi eleştiri Sismondi'den gelmiştir. Marx'a göre Sismondi, "bilgisiyle söz konusu çelişkiye [toplumsal sefalete] dikkat çekerek ekonomi politikte çığır açıcı oldu."¹²⁴

Tam adı Jean-Charles-Leonard Simone de Sismondi olan ve 1773'te Cenevre'de doğan düşünürün yetenekleri ve birikimi sadece siyasal iktisatla sınırlı değildi, o aynı zamanda yetkin bir tarihçi ve edebiyat kuramcısıydı da. Hugonotte¹²⁵ olmaları dolayısıyla ailesiyle birlikte Cenevre'ye göç eden Sismondi, kendi olanaklarıyla geniş bir alanda kültürel bir birikime sahip olmuştu. Fransız Devrimi'nin sürdüğü koşullarda (1792) Lyon'da ticari alanda bir meslek edinen Sismondi, kendi çabasıyla iktisat kuramında yetkinleşmiş ve ekonomi politik alanında yeni tezler ortaya atmıştır.

1792'nin sonlarında ailesinin apar topar Cenevre'den kaçması üzerine Sismondi de onlarla birlikte Londra'ya yerleşmek zorunda kalmıştır. Burada hem İngiliz ekonomi politiğinin başyapıtlarını inceleme fırsatı yakalamış hem de kapitalist üretim ilişkilerini doğrudan, yerinde tanıma fırsatı bulmuştu. Ailesiyle birlikte yeniden Cenevre'ye dönen Sismondi, babasıyla birlikte bir süre hapse de atılır. Ailesinin sahip olduğu mülkiyetin büyük bir kısmına el konulunca, aile de Toskana'ya yerleşmeye karar verir. Ancak Sismondi 1800'de yeniden Cenevre'ye döner.

1819'da yayımladığı *Ekonomi Politiğin Yeni İlkeleri* başyapıtıyla bir anda iktisat dünyasında tanınan bir isim haline gelir. Bu eserden iki yıl önce de Ricardo'nun *Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin Temel İlkeleri Üzerine* adlı kitabı yayımlanmıştır. Sismondi'nin eseri Ricardo'ya bir yanıt değildir, çünkü o söz konusu tezlerini 1815'te *Brewster Edinburgh Encyclopaedia*'da ortaya koymuştur. Kitabı da bir bakıma daha önceden açıkladığı tezlerin geliştirilmiş halidir.

Sismondi'nin iktisat tezleri, 1815'te Napolyon'un Britanya Adası'na uyguladığı

¹²⁴ Karl Marx, *MEW*, Band 23, s. 356-57.

¹²⁵ Fransa'da yaşayan Protestanlar.

ekonomik ambargonun sonuçlarını; mevcut ekonomik krizi ve üretim fazlasının toplumsal sonuçlarını ele almakta ve buna çareler önermektedir.

Sismondi'nin temel tezlerinin Avrupa'nın düşün dünyasında yankı uyandırmasının en önemli nedeni, kapitalizmin üretim sürecine ve sonuçlarına yönelik o güne kadarki iktisat kuramlarından farklı (Smith ve Ricardo öğretilerinin merkezine ulusal zenginliği veya kapitalist üretimin temel ilkelerini koyuyorlardı) yaklaşması; kurama ciddi eleştiriler yönelmesi ve sürecin yarattığı toplumsal sefaletle emekçilerin perspektifinden dikkat çekmesidir. Bunu yaparken de ekonomik kuramın belli başlı kavramlarına açıklık getirmekte, bir bakıma ekonomi politığe teorik katkılarda bulunmaktadır.

Sermaye Birikiminin Kaynağı: Sömürü

Marx'ın Sismondi hakkındaki görüşleri kimi zaman olumlu ve saygı ölçüsünü aşmazken kimi zaman da küçümseyicidir. Örneğin bir yerde Sismondi'nin ortaya attığı yeni tezlerin önemini kabul ederken bir başka yerde de onu sömürünün kaynağına yeterince inmediği konusunda eleştirir ve önermelerinin basit bir tekerlemeden öteye geçmediğini¹²⁶ söyler:

Sismondi, kapitalist üretimin kendi içinde çelişki taşıdığına dair derin bir hissiyata sahipti; söz konusu üretimin biçimi (onun üretim ilişkileri) bir tarafta dizginsiz bir şekilde zenginliğin ve üretici güçlerin gelişmesini kamçılarken diğer taraftaysa söz konusu ilişkilerin zorunlu sonuçlarının, yani üretici güçler geliştikçe, onların, kullanım değeri ve mübadele değeri, meta ve para, satın alma ve satışa sunma, üretim ve tüketim, sermaye ve ücretli emek gibi çelişkileri bir o kadar keskinleşmektedir.

O özellikle söz konusu çelişkinin nedenini hissetmektedir: üretici güçlerin ve zenginliğin ki bunlar esas olarak paraya çevrilmesi gereken mallardan oluşmaktadır, dizginsiz gelişimi bir tarafta; öbür taraftaysa üretici güçlerin [emekçiler] zorunlu bir şekilde kısıtlanmasıdır; o, Ricardo gibi krizlerin tesadüfen ortaya çıkmadıklarını, onların iç çelişkilerinden kaynaklandığını ve bunun etkin bir şekilde ve yüksek boyutta ve belirli periyotlarda ortaya çıktıklarını düşünmektedir. Ancak o üretici güçlerin üretim ilişkilerine uydurulması için devletin müdahalesiyle, yani dizginlenmesiyle, üretici güçlerin üretim ilişkilerine uydurma arasında gidip gelmektedir. Bu nedenle de ya sıklıkla geçmişe kaçmakta (Yaşasın eski günler!) ya da zenginliği sermayeye göre düzenlemekten ya da üretime göre bölüşümü düzenleyerek çelişkiyi denetim altına almaktan yanadır ki aslında bu da sorunu tam kavrayamadığını göstermektedir... O burjuva üretiminin çelişkilerini lanetlemekte ancak esası kavrayamadığı için sürecin çözümünü de anlayamamaktadır. Onun güçlü yanı bu çelişkiyi hissetmesidir; kapitalist toplumun bağrında gelişmekte olan üretici güçlerin, zenginliğin kaynağının söz konusu maddi ve toplumsal koşullar olduklarını ve toplumsal biçimlerin söz konusu zenginliği ele geçirmenin

¹²⁶ Karl Marx, *Kapital*, MEW, c. 23, s. 607.

biçimleri olduğunu; burjuva biçimlerin sadece aktarımcı ve çelişki dolu biçimler olduğunu; zenginliğin her zaman karşıt bir varlıkla ve her yerde aynı karşıtıyla birlikte ortaya çıktığını kavrayamamaktadır. Bu, her zaman sefalet koşullarında ortaya çıkan ve kendisi geliştikçe de diğerini [sefaleti] de geliştiren zenginliktir.¹²⁷

Sismondiye göre sermaye birikiminin kaynağı ne mübadeledir ne de satıcının pazarda gösterdiği maharettir, doğrudan emekçinin sırtından sağlanan sömürüdür, yani çalıştırılan emekçinin sarf ettiği işgücünün ödenmeyen karşılığıdır; kısacası, artı-değerdir. Bunu da Sismondi şöyle ifade etmektedir:

Romalı proleter, neredeyse bütünüyle toplumun sırtından geçinirdi; buna karşın günümüzün modern toplumları ise proleterin sarf ettiği işgücünün ödenmeyen kısmından geçinmektedir.¹²⁸

Sismondi, artı-değerin yanı sıra emek, değer, sömürü gibi önemli kavramlara da değinmektedir, fakat sömürünün henüz bütün açıklığıyla ortaya çıkmadığı o günün koşullarında bu kavramları yer yer birbirinin yerine veya muğlak anlamlarda kullanmaktadır. Bu kavramların yerli yerince oturması için üretici güçlerin olgunlaşması, sistemin bütün yönleriyle ortaya çıkması; dolayısıyla Marx'ın teorik arenaya müdahale etmesi, yani aradan bir 50 yılın daha geçmesi gerekecektir.

Eski Üretim İlişkilerine Dönüş mü?

Sismondi *Yeni Tezler*'inde kapitalist üretim ve bölüşüm ilişkilerine yönelik eleştirilerini salt sömürüyle sınırlamaz, aynı zamanda üretim araçlarının gelişimiyle, yani teknolojik ilerlemeyle toplumsal ve kültürel yıkımın da ortaya çıkacağını belirtmiştir.

Ancak sonradan bu tartışmada Marx, Sismondi'yi değil, Ricardo'yu haklı bulacaktır, çünkü *teknolojik ilerleme, insani üretimin gelişmesinden başka bir şey değildir*. Birikimin artması, insani birikimin artması olduğundan buna karşı durmak gericiliktir. Ne var ki Marx'a göre Sismondi, insan türünün kazanımıyla, tek tek insanların (kapitalistlerin) kazanımlarının örtüşmemesine yönelik eleştirilerinde, daha doğrusu bu sürecin kendi içinde bir çelişki taşıdığına yönelik eleştirilerinde haklıdır.

Teknolojik ilerleme zorunludur, doğrudur ve desteklenmelidir, fakat bunun kapitalistlere sağladığı zenginliği ve birikimi mahkûm etmek, söz konusu birikimi türün, toplumun yararına değerlendirmeyi talep etmek haklı bir taleptir.¹²⁹

Sismondi ileriki yıllarda tezlerini daha da geliştirerek ki nitekim bu fırsat için çok fazla beklemeyecektir. John Ramsay McCulloch, Robert Owen'a karşı bir eleştiri kaleme alarak onun önerdiği "Yeni Toplum Projesi"nin hayali olduğunu, çalışanların yaşadığı sefaletin gerçek nedeninin başka yerde aranması gerektiğini,

¹²⁷ Karl Marx, *MEW*, Band 26.1, s. 50, 51.

¹²⁸ Akt. Karl Marx, *MEW*, Band 23, s. 621, 31. dipnot, bkz. Sismondi, *Etudes etc.* 1, s. 24.

¹²⁹ Karl Marx, *MEW*, c. 26. 2, Dietz Verlag, Berlin: 1961, s. 111.

önerilen tedbirlerle proletaryanın konumunda herhangi bir düzelme olmayacağını ileri sürer ve sorunun Ricardo'nun "Toprak Gelirleri Öğretisi" temelinde çözülebileceğini; yani sorunun işlenmeyen arazilerin tarıma açılmasıyla, tahıl vergilerinin, toprak kiralalarının ve fabrika sahiplerinin ödediği vergi ve kira miktarlarının düşürülmesiyle çözülebileceğini, bu sayede elde edilecek gelirlerden işçilerin de faydalanabileceğini belirtmiştir. McColloch'a göre Sismondi'nin yanlış öğretisini benimseyen Owen, düzenlenmemiş rekabet koşullarında endüstriyi kontrolsüz bir üretime sevk ederek arz-talep dengesinin bozulmasına yol açacak ve böylece aşırı üretime ve bunun sonucunda da ekonomik krize neden olacaktır.

Bunun üzerine Sismondi, 1820'de "Toplumun Üretim Kapasitesinin Artmasıyla, Tüketim Kapasitesi de Artmakta mıdır? Sorununun İncelenmesi" başlıklı bir cevapla karşılık verir. Basitleştirerek ifade edersek: Sismondi yanıtında, üretim araçlarının artışının yeni iş olanakları yaratmadığını, aksine yeni teknolojiyle emekçileri işlerinden ettiğini; buna karşılık üretimin artmasına rağmen tüketimin artmadığını, çünkü işsiz bırakılarak sefaletle sürüklenen işçilerin aynı zamanda tüketim harcamalarını kısıttıklarını ve toplam olarak tüketimde bir azalmaya neden olacaklarını, bu nedenle fazla üretimin oluşacağını, dolayısıyla art-talep dengesinin bozulmasının sonucunda da ekonomik krizin patlak vereceğini belirtmiştir.

Sismondi'ye göre ya teknolojik gelişme denetlenmeli ya da teknolojik gelişmeye göre işçinin üretimde sarf edeceği çalışma süresi kısaltılmalıdır. Teknolojinin gelişimini basit bir gelişme olarak görmeyen Sismondi, teknolojinin artışıyla birlikte sömürünün daha çok artacağını şu sözlerle vurgulamaktadır:

Endüstrinin ve bilimin gelişmesiyle her işçi her gün ihtiyacından daha fazlasını üretebilecektir. Ancak işgücü bir yanda zenginlik üretirken, eğer ürettiklerini kendi tüketecek olsaydı, daha az çalışması gerekekti... Böylece insanlar (emekçiler değil), hem teknolojik gelişmeden hem de onun yarattığı zevk ve sefadan mahrum kalacaklardı; tabii ki emekçilerin yarattıklarına el koymasalardı... İşgücü bugün onun için ödenen ücretten ayrılmıştır; çalıştıktan sonra istirahat eden insan aynı insan değildir: aksine, çünkü biri çalışmak zorunda kaldığı için öbürü istirahat edebilmektedir... İşgücünün [ihtiyaç duyduğu] üretim araçlarının sonsuz çeşitlenmesi, zenginlerin lüks ve sefa dolu yaşamlarını çoğaltmaktan başka bir sonuç yaratmaz...¹³⁰

Peki, çıkış yolu nedir? Sismondi'ye göre işsizlik yaratan teknolojik gelişmenin kontrol altına alınarak tüketim dengesinin yeniden sağlanması zorunludur. Önerilen bu çözüm, kapitalizmin henüz bütün olanaklarıyla gelişmediği, toplumda ve doğada yaratacağı tahribatın bütün belirtileriyle açıkça görülmediği, buna karşın işçi sınıfı hareketinin de bütün gücüyle ortaya çıkmadığı geçiş döneminde geniş bir kitle desteği bulması olanaklı değildi ki öyle de oldu. Sismondi'nin öğretisi, kapitalist üretim yasalarının henüz bütün açıklığıyla kavranamadığı o günün

¹³⁰ Akt. Karl Marx, *MEW*, c. 23, s. 677.

koşullarında, akla ve vicdana hitap eden çağrılar olarak kalacaktı. Bir bakıma bu öğreti, ütöpik sosyalizmin ekonomi politığıydı.

Bu önerilerin Marx tarafından kabul görmeyeceğı çok açıktı, çünkü Marx'a göre bu çözüm önerisi bilimsel bulgulara dayanmıyordu; sömürüyü ve sömürünün esas kaynağını hedef almıyordu, fakat teknolojik gelişmeyi hedefe koyarak, kapitalist sömürünün esas nedenini gözlerden saklıyordu. Teknolojik gelişme durdurulamayacağına göre önerilen tedbirler de ayakları havada kalan ütöpik öneriler olarak kalmaya mahkumdu.

Neticede ütöpik sosyalizmin çıkmazı da burada yatmaktadır. Toplumsal, ekonomik, siyasi sorunları kendi iç ilişkilerinden, kendi yasalarından hareketle değil, akla ve insani duygulara dayanan ve hiçbir müeyyidesi bulunmayan tedbirlerle çözmeyi öneriyordu. Bu tartışma sürecinde Sismondi, Ricardo'nun, "her yeni teknolojik gelişme yeni iş olanakları yaratmaktadır" tezine ciddi eleştiriler yöneltmiştir ki sonradan Ricardo da bu tezi terk edecektir.

Sismondi'nin Ekonomi Politik Açısından Önemi

Sismondi'nin tezlerinin içerdığı eleştiriler, yeni dönemin sınıf ve ilişkilerinin henüz bütün boyutlarıyla ortaya çıkmadığı bir ara aşamada dile getirilen haklı ve yerinde eleştirilerdi. Fakat onun sorunun kaynağına işaret etmeyen çözümleriye ütöpikti. Sismondi eleştirileriyle, devletlerin ve iktidarların ekonomik sürece müdahale etmesini savunmuş; sanıldığı gibi ekonomik sürecin kendiliğinden ilerlemeyeceğı, bozuklukların ve arızaların "gizli bir el" tarafından giderilemeyeceğı; müdahale edilmediğinde, yasaların korumadığı, arkası sağlam olmayan emekçilerin ezileceğı ve sefaletle sürükleneceklerine yönelik eleştirileri yerindeydi.

Sismondi bununla, kapitalist sömürünün dizginsiz bir şekilde devam ettirilmesine yönelik uyarıcı bir eleştiride bulunmuştu. Ayrıca Sismondi ticaretin doludizgin bir şekilde yürütülmesinin yanlış olduğunu, bunun denetim altına alınması gerektiğini aksi takdirde denetimsizlikten kaynaklanan ekonomik krizlerin kapıyı çalacağını belirtmişti.

Öte yandan Sismondi, işçileri koruyan, onların haklarını güvence altına alan idari ve yasal düzenlemelerin acilen hazırlanmasının zorunluluğuna işaret etmiş; sefaletle sürüklenen işçilerin toplumsal barış ve huzur açısından tehlike yarattığını belirtmiştir. Ona göre geniş emekçi kitlelerin tüketimlerini kısıtlanmaya zorlanması, bir yönüyle ekonomik krizlere davetiye çıkarmaktır.

Sismondi'nin öğretisi, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde olağanüstü bir etkide bulunmuştur. A. Jerome Blanqui, J. Droz, Louis Blanc, K. Rodbertus, Engels, Marx gibi önemli sol ve sosyalist düşünürler ilk dönem bilgi ve bilinçlerinin oluşmasını ona borçludurlar.

Sismondi'nin diğer iktisat kuramcılarından temel farkı, onun sermaye birikiminin oluşum sürecini salt iktisadın alanı olmaktan çıkarması ve onu toplumsal ilişkilerinin bütünün bir parçası haline getirmesidir. O güne kadar iktisat teorileri salt maddi üretim, zenginlik ve tüketim olarak anlaşıyordu; Sismondi'yle birlikte

bu bakış açısı ciddi bir dönüşüme uğramıştır. Ekonomi bilimi kendi başına bir bilim değil, toplumsal yaşamın bütün alanını ilgilendiren, bir bakıma toplumsal hayatın önemli bir parçasını oluşturan bir unsurdur.

Her ne kadar Sismondi'nin ortaya attığı tezler kısmen ütöpik olsalar da, bazı yönleriyle bilim dışı unsurlar taşısalar da yine de onlar ekonomi politiğin gelişmesine önemli katkıda bulunmuşlardır.

Ekonomi politiğe emekçilerin penceresinden yaklaşan Sismondi, kapitalist süreci şöyle çözümler: "Zenginliğin sürekli artmasına katkıda bulunan endüstri, bunu esasa olarak artı-değere borçludur. Kendiliğinden anlaşılacağı gibi endüstri ve bilim alanındaki gelişme gibi, bilimsel yöntemlerin endüstride ve iş alanlarında kullanılması da artı-değerin bir o kadar artmasına katkıda bulunmaktadır. Bahsi geçen zenginliğin artışı, aynı zamanda ya çalışan sınıfların bütün gelirini oluşturur ya da işçilerin sermayesinin artışı sağlar. Neticede işgücünün oluşmasını sağlamakla kalmayan aynı zamanda onun karşılığın da ödemedede yapan sermaye, çalışanların ellerinde birikmez. Dolayısıyla bu, miktarı az veya çok olan, ancak kapitalistlerle işçiler arasında pek de az eşit olmayan bir bölüşüme yol açmaktadır; neticede bu öylesine bir bölüşümdür ki işçilerin yaşam için ihtiyaç duydukları zorunlu miktarın ne kadar olacağına kapitalistler karar vermekte ve işçinin, yaşamı için zorunlu olan kısmın ötesine geçen üretiminin geri kalan kısmına ise kendisi için el koymaktadır. İşçilerse kendi konumlarından hareketle yarattıklarından daha fazla pay alabilmek için mücadele yürütmektedirler."

Görüldüğü gibi Sismondi, iktisat kuramlarını emekçilerin (küçük burjuva sosyalizmi demek daha doğru olur) bakış açısından inceleyerek, Marx ve Engels'in kapitalizmin yasalarını bilimsel açıdan ele alma süreçlerini de olgunlaştırmıştır.

EKONOMİ POLİTİĞİN YENİ TEMEL İLKELERİ¹³¹

Toplumda Mübadele Yoluyla Zenginliğin Oluşumu

Zenginliğin tek tek insanlarda nasıl oluştuğunu, muhafaza edildiğini ve kullanıldığını daha önceki bölümlerde incelemiştik. Aynı olgular, eğer söz konusu insanlar ortak bir toplumda yaşıyorlarsa buna benzer bir yöntem ve amaçla meydana gelirler. Ancak tek bir farkla; tek başına yaşayan insan, yarattığı zenginliği herhangi bir kişiyle paylaşamayacağı için onu sadece kendi keyfi ve rahatı için kullanma amacını gözden kaçırmazken; toplum içinde yaşayan bireylerse toplumun diğer insanlarıyla durmaksızın karşılıklı mübadelede bulunmasından dolayı, onların onun şahsi keyfi ve rahatı için çalıştıklarını ve dolayısıyla kendisin de aynı şekilde başkalarının keyfi ve rahatı için çalışmak zorunda olduğunu bilir.

İnsan, bir toplumun parçası olduğundan bu yana zenginliği ve ihtiyaçları birim olarak hesaplanan soyut bir varlık haline geldi. O, kendi el emeğinin ürünü olan nesneleri tüketim anına kadar izleyemez; aynı şekilde o, emekliye ayrılmak isteğinde hangi ihtiyacının giderilmesi gerektiğine de karar veremez. Çünkü o durmaksızın toplumsal depoların dolması için çalışır, bunu yaparken de ürettiği malların hangisinin tüketileceğinin kararını da topluma bırakır.

Aynı oranda çalışan ve üzerinde yaşadığımız adada [İngiltere] olduğu gibi tüketmek için zenginlik üreten iki insanın karşılıklı mübadelesi, fazla üretimden doğmuştur. Taraflardan biri diğerine, “İhtiyacın olmayan ama bana lazım olan şeyi sen bana ver, ben de bunun karşılığında sana bana lazım olmayan ama senin ihtiyacını giderecek başka bir şeyi vereyim” der.

Mallar mübadele edilirken onların kullanım değeri, baz alınan tek ölçüt değildir. Mübadelede bulunan her iki taraf da malını arz ederken onun üretimi için katlandığı zahmeti ve zamanı hesaba katmaktadır. Bunların her ikisi de [zahmet ve zaman] satıcının saptadığı fiyatın temelini oluştururlar. Bunu yaparken de ihtiyacı olan malı üretmek için ne kadar zahmete girmesi ve ne kadar zaman harcaması gerektiğini karşılaştırır. Bunların hesaplanmasının sonucunda da satın alan açısından *fiyat* oluşur. Ancak mübadele, her iki taraf da ihtiyacı olan malı kendisinin

¹³¹ Simonde de Sismondi, J.C.L., *Neue Grundsätze der Politischen Ökonomie*, Akademie Verlag, Leipzig, 1971.

üretmesindense onu söz konusu mübadele üzerinden edinmesinin kendisi açısından daha avantajlı olduğuna ikna olmasıyla gerçekleşmektedir.

Bunlar olurken söz konusu mübadele mevcut doğal zenginliği herhangi bir şekilde değiştirmemiştir; neticede zenginlik, sonradan tüketilmek üzere bir kenara konulan ve sadece tüketimi nedeniyle herhangi bir değere sahip olan ve dolayısıyla emeğin önceden yarattığı bir varlıktır. Her ne kadar üretici yerine tüketici geçmiş olsa da üretimle tüketim arasındaki ilişki hep aynı kalır. Ürünün sonucu açısından bakınca, onun kat ettiği mübadeleyi dikkate almak gerekemeyebilir. Gerçi ürün, herhangi biri tarafından üretilmiş ve bir başkası tarafından da satın alınmıştır, yani o bir insan tarafından üretilirken bir başkası tarafından da tüketilmiştir, fakat onun doğrudan aynı insan tarafından tüketilmemesinin herhangi bir önemi yoktur, çünkü birbirini takip eden mübadele süreci, neticede en son tüketiciyi onun ilk üreticisinin temsilcisi yapmıştır.

Demek ki mübadele sadece ürünleri değil, aynı zamanda malların üretilmesini sağlayan *emek gücünü de nesne haline getirmektedir*. Ambarlarını malla doldurmuş olanlar, ambarı boşalmış ve aç kalmakla karşı karşıya kalanların kendileri için çalışmaları koşuluyla onların doymasını sağlamaktadır. Emek gücüne karşılık olarak sunulan söz konusu geçim malları, *ücret* olarak adlandırılmaktadır.

Dolayısıyla mübadele ne üretilmiş malda ne de emek gücünün özünde herhangi bir değişikliğe neden olmamaktadır. Ne var ki ürün için harcanan emek gücü hem toplum hem de şahıslar açısından yararsız ve verimsiz olabilir. Buna rağmen her emek gücü için belli bir ücret ödenir ve bu da emek gücünün karakterinde herhangi bir değişikliğe yol açmaz. Özellikle bu, yani eğer söz konusu yararsız emek gücü, hem üretimin yapılmasına karar verenin yararına ve ihtiyacına yanıt vermiyorsa hem de işgücünün yarattığı ürün muhafaza edilemiyorsa geçerlidir. Onun veya bir başka işçinin aldığı ücret bizi yanıltmamalıdır. Belirli bir ücret ödeyen, sadece kendi emek gücünün yerine yabancı bir emek gücünü kullanmıştır. Böylece bugüne kadar tek bir insan tarafından yapılan işin artık bir veya birkaç kişi tarafından yapıldığına şahit olmaktayız. Ne olursa olsun sonuç hep aynı kalmaktadır. Zeytin ağacı diken bir gündelikçi her ne kadar söz konusu işgücü işveren açısından yararsız olsa da gündelikçi açısından yararlıdır, çünkü o bu sayede ücret elde etmiştir. Efendisini ayların saldırısından ya da toplumu düşmanlarından koruyan ücretliler ya da sağlığı yerine gelsin diye bir başkasına bakanlar, nitekim başkalarının keyfi ve rahatı için müzik, tiyatro veya dans icra edenler de, tıpkı kendi başına çalışmak zorunda kalan insanlar gibi yararlı işler yapmaktadırlar, çünkü bu işler başkalarına keyif verirken onlara da kazanç sağlamaktadır. Neticede söz konusu emek gücü, bununla ekmek verene rahatlık ve eğlence sağlarken, çalışan da ücret almaktadır. Buna rağmen söz konusu işgücü verimsizdir, çünkü bunun yarattığı ürünler saklanamadıkları için kalıcı değildirler. Gerçek anlamda ücreti ödeyen sonuçta ne ücrete ne de ücretin karşılığı olarak üretilen mala sahip olabilmektedir.

Sonuçta işgücü ve tutumluluk hem toplum içinde hem de tek başına yaşayan

insanlar açısından daima zenginliğin gerçek ve yegâne kaynağıdır; hem o hem de diğeri bundan aynı yararı sağlarlar. Bunlar olurken toplumların ve bunun yanı sıra ticaretin ve mübadelenin ortaya çıkması zenginliğin gelişimini (ister bu işbölümüne dayanan üretim olanaklarının artmasıyla isterse de tutumluluğu belirli bir amaçla yönlendirerek ve böylece zenginliğin sağladığı rahatlığa dayanarak yaratılmış olsun) değişikliğe uğratarak büyötmüştür. Demek ki insanlar, tek başına üretmekle kıyaslandığında toplum içinde güçlerini birleştirerek daha fazla üretebilmekte ve onların değerini daha iyi bildikleri için ürünlerini daha bir özenle saklayabilmektedir.

Aynı koşullar altında üretim yapan ve hemen tüketilmek üzere ürettikleri mallarını mübadele eden insanlar, mübadele sırasında tesadüfen elde ettikleri yararlardan hareketle, söz konusu süreçte daima belirli bir avantaj göttüklerini saptamışlardır. İnsanoğlu bir başkasının kolayca ürettiğini ondan almayı ama kendisinin de kolayca ürettiğini bir başkasına sunmasını elde edilmiş bir avantaj olarak görmektedir. İnsanoğlu her daim ürettiği şeyi daha iyi üretebilirken bazen üretmek durumunda kaldığı şeyleri ise hem daha az bir zahmetle hem de daha çok kaliteli üretememektedir. İnsan sadece bir işe yoğunlaştığında bu alandaki yeteneklerini daha çok geliştirebilmekte ve yaptığı işi de daha kolay ve daha hızlı yapabilmektedir. Bu konudaki deneyimler işbölümüne yol açmıştır ve köylü de kısa bir süre sonra bir ay uğraşmak durumunda kaldığı bir aleti demircinin bir günde bitirdiğini saptamıştır.

İlk başlarda köylünün, çobanın, demircinin ve dokumacının işinde başvuru olan söz konusu prensip sayısız işbölümüne yol açmıştır. Bu insanların her biri işbölümü sayesinde yaptıkları işleri oldukça daha hızlı ve daha kaliteli yapabildiklerini saptamışlardır. Bunun üzerine dokumacı, örgücünün ve boyacının işini yaptıktan vazgeçmiştir; keten, yün ve ipek örgücüler de birbirinden ayrılmaya başlamışlardır; hatta dokumacılar bile kullandıkları malzemenin dokuma yöntemine göre kendi aralarında uzmanlaşarak ayrılmışlardır; böylece her işbölümüyle birlikte çalışma olanakları da daha fazla artmıştır, çünkü bu sayede herkes sadece kendi işine yoğunlaşabilmiştir. Söz konusu işbölümü manifaktürlerde daha da çeşitlenmiş ve insan orada da sürekli aynı sonuca ulaşmıştır. Eskiden yirmi işçi, her biri farklı bir el hareketi yapmakla birlikte aynı işi yaparken, şimdi yirmi kişi, yirmi kişinin tek başına yaptığı işin yirmi katından daha fazlasını üretebilmektedir.

İşbölümünden de makineler çıkmıştır. Doğa bize, insanın sahip olduğu güçten kat be kat fazlasını sunmaktaydı, ancak önce bunun kullanılabilir hale getirilmesi gerekirdi. Söz konusu gücün endüstri için yoğunlaştırılması zorunluydu. Tek bir insanın söz konusu gücü kullanması durumunda yapılan işin hızı öylesine yüksekti ki bu, insanın sahip olduğu olanaklarla kıyaslandığında onun gücünü sınırsız oranda aşmaktaydı. Gerçi su, rüzgâr ve ateş zorlu iş süreçlerinde kullanılmıyordu, ancak işbölümü bütün bu yapılması gereken işleri tek bir el hareketiyle yapılır hale getirerek basitleştirmiştir. Manifaktürde çalışan her bir işçi, yapılması gerekene sadece bir el hareketiyle katkıda bulunduğunda bir süre sonra o da kendi

iş ritmini bulmaktadır; çok kısa bir süre sonra da herhangi bir güç kullanmadan doğanın gücünü nerede yoğunlaştırması gerektiğini kavramaktadır. Böylece suyun gücü tahılın öğütülmesinde, hızarların hareket ettirilmesinde ve zimbaların kaldırılıp indirilmesinde kullanılabiliyordu; binlerce insanın yaparken zorlanacağı bir iş bir anda ruhsuz ve herhangi bir ihtiyacı olmayan işçiler tarafından yapılar hale gelmiştir.

İşbölümü tüketim ürünleri üretebilmek için insanın bir başka alanda da daha yeteneklerini geliştirmişti. Böylece toplum içinde yaşayan insanlar el ve kol gücünden koparak kendilerini zihinsel etkinliğe verme olanağına kavuşmuşlardır. Bu sayede doğayı ve özelliklerini inceleme fırsatı bulmakta, hareketli bilimi ve onun yasalarıyla ilgilenebilmekte, teknik ve teknolojik aletlerin kullanılabildiği alanlara yoğunlaşabilmekteydi; söz konusu bilim alanından hareketle insanın üretim olanaklarını büyütecek araç ve yöntemler de geliştirmekteydi. Onlar, bizim bugün bilimin gücü dediğimiz şeyi yaratmışlardır. Dolayısıyla insanın yeteneklerinin çok çok üstünde olan bu güçlerle, insan gücüyle hiçbir zaman başarılamayacak işler başarılabilmektedir.

Ulusal Gelirin Ulusu Oluşturan Sınıflara Paylaştırılması

Daha önceden toplumsal emek gücünün esas olarak üç daimi zenginlik kaynağı oluşturduğunu ve buradan da üç tür gelir oluştuğunu belirtmiştik. Bu kaynaklardan ilki topraktır. Neticede onun sürekli verim vermeye hazır olan yeteneğinin sadece kullanılabilir hale getirilmesi gerekmektedir. Ki bu emek gücü sayesinde olmaktadır. Söz konusu işgücünün karşılığını ödeyecek sermaye [kapital] ise zenginliğin ikinci kaynağını oluşturmaktadır. Nitekim çalışmayı sağlayan gücü meydana getiren yaşamsa [insan gücü] üçüncü kaynağı oluşturmaktadır. Bu da demektir ki her üç kaynak doğrudan birbiriyle bağlantılı olmak zorundadır aksi halde zenginliğin yaratılması mümkün olamayacaktır.

Bir gelir kaynağı olan toprağın sabit sermayeyle, yani fabrikalarla, değirmenlerle, taş ve maden ocaklarıyla ki bunlar eğer insan emeğiyle işletilirse kendi başlarına bile gelir sağlama imkânı yaratmaktadırlar, çok yakın bir ilişki içinde olduğu kolayca anlaşılabilir. Hem toprak hem de fabrikalar söz konusu işgücünü biçimlendirerek verimli kılmaktadırlar. Bu şekilde kullanılarak verimli kılınan işgücünün meydana getirdiği ürünler ilk önce çalışan işçinin yevmiyesini oluşturmaktadır; bir durumda [topraktan elde edilen ürün anlamında] toprağın, bir başka durumda [fabrikalarda, işliklerde] da insan çalıştıran fabrikaların giderlerini karşılamaktadır. Ancak fabrikaların üretim yetenekleri bütünüyle daha önceden çalışmış olan insanların ki onların emeği olmadan bunların inşa edilmesi bile mümkün değildi, işgücü temelinde oluşmaktadır. Toprağın üretici gücüyle, eğer ondan yıllık ürün alınmak isteniyorsa, kısmen önceden harcanan işgücüne dayanmaktadır ki bunlar işlemek, bayındır hale getirmek ve inşa etmektir. Ayrıca toprakta ve doğada, insan kaynaklı olmayan, ancak insanın onu denetim altına almak ve yönlendirmek suretiyle kendisine tabi kıldığı bir üretici gücü bulunmaktadır.

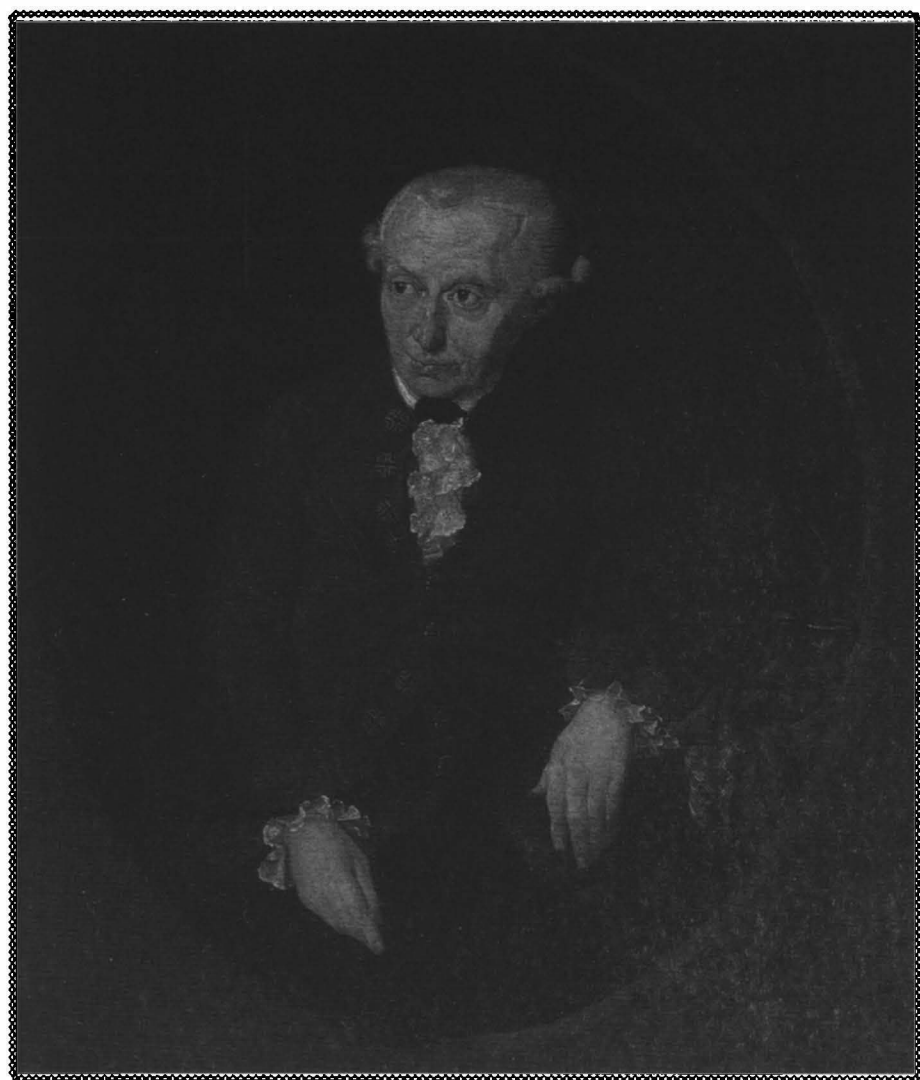
Bundan hareket eden iktisatçılar, topağı verimli kılan işgücünün diğer işgüçlerinden çok daha verimli olduğuna hükmetmişlerdir, çünkü o sadece hazırda bekleyen ve sadece uyandırılması gereken bir güç tarafından desteklenmiş olmaktadır. Ancak bunun yanı sıra fabrikalar da örneğin hava, su ve buhar üzerinden insan gücünü kat be kat aşan üretici güçleri harekete geçirmektedirler; neticede onların yarattığı kâr oranı, toprağın verdiği ürünlerinkinden çok daha fazladır; en azından eğer toprak işleyenin kendisine aitse. Toprakları ele geçirenin aynı zamanda oranın sahip olduğu kolonilerde en çok kâr sağlayan üretim alanı kuşkusuz tarımsal alandır, çünkü o toplumun en basit ihtiyacını karşılamak durumundadır.

Toprağın dışında kalan diğer iki zenginlik kaynağını ise –işgücünü yaratan yaşamın kendisi ve işgücünün karşılığını ödeyen sermaye birlikte inceleneceklerdir. Eğer her iki faktör birden etkin olurlarsa o zaman onlar gelişebilme olanağına sahip bir güç yaratmış olacaklardır; çünkü bir işçinin bir yıl içinde yaşamak için ortaya koyması gereken işgücü, bir önceki yıla göre daha fazla değerlidir. Endüstri sadece bu artı-değer¹³² sayesinde zenginliğin sürekli artmasına katkıda bulunmaktadır. Kendiliğinden anlaşılacağı gibi endüstri ve bilim alanındaki gelişmenin yanı sıra, bilimsel yöntemlerin de endüstride ve iş alanlarında kullanılması, artı-değerin bir o kadar artmasına katkıda bulunmaktadır. Az önce bahsi geçen zenginliğin artışı aynı zamanda ya çalışan sınıfların bütün gelirini oluşturur ya da işçilerin sermayesinin artışını sağlar. Neticede işgücünün oluşmasını sağlamakla kalmayan aynı zamanda onun karşılığını da ödeyen sermaye, çalışanların ellerinde birikmez. Dolayısıyla bu, miktarı az veya çok olan, ancak kapitalistlerle işçiler arasında pek de eşit olmayan bir bölüşüme yol açmaktadır; neticede bu öylesine bir bölüşümdür ki işçilerin yaşam için ihtiyaç duydukları zorunlu miktarın ne kadar olacağına kapitalistler karar vermekte ve işçinin, yaşamı için zorunlu olan kısmın ötesine geçen üretiminin geri kalan kısmına ise kendisi için el koymaktadır. İşçilerse kendi konumlarından hareketle yarattıklarından daha fazla pay alabilmek için mücadele yürütmektedirler.

¹³² Bu ve sonraki cümleden de görüleceği gibi “artı-değer”, “sömürü” ve “bölüşüm oranı” gibi kavramlar Marx öncesi iktisat kuramcılarının kullandıkları kavramlardı, ancak onlar “artı-değer” kavramını her yönüyle açıklığa kavuşturamazlardı; onların “artı-değer” kavramı muğlaktır. -ç.n.

İKİNCİ BÖLÜM

KLASİK ALMAN FELSEFESİ
Kant, Hegel, Feuerbach

IMMANUEL KANT

(1724-1804)

“Sanırım cüretkârlığa düşmeden şöyle diyebiliriz: ‘Verin bana maddeyi, ondan dışarıda bir dünya kurayım!’ Bu, ‘Verin bana maddeyi, size ondan nasıl bir dünya oluşacağını göstereyim’ demektir. Çünkü eğer elimizde gerekli çekim gücüne sahip bir madde varsa, bir bütün olarak dünya sisteminin düzenlenmesini sağlayabilecek nedenleri saptamak güç değildir... Peki, en ilkel düzeyde bir bitki ya da böceğin oluşumu konusunda aynı övünçle konuşabilir miyiz? ‘*Verin bana maddeyi, size bir tırtılın nasıl ürediğini göstereyim*’ diyebilecek durumda mıyız? Burada, nesnenin gerçek içsel koşulları ve onu oluşturan çok sayıdaki değişik ögenin karmaşıklığı karşısındaki bilgisizliğimiz nedeniyle, daha ilk adımda tökezlemez miyiz? Bu nedenle, ‘Bütün gök cisimlerinin oluşumu, hareketlerinin nedeni, kısacası evrenin bugünkü tüm kuruluşunun kökeni, bir tek otun ya da tırtılın mekanik etmenlerle üretilmesinden daha önce kavranacak, kesinlikle ve tamamen anlaşılacaktır’ demem şaşırtıcı karşılanmamalıdır.”

Immanuel Kant

Aklın Zaferi

İnsan neyi bilebilir? Bilginin sınırları neresidir? Bilmenin sınırı nerede biter, spekülasyon nerede başlar?

Königsberg, Polonya-Prusya-Rusya sınırında hem kendi halinde saf ve masum hem de ticaret erbabıyla ünlü ve birbirine zıt kültürlerin çatıştığı-yoğrulduğu bir kıyı kenttir. Königsberg bölge güçlerinin (Rusya ve Prusya) birbiriyle yarıştığı hâkimiyet alanında yer alır. Bu nedenle de her zaman canlı; kültür-bilim-felsefe açısından gelişmiş ender Alman şehirlerinden biridir. Hatta 18. yüzyılın başında Prusya’nın Berlin’den sonraki en büyük kentidir.

Immanuel Kant, bugün adı Kaliningrad olan Königsberg’te orta halli bir döşemecinin 4. çocuğu olarak dünyaya gelir. Kentten adımını dışarı atmadığı rivayet

edilen, yüksek gelir vaatleri içeren birçok iş teklifini bile elinin tersiyle iten Kant, sonradan felsefe dünyasını kökten değiştirecek önemli eserler kaleme alarak bütün dünyanın dikkatini de bu kente çekecektir.

100 yıl önce Japonya'da inşa edilen Felsefe Tapınağı'nda bugün hâlâ Kant'ın adı dört önemli filozof ve düşün adamıyla birlikte anılmaktadır: Buda, Konfüçyüs, Sokrates ve Kant... Sonradan görülebileceği gibi Kant, öğretisini, planlı ve sabırla; bir arının peteğini oluşturmaya gibi titizlikle inşa edecektir; tıpkı günlük hayatını planladığı gibi.

Kant'ın eserleri incelendiğinde görülecektir ki o her daim incelemelerine sorular sorarak başlamıştır. Hatta adı kadar ünlü "Aydınlanma Nedir?" makalesi de bir soruyla başlamaktadır.

Felsefe tarihi açısından Kant büyük bir isimdir, ancak hayatı birçok başarısızlıkla belirlenmiştir.

1746 yılında üniversiteyi bitirme ödevi olarak hazırladığı "Canlı Güçlerin Gerçek Değerleri Üzerine Düşünceler" incelemesi danışman profesör tarafından reddedilir. Bunun üzerine Kant neredeyse 10 yıl hayata küser ve bu nedenle akademik çalışmalardan uzak durur. Geçimini özel öğretmenliklerle kazanır.

Tezini kabul etmeyen hocasının ölümünden sonra 1759'da üniversiteye tekrardan döner; ama bu kez de Königsberg Üniversitesi'ndeki "Mantık ve Metafizik Kürsüsü"nün başkanlığı için yaptığı başvuru kabul edilmez.

Kant bir kez daha üniversite camiasından uzaklaşır; bu kez tam 6 yıl. Bu arada geçimini, çeşitli kütüphanelerde yöneticilik yaparak sağlar, fakat bilimsel felsefi araştırmalarını da devam ettirir ama sonradan yükselişi bir güneşin yükselişi kadar göz kamaştırıcı olur. Hem zorluklar yaşadığı üniversitenin rektörü olur hem de birkaç yıl arayla o günlerde Avrupa'nın en saygın iki akademisi olan Berlin (Prusya) ve Petersburg (Rusya) Bilim Akademilerinin saygın üyeleri arasına kabul edilir.

Akademik sıkıntılar biter. Ama bu kez de başı kilise ve hükümetle derde girer. Hayatının son 15 yılını, bütün Avrupa'da tanınmasına ve felsefe dünyasında büyük bir isim olmasına rağmen sansür kurumlarıyla boğuşarak geçirir.

Birçok biyografi yazarının ironiyle betimlediği gibi Kant'ın hayatını anlatmak onun felsefi öğretisini anlatmak demektir. Nedeni, onun büyük bir filozof olması değildir, özel hayatının (âşık olmasına rağmen hayatına hiçbir kadının girmedeği de söylenir) olmamasındandır! Hatta ünlü demokrat-devrimci Alman şairi Heinrich Heine, "Kant'ın hayat hikâyesini anlatmak zordur, çünkü onun ne bir hayatı olmuştur ne de bir hikâyesi" demektedir.¹³³ Tabii ki bunların gerçeklikle alakası yoktur. Yeni bilgilerle yazılan biyografilerde ayrıntısıyla anlatılır onun ne kadar hoşsohbet olduğu, gençliğinde bilaro oyunlarından kazandığı paralarla cep harçlığını çıkardığı ve herkesi gülmekten kırıp geçiren hikâye ve anekdotlar anlatarak herkesin sevgisini kazandığı...

¹³³ Manfred Kuehn, *Immanuel Kant*, çev. Bülent O. Doğan, 2. baskı, İş Kültür Yay., İstanbul: 2017, s. XXXVII.

Ancak hemen hemen herkes ortak bir noktada birleşir: Kant dönemin en derin birikime sahip birkaç insandan biridir. O çok disiplinlidir ve her ânı planlanmış bir hayata sahiptir. Sabah çok erken saatte uyanarak işe başlar, üniversitedeki derslerini hazırlar, öğle yemeğini istisnasız en yakın dostlarıyla birlikte yer; kısa bir dinlenmeden ve dakikası dakikasına, hava şartlarına hiçbir şekilde aldırış etmeden saat 19'da yürüyüşe çıkar ve en geç saat 22'de uyurmuş.

Büyük filozofların ve düşünürlerin şaşmaz yazgısıdır ölümüne çalışmak. Kant'ta da aynısını görüyoruz.

Eleştirel Felsefenin Yükselişi

Kant, bilim ve felsefe araştırmalarına sorular sorarak başlar. Bu tutumunu hayatının sonuna kadar da bırakmaz.

Ona göre bilim ve felsefe camiası, "Tanrı, Özgürlük, Kutsal Ruh, Ölüm ve Öbür Dünya" gibi füzuli konular hakkında yürüttüğü anlamsız tartışmalarla havanda su dövmektedir; asıl olan toplumun ve bilimin temel sorunlarına yanıt bulmaktır.

Dolayısıyla felsefe dünyası kendisine dört temel soru sormalıdır:

Birinci soru: "İnsanoğlu neyi bilebilir ve ne kadar bilebilir?"

Kant bu soruyla bilgi kuramının yolunu açmıştır.

İkinci soru: "İnsanoğlu ne yapmalıdır?"

O bu soruyla iyilik kavramı ve irade özgürlüğünün yanı sıra insan iradesinin nasıl ifade edilmesigerektiğiniortayakoyankategorikbuyruklaroluşturmuştur.Birbakıma toplumsal inşanın (uzlaşmanın) temeline ilişkin önemli saptamalarda bulunmuştur.

Üçüncü soru: "İnsanoğlu ne ummalı?"

Bununla da insanın önyargılardan bağımsız ve aklın rehberliğinde neleri yapabileceğini incelemiştir.

Dördüncü soru: "İnsan Nedir?"

Bu sorunun yanıtlarını özgür iradeye sahip olduğu varsayılan insanın kendisini nasıl gerçekleştirdiğini ve varlığını eylemiyle nasıl yarattığını ortaya koymuştur.

O bir bakıma, felsefenin görevini yeniden tarif etmiştir. O ilk kez felsefeyi bilimin sorunlarına ve sınırsız soyut tartışmalara değil, toplumun genel ahlak ilkelerine yönlendirmiştir.

Yine o, insanın kavrayışının sınırlılığına rağmen mantığın ve aklın hedefinin/görevinin genelleştirilebileceğini ileri sürmektedir. Buna göre bilginin sınırsızlığı (imkânsızlığı) ile kavrayışın sınırlılığı (öznelliği) arasında bir köprü kurarak herkes için geçerli olacak ve akla dayanan bir buyruklar sistemi çıkarılabilecektir.

Aynı şekilde söz konusu akli buyruklarla, toplumsal pratikler arasında bir köprü kurulabilecektir.

Modern felsefe bir bakıma Kant'la başlamıştır. Kuşkusuz ondan önce de felsefede eleştirel yöntemi kullanan veya bu yöntemi zorunlu gören filozoflar olmuştu; örneğin şüphecilik ilkesini başka filozoflar (Descartes) da ilke haline getirmişlerdi; aynı şekilde insan etkinliğinin, eyleminin ve davranışının önemine vurgu yapan başka filozoflar da vardı. Ancak o güne kadar hiçbir filozof ve düşün insanı, bilim ve felsefede eleştirel akli ve yöntemi Kant kadar vurgulamamış ve kullanmamıştır.

Bu çalışma kapsamında Kant'ın eserlerinden aldığımız parçalardan da görüleceği gibi o materyalist felsefenin sınırlarına dayanmış ender idealist filozoflardan biridir. Descartes'ın mantıkçı metafiziğini eleştirmek için, "Bana maddeyi verin size dünyanın nasıl yaratıldığını göstereyim!" der.

Kant'ın felsefe alanındaki başarısı ve onun en önemli özelliği, kendisinden önceki filozofların sormayı akıl edemediği veya cesaret edemediği (Sapere aude!) soruları düşünerek sormasıdır.

Ona göre rasyonalizmi ilke edinmiş filozofların tartışmakta oldukları "Özgürlük, Tanrı, Ruh, Ölüm, İnanç, Öbür Dünya" gibi sorunlara ilişkin tartışmaların hiçbir yararı yoktu, bu konular sınırları belirsiz ve toplumun acil ihtiyaçlarından uzak tartışmalardır. Kant'a göre hiç kimse "Tanrı, Ölüm, Özgürlük, Ruh" gibi metafizik sorunların yanıtlarını katı bir kesinlikle bulamaz. Bu sorunlar felsefenin değil, en iyimser yaklaşımla inancın, yani bireylerin vicdani sorunlarıdır. Hâlbuki bilim adamı ve filozof, bilimin ve felsefenin önemli sorunlarına; kavramlar ve kategoriler dünyasına yönelmelidir; örneğin nedensellik, zorunluluk, olasılık, nitelik, nicelik gibi konulara eğilmek tayin edicidir.

Büyük filozofu meşgul eden soru, metafiziğin [felsefenin] neden matematik ve fizikte olduğu gibi bilimin güvenli yolunu bulamadığıdır. Bunun nedenini de, "bugüne kadar bütün metafizik [filozoflar] bilgimizi nesneye göre belirlemeyi ön koşul olarak kabul etmişti; bu nedenle bilgimizi bu koşullar altında, yani önceden [a priori] nesnelerle ilgili herhangi bir kavram oluşturmada genişletme çabamız sürekli bir yıkımla sonuçlanmaktaydı. Hâlbuki acaba insan, metafizikte daha ilerisine gidebilmek için bir kez de nesnelerin bizim algılarımıza göre belirlenmeleri gerektiğini düşünemez miydi?" İşte bu soruyla Kant, hem felsefeye devrimci bir bakış açısı kazandırıyordu hem de insan iradesinin ve insan zihninin yaratıcılığının önemine dikkat çekiyordu. Bir bakıma, nesneler dünyası hakkındaki bilgimizin nesnelliğini, öznel transandantal kuramla bütünlüyordu.¹³⁴

O bir bakıma felsefede yeni bir "Kopernikçi Bakış Açısı", yani yeni bir "Kopernik Devrimi" (Devinimi) öneriyordu.

Felsefede Kopernik Devrimi

Kant, transandantal felsefenin yapı taşlarını tartışmaya açarak o güne kadarki

¹³⁴ Otfried Höffe, "Immanuel Kant", *Klassiker der Philosophie*, Verlag C.H. Beck, München: 1981, s. 16.

geleneksel felsefi bakış açısını devrimcileştirmekle kalmamış, aynı zamanda felsefeyi ilk kez gerçekten akli-eleştirel bir temele de oturtmuştu.

Kuşkusuz Kant'ın öğretisi herkes tarafından kabul görmez, ancak hiç kimse onun felsefeye yeni bir soluk kazandırdığını, felsefe dünyasını hareketlendirdiğini inkâr etmez. O, bilgi ve bilince yaptığı vurguyla, bilgi kuramını, ahlak felsefesini ve hukuk felsefesini; tabii ki tarih ve din felsefesini temelden değişikliğe uğratmıştır.¹³⁵

Kopernik'in bilim tarihine önerdiği çığır açıcı bakış açısını Kant da felsefede önermiştir.

Bilindiği gibi Kopernik bilim tarihine, Ptolema'nın evren modelini yerle bir eden bir bakış açısı getirmişti. Kopernik'e kadar bütün bilim adamları, dünyanın sabit, gökyüzündeki gezegenlerinse (Güneş de dâhil olmak üzere) dünyanın etrafında dönen hareketli nesneler olarak düşünmüşlerdi. Bunu da çok basit bir bakış açısı hatasından dolayı yapıyorlardı. Gökyüzüne, dünya üzerinden (güya sabit bir noktadan) baktıkları için dünyanın değil, fakat gökyüzünün hareket ettiğini sanıyorlardı. Ancak Kopernik bilim adamlarına perspektiflerini değiştirmelerini, dünyadan gökyüzüne değil, bir kez de gökyüzünden dünyaya bakmayı denemelerini öneriyordu. Bu bakış açısı bir anda bilim dünyasının çehresini değiştirecekti, çünkü o güne kadar herkes aynı yöne bakarak kuram oluşturuyordu. Kopernik bunu şu sözlerle açıklamıştı:

Bazen en yüce olanı araştırırken en yakınımızdakini ihmal ediyoruz. Bu nedenle de çoğunlukla yerküreye ait olan bazı hareketleri başka gök cisimlere atmış gibi var sayıyoruz... Bunu yapmadan gökyüzünde görülen olguların incelenmesine imkân yoktur. Bilim adamlarının ezici bir çoğunluğu yerkürenin evrenin merkezinde olduğu konusunda hemfikirdir. Bu nedenle aykırı bir görüş ileri sürmeyi ve bunu tartışmayı gülünç ve anlamsız bulmaktadırlar. Ama eğer konu derinlemesine incelenirse görülecektir ki bu sorun henüz tam anlamıyla çözülebilmemiş değildir ve bu nedenle de önemsizleştirilmemelidir.

Saptayanın her konum değişikliği, ya gözlemi yapanın bulunduğu yer ya gözlenen nesnenin ya da her iki cismin hareket ettiğini gösterir ki tabii ki bunlar doğası gereği birbirinden farklı hareketler icra edebilirler. Eğer hem gözlem yapan hem de gözlenen nesne birbirinin aynı hareketi yapsaydı, bu durumda söz konusu hareket algılanamazdı. Ancak göksel hareketlerin izlendiği yer yerküreyse ve eğer onun bir hareketi söz konusuysa bu durumda onun dışındaki bütün cisimler aksi bir yönde, sanki onlar yerkürenin yanından geçiyorlarmış gibi bir durumda ortaya çıkarlar. Bu ise gerçek anlamda, günlük, dairesel hareketin ta kendisidir.¹³⁶

Kant da filozoflara perspektif değiştirmeyi öneriyordu. O güne kadar bütün filozoflar, bilgi kuramlarını nesneyi merkeze alarak oluşturuyorlardı, yani bilgiye sahip olmak için nesnenin gözlemlenmesini zorunlu görüyorlardı, Kant ise ilk kez

¹³⁵ Otfried Höffe, *age.*, s. 13.

¹³⁶ Sadık Usta, *Dünyayı Değiştiren Düşünürler 2*, Kafka Yayınları, İstanbul: 2018.

bilgiye salt nesneyi gözlemleyerek değil, fakat nesneyi öznenin kafasındaki bilgiye uyarlayarak kavramayı öneriyordu. Bu bakış açısıyla sadece nesne kavranmıyor aynı zamanda bilginin, somut bilginin de ötesine geçen bir başka kaynağa: İnsan zihninde oluşan ön-kavramlara da erişiliyordu. Böylece filozoflar, insan zihninin kavramlar oluşturma yetisine sahip olduğunu da kavrayacaklardı.

Aklın Sınırı Olmalı mı?

Kant'a göre insanın aklı, dünyanın sınırına, kaynağına, başlangıcına, varlığın anlamına, Tanrının varlığına, özgürlüğün olanaklarına, iradenin gücüne, ölümsüzlüğe ve öbür dünyanın ve ruhun varlığına ilişkin bir dizi soruyla karşılaşır; daha doğrusu inan kendine bu soruları sorar. Çünkü insan aklı, varlığımızı saran her şeyi anlamlandıracak en son ilkenin ne olduğunu merak eder. Ancak buna ilişkin kesin bir yanıt da veremez. Sorular yanıtlarını bulurken yanıtlar da yeni sorulara yol açar.

Bu süreç, bitmez tükenmez bir devinimdir, dolayısıyla her yanıt insanı eninde sonunda bilinebilir olanın ötesine geçmeye de zorlar. İnsanın görüş açısına giren nesneler dünyasının sunduğu somut bilgiler, sadece duyumsamalarımızla sınırlıdır; bu bilgiler hem onun ötesine geçme arzumuzu kışkırtır hem de deneyim ve gözlemle edinilen bilgileri aşan "bilgilerimizin" sanıldığı gibi güvenilir olmadığını hatırlatır. Bu bilgiler deneyim yoluyla ne kesinleştirilebilir ne de yanlışlanabilir. Bu nedenle de felsefe, sınırsız ve sonsuz tartışmaların arenasına dönüştürülmüştür.

Bu tartışmanın bir tarafında mantıkçılar varsa, öbür tarafında da deneyimi esas alan duyumsamacılar yer alır. Mantıkçılar zihinsel zorlamayla deneyimin ötesine geçen bilgilere sahip olabileceklerini iddia ederken, ampirizmi esas alan duyumsamacılarsa insan düşüncesini salt deneyim ve gözlemle sınırlamayı ve onun ötesine geçen "bilgileri" belirsiz, kesin olamayan ve dolayısıyla kabul edilemez olarak görmektedirler. David Hume gibi şüphecilerse nesnellik adına her türden nesnel bilgiyi sorgulamayı ilke edinmişlerdir. Hume, Kant'ın zihninde bir bakıma kıvılcımın çakılmasına neden olmuştur.

Kant'ın yaptığı, her üç önermenin belli başlı doğrularını birleştiren yeni bir öğreti ortaya koymaktı. Ona göre her şey, hatta akıl bile varlığını ve zorunluluğunu tartışması olarak kanıtlayabilmeliydi. Dolayısıyla Kant'ın kaleme aldığı *Saf Aklın Eleştirisi* ile sadece felsefede "Kopernik Dönüşümü" sağlanmıyor aynı zamanda bilgi kuramı da laikleştiriliyordu.

Platon'dan bu yana idealist felsefe, bilginin kaynağını maddenin dışında yer alan yüce bir ruhta, Tanrısal güçte görmekteydi; Kant ise, "Her şey, akıl bile kendisinin zorunluluğunu kanıtlamalıdır" derken aynı koşulları Tanrısal güç için de zorunlu kılıyordu. Kant'ın bu çıkışı, kuşkusuz saf materyalist bir bakış açısına sahip değildi, bilgi kuramını bütünüyle dinci ideolojinin tahakkümünden kurtarıyordu, ancak buna rağmen o, o güne kadarki felsefede geçer akçe olarak kabul edilen "Yüce Güç", "Tanrısal Güç", "Yüce Ruh" gibi metafizik kavramlara bilimsel alanı kapatıyordu. Bu nedenledir ki Kant'ın eserleri birbiri peşi sıra yasaklanmakla

kalmaz, sarayın kararıyla, din konusunu içeren herhangi bir eser yayımlamasına izin de verilmez. Hatta ölümünden sonra bile bazı eserleri, kilisenin gazabına uğrayarak “Yasak Kitaplar Listesi”ne alınmıştır.

Kant’ın Bilgi Teorisi

Felsefeye gerçek anlamda bilgi kuramı öğretisini yerleştiren Kant’tır. Bir yönüyle bilgi kuramı, algılanabilir olanın ötesine geçme cüretine sınır ve engel koyan sınır muhafızı¹³⁷ gibidir. Duyumsanabilir bilgi sadece ve sadece gözlem ve deneyimle mümkündür; fakat Kant buna itiraz eder ve duyularla algılayamadığımız bilgilere, örneğin göremediğimiz mekân ve zaman kavramına nasıl ulaştığımızı sorar. Her ne kadar bazıları Tanrı’ya inanmasalar da Tanrı’ya ilişkin bir kavrama sahiplerdir. Kant, “Demek ki deneyim her şey değildir” diye sorar. Demek ki deneyimden önceden bilgilerimiz, önceden (*a priori*) zihnimizde biçimlendirilerek algıya dönüştürülmektedir. Çünkü salt deneyimle bilinç oluşmamakta, onunla sadece fotoğraf çekilebilmektedir; ancak zihnimizde oluşan kavram ve düşünceler canlı ve hareketlidir. Bütün bilgilerimizin hareket noktası deneyimlerimizdir, ancak ampirik öğretilerin aksine onlar sadece deneyimlerimizle yetinmezler, aynı zamanda mantıksal kavramlara da ihtiyaç duyar.

Nitekim Kant’a göre: “Duyumsama olmadan herhangi bir nesneyi algılayamayız, mantık olmadan onları zihnimizde canlandıramayız, dolayısıyla muhtevası olmayan düşünceler de olamaz. Ancak kavramsız algılar da kördür.” Bize göre her şey, sadece kanaatimizle nesnelleşir, varlık haline gelir. Gerçeklik sadece nesnenin varlığıyla zihnimizdeki kanaat eşleşirse varlık olabilmektedir. Bunun için de zihnimiz belli bir şekilde düşünmemizi sağlayan “metafizik” kavramlar üretmektedir.

Nesneler dünyasının gerçekliğini ilk anda mantığımızı işleterek açıklıyoruz. Ancak deneyim ve gözlemle elde edilmiş ve birbirinden farklı bilgileri, akıl zemininde karmaşık teorilere dönüştürüyoruz. Bilgilerimizin tamamının hareket noktası nesneler dünyasından kaynaklanan duyumsamalarımızdır; bir birinden kopuk elde edilen bilgiler bir kümede (aynılar ve ayrı olanlar) birleştirilerek mantık alanında sistemleştirilirler; oradan hareketle önce akla ulaşır ve oradan da kavramlar üzerinden kalıcılaşırlar. Kant’a göre insan doğayı her daim yorumlanmış ve biçimlenmiş gerçeklikler olarak algılar, ancak doğanın kendisini “olduğu haliyle” algılayamamaktadır. Bizim açımızdan doğa bir yönüyle önümüzde serilmiştir açık bir alandır, ancak bir başka yönüyle de bize her daim kapalı bir kapıdır. İnsanoğlu açısından öbür tarafa geçmek mevcut deneyimsel, gözlemsel olanaklarla mümkün değildir. Bu nedenle de düşüncemizi iki temel üzerinde inşa ederiz: nesneler dünyasından elde ettiğimiz mevcut, somut bilgileri henüz oluşmamış ancak öngörüyle yaratılan “bilgilerle” mayalandırarak. Söz konusu öngörülen “bilgiler” insanın ihtiyacından kaynaklanan ve pratik akılla yaratılan bilgilerdir. Her ne kadar gözlem ve deneyimle elde ettiğimiz bilgilerimiz sınırlı olsa da ve onun ötesine geçemesek

¹³⁷ B. Müller, “Immanuel Kant”, *Philosophen –deutschsprachige Denker*, ZpB, Düsseldorf: 2011, s. 33.

de pratik hayatımız ve ahlaki değerlerimiz bize ihtiyaç duyulan “bütünlüklü ve tamamlanmış” düşünce ve ilkeler oluşturmamızı zorunlu kılmaktadır.¹³⁸

Kant’a göre bu aşamada zihnimiz *a priori* kavramlar türetir. Nasıl ki soyut mekân ve zaman kavramlarına sahipsek, nasıl ki geometrinin, fiziğin ve matematiğin soyut kavramlarını türetebiliyorsak, aynı şekilde düşünce oluşturabilmek için de zihnimizde somut deneyimlerden, nesnelerden kaynaklanmayan artı-bilgi (kavramlar) türetiriz. Sonra da bunun üzerinden mevcut bilginin ötesine geçerek bir bakıma maddeyi görünür kılarak “onun kendi halinin” ötesine geçeriz. Bu bakış açısı felsefe tarihinde yeni bir ufuktur. Gerçi burada Kant, matematiğin ve felsefenin kavramlarının temelde somut hayatla, üretim ilişkilerinin unsurları olarak ortaya çıktığı gerçeğini göz ardı etmekte, soyut bilimsel kavramlarla somut hayatın temelde yatan ilişkisini gözden kaçırmaktadır.

Nitekim Lenin ünlü eseri *Materyalizm ve Ampiryokritisizm*’de Kant’ı şöyle değerlendirir:

Kant felsefesinin başlıca özelliği, materyalizmle idealizmi bağdaştırması, bunlar arasında bir uzlaştırma sağlaması, felsefenin birbirine karşıt iki akımını bir sistem içerisinde birleştirmesidir. Kant bizim dışımızda, bizim tasarımlarımıza uygun düşen bir kendinde-şeyi kabul ederken bir materyalist gibi konuşur. Ama o, bu kendinde-şeyin bilinemez, aşkın, dünya ötesinde yer almış olduğunu açıklarken de bir idealist olarak konuşur.¹³⁹

Kant’ın Eserleri

Kant “Eleştirel” felsefesine sanıldığı gibi metafizik değil, doğa bilimleri üzerinden varmıştı. *Evrensel Doğa Tarihi ve Gökler Kuramı* adlı eserini yayımlarken mahlas kullanmıştı. Burada Galileo ve Newton fiziğine dayanarak evrenin yasalarına ve ilk oluşumuna ilişkin görüşlerini ortaya koymuştu. Eserinde Kant, evrenin bir toz bulutu olarak ortaya çıktığını, sonra maddenin itme ve çekme hareketiyle anaförler oluştuğunu ve böylece bazı merkezi noktaların katılaşarak yıldızları ve gezegenleri meydana getirdiğini mekaniğin yasalarından hareketle öngörmüştü. Sonradan bu tezler önemli ölçüde astronom Herschel (1738-1822) tarafından da kanıtlanacaktı. Söz konusu öğreti, Laplace (1749-1827) tarafından yapılan bazı küçük değişikliklerle astronominin önemli yasalarından (Kant-Laplace Yasası) biri haline gelecektir. Ayrıca Kant, okyanuslardaki dalgaların dünyanın kendi yörüngesindeki hızını yavaşlattığını da öngörmüştü ki bu öngörüsü de sonradan doğrulanacaktır.

Kategorik Ahlak İlkeleri

İlerleyen yaşlarında Kant, esas ilgili olduğu felsefe alanına yoğunlaşacak ve bu-

¹³⁸ Anton Grabner-Heider, “Immanuel Kant”, *Die wichtigsten Philosophen*, Marix Verlag, Wiesbaden: 2015, s. 131.

¹³⁹ Lenin, *Materyalizm ve Ampiryokritisizm*, çev. Semim Belli, Ankara: 1976, s. 215, 216.

güne kadar ününden hiçbir şey kaybetmemiş olan “Eleştirileriyle” felsefe dünyasının gündemini belirleyecektir. Metafizikçilerin yüzyıllar boyunca anlamsız sorular üzerine yürüttükleri tartışmaları eleştiren Kant, felsefenin mutlaka toplumsal sorunlardan hareketle ilkeler belirlemesinin zorunlu olduğunu ileri sürüyordu.

Ahlak ilkesini inanca, Tanrı ve kutsal kitaplara dayandırmayı eleştiren Kant, toplumsal ahlak ilkelerinin temelde akıl üzerinde şekillendiğini ileri sürüyordu. Ona göre insan davranışını belirleyen temel etken bireysel mutluluk arayışı değil, fakat herkesin kabul edeceği toplumsal görevlerdi. Bu nedenle de toplumsal ahlakın ilkeleri kategorik buyruklarla ifade olunmaktaydı. Ahlak ilkeleri hiçbir şekilde bireysel temayüllere göre belirlenemezdi; çünkü bu durumda toplumsal uyum ve bütünlük sağlanamazdı. Bundan dolayı da insan, ahlak ilkelerini toplumsal yarar üzerine inşa ederdi. Dolayısıyla insan öyle bir davranış ilkesi ortaya koymalıydı ki bu ilke aynı zamanda genel toplumsal bir yasa haline de gelebilmeliydi. Bunu Kant şöyle ifade etmektedir: “Öyleyse kategorik buyruk tek bir tanedir ve hem de şudur: öyle bir davranış sergile ki aynı zamanda o iradenin ilkeleri olarak her an genel bir yasa haline gelebilsin.” Kuşkusuz bu ilke hiçbir şekilde genel toplumsal bir mutabakata dayanmamaktadır, fakat özgürce ortaya konmakta olan ahlaki ilkenin akla dayanmasıdır. Günlük hayatımızda rastladığımız: “Lütfen kullandığınız mekânı, nasıl bulmak (görmek) istiyorsanız öyle bırakın!” buyruğunun Kant’ın buyruklarından esinlenildiği çok açık.

İlerlemeci Mantığın Eleştirisi

Aydınlanma düşüncesi kuşkusuz Kant’ın ortaya attığı bir kavram değildir, fakat bu kavramı popüler hale getiren onun “Aydınlanma Nedir?” başlıklı makalesidir. Bugün hâlâ genel anlamda Aydınlanmayla özdeşleştirilen “ilerlemeci mantık”, Kant’ta belirgin bir ihtiyatla karşılaşılır. Kant’a göre Aydınlanma, “insanın kendi kabahati olan güdümlülük durumundan kurtulması ve aklını kendi başına kullanmaya cesaret etmesidir”. Böylece insan sadece onu baskı altında tutan toplumsal güçlerden değil, aynı zamanda her türlü dogmatizmden, hurafe ve batıl inançtan, skolastik felsefenin tahakkümünden ve bu tahakkümü uygulayan “akılsız” iktidarlardan da kurtulacaktır. Aydınlanan insan özgürlüğü kullanmayı öğrenecek, kendi iradesini keşfedecek ve bununla birlikte iyilik ve iyimserlik dolu özgürlükler dünyasına ilerleyecektir. Ne var ki zaman zaman dile gelen söz konusu naif anlayış, 1755 yılında meydana gelen ve o günün hesaplamalarına göre 100 binden fazla insanın ölümüne neden olan “anlamsız” Portekiz depremiyle temelden sarsılacaktır. O tarihten itibaren her türden iyimserlik ve ilerlemeci vurgu sadece şüpheyile değil aynı zamanda şiddetli bir tepkiyle de karşılaşacaktır.

Kant sadece yaşadığı çağın değil, aynı zamanda bütün modern zamanların temel sorunlarına (özgürlük, irade, inanç, kategorik ahlak ilkesi, toplumsal uyum ve barış) köktenci olmasa bile önemli yanıtlar vermiştir. Bir bakıma Kant, tıpkı doğa bilimlerinde olduğu gibi toplumsal sorunların da kaçınılmaz ve zorunlu ilkeler temelinde çözüme kavuşturulabileceğini düşünüyordu. Hayatını bir bakıma bu

“doğal” ilkelerin oluşturulmasına hasretmişti. İlk anda Avrupa’nın birçok yerinde geniş bir destek bulan Kant felsefesi, yarım yüzyıl sonra etkisini, özellikle de felsefe dünyasındaki etkisini Hegel’le birlikte kaybedecekti. Fakat o hep Alman idealist felsefesinin atası olarak anılmaktadır.

AYDINLANMA NEDİR?¹⁴⁰

Aydınlanma, insanın kendi suçu olan ergin olamama durumundan kurtulmasıdır. Ergin olmama durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmadan kullanamayışıdır. Eğer söz konusu ergin olmama durumu, akla sahip olamamaktan değil de, fakat aklını, başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmadan kullanmama kararlılığına ve yürekliliğine sahip olamamaktan kaynaklanıyorsa, o zaman bunun suçu insanın kendisinde aranmalıdır. Sapere aude!¹⁴¹ Demek ki aklını kendi başına kullanmaya cesaret et! Sözü şimdi Aydınlanmanın parolası olmaktadır.

Doğa, yabancı boyunduruktan (*naturaliter maiorennes*)¹⁴² çoktan kurtarılmıştır, fakat buna rağmen insanların büyük bir kısmı hâlâ hayat boyu süren tembellik ve korkaklık nedeniyle ergin olamamaktadır; bu nedenledir ki bazıları kendilerine kolayca akıl hocası bulabilmektedirler. Ergin olmamak öylesine rahatlatıcıdır ki. Benim yerime düşünen bir kitap mı var ya da benim yerime vicdanlı olan bir din adamı; ya da nasıl beslenmem gerektiğini söyleyen bir hekimim mi var vs. O halde kendimin çaba göstermesine gerek kalmamaktadır. Eğer param varsa düşünmek zorunda değilim; nasıl olsa diğerleri can sıkıcı işleri benim yerime göreceklerdir.

Öte yandan insanların büyük bir kısım (ki özellikle güzelliğiyle öne çıkan cinsiyet), ergin olma durumunu, bunun zor olmasının dışında, bir de tehlikeli

¹⁴⁰ Metindeki orijinal başlık şu şekildedir: “Aydınlanma Nedir?” Sorusuna Verilen Yanıt “Aydınlanma Nedir?” sorusu, Berlin Çarşamba Topluluğu’nun saygın üyelerinden olan ilahiyatçı J.F. Zöllner’e (1753-1804) aittir. Zöllner, *Berlinische Monatszeitschrift* adlı derginin Aralık 1783 sayısında, evliliklerin bozulmasından ve boşanmalardan hareketle toplumun ahlaki bir çöküş içinde olduğunu belirterek bunun nedenini de son dönemdeki yaygın ve etkin düşüncelere bağlamakta ve özellikle de Aydınlanma adı altında insanların kafalarının ve kalplerinin bir karışıklığa sürüklendiğinden şikâyet etmektedir. Bunun üzerine Kant, “Was ist Aufklärung?” soruna bir yanıt vermeyi gerekli görmüştür. Kant’ın söz konusu makalesi, 1784 yılının Eylül ayında aynı dergide bir yanıt olarak yayımlanmıştır. Bkz. *Berlinische Monatszeitschrift*, c. 4, Sayı 12, s. 481-494. Zöllner’in Kant’la aynı yıl ölmesiyle kaderin bir başka cilvesi olsa gerek.

¹⁴¹ Söz konusu deyim, ünlü Romalı şair Horaz’a (MÖ 65-8) aittir. Mektuplarında Horaz, “Dimidumfacti, qui coepit, habet: sapere aude, incipe” demektedir. Türkçesi, “Hemen ânında cesaret etmek, işin yarısını elde etmektir: Aklını kullanmaya cesaret et! Haydi, başla!” Bkz. *Epistulae* (Mektupları) I, 2, 40.

¹⁴² “Doğal olarak” anlamında.

bulmuyor mu: zaten insanların yönetimini bütün gönül yüceliğiyle ellerine almış olan akıl hocaları da bunun için yeterince çaba göstermektedirler. Bir defa evcil hayvanları önce iyice ahmaklaştırarak denetim aldıktan ve önlerine çekilmiş çitlerin dışına bir adım dahi atmamaları için bütün tedbirleri aldıktan sonra bir de onları, "sakın ha!" diyerek tek başlarına dışarıya çıkmamaları yönünde korkutmaktadırlar. Gerçi bahsettikleri tehlike o kadar da büyük değildir, çünkü birkaç kez tökezledikten sonra herkes kendi başına yürümeyi de öğrenecektir; nitekim kötü bir deneyim diğer bütün insanları ürkütmekte ve onları yeni bir denemeden alıkoymaktadır.

Demek ki neredeyse doğal bir alışkanlık haline gelmiş olan ergin olamama durumundan kurtuluş, tek tek insanlar için zordur. Hatta onlar, içinde bulundukları durumdan pek de memnundurlar, çünkü onları hiç kimse kendi akıllarını kullanmalarını konusunda kesinlikle teşvik etmemiştir. Tüzükler, kurallar ve doğal yeteneklerini mantıklıca veya mantıksızca kullanabildiği araçlar, onun ergin olamama halini günden güne ağırlaştıran prangalardır. Söz konusu prangalardan kurtulan herhangi biri, küçük bir derenin üstünden atlamaya kalkıştığında, bunu ilk başka büyük bir güvensizlik içinde yapacaktır, çünkü o bu türden özgür bir harekete alışmamıştır. Bu nedenle çok az insan, kendi aklını kullanmayı öğrenerek ergin olamama durumundan kurtulmuştur ki buna rağmen onlar bile henüz bağımsız adımlar atarken kendilerinden tam emin olamamaktadırlar.

Gerçi bazı insanların kendi başına aydınlanması da mümkündür; hatta bu, eğer onlara özgürleşme imkânı verilseydi neredeyse zorunlu da olurdu.

Öyle ki kalabalığın içinde birçok kişi ve hatta gözetici görevi yerine getiren bazılarının bile içinde bulundukları boyunduruk durumundan kurtulduktan sonra diğer insanlar da kendi başına aklını kullanma alışkanlığı edinsin diye yoğun bir çaba içine girebilirler. İlginç olansa: daha önceden aydınlanmaya mecali olmayan ve hatta bizzat kitleleri boyunduruk altında tutmakla görevlendirilen bazı insanların şimdi insanları aydınlanmaya teşvik etmeleridir; insanların önyargı içinde yaşamalarına yol açmak öylesine zararlıdır ki şimdi onlar, kendilerini boyunduruk altında tutanlardan veya onlardan önceki kuşaktan böylece intikam almış olmaktadır. Bundan dolayı toplumun aydınlanması da birden bire gerçekleşmemektedir. Gerçi devrimlerle despotik bir rejimden, mal mülk edinme ve yönetme hırsı içinde olanlardan kurtulmak mümkündür, fakat buna rağmen düşünme biçiminde esaslı bir değişim sağlanmış olmaz; sadece aptallaştırılmış yığınları prangalara bağlayan eski önyargıların yerine bir yenisi gelmiş olur.

Oysa Aydınlanma için *özgürlükten* başka bir şey gerekmez ve bunun için gerekli olan özgürlük de hakikaten özgürlüklerin en zararsız olanıdır; akli her yönüyle ve her bakımdan çekinmeden yığınların önünde apaçık olarak kullanma özgürlüğü.

Ne var ki şu anda her bir yandan, "Düşünmeyin! Aklınızı kullanmayın!" diye bağırıldığını işitiyorum. Subay, "Düşünme, eğitimi yap!"; maliyeci, "Düşünme, vergini öde!"; din adamı, "Düşünme, inan!" demektedir. (Şu dünyada yalnız bir

kişi var ki o da, “İstedığınız kadar ve istediğiniz şeyi düşünün, ama itaat edin!” diyor). Her yerde özgürlüğün sınırlanışı var. Peki, hangi tür bir sınırlama aydınlanmaya karşıdır, hangisi değildir ve hangi biçimde bir sınırlama aksine özgürlüğe yararlıdır? Yanıt vereyim: aklın açıktan ve serbestçe, kamuoyu önünde ve kamu yararına kullanılması her zaman serbest olmalıdır; çünkü sadece bu tutum insanları aydınlatabilir; buna karşın aklın özel çıkarlar için kullanılması, genellikle çok dikkatlice ve dar bir alanda kalacak bir biçimde sınırlandırıldığı için bu da Aydınlanma için bir engel sayılmaz. Kendi aklını kamu yararına kullanmak derken de bir kimsenin, örneğin bir aydının bilgisini ya da düşüncesini yani aklını, onu izleyenlere, *okuryazar kesime* yararlı olacak bir biçimde sunmasını anlıyorum.

Aklın özel olarak kullanılmasını da kişinin, kendisine *emanet edilen makamını ve konumunu*, toplum yararına kullanması olarak anlıyorum. O halde, toplumun çıkarlarını etkileyen bazı işlerde, yapay bir ortak anlaşma gereğince ve hükümet tarafından toplumun amaçlarına uygun biçimde ve hiç değilse onu ortadan kaldırmayacak şekilde, yasanın bazı üyelerince kullanılabilecek bazı belirli işlemlere, belirli mekanizmalara gereksinme duyulur. Bu gibi durumlarda akli kullanma tartışmasına kuşkusuz izin verilmez, emirlere uyulur. Fakat kendisini makinenin bir parçası sayan herhangi biri, yine kendisini bir topluluğun üyesi, hatta evrensel uygar bir toplumun üyesi olarak tanıtmaya durumunda, örneğin bir öğretim üyesi sıfatıyla, kendi düşünme yetisine dayanarak yazılarıyla topluma yönelirken; her hal ve durumda aklını kullanır, ancak bunu zamanında edilgin olarak da olsa görev yaptığı durumları ve işleri de zarara uğratmadan yapar. Üstlerinden aldığı bir emir üzerinde, onun yararlılığı ya da yararsızlığına ilişkin olarak açıktan akıl yürüten bir subayın tutumu tehlikeli ve zararlıdır, onun görevi sadece itaat etmektir. Fakat eğer bu konuda doğru olmak gerekiyorsa, bir *aydın* olarak onun, askerlik hizmetinin yanlışları hakkındaki eleştiri ve düşüncelerini kamuoyu önünde tartışmaya açması yasaklanamaz. Yine herhangi bir yurttaşın, ödemesi gereken vergiyi ödememesi de düşünülemez; hatta bu gibi yükümlülüklerle ilişkin acımasız eleştiriler, (itaatsizliğin yaygınlaşmasına yol açması nedeniyle) bir skandal olarak kabul edilerek cezalandırılabilir. Bununla birlikte bir *aydın* olarak aynı yurttaş, kamuoyu önünde vergilerin uygunsuzluğu ve adaletsizliği üzerindeki düşüncelerini açıkça belirttiği zaman asla yurttaşlık yükümlülüklerine karşı gelmiş sayılmaz. Yine aynı şekilde bir papaz da belli bir inanç sistemini öğrenmekle yükümlü öğrencilere ve cemaate söz konusu öğretiyi aktarırken bağlı bulunduğu kilisenin öğretilerine bağlı kalmak zorundadır. Fakat bir din bilgini olarak bu inançları pekâlâ eleştirebilme özgürlüğüne ve hatta daha fazlasına da sahiptir: Büyük bir itinayla, dikkatle ölçülmüş ve biçilmiş ve tartılmış düşüncelerini, çok iyi bir biçimde yönlendirilmiş eğilimlerini topluma iletme sorumluluğuna sahiptir; bunlar, sözü geçen dinsel öğretilerin yanlış yönleri üzerinde olabileceği gibi, dinin ve kilise işlerinin düzeltilmesine ilişkin de olabilir ve bunu yaparken de vicdanını rahatsız edecek hiçbir şey söz konusu olamaz. Kilisenin sadık bir hizmetkârı olarak görev ve yükümlü-

lüklerine uygun bir biçimde vaaz verirken o, kendi kişisel kanılarına göre bunu yapmak özgürlüğüne sahip değildir; ancak kendisinin yükümlü olduğu şekilde ve başka bir otorite adına dinsel telkinde bulunmak zorundadır. O şöyle söyleyecektir: Kilisemiz bunları ya da şunları öğretir; işte kullandığı kanıtlar da bunlardır.

Cemaati yani dinsel topluluğu için kendisinin bile tam bir inançla bağlı olmadığı dinsel kuralların pratik yararlarını ve avantajlarını gösterirken, o bunlar içinde saklı bir hakikatin bulunmasının olanaksız olmadığını ve dinin özüne karşı çıkan hiçbir şeyin bulunmadığını söylemek durumunda kalır. Papaz eğer, bunlardan hiçbirini öğretilerde bulamadığını düşünecek olursa, işte o zaman resmi görevlerini vicdanı rahat bir şekilde yürütemeyecek ve görevinden ayrılması gerekecektir. Sonuç olarak din adamının cemaatinin önünde bir eğiticimiş gibi aklını kullanması sadece *aklın özel kullanımı* olmaktadır, çünkü burada cemaat ne kadar büyük ve kalabalık olursa olsun sonuçta bir aile toplantısı söz konusudur ve papaz olarak o kişi özgür değildir ve olmamalıdır; çünkü o kendisine dışardan yüklenen bir görevle yükümlüdür. Buna karşın, alanının bir bilgini olarak din adamı yazılarıyla halka hitap ederken, dünyaya seslenirken, yani rahip olarak aklını *toplum hizmetinde* kullanırken, aklın herkes için kullanımının ve kendi adına konuşmanın sınırsız özgürlüğünden yararlanır. Zira halkın ruhani (yani *tinsel*) işleriyle ilgileneceklerin kendilerinin de ergin olmamaları gerektiğini sanmak, yakışık almayan ve saçmalıkları sürekli hale getiren bir saçmalık olacaktır.

Fakat bir kilise meclisinde ya da kilisenin kutsal yönetim kurulunda (Hollandalıların söylediği gibi) ruhbanlar sınıfı, değişmez kesin bir dinsel öğretiler manzumesini, hem kendi üyelerinin her biri üzerinde hem de onların aracılığıyla halk üzerinde, her zaman için değişmeyen bir koruyuculuğu güvenle sürdürmek amacıyla, bir yemine dayanarak ortaya koyma hakkını kendilerinde bulmalı mıdır? Hemen yanıt vereyim, bu kesinlikle mümkün değildir. Şöyle ki, insan soyunun gelecekteki her yeni aydınlanmasına engel olacak böyle bir sözleşmenin kesinlikle hiçbir hükmü olamaz; kaldı ki böyle bir sözleşme, en üstün bir yetke ya da parlamentolar veya en gösterişli ve görkemli barış antlaşmaları tarafından onanmış olsa bile geçerli olamaz. Çünkü hiçbir çağ, bir yemine ve sözleşmeye dayanarak kendisinden sonra gelen dönemlerin (hem de pek önemli konularda) bilgilerini genişletmesini ve yanlışlarını düzeltmesini ya da aydınlanmada ileri gitmesini yasaklayamaz. Böyle bir şey insan doğasına karşı işlenmiş bir cinayet olur; çünkü sözü geçen bu durum, insan doğasının köktenci amacı ve belirlenim ilkelerinden biri olan ilerlemeye aykırıdır ve bundan dolayı daha sonraki kuşaklar da buna benzer sözleşmeleri yetkisiz ve bir cürüm gibi değerlendirerek silip bir kenara atmakta tamamen haklıdır. Bir toplumun ne türden bir sözleşmeye tabi olabileceğinin denek taşı şudur: Acaba o toplum söz konusu sözleşmeyi kendisi kabul eder miydi? Bu ancak daha iyisine sahip olabilmek ve kısa bir süre için de olsa bir düzen getirmek için kabul edilebilir. Bu arada insanlara ve özellikle de din adamlarına, bir aydın ciddiyetiyle geçmiş dönemin kural ve düzeni hakkında

derinlemesine bir araştırma ve inceleme yürütmesine izin verilir; onların görüşlerini açıktan belirtmeleri sağlanır, ta ki (bu arada eski mevcut düzen de devam eder) toplum tarafından, en azından büyük bir çoğunluğun onayıyla söz konusu tasarı kralın huzuruna getirilebilir; bu öyle bir tasarıdır ki kendi kavramlarına ve anlayışlarına göre din kurumunu değiştirmek için birleşmiş olanlar, aynı zamanda eskiye sadık kalmayı isteyen dinsel toplulukları ve cemaatleri de korumuş olurlar. Fakat hüküm süresi, bir insan ömrü kadar olsa bile, kalıcı ve hiç kimsenin açıktan eleştiremediği, toplumsal gelişmeleri boşa çıkararak yok eden ve aynı zamanda gelecek kuşaklara da zarar verecek dinsel bir yasa etrafında birleşmek özellikle kabul edilemezdi. İnsan kendi adına ve belli bir süre için bilmesi gereken konularla ilgili olarak kendi aydınlanması için kendisinin göstereceği çabayı erteleyebilir, onu bir müddet için sonraya bırakabilir. Ancak, böyle bir aydınlanmadan bütünüyle vazgeçmek demek, bu kendi adına ya da daha sonraki kuşaklar adına da yapılsa, insanlığın kutsal haklarını ayaklar altına almak ve onu incitmek demektir. Bir halkın kendi kendisine bile yükleyemeyeceği bir şeyi, herhangi bir hükümdarın ona yüklemesi hiç kabul edilemez; yasa koyma yetkisi olan hükümdara bu yetki sadece halkın iradesini kendi iradesinde toplamış olması nedeniyle verilmiştir. Yani, halkın ortak iradesini hükümdarın kendisinde toplamış olmasından ötürüdür bu. Hükümdar, sivil toplum düzeniyle uyuşan bütün gerçek, sözde iyileştirme ve düzenlemeleri kendi işi olmadığı halde halkının ruh ve zihinsel sağlığı için gerekli görüyorsa, o zaman bu düzenlemeleri halkın bizzat kendisinin yapmasına izin vermelidir; fakat onun asli görevi ve kendisinden beklenen şey, elinden geldiğince kendi kurtuluşu için çabalayan insanlara yönelik şiddeti durdurmasıdır. Ne var ki hükümdarın, halkın kendi görüşlerini açıklığa kavuşturmak için kaleme aldığı görüşleri hükümet katında denetlemesi ve dinsel konulara müdahale etmesi, onun itibarını zedelemektedir. Bunun yanı sıra eğer o, kendi yüceltilmiş ve kutsanmış kanaatine göre davranır, bir bakıma, "*Caesar non est supra Grammaticos*"¹⁴³ uygun davranmazsa, manevi baskısını ya da etkisini dinsel despotizmi desteklemek için kullanırsa o zaman kendi yüksek otoritesini alçaltmış olur.

Şimdi, "Acaba *aydınlanmış* bir çağda mı yaşıyoruz?" diye sorulunca, buna yanıtımız şöyle olacaktır: Hayır, fakat *Aydınlanmaya* giden bir dönemde yaşadığımız muhakkak. Görüleceği gibi, insanlığın bir bütün olarak, dinsel konularda başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın, kendi aklını, olması gerektiği ve güvenilir bir şekilde kullanabilmesi için kat edilecek daha çok yolumuz var. Fakat aydınlanma davasının önündeki engellerin kaldırılmasının yanı sıra insanın kendi suçu olan ergin olamama durumundan kurtuluşu için yürütülen mücadelenin rahat ve öz-

¹⁴³ Caesar, gramercilerin üstünde değildir. Burada Kant, belki de Prusya Kralı II. Büyük Friedrich'in (1712-1786) Voltaire'e vermiş olabileceği bir yanıtı sataşmada bulunmaktadır. Büyük Friedrich'in söylediği sanılan, "Caesar est supra Grammaticam! / Caesar, gramerin üstündedir!" sözü aslında 1414 yılında toplanan Constance Konsilinde İmparator Sigismund tarafından şu biçimde söylenmiştir: "Ego sum rex Romanus et supra grammaticam! / Roma imparatoruyum ve gramerin, yani dilin üstündeyim!"

gürce verilmesiyle, başarılar da adım adım görülmektedir. İşte bu bakımdan çağımız bir aydınlanma çağıdır ya da Friedrich'in¹⁴⁴ yüzyılıdır.

Eğer bir hükümdar din konularında, halkına herhangi bir emir vermemeyi ya da *yükümlülük* yüklememeyi kendi görevi bakımından bir küçüklük ya da bir gerilik olarak görmez ve halkını tüm bir özgürlüğe doğru yöneltirse, hatta söz konusu hükümdar, *hoşgörülü* gibi kibirli bir sıfatı bile kendine layık görmez ve onu kendisinden uzak tutarsa, işte o zaman böyle bir kimse, hem çağdaşlarınca hem de kendisine borçlu olacak daha sonraki kuşaklar tarafından gerçek bir aydınlanmacı olarak görülecektir; insanlığı ergin olmayıştan ilk kez kurtaran, hükümeti ilgilendirdiği oranda ve bütün insanları vicdanları ile ilgili tüm konularda akıllarını kullanmada özgür bırakan bir insan olarak onurlandırılmayı hak eder. Onun yönetimi altında kilisenin ileri gelenleri kendi resmi görevlerinin yapılmasını gerekli gördüğü konularda, önyargılı davranmaksızın ve fazla ayak diretip karşı koymaksızın bir bilim adamı gibi kendi güçleri ve olanakları elverdiği ölçüde özgür bir biçimde ve halka açık olarak kendi kanılarını, düşüncelerini ve kararlarını dünyanın yargısına, oyuna ve onayına sunabilirler, hatta bu tutum yer yer, şurada burada geleneksel öğretilerden sapmaları da beraberinde getirse bile; işte bu durum herhangi resmi bir görevle sınırlandırılmamış diğer kimselere de uygulanır. Bu özgürlük ruhu, dışarıya doğru da bir açılma ve yayılma gösterir, öyle ki kendi işlevini yanlış anlayan, görevini kötüye kullanan ve rolünü başarıyla oynayamayan hükümetlerce empoze edilen dış engellemelere bile sataşmak zorunda kalır. Bu gibi hükümetler, en azından halkın birliğini ve halkın uyumunu tehlikeye düşürmeksizin özgürlüğün böyle bir ortamda nasıl var olabildiğini gösteren parlak birer örneklerdir. Artık insanlar kendilerini, bir başlarına ve adım adım içinde bulundukları kaba durumdan, eğer zorla bu durumda kalmak gibi bir tavır göstermezlerse, kurtarmaktadırlar.

Burada aydınlanmanın, yani insanın kendi kabahati olan ergin olamama durumundan kurtuluşunun nirengi noktasını, özellikle *din konusuna* odaklamaya çalıştım. Çünkü yöneticilerimizin bilim ve sanat alanlarına hükmetmekten dolayı herhangi bir çıkarları olamaz; tebaasına koruyuculuk yapmak gibi bir rol üstlenmek istemez ve özellikle de en çok zararlı ve aşağılayıcı olan ergin olamama durumunu arzulamazlar. Fakat bilimlerde ve sanatlarda özgürlüğe öncelik tanıyan bir devlet başkanının düşünme biçimi daha ileri bir yayılım gösterir ve kendi *yasası* açısından bile vatandaşlarının kendi akıllarını serbestçe ve *herkese açık olarak* kullanmasına izin vermesinde hiçbir tehlikenin bulunmadığını bilir, herkesin önünde daha iyi bir yasanın yapılması için onların düşüncelerini alır; bu durum yürürlükteki yasanın doğru, içten ve açık bir eleştirisini getirse bile; önümüzde bu türe uygun çok parlak bir örnek vardır, hiç bir yönetici bizim kendisini onurlandırdığımız bu kimseyi şimdiye değin aşamamıştır.

¹⁴⁴ Prusya kralı II. Friedrich Aydınlanmacı filozoflara olan yakınlığı ve dostluğuyla bilinirdi. Voltaire, La Mettrie, Diderot, d'Alembert gibi çok sayıda radikal Aydınlanmacıyla mektuplaşan, özel dostluklar kuran II. Friedrich Prusya'da tarihsel önemde reformlara imza atmıştır. Bu nedenle de tarihe Aydınlanmacı hükümdar olarak geçmiştir.

Ama kendisi aydınlanmış, hayaletlerden korkmayan bir yönetici elinde iyi örgütlenmiş ve kalabalık bir orduyu toplumun güvenliğini sağlayabilme için bulundursa da, özgür bir devletin cesaret edemediği şu sözü söylemek yürekliğini kendinde bulabilir: *"İstedığınız kadar ve istediğiniz konular üzerinde düşünün, ama itaat edin!"* Bu durum ise insani konularla ilgili olması nedeniyle karşımıza tuhaf ve umulmadık bir durum olarak çıkar, tıpkı geniş anlamda aldığımızda her şeyin hemen hemen paradoksal olduğu şeylerde olduğu gibi. Bir toplumun üst düzeyde bir özgürlüğe sahip olması kuşkusuz halkın zihinsel özgürlüğüne büyük yarar sağlar, ancak aynı zamanda onun önüne aşamayacağı bariyerler de koyar. Onun [özgürlük] biraz daha ölçülü olması, halkın zihinsel özgürlüğünün sağa sola daha kolay yayılacağı bir mekân sağlayacaktır. Eğer doğa sert kabuğun altındaki tohumu ehemmiyetle korumuş ve bütün yumuşaklığıyla onu kollamışsa, yani özgür düşünme eğilimini ve alışkanlığını sağlama almışsa; işte o zaman bu, giderek halkın zihniyetine de etkide bulunacaktır (adım adım özgürce hareket etme konusunda yetenekleri geliyorsa); böylece sadece *hükümetin* kendisine uygun gelen temel ilkeleri üzerinde etkide bulunmayacak, aynı zamanda o da *makineden daha fazlası olan insana*, saygınlığı ölçüsünde davranacaktır.¹⁴⁵ [Königsberg (Prusya), 30 Eylül 1784]

¹⁴⁵ 30 Eylül olan bugün, 13 Eylül tarihli *Büschingschen Wöchentliche Nachrichten*'de (Büsching Haftalık Haberleri) bu ayın *Berlinische Monatszeitschrift*'in bir ilanını gördüm. Bu ilanda Mendelssohn'un aynı soruya benim şimdi vermiş olduğum yanıtı benzer bir yanıt verdiği bildiriliyor. Eğer söz konusu gazeteyi görmüş olsaydım yukarıdaki düşüncelerimi yayımlamaktan imtina ederdim. Ancak buna rağmen birbirinden habersiz kişilere ait düşüncelerin tesadüfen nasıl çakıştıklarının kıyaslanması açısından da bu yazıyı yayımlamak isterdim.

EVRENİN GENEL TARİHİ VE GÖKYÜZÜNE İLİŞKİN KURAM¹⁴⁶

Gördüğünüz gibi, öylesine bir konu seçtim ki daha baştan okurlarımın büyük bir kısmında hem konunun zorluğu itibariyle hem de dini inançlarla [çatışma] nedeniyle olumsuz bir önyargı oluşturabilecektir. Sonsuzluğun kapsamını, varlığın bütün unsurlarıyla bağlantılı hale getiren sistemi keşfetmek; mekanik fiziğin yasalarından hareketle, evrensel gezegenlerin yapılarının ve hareketlerinin ilk anını, doğanın başlangıcından itibaren tasavvur etmek; insan aklının yeteneklerinin sınırlarını aşan konulardır. Öbür taraftan dini kesim de ancak en yüce varlığın doğrudan iradesiyle meydana gelecek bu türden araştırmalara, kendi halindeki doğanın meydana getirebileceğini ima etmenin haklı olarak Tanrı inkârcılarının işini kolaylaştıracağı gerekçesiyle itiraz etmektedirler. Kendisini hissettiren bu sorunların farkındayım ama bu yüzden geri adım atacağımı da kimse düşünmesin. Bu sorunu incelememe karşı olan kesimin şiddetli itirazlarını her an hissediyorum ama bunlardan korkup geri çekilmeyeceğim. Tehlikeli bir yolculuğa çıktığımı da farkındayım ve hatta bilinmez diyarın sarp dağlarını da daha şimdiden görüyorum. Böylesi girişimleri devam ettirmeye yüreği olanlar, bilinmeyen diyarları fethettikten sonra doğaldır ki oralara kendi adını verme şerefine erişeceklerdir.

Araştırmalarımın dinin gerekleri açısından sorgulanacağını bildiğim için bu konuda kendimi tamamıyla güvenceye almadan böylesi bir girişime yeltenmedim. Her adımla birlikte arkasında heyulaların bulunduğunu sandığımız sis duvarları dağıldıkça ve yüce Tanrının eseri olan harikaların parça parça aydınlığa çıktığını gördükçe cesaretim bir kat daha arttı. Araştırmalarımın herhangi bir suç içermediğinden emin olduğum için, gerçeklerle karşılaşmaktan korkan dar kafalıların planlarıma neden karşı çıktıklarını da ortaya koymaya çalışacağım. Bu yüzden

¹⁴⁶ Kant, Immanuel, *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels oder Versuch von der Verfassung und dem mechanischen Ursprünge des ganzen Weltgebäudes, nach Newtonischen Grundsätzen abgehandelt* (Doğanın Genel Tarihi ve Gökyüzü Kuramı ya da Newton İlkeleri Işığında Evrenin Bütün Yapısının Yasaları ve Mekanik Kökenine İlişkin İnceleme) Aufbau Verlag, Berlin: 1955.

kendime, adaletin her zaman tecelli ettiği Areopagos'un¹⁴⁷, katı kurallarını uygulayacağım.

Şimdi önce ruhban sınıfının gerekçelerini dinleyelim: "Eğer hayranlık uyandıran evrenin yapısı, maddenin genel hareket yasasının etkisiyle oluşmuşsa ve eğer doğa güçlerinin kör mekanik ilkesi, kaostan böylesi bir harikayı meydana getirebiliyor ve mükemmelliğe eriştirebiliyorsa, o zaman söz konusu muhteşem yapının ancak yüce Tanrı'nın bir eseri olacağı iddiasını da bütünüyle çürütmüş olmaktadır; çünkü eğer kendi halinde olan bir doğa bütün bunları yapabiliyorsa o zaman Tanrı'nın etkisine hacet kalmamaktadır; dolayısıyla Epikür bütün Hristiyan âleminin ortasında yeniden canlandırılmış olmaktadır ve kutsallığı olmayan bir evren modeli, onu ışıyla aydınlatan inancı ayaklarının altına almış olmaktadır."

Söz konusu itirazı kabul etseydim bile, buna rağmen dünyevi hakikatleri yarılmaz bulduğum için bunlarla çelişen her şeyi kanıtlanmış bulur ve itirazların da görmezden gelinmesini isterdim. Dinle, bana ait görüşler arasında uyumlu taraflara rastladığımda görüşlerime olan inancım bütün zorluklara rağmen yılmaz cesaretimi bir kat daha artırmaktadır.

Evrenin mükemmel yapısından hareketle bunun ancak yüce bir varlık tarafından tasarlanmış olabileceğine ilişkin argümanları çok yakından biliyorum. Eğer ileri sürülen argümanlara kasten karşı çıkılmıyorsa, o zaman karşı çıkılamaz olduğundan dolayı değildir. Ne var ki ruhban sınıfı, söz konusu argümanları öyle kötü bir tarzda savunmaktadır ki böylece doğa yanlılarıyla giriştikleri tartışmayı kalıcılaştırmaktadırlar, çünkü savunmayı, gereksiz bir şekilde en zayıf yere dayandırmaktadırlar.

Doğada rastlanan uyum, güzellik ve araçların aynı amaç doğrultusundaki düzen ve işlevleri, alışılmış olduğu gibi daima öne çıkarılır ve vurgulanır. Bir taraftan doğanın söz konusu yönü öne çıkarılırken diğer taraftan da bu nitelikleri küçümsemeye çalışılmaktadır. Hatta doğanın söz konusu uyumlu ve düzenli yanının aslında onun doğasına yabancı olduğu söylenir; onlara göre eğer doğa, kendi genel yasalarıyla baş başa bırakılsaymış, o zaman düzensizlikten başka bir şey meydana getiremezmiş. Uyum ve düzenlilik yabancı bir elin devrede olduğunu göstermekteymiş; söz konusu yabancı el, maddenin düzensizlikle bezenmiş unsurlarını, bilge bir plan çerçevesinde işlevsel kılıyormuş. Bu görüşlere sadece şöyle yanıt vermek isterim: Eğer maddenin genel anlamda yürürlükteki yasaları, yüce bir tasarının sonuçlarıysa, bu durumda onların, yüce bilgeliğin ifadesi olan ve gerçekleştirilmeyi planladığı söz konusu yasalara [düzenlemeye] tabi olmaktan başka bir durumları söz konusu olabilir mi; ama eğer bu durum söz konusu değilse, o zaman da sakın ha, maddenin genel yasalarının özerk olduğu iddia edilmesin; çünkü o zaman böyle bir durumda muazzam mekânlara hükmettiği varsayılan söz konusu yüce gücün hiç de o kadar sonsuz, kudretli ve her şeye kadir niteliklere sahip olmadığı söylenmiş olur!

¹⁴⁷ Kadim Yunanistan'da kökeni Yunan mitolojisine kadar giden en yüksek yargı organının toplandığı tepenin (kayalık) adı.

Açıkkçası din savunucuları, eğer söz konusu uyumluluk maddenin doğal eğilimiye o zaman onun Tanrısal öngöründen bağımsız olduğunun da kanıtlamış olacağından korkmaktadırlar. Din savunucusu açıktan, eğer evrenin söz konusu düzeni doğal nedenlere dayanıyorsa o zaman bütün diğer şeylerin de maddenin doğal niteliklerinden kaynaklanabileceğini ve dolayısıyla her şeyin gerçekleşmesinde yüce bir gücün elinin bulunmayacağını kabul etmeye hazırdır. Doğa yanlıları, söz konusu ön koşulların devrede olduğunu hesaba katmaktadırlar. Hatta doğal yasaların genel doğruluğuna ilişkin birçok misaller de verirler ki söz konusu güzelliklerin ve uyumun buna dayandığını ileri sürer ve böylece derin inanca sahip olanların inancını bu türden kanıtlarla sarsmaya da başlarlar.

Şimdi size bazı örnekler vermek istiyorum: Kızgın iklimle sahip bazı bölgelerin tam da ihtiyaç duyulduğu an sanki çağırılmışçasına denizden esen serin bir meltemin söz konusu kurak bölgeleri serinleterek iklimi yumuşattığı olgusu, öteden beri okuryazar insanlar tarafından planlı bir tasarının örneği olarak ileri sürülmektedir. Örneğin Jamaika adasını ele alalım; güneş en tepe noktaya doğru yol alırken ısıyla dünyayı en çok kavuracağı anda, yani saat 9'dan sonra, birden bire denizden bir meltem eserek kara parçasını serinlemeye başlar; rüzgârın şiddeti güneşin yükselmesine oranla artar. Saat 13'te, güneşin en tepe noktaya vardığı anda rüzgâr da haliyle en şiddetli halini alır; güneşin batmaya yüz tutmasıyla birlikte rüzgârın şiddeti de azalmaya başlar. Akşama doğru da tıpkı sabah erken saatlerde olduğu gibi doğa bütününü sessizliğe bürünür. Eğer bu koşullar geçerli olmasaydı adada yaşamak da mümkün olmazdı. Bu koşullar, denize kıyısı olan bütün ülkeler için geçerlidir. Deniz seviyesine göre en düşük rakıma sahip bölgeler olmaları ve dolayısıyla ısyı en çok alan bölgeler olmaları nedeniyle bu bölgeler söz konusu koşullara ihtiyaç duyarlar. Söz konusu meltemin ulaşamadığı yüksek yerlerin zaten buna ihtiyacı da yoktur, çünkü onların yüksek konumu serin rüzgârlara muhatap olmalarını nasıl olsa sağlamaktadır. Bütün bunlar, birbirinden farklı unsurların bir araya gelerek görünür olan bir düzenliliğin meydana gelmesini sağlayan güzellikler değil midir? Bu türden olguların nasıl meydana geldiğini açıklayabilmek için doğa taraftarı, bunun arkasında herhangi özgün bir neden aramadan bunu havanın genel nitelikleriyle açıklar. Onlar haklı olarak, eğer söz konusu adada herhangi bir insan yaşamasaydı bile meltemin aynı şekilde periyodik olarak eseceğini ileri sürmektedirler. Onlar bu olgunun (adada yetişen bitkilerin varlıklarını devam ettirebilmeleri için bile lazımdır) söz konusu koşulları meydana getiren havanın niteliklerinden (ağırlığın yarattığı esnekliğinden) kaynaklandığını belirtmektedirler. Güneş ısı, havanın ağırlığının dengesini bozarak, yani karadaki havayı ısıtmak suretiyle onun yükseğe çıkmasını, onun yerini de soğuk havanın almasını sağlayarak meltemin oluşmasını imkânlı hale getirmektedir.

Rüzgârların yeryüzü için ne kadar yararlı; onları kullanan insan zekâsının ne kadar önemli olduğunu bir bilebilsek! Aslında söz konusu rüzgârların yapıları tek şey havanın niteliklerini ve ısyı pek de kabul görmeyen amaçlar için düzenlemektir.

Özgür düşünceli doğa taraftarları, “Mademki yararlı ve belli bir amaç için gerekli olan şeylerin basit doğa yasalarının bir sonucu olduğunu kabul ediyorsunuz, o halde bunların gerçekleşmesi için kutsal bir gücün yönetimine de gerek yoktur; işte kendinize içten içe itiraf ettiğiniz şeylerin kanıtı budur” diyorlar. Bütün bir doğa, özellikle de örgütlenmemiş kısım, bunun gibi göz önünde duran kanıtlarla doludur; maddenin kendi hareketinin mekaniği, bir birini takip eden süreçler doğrultusunda söz konusu düzenliliğin meydana gelmesini sağlamaktadır. Eğer doğruluktan yana olan herhangi biri, dinin iyi amaçlarını kurtarmak için, doğa yasalarının genel ilkelerine karşı çıkarsa o zaman kendini kötü duruma düşürmüş olur ve hatta söz konusu kötü savunmayla inançsızlığın zafer kazanmasına imkân vermiş olur.

Hâlbuki hasımların elinde bulunmalarından dolayı korkulan söz konusu argümanlar, aslında [bizim tarafımızdan] kullanılması gereken muazzam kanıtlardır. Her şeyi kendi kendine belirleyen maddenin en genel yasaları, ya doğal açıdan ya da bir bakıma mekaniğin kör tesadüfleriyle, en yüce bilgeliğin tasarısı olduğu sanılan olumlu şeylerin meydana gelmesini sağlanmaktadır. Eğer onlar kendi haline bırakılırlarsa hava, su ve ısı, üçü birden rüzgâr, bulut ve yağmur oluşturlar; ıssız bir doğa, kurak ve verimsiz arazilerin yerine toprakları nemlendiren akımlar ve onların birçok faydalı tarafları meydana gelir. Tabii ki bütün bunlar öylesine [doğanın] canı istediği için veya rastlantıların sonucunda oluşmamaktadır; nitekim söz konusu sonuçlar zararlı da olabilirdi. Hayır, bunlar, başka bir şekilde etkin olmayacak şekilde kendi doğal yasalarıyla sınırlandırılmıştır. Peki, bütün bu uyumu nasıl anlamak gerekir?

Şimdi doğaları gereği birbirinden çok farklı şeylerin, mükemmel bir uyumla, güzellikleri oluşturmak için yan yana geldiklerini, hatta bunu, cansız maddenin ötesine geçen amaçlar, örneğin insanların ve hayvanların yararına olan şeyler için de yaptıklarını ve hatta bunların ilk etapta aynı kökenden gelmediklerini sandığımızı, ama her şeyi kapsayan bir akıl çerçevesinde ve her şeyin ortak özünden hareketle birleştirildiklerini düşünemez miyiz? Eğer bu maddeler kendi başlarına ve bağımsız ama buna rağmen sanki akıllı bir irade tarafından doğalarından hareketle birbiriyle uyumlu olmaya odaklandırılmış olsalardı, imkânsız gibi görünen bir şeyin nasıl olası olduğunu görüp de hayretler içinde kalmaz mıydık?

Şimdi söz konusu mantığı, incelememde de rahatlıkla uygulayacağım. Bunun için evrensel maddeyi, mükemmel bir kaosu meydana getirmek için en karma karmaşık hale getireceğim. Hareketin çekim yasasını dikkate aldığım da maddenin oluştuğunu ama sonra itme gücüyle hareketinin yön değiştirdiğini görüyorum. Herhangi bir keyfi zihinsel fanteziye başvurmadan, hareketin yasaları çerçevesinde, tıpkı göz önündeki dünyanın bir benzeri olduğundan şüphe duymadığım uyumlu ve düzenli bir birlik ve bütünlüğün oluştuğuna keyifle şahit oluyorum. Gerçi bu kadar basit ve acemice düşünülmüş bir gerekçeden hareket ettiğim halde, mükemmel bir sonuca ulaşmış olmak, yani doğanın söz konusu düzenininin mükemmel oluşumu, ilk anda bende de şüphe uyandırmıştı. Ancak hemen kendi

kendime bunun doğa açısından imkânsız bir şey olmadığını, aksine onun amacının kurallarının böyle bir sonucu kendiliğinden yarattığını ve bunu da ilk yüce varlıktan bağımsız olarak yaptığının harika bir kanıtı olduğunu ve belki de varlığın kendi kendinin kaynağı olduğunu ve kendi etkin olma ilkelerini kendi içinde taşıdığına karar verdim. Bu düşünce bende zihnimde tasarladığım modelin doğruluğuna ilişkin kanaatimi iki kat daha artırdı. Araştırmalarımı bir adım daha ileri götürünce düşüncelerimin doğruluğuna daha fazla ikna oldum ve böylece içimde hiçbir şüphe de kalmadı.

Ancak bazıları bana, “Öne sürdüğün sistemin Epikür’ün sisteminden başka bir şey değildir” diyerek itiraz edebilir ki bu büyük oranda doğrudur. Sistemimin onunkiyile çok büyük benzerliklere sahip olduğunu inkâr etmeyeceğim. Neticede birçok insan bunun dış şeklinden hareketle tanrıtanımazlığa iltihak etmişti, hâlbuki olguları daha etraflıca inceleselerdi bunun yüce Tanrı’nın varlığının en iyi ispatı olduğunu görebilirlerdi. Mükemmel ilkelerden yanlış sonuçların çıkarılması çok sık rastlanan bir durumdur ki Epikür’ün vardıgı sonuçlar da (onun tasarısı, muazzam bir beynin tasarlayabileceği en iyi tasarıydı) böyleydi.

Tasarılarımın birçok açıdan Lukretius’un¹⁴⁸ ve hatta onun öncülleri olan Epikür’ün, Leukippos’un¹⁴⁹ ve Demokritos’un¹⁵⁰ tasarılarının bir benzeri olduğunu da inkâr etmiyorum. Ben de onlar gibi doğanın ilk halini evrenin veya atomun ilk tözünü genel bir karmaşa içinde tasarlıyorum. Epikür’e göre temel parçacıklar daima aşağıya doğru düşerler ki o bunun nedenini onların bir ağırlığa sahip olmalarıyla açıklamıştı; neticede bu Newton’un çekim yasasından farklı bir şey değildir; o [Epikür] maddenin düşey hareketini dümdüz bir doğrultu olarak değil de biraz bundan sapma şeklinde düşünmüştü ki bu da onun zihninin karışıklığının sonucuydu. Maddenin dümdüz aşağıya düşme esnasında görülen sapmanın nedeninin parçanın geri tepme hareketinden kaynakladığını varsayıyoruz; girdapların da atomların karmaşık hareketinden kaynaklandığını belirten Leukippos ve Demokritos öğretisi bizimkiyle hemen hemen aynıdır. Antikçağda tanrıtanımazlığın gerekçesi haline getirilen bu kuramın, benimkiyle bir dereceye kadar aynı olması, öğretimin onların yanlışlarını içerdiği anlamına gelmez. İnsanlar tarafından mantıksız bulunan birçok genel kuramda bazı hakikatlere rastlamak da mümkündür. Yanlış bir çıkarsama veya üzerinde etraflıca düşünülmemiş birkaç hatalı varsayım, insanları bilmeden hakikatin patikasından saptırarak uçuşuma yuvarlayabilmektedir. Her ne kadar bahsi geçen eski öğretiyile şu anda öne sürülen öğreti arasında birçok benzer yanlar bulunsa da birbirine zıt iki sonucun çıkmasına neden olan tayin edici bir fark da bulunmaktadır.

¹⁴⁸ Lukretius, MÖ 1. yüzyılda yaşamış Romalı düşünür. *De Rerum Natura / Evrenin Yapısı Üzerine* adlı eserinde materyalist düşünceyi en etkin bir şekilde ifade eden filozoflarından. Geniş bilgi için bkz. *Dünyayı Değiştiren Düşünürler 1*.

¹⁴⁹ Leukippos, MÖ 5. yüzyılda yaşamış ve haz öğretisini vazedenden Yunan filozofu. Diyojen’in ustası olarak da bilinir. Geniş bilgi için bkz. *Dünyayı Değiştiren Düşünürler 1*.

¹⁵⁰ Demokritos, MÖ 6. yüzyılda yaşamış ve ilk atom kuramını ortaya atan materyalist filozoflardan. Geniş bilgi için bkz. *Dünyayı Değiştiren Düşünürler 1*.

İlkelerini evrenin mekanik oluşumundan çıkarsayan bahsi geçen üstatlar, söz konusu sistemlerini, atomların birbiriyle uyumlu olan düzenini esas olarak rastlantının bir eseri olarak açıklıyorlardı; nitekim bu da bütünün bir düzenlilik içinde olmasını sağlıyordu. Hatta Epikür, atomların diğer atomlarla buluşabilmek için düz çizgilerinden nedensiz bir şekilde saptıklarını söylemekten de beis duymuyordu. Neticede onların hepsi, bahsi geçen yanlış öyle ileri götürmüşlerdi ki bütün canlıların oluşumunu da bu rastlantısal ilişkilere bağlıyorlardı; böylece mantığı mantıksızlıktan çıkarıyorlardı. Benim öğretimde ise tesadüfe yer yoktur ve madde belli başlı zorunlu yasalara bağlı kalmaktadır. Bana göre maddenin bütün bu dağılımı ve düzensizliği, genel düzenliliğin ve güzelliğin bir sonucudur. Bu oluşum bir rastlantıya veya keyfe göre belirlenmemektedir, fakat doğal niteliklerin zorunluluğundan kaynaklanmaktadır.

İnsan şimdi şunu sormaz mı: Peki, madde neden düzenliliği ve birbiriyle uyumlu yapıyı esas alan bir amaç gütmektedir? İçerdikleri unsurlar itibarıyla birbiriyle bağlantısız olan şeylerin birbirini bütünlemesi nasıl mümkün olmaktadır? Eğer bu böyleyse, acaba genelin oluşumunun başlangıcında en yüce aklın şeylerin doğasını, onların birbirini bütünleyen bir amaçla tasarladığının kanıtı olamaz mı?

Şeylerin ilk tözü olan madde, onun kendi eseri olan güzel bağlantıyı ve düzenliliği yaratsın diye belli bazı yasalara tabi kılınmış olamaz mı? Neticede onun mükemmelliğin tasarısından ayrılmak gibi bir özgürlüğü olamaz. O, en yüce aklın eseri olan bir amaca tabi olarak kendinin de üstünde yer alan ilk nedensellikte bağlantılı ilişkilere girmek zorundadır; *doğanın kaos halindeyken bile düzenlilikten ve uyumluluktan başka bir şey meydana getirememesi Tanrı'nın varlığının kanıtıdır.*

Tasarımın oluşmasında çok değerli görüşlerine başvurduğum saygıdeğer insanların verdikleri güvenceyle, zararlı sonuçlara yol açacak herhangi bir kısmın bulunmamasını sağladıktan sonra görüşlerimin doğruluğu konusunda herhangi bir şüphem kalmadı. Eğer buna rağmen durumdan vazife çıkaran bazı kötücül insanlar, zararsız görüşlerimi karalamaya çalışırlarsa, onları temin ederim ki onların söz konusu çıkışları aklı başında insanlar nezdinde tam aksi yönde bir etkide bulunacaktır. Sanırım sıradan yargıçların bile evrenin oluşumunu mekaniğin yasalarından hareketle açıklamaya izin verdikleri Descartes'a tanınan hakkı benden esirgemezler. Ben de bundan dolayı *Dünya Tarihi*'nin yazarının görüşlerine başvurmayı gerekli gördüm: "Bilgelerin, belli bir zaman süresi içinde oluştuğunu ileri sürdükleri dünyanın, maddenin ilk karmaşık hareketinin bir sonucu olduğunu söyledikten sonra birçok insan, bu kuramı açıklamaya çalışmış, maddenin baştan itibaren bu amaçla hareket ettiğini söylemişlerdir. Bazılarının iddialarının aksine bunlar ne herhangi bir suç işlemiş ne de Tanrı'nın iradesini küçültmüşlerdir, aksine O'nun sonsuz bilgeliğini daha da yücelttiklerini kanıtlamışlardır ki buna inanmaktan başka bir çaremiz de yoktur."

Din tarafının eserime yönelik suçlamalarını baştan itibaren geçersiz kılmaya çok özen gösterdim. Buna rağmen farklı yorumlanabilecek bazı görüşler de yok değildir. Eğer bunlar doğruysa o zaman Tanrı, maddenin gücüne gizli bir yetenek

kazandırmıştır; böylece evrenin kaos ortamından uyumlu bir düzene geçişini sağlamıştır; bu kadar basit işlerde bile ahlaklığı elden bırakmayan insan, Tanrı'nın söz konusu hikmetinin sırtına nasıl erecektir? Bu iddia şunu söylemeye benziyor: "*Bana maddeyi verin ondan bir dünya yaratayım.*" Görüşlerinin ne kadar çaresiz olduğunu her gün karşılaştığın olayları açıklamada güçlükler yaşarken, bugünkü koşullardan farklı olan muazzam doğa koşullarını araştırman beyhude bir çaba değil mi? Ortaya attığım tasarıyla bu zorlukları yok ediyor ve açıktan şunu vurguluyorum: Doğa bilimleri kapsamında yapılan araştırmalar içinde bu alan [gökbilim alanı], olgunun kökenine en kolay ve en güvenilir şekilde gidilebilen alandır. Aynı şekilde doğa alanındaki araştırmalar içinde evrenin hakiki yapısıyla, hareketlerin yasası ve görünen bütün gezegenlerin yörüngesinin iç dinamiğiyle ilgili yapılan araştırma, en doğru ve en kesin olanıdır; özellikle de Newton'un bilgelik içeren araştırmaları (başka alanlarda buna benzer bir çözüm sunulamamıştır) buna imkân vermektedir. Dolayısıyla diyorum ki, doğa olayları içinde, ilk başlangıç ânı gibi, araştırılan olaylar içinde evrenin oluşumunun nedeni, gezegenlerin meydana gelmesinin ve onların hareketlerinin nedenlerine ilişkin bulgular ilk ve en kesin biçimde keşfedilecek olanlardır. Bunun nedeni çok basittir. Çünkü gezegenler, başlangıç ânı araştırılan cisimler içinde en basit şekle, yani küre şekline sahip olan cisimlerdir. Hareketleri de buna göre katışıksızdır. Yani bir kez ivme kazandırılmış düz bir hatta ilerleyen harekete sahiplerdir. Bir merkezde sabitlenmiş bir cismin hareketi bir daire hareketi icra eder. Ayrıca hareketlerini, hem boş hem de gezegenlerin birbirine çok uzak olduğu geniş bir alanda icra etmeleri karmaşık bir harekete neden olmamaktadır ki bu alan en çok dikkate çeken ve en çok araştırılan alandır da. Sanırım herhangi bir büyüklüğe kapılmadan şunu söyleyebilirim: *Bana maddeyi verin size ondan bir dünya yaratayım!* Bu, "Bana maddeyi verin, size dünyaların nasıl oluştuğunu göstereyim" demektir. Çünkü eğer gerekli olan hareketi icra edecek bir maddeniz varsa, o zaman evrenin oluşumunu sağlayan koşulları belirlemek zor olmayacaktır. Küre şeklindeki bir cismin nasıl oluştuğunu aşağı yukarı biliyoruz; kürenin, eğer belli bir doğrultuda icra ettiği serbest hareketi bir merkeze sabitlenirse dairesel bir yörünge çizdiğini de biliyoruz. Dairelerin karşıt konumu, hareketin yönünün belirlenmesi, merkezi sabit olma gibi durumların hepsi basit mekanik hareketlerle açıklanabilir ve kesin olarak bunlar keşfedilebilir, çünkü bunlar basit ve açık nedenselliklere indirgenebilmektedir.

Peki, en basit bir bitki ve böceğin böylesi bir kolaylık sağlayabileceğini söyleyebilir miyiz? Ya da insan şunu söyleyebilme durumunda mıdır: *Verin bana maddeyi, size bir kelebeğin nasıl oluştuğunu göstereyim!* Burada maddenin bilinmez yapısının araştırılması esnasındaki ilk şaşkın durum ve onun karmaşık yapısının önünde kala kalmak gibi bir durumda değil miyiz? Lütfen şunları söylememi yadırgamayın: gök cisimlerin yapısını ve onların hareketinin nedenini, kısacası içinde bulunduğumuz evrenin kaynağını, en basit bir ot parçasının veya kelebeğin yapısını keşfetmekten (mekanik nedenlerden dolayı) daha kolay ve bütünlüklü olacaktır.

Bilim dünyasının fizik alanına ilişkin araştırmalarının [Newton bunun mate-

matiksel kısmının en az yarısını ortaya çıkarmıştır] genel olarak daha açık ve daha bütünlüklü olacağını söylerken bu iyimserlikten hareket ediyorum.

SAF AKLIN ELEŞTİRİSİ¹⁵¹

Giriş (A Baskısına Göre)

I. Transandantal Felsefe Öğretisi

Duyumsal temasın ham [işlenmemiş] etkilerini işlemekten geçiren aklımızın meydana getirdiği ilk ürün kuşkusuz deneyimdir. İlk bilgi edinmenin yolu bu deneyimdir ve bu devam ettikçe de sonsuz yenilikler öğrenilmiş olur; birbiriyle bağlantılı yaşamın gelecekte meydana getirdiği bütün yeni bilgilerin toplandığı bu temel, aynı zamanda bilgi yoksunluğunu da kesinlikle ortadan kaldırmış olur. Buna rağmen söz konusu alan, hiçbir şekilde zihnimizin sınırlandırıldığı yegâne alanı da oluşturmaz. Gerçi o bize, neyin var olduğunu söylemektedir, ancak neyin öyle değil de başka türlü olması gerektiğini bildirmemektedir. Bundan dolayı da o bize genel doğruları veremez, ayrıca bu türden bilgilerin peşi sıra koşan aklımız, bilgiye doyurulamadığı gibi, aksine açlığı daha da kısıktırılmış olur. Belirli bir iç zorunluluktan kaynaklanan söz konusu genel doğrular, deneyimden bağımsız olmakla birlikte kendi açısından apaçık ve kesin olmalıdır; bundan dolayı bu doğrular *a priori*¹⁵² olarak nitelendirilirler: çünkü tam da bunun karşısında yer alan ve ancak deneyimlerimiz üzerinden edindiklerimiz, *a posteriori*¹⁵³ veya *ampirik* olarak saptanabilmektedir.

Görüldüğü gibi ki bu çok ilginçtir, deneyimlerimize, zorunlu olarak kaynağı *a priori* olan bilgiler de katılmaktadır; kim bilir belki de bu sayede zihnimizde oluşan düşünceler de birbiriyle bağlantılı hale gelmektedir. Nitekim birinciye, yani duyumsamaya ait olan her şeyi bir kenara bıraktığımızda, yine de ondan edinilmekle birlikte, fakat zorunlu olarak deneyimden bağımsız olarak elde edilmiş ve bütünüyle *a priori* olan belli başlı kanaatlere ve kavramlara sahip oluyoruz; bunlar, duyular üzerinden temas edilen nesneler hakkında daha çok şey söylenebileceğini, en azından bunu düşündürten, salt deneyimin öğrettiğinden öte ve genel doğrular hakkındaki hükümleri ve katı zorunlulukları içeren, fakat salt *ampirik* deneyimlerin de sağlayamadığı bilgiler içerirler.

¹⁵¹ Immanuel Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, Verlag Philipp Reclam jun. Leipzig: 1971.

¹⁵² Kant'ın, *a priori* olarak nitelendirdiği kavramlar, salt us ve mantıktan kaynaklanmakla birlikte bunlar ancak duyumsama üzerinden kavrama dönüştürülen pratikler veya görüngülerdir.

¹⁵³ Bilgi kuramı açısından deneyimden veya duyumsamadan sonra saptanan anlamında.

Ancak fazlanın da ötesine geçerek şunu söylemek istiyorum: Bazı bilgiler, olanaklar dâhilinde bulunan her türden deneyimin de alanını terk ederek ve deneyim kapsamında doğrudan herhangi bir nesneye de karşılık gelmeyen bazı kavramlar, mevcut bütün sınırlılıkları da aşan ve hatta genişlettiği izlenimini de içeren hükümlere varmamızı sağlar.

Duyumsamanın ötesine geçen bu en son bilgilerimiz ki deneyimlerimiz bunlar hakkında ne yönlendirici ne de doğrulayıcı bilgiler sunabilirler, usumuzun esas araştırma alanlarını oluştururlar; usumuz söz konusu bilgileri, görüntüler dünyasından edindiği bilgilere kıyasla, hem önem sırası açısından öncelikli olarak değerlendirir hem de sonuç bakımından onlara en üstte yer verir; hatta yanılabilme kaygısına rağmen, bunlar hakkındaki araştırmamızı ne herhangi bir endişeden ne değerini küçümseme ne de umursamazlıktan dolayı terk etmeliyiz.

Görülebileceği gibi insan, deneyim zeminini terk ettiği anda, kaynağının ne olduğunu bilmediği kredinin [dışsal, deneyim dışı bilgiler] ilkeleriyle, yani söz konusu ilkelerin temelini önceden yürüttüğü belli başlı araştırmanın sonucunda iyice kesinleştirmeden, bir bakıma aklın onu önceden bir sorunsal olarak ortaya atmadığı, söz konusu bilgilere *a priori* ulaşabildiği ve bunun hangi çapta, geçerlilikte ve değerde olabileceğini tartışmadan önce bir yapı inşa edilemeyeceği kendiliğinden anlaşılabilir. Öte yandan, kabul edilebilir ve mantıklı olanın söz konusu kavram adı altında ifade edilmesi de çok doğaldır; yok eğer bu kavramla alışılmış olanlar ifade edilecekse, o zaman söz konusu araştırmanın bir müddet icra edilmemesi gerektiği doğal olarak ortaya çıkar. Çünkü bahsi geçen deneyimlerin bir kısmı, ki matematikle ilgili olanlar buna girerler, eskiden kesinleştirilmiş olanlardır ve her ne kadar bunlar başka bir doğaya sahip olsalar da yine de insana diğerlerinin de doğru olabileceği konusunda güvence verirler. Bunun da ötesinde, deneyim çemberinin dışına çıkınca insan, deneyimle yanlışılanamayacağından emin olmak ister. Bilgi hazinesini artırma tutkusu öylesine güçlüdür ki insanın ilerleme girişimi ancak kesin bir çelişkiyle durdurulabilmektedir. Ancak insan, ortaya attığı tezlerinde ölçülü olursa bunun önüne geçebilir; fakat bu ortaya, daha az tez atmayı gerektirmez. Deneyimden bağımsız olarak ne kadar *a priori* bilgiye dayanmamız gerektiğini göstermesi bakımından matematik harika bir örnektir. Gerçi o da nesnelere ve deneyime dayanan bilgilere başvurmaktadır, ancak onlara sadece kendilerini sezgide ifade edilebilecekleri kadar yer vermektedir. Ne var ki ifade edilen sezginin kendisi de sonuçta *a priori* verilebildiği ve neredeyse salt kavramdan pek ayrı tutulmadığı için bu ilke kolayca göz ardı edilmektedir. Bu türden bir kanıtlamadan destek bulan aklın gücü tarafından teşvik edilen tutku, ileri hamlesinde herhangi bir sınır tanımamaktadır. Bu durum, kanatlarını çırparak havayı yaran ve bu arada onun direncini algıladığı için de havasız bir ortamda daha iyi uçabileceğini sanan akılsız bir güvercinin durumuna benzer. Platon da aynı nedenle duyumlar dünyasını terk etmişti, çünkü ona göre duyumlar dünyası akla birçok engel koymaktaydı; o da az önce bahsettiğimiz güvercin gibi sınırların ötesine geçerek kendisini ideaların kanatları üzerinden saf aklın boş mekânlarına bırakıyordu. O

[Platon], altında bir zemine, dayanabileceği ve gücüne dayanak yapabileceği herhangi bir zemine sahip olmaması nedeniyle çabalarının ona hiçbir mesafe kat ettirmeyeceğini fark edememişti. Ne yazık ki bu, spekülasyon dünyasına adım atan insanın usunun alışılmış kaderidir; yapısını hemen anında inşa etmek ve sonra da yapının sağlam bir temele sahip olup olmadığını araştırmak. Ardından da bizi onun [ortaya atılan tezin doğruluğu] yetenekleri konusunda ikna etmek ve sonradan geçmesi gerektiği ve tehlikeli bir sınavdan kaçınmak için güzellemelere başvurmak. İnşa faaliyeti esnasında bizleri bütün dertlerden ve şüphelerden alıkoyan ve bize görünürdeki doğruluğuyla da gülümseyen işte budur. Aklımızın büyük ve belki de en büyük uğraşı, nesnelerden edindiğimiz kavramları ayırtırmaktır. Bu bize, onlar hakkındaki aydınlatıcı ve açıklayıcı bilgilerden başka bir şey olmayan bir dizi bilgiler de verir ki aslında bunlar bizim kavramlarımızda (her ne kadar bunlar henüz bulanık olsalar da) düşündüklerimizdir, ancak biçimsel anlamda olsa da bunlar bize yeni şeylermiş gibi gelirler; bu madde ve içerik açısından kavramlarımızı genişletmez, fakat onları incelemenin konusu haline getirir. Bu yöntem, bilgiyi gerçekten de *a priori*, yani onun güvenli ve yararlı bir devamının olduğunu aktardığı için, us da onun bizzat farkına varmadan, söz konusu görüntü altında bambaşka açıklamalarda bulunur; bir bakıma us, bunu nasıl yaptığının ayırdına varmadan, hatta buna ilişkin soruyu aklından bile geçirmeden, *a priori* kavramlara büsbütün yabancı kavramlar ekler. Bundan dolayı hemen daha başta, bilgi kuramının iki ayrı türünün birbirinden farklılığını incelemek istiyorum.

GELECEKTEKİ HER METAFİZİĞE PROLEGOMENA¹⁵⁴

Nesne olarak temas ettiğimiz her şeyin, aynı zamanda algımızda da bir karşılığı olmalıdır. Ancak bütün algılarımız da duyumsama üzerinden oluşmaktadır; algımız hiçbir şeyi görmez, onu sadece yansıtır. Görümüz, en azından kanıtlandığı kadarıyla, bize şeylerin kendilerini oldukları gibi tek seferde yansıtmaz, bizim sadece onların görüntüsünü algılamamızı sağlar; ne var ki duyumsamanın salt algıları, “bütün nesneler, zorunlu olarak içinde yer aldıkları mekânla birlikte zihnimizde sadece algıdan başka bir şey olmadan saptanırlar ve onlar düşüncelerimizden başka bir yerde varlık göstermezler”.

Şimdi bu, açık bir şekilde idealizm değil midir?

İdealizm, düşünen varlıktan başka bir şeyin var olmadığını ileri sürer, algıladığımızı sandığımız diğer bütün şeyler, düşünme yetisine sahip varlığın algısından başka bir şey değildir; öyle ki düşünen varlık, gerçek anlamda algısının dışındaki bir şeyle temas halinde değildir. Buna karşılık ben de şunu söylüyorum: duyumlara, bizim dışımızda yer alan nesneler yansır; sadece onlar ve hatta tam da oldukları biçimiyle, onların nasıl olduklarını bilmiyoruz, çünkü sadece görünür hallerini biliyoruz; bir bakıma onlar, duyu organlarımız üzerinde etkide bulunarak zihnimizde kendilerine ait algılar yaratırlar. Dolayısıyla, üzülmeye itiraz ediyorum ki bizim dışımızda da nesneler varlık göstermektedirler; ki bu nesneler, oldukları gibi ama bize bütünüyle yabancı, fakat duyu organlarımız üzerinde bıraktıkları etkileri sayesinde zihnimizde bir algı yaratan ve bizim de onları bir nesnenin kavramıyla ifadelendirdiğimiz, ki bu kavram, hakkında hiçbir şey bilmediğimiz, bize bütünüyle yabancı fakat görüntüsüyle algıladığımız ve buna rağmen gerçek nesneyi ifade etmektedir. Şimdi bunu idealizm olarak adlandırabilir miyiz? Kesinlikle değil, çünkü bu tam da onun zıttıdır.

Herhangi bir yanıla düşmeden, belirli bir nesneler kümesine ait ve dışımızda yer alan nesnelerin nitelikleri hakkında şunları söyleyebilir miyiz: Onlar gerçek anlamda oldukları haliyle söz konusu kümeyle ait değildirler, aksine sadece onların

¹⁵⁴ Immanuel Kant, *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik*, Verlag Philipp Reclam jun. Leipzig: 1979.

görüntüsüne aittirler ve ayrıca bizim algımızdan başka herhangi bir varlıkları da yoktur; ne yazık ki bu düşünce, Locke'tan önce ve hatta en çok da ondan sonra genel anlamda kabul görmüş ve iddia edilmiştir. Isı, renk, tat vs. de bu kategoriye aittir.¹⁵⁵ Burada durmayarak, sanırım önemli bazı nedenlerden dolayı, nesnelerin diğer niteliklerini ki bu *primarias* (ön seçim) olarak ifade edilmektedir, genleşme, konum ve hatta mekânı bile, yani onunla bağlantılı olan her şeyi (geçirgen olmamak veya maddesel olmak, biçim vs.) hatta bunları bile salt görüntüye dâhil etmek, bu iddiayı çürütecek hiçbir önemli argümandan tasarruf edilemez; aynı şekilde renkleri de, şeylere ait nitelikler olarak değil de onu görme duyusunun değişimine bağlamayı da geçerli kılmak istiyorlar ki işte bu nedenle onlar idealisttir; benim öğretimse hiçbir şekilde idealist olamaz, çünkü ben hatta daha da fazlası olarak, bir nesnenin algısını yaratan bütün niteliklerin onun görüntüsünün bir ifadesi olduklarını ileri sürüyorum. Neticede bir nesnenin varlığı, ona ait algı, gerçek idealizmde olduğu gibi ortadan kalkmamaktadır, o sadece görüntüye yansımaktadır, çünkü aslında biz onu duyularımızla, kendi halinde algılayamıyoruz.

Şimdi, idealizme dair herhangi bir şey içermemesi için, ileri sürdüğümün nasıl ifade olunması gerektiğini bilmek istiyorum. Kuşkusuz şunu demem gerekiyor: mekânlarla ilgili algımız, eğer nesnelerle olan duyumsal bağlantılarımızdan hareket edersek, nesnel durumla bütünüyle uyum içinde değildir; bunu şundan söylüyorum, çünkü algımız nesneyle bütünüyle özdeşleşmiştir de ondan; ve ayrıca bu iddia, tıpkı kızılığın niteliğinin bende yarattığı kırmızı algısıyla olan benzerliği kadar önemsiz bir iddiadır da ondan.

Doğa Tek Başına Nasıl Olabilir?

Bu soru, transandantal felsefenin her daim sadece değindiği, aynı zamanda hem onun sınırlarını belirleyen hem de ona bütünlük kazandırmak için yükseltilmesi gereken en tepe noktadır. Bu soru aslında iki soruyu birden içermektedir.

Birincisi: Doğa maddesel anlamda nasıldır; yani görüntüyle özdeşleşen algı açısından; uzam nasıldır, zaman ve her ikisini birden dolduran olarak, duyumsanan nesne olarak ve bu nasıl mümkündür?

Bunun yanıtı şöyledir: Duyu organlarımız, kendine has özellikleri sayesinde ve aslında kendisine yabancı olan nesnelerin kendisinden bütünüyle farklı görüntüleriyle temas ederek. Bunun yanıtını *Transandantal Estetik*'te ve şimdi de burada, *Prolegomenen*'de birinci temel soruyu çözüme kavuşturarak verilmiş oldu.

İkincisi: Peki doğa nasıl biçimsel anlamda, yani altında bütün görüntülerin sıralanması gereken kuralların bir timsali olarak ve eğer onlar, belli bir deneyimle ilişkilendirilmek istiyorlarsa mümkün olabiliyor? Bunun yanıtı başka türlü de verilemez: şöyle ki bu, sadece aklımızın özellikleri sayesinde, yani bir bakıma duyumsamalar üzerinden algılanan görüntülerin zorunlu olarak belli bir bilince denk getirilmesiyle mümkün olabilmektedir; ayrıca bu, öncelikle düşünme tarzımızın

¹⁵⁵ Locke öncesi bilgi kuramının gelişim sürecine ilişkin bkz. *Dünyayı Değiştiren Düşünürler 2*, Yordam Kitap, İstanbul: 2015.

kendine has biçimiyle, yani kurallar ve bunlar üzerinden sağlanan deneyim ki o, nesnelerin görüntüsünü onun kendi halinden ayırıştırarak mümkün kılmaktadır. Bu sorunun yanıtı daha önceden *Transandantal Mantık*'ta verilmişti, şimdi de bu kitapta, *Prolegomenen*'de, ikinci temel sorunun çözümü esnasında verilmiş oldu.

Duyumsamamızın kendine has özelliklerini veya mantığımızın, ona ve düşünenin alt yapısını oluşturan zorunlu algılamamızın nasıl mümkün olabildiğini daha ileri boyutta çözümlemek ve yanıtlamak şu anda mümkün gözüküyor; çünkü söz konusu soruları yanıtlayabilmek ve düşünebilmek için nesnelere her zaman ihtiyacımız olacaktır.

Çok sayıda doğa yasasını sadece deneyimin yardımıyla kavrayabiliriz; ancak görüntülerle ilişkili düzenliliği, yani doğanın kendisini hiçbir deneyimin yardımıyla anlayamayız, çünkü deneyimin kendisi, olasılıklarını a priori olarak kabul eden yasalara ihtiyaç duymaktadır.

Deneyimin olasılığının kendisi başlı başına doğanın genel yasalarıdır; birincinin [deneyim] ilkeleri aynı zamanda ikincinin [genel yasalar] de yasalarıdır. Nitekim doğanın kendisini, bize sunduğu görüntülerinin, yani bizde yarattığı algının dışında tanımıyoruz; ve bu nedenle de onun iç bağlantılarının yasalarını, ancak bizim içimizde yarattığı bağlantıların ilkelerinden, yani zorunlu birlikteliklerin koşullarının bilinçteki yansımasından başka ki bu da deneyimin olasılığından başka bir şey değildir, çıkaramıyoruz.

Bütün bu bölümde ortaya konan temel ilkenin kendisi, yani doğanın genel yasalarının a priori bilinebilirliği tezi, kendiliğinden şu ilkeye dayanmaktadır: Doğanın en yüksek yasalarının ilkesinin kendisi, içimizde, yani aklımızda yerleşik olmak zorundadır ve biz onun genel yasalarını, deneyim yoluyla, yani doğanın kendisinin üzerinden edinemiyoruz, aksine onu, doğanın kendisinin genel yasal düzenliliği üzerinden, yani bizde sadece duyumsamalarla yarattığı ve deneyimin olasılıklarının koşulları temelinde oluşan usumuzda aramalıyız; yoksa bu başka nasıl a priori bilenebilirdi ki, çünkü bunlar, analitik bilginin kuralları değil, fakat bizzat onun kendisinin gerçek anlamda sentezlenmiş genişlemesinden başka bir şey değildir. Böylesine, olası deneyimin ilkeleriyle doğanın olası yasalarının zorunlu uyumu ancak iki tür nedensellikten kaynaklanabilir: ya bu yasalar, deneyimin yardımıyla doğadan kopya edilecektir veya tersi doğrudur, yani doğanın yasaları, olası deneyimin yasalarından hareketle çıkarsanacak ve dolayısıyla sonuncusunun (deneyim) salt genel yasal düzenliliğiyle tamamiyle özdeş olacaktır. Birinci olan kendisiyle çelişki içindedir, çünkü doğanın genel yasaları a priori (yani bütün deneyimlerden azade) bilinmek zorundadır ve aklın bütün deneyimsel kullanımının temelini oluşturmalıdır; dolayısıyla sadece ikinci şık kalmaktadır.¹⁵⁶

¹⁵⁶ Sadece Crusius [Christian August Crusius (1715-1775), Leipzig kökenli bir Alman filozofu ve Protestan ilahiyatçısı] orta bir yol bulmuştu: Ona göre doğanın yasalarını içimize daha en başta ne yanılabilen ne de aldatabilen bir tin yerleştirmişti. Ne var ki bazen yanıltıcı ilkelerin de işe karışması söz konusudur ki bu adamın sisteminde de bunun birçok örneği bulunmaktadır; emin olunan kriterlerin yoksunluğunun da gösterdiği gibi, gerçek olanı gerçek olmayandan ayırt edemeyen bir ilkenin kullanılması, zararlı sonuçlara yol açabilmektedir ki böylece insan, hiçbir zaman hakikatin tininin mi yoksa yalanın babasının mı konuştuğundan emin olamaz.

Doğanın, her an özel bir algıyı önkoşul olarak gerektiren ampirik yasalarını, özel bir algıyı temel almayı gerektirmeyen, yani sadece bir deneyim esnasında zorunlu bağlantının koşullarını içeren saf genel yasalarından ayırmamız gerekiyor; ikincisinin ışığında doğa ve olası deneyim bütünüyle tek ve aynıdır; bundaki yasal düzenlilik, herhangi bir deneyimin konusu olan görüntülerin zorunlu bağlantısı (onsuz hiçbir nesneyi duyular dünyası üzerinden algılayamayacağımız için) dolayısıyla aklın başlangıç yasalarına dayanmaktadır; gerçi başta, bu şekliyle biraz garipsenmektedir, ancak eğer ben sonuncudakinin ışığında, “Aklın yasalarını (*a priori*) doğadan değil, fakat doğayı bunlara zorlamaktadır” dersem, o zaman bu bir o kadar da güvenli değil demektir.

AHLAK METAFİZİĞİNİN TEMELLENDİRİLMESİ¹⁵⁷

Doğaya ait olan her şey yasalar ölçüsünde etkili olur. Sadece akla sahip bir varlık, yasalara göre, yani ilkelere veya iradesine göre hareket eder. Aklın yasalarına uygun davranış anlamlı olduğu için irade de pratik akıldan başka bir şey değildir. Eğer iradeyi ister istemez akıl belirliyorsa, o halde böyle bir varlığın eylemlerini de zorunlu nesnellik ve hatta zorunlu öznellik olarak görmek gerekir; yani irade, temayülden bağımsız olarak aklın pratik bakımından gerekli, yani iyi gördüğü şeyi seçer. Fakat akıl, iradeyi dikkate almadan *tek başına* karar veriyorsa, o zaman söz konusu karar her zaman nesnel koşullarla uyumlu olmayan öznel koşullara (bazı dürtülere tabi) bağımlı demektir. Tek kelimeyle ifade etmek gerekirse, irade (insanlarda gerçekten olduğu gibi) akla bütünüyle uygun değildir: o zaman nesnel zorunlu görülenler, öznel rastlantısaldır ki bu durumda söz konusu irade, nesnel yasalara göre bir *zorlamadır*. Yani nesnel yasaların uygun olmayan iradeyle ilişkisi, mantıklı öznenin belirlenmiş iradesi gibi algılanır; tabii bu, akılla gerekçelendirilir, ancak doğası gereği irade söz konusu koşullara zorunlu olarak tabi olmaz.

Nesnel ilkenin algısı, tabii ki o irade için zorlayıcıysa, emir (aklın emri) olarak telakki edilir ve emrin formülüne ise buyruk denir.

Bütün buyruklar *gereklilikle* ifade edilirler ve bununla da aklın nesnel yasasının, öznel niteliklerinden dolayı zorunlu olarak belirlenmeyen (zorlama) belli bir iradeyle olan ilişkisine işaret ederler. Bunlar [buyruklar], bir şeyi yapmanın veya yapmamanın iyi olduğunu belirtirler, bunu da sadece bir şeyi her daim iyi olduğunu düşündüğü için yapmayan iradeye buyururlar. Ancak pratikte irade, aklın algısı üzerinden, yani öznel nedenlerle değil, fakat nesnel açıdan, her akıllı varlık için geçerli olabilecek nedenlerden dolayı belirlenmelidir. Ancak bu, rahat olması nedeniyle, yani salt öznenin duyular üzerinden algıladığı, o veya bu duyuyu

¹⁵⁷ Immanuel Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Verlag von Felix Meiner in Leipzig: 1947.

için geçerli olabilecek nedenlerden dolayı değil, yani herkeste olduğu gibi hemen aklın ilkelerinden hareketle belirlenmeyen irade üzerinde etkide bulunur.¹⁵⁸

Demek ki, mükemmel bir irade, aynı şekilde nesnel yasalara (iyinin yasalarına) bağlı olur, ama bundan dolayı yasalara uygun eylemlere zorlanmış olduğu düşünülmemelidir; çünkü o, kendiliğinden, öznel yapısına göre, ancak iyilik düşüncesi tarafından belirlenebilir. İşte yüzdendir ki, *tanrısal* ve genel olarak kutsal iradeler için buyruklar olmaz; *gereklilik* burada yanlış yerdedir, çünkü irade zorunlu olarak yasayla uygunluk içindedir. Bu yüzden buyruklar sadece genel olarak iradenin nesnel yasalarının akla sahip herhangi bir varlığın –söz gelişti insanın yetkin olmayan iradesiyle bağlantısını ifade eden bir formüldür.

Dolayısıyla bütün *buyruklar* ya *kategorik* ya da *hipotetik* (ön-kabullü) açıdan buyururlar. Söz konusu buyruklar, pratik açıdan muhtemel zorunlu bir davranışın bir başka şeye (veya insanın isteyebileceği muhtemel bir şeye) ulaşmak için kullanılan araçtır. Nitekim kategorik buyruk, sadece kendisi için, yani başka bir amacın aracı olmadan, ortaya konan davranışın nesnel zorunluluğu olarak devreye girer.

Her pratik yasa, herhangi bir muhtemel eylemi iyi ve akıl tarafından pratik olarak belirlenebilen bir özneyi zorunlu olarak tasavvur ettiği için, etkinliklerin belirleniminin bütün buyruklarının formülleri de, herhangi bir iyi iradenin ilkesine göre zorunlu hale gelmektedir. Eğer davranış bilmediğimiz herhangi bir şeye iyi gelirse, bu durumda buyruk *hipotetik* olur; yok eğer o iyilik olarak düşünülüyorsa, bu durumda o akılla uygunluk içindeki irade açısından, yani onun ilkesi olarak zorunlu ve dolayısıyla da *kategoriktir*.

Buyruk, benim üzerimden ortaya konan muhtemel davranışın iyi olup olmadığının belirtirken, iradeye ilişkin pratik kuralları da ortaya koymuş olmaktadır. Neticede o [irade] bir davranış, sadece o iyi olduğu için hemen ortaya koymamaktadır, çünkü bu kısmen öznenin her zaman neyin iyi olup olmadığını bilememesinden kaynaklanırken, kısmen de her ne kadar o bunu bilse de, yine de onun ilkelerinin [Maximen] pratik aklın nesnel ilkelerine aykırı olabilmesindendir.

Demek ki hipotetik buyruk sadece, bir davranışın *muhtemel* ve *gerçek* amaca

¹⁵⁸ Duyulara dayanan arzu yetisine temayül diyoruz ve bu her zaman bir *ihtiyacı* kanıtlamış olur. Ancak aklın ilkelerine bağımlı olan ve tesadüflerle belirlenmiş iradeye ise *çıkar* diyoruz. Dolayısıyla bu, sadece iradenin bağımlı olması durumunda ortaya çıkmaktadır ki bunun akla uygunluğu her zaman kendiliğinden söz konusu olmayabilir; tanrısal iradelerde herhangi bir çıkarın gözetilmesi söz konusu değildir. Ancak herhangi bir *çıkar*dan *kaynaklanmayan* insan iradesi de bir ön çıkardan hareket edebilir. Birincisi [ön çıkar] davranışla gözetilen *pratik* çıkardır, ikincisi ise etkinliğin nesnesinde gözetilen *patolojik* çıkardır. Birincisi iradenin, baştan itibaren aklın ilkelerine olan bağımlılığını gösterirken, ikincisiyse söz konusu ilkelerin temayülün amacına olan bağımlılığını; çünkü akıl sadece, temayülün ihtiyaçlarına nasıl yanıt verileceğinin pratik kuralları verir. Birinci durumda beni etkinlik ilgilendirirken, ikincisindeyse etkinliğin nesnesi (tabii ki bana uygun olduğu sürece). Birinci bölümde gördüğümüz gibi dikkatimizi, herhangi bir etkinlik esnasında, görev icabı nesneye yönelik amaca değil, fakat etkinliğin kendisine ve aklın (yasaların) ilkelerine vermek zorundayız.

uygunluğunu ifade etmektedir. Birinci durumda [olası] o sorunlu, ikincisindeyse belirlenimci pratik ilke olmaktadır. Kategorik buyruk herhangi bir amaçla ilişkilendirilmeyen, hatta herhangi bir başka amaç da gütmeyen bir davranışın kendisi açısından nesnel zorunluluğunu ilan ederken, çelişki içermeyen pratik ilke de geçerli olur.

İnsan bunu şöyle de düşünebilir: nasıl ki herhangi bir şey akıllı bir varlığın gücüyle mümkün olabiliyorsa, o zaman bunu herhangi bir iradenin olası bir amacı olarak da algılayabiliriz; bu nedenle de eylemin ilkeleri, tabii bunların zorunluk olarak tasavvur edilmesi kaydıyla ve herhangi bir muhtemel amacı hedeflemiş etkin olma açısından gerçek anlamda sonsuz sayı kadar çoktur. Her bilim dalının kendine göre, bizim açımızdan herhangi bir hedefin muhtemel olduğunu anlatma görevi ve buyrukları olan ve bunun nasıl gerçekleştirileceğini anlatan pratik bir alanı vardır. Doğrusu bunlar tamamen, yeteneklerin buyrukları olarak nitelendirilirler. Bahsedilen amacın akıllıca veya iyi olup olmadığı sorunu söz konusu değildir; burada söz konusu olan sadece onun gerçekleştirilebilmesi için neyin zorunlu olarak yapılp yapılamayacağıdır. Bir hekimin, hastasını bütünüyle iyileştirebilmesi için uyması gereken kurallarla, onu zehirleyerek öldürmeyi düşünen birinin eylemi, değer bakımından aynıdır, çünkü her ikisinin hedefi de güttükleri amacı tamamen yerine getirmektir. Gençlik yıllarında hangi hedefin bizi hangi yola sokacağını bilemediğimiz için, birçok ebeveyn çocuklarına birbirinden farklı çok sayıda şey öğrenme olanakları sağlamak ve onların bir amaç için kullanmaları gereken araçları beceriyle kullanmalarını sağlayacak yetenekler kazandırmaktadırlar; bunu da söz konusu hedeflerin gerçekten de çocuklarının ilerde isteyip istemeyeceğini bilmeden diye yaparlar, çünkü olur ya bir bakarsınız çocuğunuz da bunlardan herhangi birini arzulayabilir; işte bu kaygı öylesine büyüktür ki, genel anlamda çocukların, söz konusu amaçlarının değerini değerlendirebileceklerini ve belki de bu kararlarını düzeltmek isteyebilecekleri ihtimalini gözden kaçırmazlar.

Bütün akıllı varlıklarda (bağımlı varlıklar olarak buyrukların onlara uygun olması koşuluyla) öngörülen şey, onların herhangi bir hedefe öylesine kendiliğinden değil, fakat neredeyse doğal zorunluluklarla, en azından biz bunu böyle varsayalım, mutlu olmayı içeren hedeflere sahip olduklarıdır. Mutlu olmayı esas alan zorunlu pratik davranışlar, çelişki içermeyen buyruklardır. İnsan onu öylesine, bir bakıma zorunlu ve olası bir amaca yönelik olduğundan değil; fakat her insanda emin olunduğu ve *a priori* beklendiği, yani bunun insanın özü tarafından içerildiği için düşünür. Bu durumda en büyük mutluluk için gerekli olan araçların tercihinin yönelik yeteneği de kelimenin dar anlamında *zekâ*¹⁵⁹ olarak

¹⁵⁹ Buradaki *zekâ* terimi iki anlamda kullanılmaktadır: birincisinde dünya bilgeliği anlamında, ikincisinde şahsi akıllık olarak. Birincisinde, bir insanın bir başka insan üzerinde etkili olarak onu bir açıdan kullanma yeteneğidir. İkincisinde, bütün bu hedefleri tek bir şahsın daimi yararı için birleştirme bilincidir. Sonuncusunda, birincinin değerinin son tahlilde ikinciye indirgenmesidir. Ve

ifade edebiliriz. O halde buyruk, sadece kendi çıkarına yönelik araçların seçimine yönelikse, o zaman akıllı olmanın şiarı hâlâ hipotetiktir; dolayısıyla eylem de olması gerektiği gibi değil, fakat belli bir amacın gerçekleşmesine yönelik bir araç olarak öngörülmektedir.

Son olarak bir buyruk vardır ki, belirli bir davranışla ulaşılabilecek başka herhangi bir amacı koşul olarak temele koymadan, bu davranışı doğrudan doğruya buyurur. Bu buyruk kesindir. Eylemin içeriğiyle ve ondan çıkacak sonuçla ilgili değil, biçimiyle ve onu ortaya çıkaran ilkeyle ilgilidir ve ortaya çıkan sonuç ne olursa olsun bu eylemde özce iyi olan niyettir. Bu buyruğa yaşam tarzı buyruğu denebilir.

Şimdi şu soru ortaya atılmış olmaktadır: bütün bu buyruklar nasıl olanaklıdır? Bu sorunun bilmek istediği, buyruğun buyurduğu eylemin gerçekleştirilmesinin nasıl düşünüleceği değil, sırf, buyruğun yapılacak olanla dile getirdiği iradeyi zorlamanın nasıl düşünülebileceğidir.

Genel olarak hipotetik bir buyruğu düşündüğümde, onun neyi içereceğini, ta ki bana koşulu verilene kadar, önceden bilmediğim gerçeğidir. *Kategorik* bir buyruk düşündüğümde ise, onun neyi içerdiğini hemen biliyor olduğum gerçeği. Çünkü buyruk, yasadan başka sadece zorunlu ilkeyi [Maxime]¹⁶⁰ içerir; uyumlu olması gerektiği yasa ise, sınırlayıcı herhangi bir koşul içermez; dolayısıyla, eylemin ilkeleriyle uyuşması beklenen bir yasanın genelliğinden başka herhangi bir şey arta kalmaz; söz konusu uyuşmayı ise sadece buyruk bir zorunluluk olarak öne sürer.

Öyleyse kategorik buyruk hem tek bir tanedir ve hem de şudur: *Öyle bir davranış sergile ki aynı zamanda iradenin ilkeleri de her an genel bir yasa haline gelebilsin.*

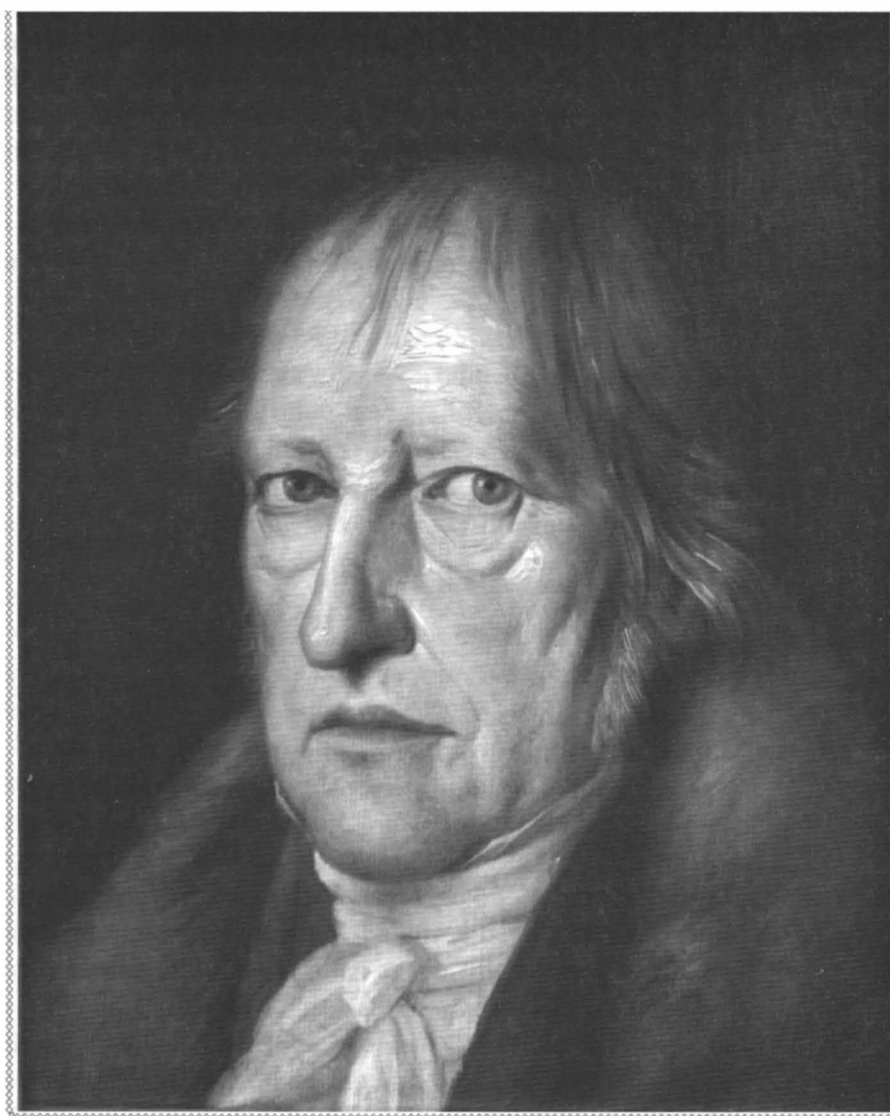
Şimdi bütün ödev buyrukları, kendi ilkelerinden türetilircesine, bu tek buyruktan türetililebilirse; ödev denen şeyin büsbütün boş bir kavram olup olmadığını belirsiz bıraksak da, hiç olmazsa bununla neyi düşündüğümüzü ve bu kavramın ne demek istediğini gösterebiliriz.

Şimdi eğer bazı buyruklardan görevin bütün buyrukları, yani bunlar onların ilkelerinden çıkarsanabilselerdi, bu durumda, her ne kadar bunu sonuca götürmeden bırakmak istemiyor olsak da, yine de görev olarak ifade edilen şeyin içi boş bir kelime olup olmadığını, en azından bu kelimenin ne anlama gelebileceğini ve ne söylemek istediğini göstermek isterdik. Etkilerde bulunan yasaların genelliğinin, genel mantıkla (biçimsel olarak) doğanın şeylerin varlığı olarak

her kim ki birinci sıktaki gibi akıllıdır, fakat ikinci sıktaki gibi değil, onun hakkında rahatlıkla şöyle denebilir: o feleğin çemberinden geçmiş bir pişkindir ama genel anlamda akılsızdır.

¹⁶⁰ *Maxime*, davranış göstermeyi sağlayan öznel ilkedir ve zorunlu olarak nesnel ilkedir, yani pratik yasadaki ayrıştırılabilmelidir. Söz konusu ilke, nesnenin koşullarına (çoğunlukla bilgisizlik veya onun temayülleridir) uygun aklı belirleyen pratik kurallar içerirler ki bu aynı zamanda öznenin kendi davranışına kılavuz aldığı anayasadır; ancak yasa nesnel ilkedir ve her akıllı varlık için geçerlidir ve eylemlerin kılavuz olması gereken temel yasa da bir bakıma bir buyruktur.

adlandırdığı şeyi belirlediği için, tabii ki genel yasalarca belirlenmiş olması kaydıyla, görevin genel buyruğu da şöyle ifade olunabilir: *Davranışlarını öyle bir ilke belirlesin ki o aynı zamanda senin etkinliğininle genel doğa yasası haline de gelebilsin.*

G.W. FRIEDRICH HEGEL

(1770-1831)

“Kendini üretmek, kendini kendi nesnesi haline getirmek, *Tinin* kendi hakkında bilgiye sahip olmasıdır. Bu yolla *Tin* kendisi için olur. Doğal şeyler kendileri için değildir. Bu nedenle de özgürlükleri yoktur. *Tin* kendisi için olan bilgisine göre kendini üretir; gerçek kılar. Aynı anda kendine ilişkin bilgisinin gerçekleşmesini sağlar. Her şey *Tinin* kendine dair bilincine bağlıdır. Eğer *Tin*, kendinin özgür olduğunu biliyorsa ki bu onun bilmemesinden çok farklıdır. Çünkü bilmiyorsa köledir, kölelikten memnun demektir; demek ki bunun kendine yakışmadığını bilmemektedir. Her ne kadar kendinde ve kendisi için daima özgürse de en önce özgürlüğünü duyması *Tini* özgür kılar.”

Hegel

Diyalektiğin Üstadı

Ölümünün üzerinden 200 yıl geçmesine rağmen diyalektik yöntemin ve çelişkiler öğretisinin üstadı Friedrich Hegel'e olan ilgi (kimi zaman durağanlaşmakla birlikte) kopmadan devam ediyor.

Neden? Çünkü sanıldığı gibi Hegel, sadece felsefe alanında değil; aynı zamanda birikimiyle siyaset, hukuk, devlet, toplumbilim, ilâhiyat, kültür, sanat ve estetik alanında da bir başvuru kaynağıdır. Felsefe dünyasında çok az insan onun kadar, arkasında muazzam bir birikim bırakarak göçüp gitmiştir.

Felsefede Hegel'e olan ilginin en önemli nedenlerinden biri, onun uygarlık tarihinin her alanına ilişkin bütünlüklü ve sistemli bir öğreti (görüşlerine katılabiliriz veya katılmayabiliriz) sunmasıdır. Hegel, nesneler ve görüngüler dünyasının (buna tarihsel gelişmenin her alanını katmak gerekir), derinden gelen ve birbirleriyle kopmaz bağlarla iç içe geçmiş olduklarını düşünerek bu ilişkileri ortak bir nedensellikte, yani “*Weltgeist*” olarak nitelendirdiği Kutsal *Tin*'in (yüce varlığın) tarih içindeki yolculuğuyla açıklamıştır.

Ölümünden sonra takipçileri, sol (Genç Hegelciler) ve sağ Hegelciler olarak ikiye ayrılırken Feuerbach ve Marx, onun felsefesini devrimci anlamda yorumlayarak toplumsal eleştirinin etkin bir silahına dönüştürmüşlerdir. Sağ Hegelcilerse onu, tutuculuğun ve özellikle de Prusya devletinin resmi felsefesi haline getirerek bayrak edinmişlerdir. Sonraki yıllarda bir ara akım olan varoluşçuluk da her fırsatta Hegel'e başvuracaktır.

1818 yılında doğan Marx'ın Hegel'in Berlin'deki derslerine yetişmesi mümkün değildi, ancak o sonradan Hegel'in öğrencisi Profesör Eduard Gans'ın derslerini dinleyerek diyalektik yöntemin önemini görmüştür. Marx diyalektiği, toplumsal ve tarihsel süreçler gibi sermaye birikiminin yoğunlaşmasının anlaşılmasında da vazgeçilmez bir yöntem olduğunu kavrayacaktır.

1770 yılında Stuttgart'ta yüksek derecede bir memur ailesinin çocuğu olarak dünyaya gelen Hegel, liseyi *hümanizm* alanında uzmanlaşmış Eberhard-Ludwig Gymnasium'da bitirmiş; sonra da Almanya'nın en köklü üniversitesi olan Tübingen Üniversitesi'nde felsefe ve felsefe tarihi okumuştur. Henüz lise döneminde Hegel, antikçağ edebiyatına merak salmakla kalmayacak, özellikle tarih ve eski diller alanında yoğunlaşacaktır. Bu ona birçok alanda önemli bir birikim kazandıracaktır. Bilindiği gibi antikçağ *tragedyaları*, diyalektik öğretinin izlenebildiği en önemli eserlerdir ki Hegel bundan oldukça yararlanmıştır.

Schopenhauer ve Hölderlin'le Dostluğun Bakıyesi

Hegel'in üniversite dönemindeki en büyük şansı, sonradan kendisi gibi Almanya'nın ünlü filozoflarından biri olan Schopenhauer'in ve yine aynı şekilde sonradan Almanya'nın seçkin edebiyatçılarından biri olan Hölderlin'in oda kadaşı olmasıdır. Hegel birkaç yıl birlikte yaşadığı bu iki düşünürden birçok şey öğrenecek, onların yönlendirmesiyle hem felsefe hem de edebiyat alanında yoğunlaşarak muazzam bir düşünsel birikim edinecektir.

Hegel; Thukydides, Machiavelli, Grotius, Hobbes, Montesquieu, Leibniz, Locke, Rousseau, Spinoza, Hume ve Kant gibi filozof ve düşünürlerden yararlandığı gibi sonradan ekonomi politığın klasikleri Quesnay ve Adam Smith'in başyapıtlarını da özümseyerek muazzam bir entelektüel birikim kazanmıştır.

İlk başlarda tarihte insan etkinliği ve özellikle de insan iradesinin rolüne aşırı önem veren Schopenhauer'in izinden giden Hegel, sonradan kendi öğretisini geliştirerek bağımsız bir yol izleyecektir. İlişkileri kısmen gevşese de Schopenhauer onun hem fikri gelişmesinde, hem de özel hayatındaki sıkıntıları (özellikle de mali sıkıntılar) atlatmasında her zaman yardım edecektir.

İlk dönemlerde geçimini sağlamakta zorlanan Hegel, sonradan 1801 yılından başlamak üzere 1807 yılına kadar Jena Üniversitesi'nde önce doçent sonra profesör olarak dersler verecektir. Bu süreçte Hegel, özellikle Adam Smith'in başyapıtı *Ulusların Zenginliği*'ni keşfedecek, emeğin insan hayatında ve uygarlığın gelişi-

mindeki tarihsel rolünü kavrayacak ve bunu öğretisine yetkin bir şekilde yansıta-
caktır.¹⁶¹

1806 yılından itibaren onu nesnel idealist öğretisini inşa ettiğini görüyoruz. Bu süreçte öğretisinin temel ilkelerini ve bilimsel yöntemini açıkladığı *Tinin Görün-gübilimi*'ni yayımlayacaktır. Bu eser Hegel'in diyalektik yöntemini ortaya koyduğu başlıca temel eserdir.

Ardından Nürnberg Üniversitesi'ne geçerek (1808-1816) sonradan "Nürnberg Yazıları" olarak anılacak olan iki önemli eser daha yayımlayacaktır: *Felsefi Pro-pedeutik* ve *Mantığın Bilimi*. 1817 yılından itibaren Heidelberg Üniversitesi'ne atanan Hegel, orada *Ansiklopedi ve Felsefi Bilimler* adlı eserlerini yayımlayacaktır. Prusya hükümetinin ısrarıyla Berlin Üniversitesi'ne transfer olan Hegel, hayatının sonuna kadar orada kalacak ve öğretisini, kısmen muhafazakâr izler de bırakarak orada tamamlayacaktır. Hegel'in Berlin'e transferi hem onun Avrupa çapında ta-nınmasını sağlayacak hem de ona "Prusya Devletinin Resmi Filozofu" yakıştı-rmasını kazandıracaktır. *Hukuk Felsefesinin Temel Prensipleri* adlı önemli çalışması, Berlin döneminde yayımlanacaktır.

Ne yazık ki Hegel, nedeni tam saptanamayan bir hastalık sonucunda, en ve-rimli olacağı erken bir zamanda, yaşama veda etmiştir. Belli başlı ders notlarının yanı sıra henüz yayımlanacak aşamaya gelmemiş estetik ve sanat üzerine olan yazı ve taslak metinleri, sonradan öğrencileri tarafından yayımlanacaktır.

Hegel Felsefesi Hangi Koşullarda Oluştu?

Felsefe tarihini, maddenin ve insan varlığının bilince çıkarılmasının süreci ola-rak kavrarsak, 18. yüzyıl felsefesinin temel uğraş alanının (Kant'la başlayan ve doruğunu Hegel'in tarih felsefesinin oluşturduğu idealist Alman felsefesi) insan bilincinin ve toplumsal pratiğinin oluşumuna yönelik olduğunu görebiliriz. Bi-limdeki gelişmeler, sanayileşmeyle birlikte hareketlenen ve hızlanan üretim süreci, mekanik hareket dışındaki başka hareket tarzlarının (elektriğin bulunması, kimya bilimi gibi karmaşık hareketlerin varlığı) izlerini hem siyaset hem de felsefe ala-nında saptayabiliyoruz.

O güne kadar bilim kendini basit bir etki-tepki işlemiyle sınırlıyordu. Meka-nik bilimin ilkeleri, bilimde zirve kabul ediliyordu, ancak bu maddenin (toplum ve insan) ve hareketin (süreçler) doğasını açıklamaya yetmiyordu. Fakat şimdi ha-reketin daha karmaşık, daha organik ve daha iç içe geçmiş olduğu keşfediliyordu.

Bilim ve teknolojik alandaki yeni icat ve buluşlar, hem üretim sürecini hareket-lendirmiş hem de siyaset dünyasını devrimci gelişmelerle karşı karşıya bırakmıştı. Bu sürecin felsefedeki karşılığı ise özne-nesne ilişkisine bakışın yeniden tanımlanmasıydı. Felsefeyi yeni bir bakış açısıyla devrimciyleştiren Kant'ın bilgi kuramı ve sonra buna eklenen Hegel'in diyalektik yöntemi (Hegel bunu özgün bir tarih

¹⁶¹ 1930'lu yılların başında *Jena Ders Notları* yayımlanan Hegel'in Jena döneminde ekonomi poli-tiğin banyapıtlarını incelediği ve bunlardan önemli oranda etkilendiği ortaya çıkmıştır. Bkz. Bauer-mann, Wolf, "Einige Bemerkungen zum Verhaeltnis Adam Smith-Hegel-Marx", *200 Jahre Adam Smith*, s. 139.

felsefesine dönüştürmüştü) olgulara bir başka açıdan, süreçler içinde bakmayı olanaklı kılıyordu.

Hegel felsefesini belirleyen koşullar kısaca şunlardı: Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi ile Büyük Fransız Devriminin İnsan Hakları Beyannamesi'nde ifade-sini bulan yeni düşünceler; organik hareketin bir yansıması olan kimya biliminin geliştirilmesi; dokumacılık alanında yeni makinelerin keşfiyle en az beş kat artan üretim faaliyeti; nüfusun kentlerde yoğunlaşması; kömürün ve demirin işlenerek odundan sonra yeni bir enerji kaynağının ortaya çıkması; demirin işlenerek (büyük gemi ve yapıların inşasını mümkün kılan) inşaat ve gemicilikte kullanılması; ticaretin devasa boyutta gelişmesi; halklar arası ilişki ve iletişimle birlikte düşünce alışverişinin hızlanması; önemli üniversite kentlerinde bilimin özerkleşerek göreceli olarak toplumsallaşması; yeni bilim topluluklarının ve akademilerin kurulması; amatör bilim faaliyetinin artması; amatör kâşif ve teknisyenlerin sayısındaki patlama. Kısacası siyaset, bilim ve sanayileşme alanında görülen tarihsel atılımın felsefi alandaki etkisinin kendini ifade etmesi kaçınılmazdı.¹⁶²

Hegel çok şanslıydı. Çocukluğu ve gençlik yılları, 1789 Fransız Devrimi'nin Avrupa'da yarattığı devrimci iklimde geçmişti. Sonradan mektuplarından da görüleceği gibi Hegel ve onun kuşağı, devrimci Fransa'ya büyük bir sempati duymakla kalmıyordu, eylemelere de katılıyor ve bu sempatilerini her fırsatta açığa da vuruyorlardı. O dönemde Avrupa'nın bütün aydınlarının devrimci olduğu söy-lense doğru olurdu. Fakat devrimin radikalleşmesi, başta Fransız aydınları olmak üzere birçok burjuva aydınını ve akademisyenini ürkütmüştü ki Hegel de bunlardan biridir. Nitekim bir süre sonra da birçok aydın gibi o da devrimin daha ılımlı bir kanadı olan Girondistleri desteklemeye başlamıştı.

Tıpa tıp aynısı olmasa da Fransız Devrimi'nin etkisi Almanya'da da görülebi-liyordu. Almanya o dönemde yüzlerce özerk beyliğe ve devletçiğe bölünmüştü ki Prusya devleti bunların en büyüğüydü. Toplumsal koşullar her açıdan, eğer Almanya gelişmek ve büyümek istiyorsa, birleşmeyi dayatıyordu. Alman halkının en büyük arzusu yüzlerce devletçiğe bölünmüş Almanya'nın birleşmesiydi. Fransız Devriminin etkisiyle güçlenmiş olan Alman Jakoben akımlar, bazı gelişmiş kent yönetimlerinde söz sahibi de olmuşlardı.

Devrimci Fransız ordusunun, Avrupa gericiliğinin ablukasını yarmakla kalma-yarak birçok Avrupa ülkesini de işgal etmesi, Fransız devriminin *Code Civil*'inin birçok ülkede hayata geçmesini sağlamıştır. Böylece medeni yasalar bütün Avru-pa'da gelişme olanağı bulmuştu. Birçok filozof gibi Hegel de Almanya'nın geliş-mesinin önündeki engelleri, felsefi ilkelerle aşmayı deniyordu.

Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi*'nde dile getirdiği dine güvensizlik sorununa Kant, dinin artık akıl zemininde hareket etmesi, bilim ve düşün dünyasının gelişmesine engel olmaması gerektiği görüşüyle yanıt vermişti. Bu sorun Hegel'i de meşgul etmekteydi, çünkü Almanya Rusya'dan sonra Avrupa'nın en tutucu ülke-lerinden biriydi. Kant din ile yasaların, din ile ahlak ilkelerini aklın dışındaki bir

¹⁶² J.D. Bernal, *Tarihte Bilim 1*, çev. Tonguç Ok, Evrensel Basım, İstanbul: 2008, s. 452 vd.

zeminde değil, akıl zemininde, ama pratik yarar ilkesi temelinde yeniden kurmayı önermekteydi. Kant bunu şöyle ifade etmişti:

Bütün yasal biçimler, öylesine doğrudan tanrısal ama ahlaksal dünyevi yönetim zemininde birleştirilmelidir ki her yurttaş bunları yüce tanrısal varlığa hizmet eden emsaller olarak düşünsün.¹⁶³

Hegel bunu bakış açısını, “Din ve yasalar öylesine belirlenmelidir ki yurttaşların özgürlüğü kısıtlanmasın” diyerek tamamlamıştır.

Hegel Öğretisinin Esasları

Hegel felsefesi, hem 18. yüzyılda Kant’la başlayan idealist Alman felsefesinin zirvesini oluşturur hem de onu 19. yüzyılın başlarında sonuca ulaştırarak tamamlar. Hegel felsefesi, “o güne kadar karşılaşılmış felsefi öğretiler içinde bir benzeri bulunmayan, devasa bir alanı kapsayan ve içinde muazzam düşünsel bir hazine barındıran” bir yapıya sahipti. Nitekim *Tinin Görüngübilimi* göz önüne alındığında, “bugün bile içerdığı düşünsel potansiyel açısından insanı hayrete düşürmektedir”. Hegel’in öğrencilerinden olan Engels şöyle der:

İnsan, *Tinin Görüngübilimi*’ni düşüncenin embriyolojisi ve paleontolojisi olarak düşünebilir. Bunu insan bilincinin tarih içindeki farklı basamaklarının gelişimi, basamakların yeniden yaratımının kısa tarihi olarak da görebiliriz. Mantık, Doğa Felsefesi, Düşüncenin Felsefesi ve bunun tarihsel gelişim içindeki aşamalarının, yani tarih felsefesi, hukuk felsefesi, din felsefesi, felsefe tarihi, estetik vs. yeniden ifadesi olarak görülebilir. Hegel bütün bu düşünsel alanları kendi tarihsel süreçleri içinde izledikleri hattı ortaya çıkararak kanıtlamaktadır; o sadece muazzam bir deha değil aynı zamanda ansiklopedik bilgiye sahip olmasıyla da öne çıkan bir düşün adamıydı; dolayısıyla o her alanda çığır açıcı bir rol oynamıştır.¹⁶⁴

Hegel ve Kant

Birçok konuda Kant’tan esinlenmiş olmakla birlikte Hegel, Kant’ın bilgi kuramının en önemli unsuru olan “kendi halinde şey” kavramını eleştiriye tabi tutmuştu. Kant’a göre nesneler dünyası sonuçta kavranamayan “kendi halinde şeylerdir” ve onların kavrandığını düşündürten kavramlar “içi boş soyutlamalardır.” Hegel tam da buna itiraz eder ve söz konusu kavramların sanıldığı gibi “içi boş soyutlamalar” olmadığını belirtir. Hegel’e göre insanın zihinsel birikimi, basitten karmaşığa doğru derinleşerek gelişirken bilinmeyen de adım adım keşfedilir. Kant’ın iddia ettiği gibi nesnelerin özleriyle görüntüleri arasında aşılabilen bir sınır ve bariyer yoktur, aksine bunlar diyalektik yöntemle aşılabilen bir bütünlük oluştu-

¹⁶³ Otfried Höffe, *Klassiker der Philosophie*, Band II, s. 65.

¹⁶⁴ Engels, *Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, akt. *Geschichte der Philosophie*, Band 2, s. 66/67.

rurlar. Ona göre Kant'ın en büyük yanılması bunları birbirinden kopararak karşı karşıya koymasındır.

Hegel'in büyük avantajı, Kant'ın ondan önce hem bilgi kuramında hem de kısmen diyalektik yöntemi kullanmada önemli adımlar atması ve bir yönüyle felsefeye devrimci bir bakış açısı kazandırmasıdır.

Hegel'e göre Kant'ın mantıklı kategorileri içi boş genel kavramlar değil, somut varlıklar üzerinden gerçekleşen ve muhtevası olan olgulardır. Buradan hareketle de o, bilginin bir sır olmadığını, fakat bütün gerçekliğine düşünce üzerinden ulaşılabileceğidir.

***Weltgeist* ya da *Tinin* Tarihsel Yolculuğu**

Hegel öğretisinin üç temel unsuru vardır: *Mantık*, *Doğa* ve *Tin Felsefesi*. Hegel'e göre *Weltgeist* (Tin), henüz doğa oluşmadan *Mutlak İdea* olarak mevcuttu. Fakat *Tin*'in *Mutlak İdeaya* dönüşebilmesi için, yani kendine yansiyabilmesi ve kendi bilincine erişebilmesi için tarih içinde yolculuk yapması, yani bir bakıma doğada somut olgular üzerinden kendini gerçekleştirmesi gerekir. Nasıl ki insan keşfettiği her nesneyi ve olguyu araçsallaştırıyorsa, *Tin* de doğayı öyle araçsallaştırmaktadır. *Tin* bir bakıma nesnede, varlık ve olguda kendisini yansıtarak kendine yeniden döner ve kendi bilincine erişerek *Mutlak İdea* olmaktadır.

Tinin Felsefesi'nde Hegel, anlaşılacağı gibi toplumsal yaşamın sorunlarına eğilir. Bu aşamada öğretisini, psikoloji, fenomenoloji, antropoloji, hukuk ve devlet felsefesi, estetik, din felsefesi vb. alanlarda inşa eder. Hegel'e göre her sorununun çözümü kendi içindedir. Her çelişki, bir bütün oluşturan iki zıt kutbun birbiriyle mücadelesi temelinde çözülür. Çelişkinin tarafları sanıldığı gibi birbirilerini yok etmezler, birbiri içinde eriyerek ve bir taraf baskın hale gelerek (birbirini aşarak), meydana getirdikleri çelişmeyi daha üst bir aşamada devam ettirirler. Bir bakıma çelişkinin her iki tarafı da dönüşüme uğrayarak bir üst aşamada varlıklarını devam ettirirler. Ancak yeni varlıkta devam eden "taraflar", "eski taraf" olmaktan da çıkmışlardır. Hegel bunu "aşma" (*aufheben*) terimiyle ifade etmektedir. Bunu da söz konusu terimi üç manada kullanarak yapar: *bir şeyi ortadan kaldırmak*, *o şeyi içermek* ve *yine o şeyi el üstünde tutmak*. Buradan da görüleceği gibi Hegel'e göre hiçbir çelişki bütünüyle, yani mutlak bir anlamda çözüme ulaştırılamaz. Çünkü mutlak çözümle birlikte *Mutlak İdea* gerçekleşir ve böylece *Tinin* tarih içindeki yolculuğu da sona erer. Bir bakıma doğa ve yaşam da son bulur. Hegel çelişkileri bütünüyle çözüme ulaştırmaz ancak kısmi çözümlerle *Tinin* tarih içinde yolculuk etmesini sağlar; bunu da çelişkiyi bir üst aşamada devam ettirerek yapar.

Anlaşılacağı gibi çelişki, her aşamada daha da keskinleşerek (süzülerek ve en ince ayrıntıların öne çıkmasıyla) devam etmiş olur. Bu süreç bir yönüyle spiral gibi yükselen bir piramidi andırır. Ya da kendini durmaksızın yeni magma kütesiyle yenileyen yer kabuğu gibi.

Hegel'in *Tin*'i, aslında zihinlerde oluşturulan soyut kavramlardan başka bir şey değildir. Doğa ve toplum, tıpkı Platon da olduğu gibi Hegel'de de düşünce-

nin, yani zihinlerdeki kavramların birer yansımasıdır. Hegel söz konusu kavramları, doğa ve toplumsal yaşamın zihinlerdeki bir yansıması değil, fakat doğa ve toplumsal yaşamı kavramların bir yansıması olarak görür. Marx'ın dediği gibi "gerçeklik Hegel'de baş aşağı" durmaktadır. Böylece düşünce ve teori insan etkinliğinin dışında ve üstünde yer alan, bir bakıma insanüstü, Tanrısal ve ulaşılamaz bir mevkie sahip olur. Bu idealist bakış açısı Platon'a aittir fakat bunu, Hegel'deki kadar olmasa da önemli oranda Kant'ta da görüyoruz. Hegel'in Platon'dan en önemli farkı, her ne kadar o da kavramları doğaüstü bir olgu olarak görse de, onları doğaya ve somut toplumsal yaşama uygulayarak bir bakıma işin içine doğa ve toplumsal yaşamın somut olgularını da katmasıdır. Böylece her kavram bir şekilde yeniden doğayla, somut yaşamla bir bağ kurmakta ve tanrısal olan, kısmi açıdan dünyevileşerek doğallaşmaktadır.

Hegel'in öğretisine göre kavramlar, bir üst aşamaya geçerken üç temel aşamadan geçerler. Birinci aşamada o varlık (nesne) olur; ikinci aşamada özün keşfine dönüşür ve en sonunda da kavram halini alır. Burada tarif edilen aşama kavramın oluşma, kendi özüne kavuşma aşamalarıdır. Ancak bütün idealist kabuğuna rağmen Hegel felsefesi, bu haliyle muazzam bir materyalist öz de taşır.

Gerçek anlamda insan da bilgiye üç aşamada ulaşır. Birinci aşamada özne, doğanın bir parçası olan nesnenin varlığıyla temasa geçer (birinci aşama) ve onu dönüşüme uğratarak (ikinci aşama) özüne vakıf (üçüncü aşamada kavramlaşır) olur. Bir şeyin özüne vakıf olunduğu anda düşüncede, bilgide yeni bir kavrayış ortaya çıkar ki buna da kavram diyoruz.

Hegel, felsefenin temel sorunlarına, nesnel idealist bir bakış açısıyla yanıtlar arar. Ona göre doğa ve toplumdaki fenomenlerin temelinde *Tin* (Weltgeist) bulunmaktadır; bu açıdan o ebedi ve mutlak; doğa ve toplum ise talidir ve ondan çıkarsanır. Hegel bunu "Tanrısal Bilinç" olarak da ifade eder.

Sırasıyla Kant, Schelling ve Fichte'den hareket eden Hegel, onların henüz bütün yönleriyle kullanamadıkları diyalektik yöntemi en gelişmiş haliyle kullanarak sadece felsefeye değil, aynı zamanda bilim ve siyaset teorisine de tarihsel bir derinlik kazandırmıştır.¹⁶⁵

Hegel felsefesinin en önemli yönü, onun bütün bir doğayı ve düşünce dünyasını, tarihsel ve bütünlüklü bir süreç, aynı kökene sahip bir hareket, değişim ve dönüşüm olarak ele almasıdır. Buradan hareketle Hegel, bütün doğa ve uygarlık tarihini, temelde birbiriyle bağlantılı, birbirini derinden etkileyen ve belirleyen ortak bir hareket olarak değerlendirmiş ve böylece uygarlık tarihinin birbirinden farklı gibi gözüken alanlarını birleştirerek (Leibniz'in *monad*larını hatırlayalım!) hepsine birden tarihsel bir anlam yüklemiştir. Böylece insanlık tarihi, birbiriyle ilişkisi olmayan, karmaşık olaylar ve olgular silsilesi olarak değil; fakat kökeninde aynı çelişkiden kaynaklanan, ortak nedensellik, yasa ve tarihsel zorunluluklarca belirlenen olgu olarak değerlendirilmiştir. Böylece rastlantılarla ortaya çıktığı düşünülen birçok gelişme, bir sistem çerçevesinde değerlendirilerek çözümlene-

¹⁶⁵ *Geschichte der Philosophie*, Band 2, s. 67.

bilmektedir. Hegel'e göre gerçekliğin gelişimi, zorunluluklar temelinde olgunlaşmaktadır. Olgulara böyle bakınca her gerçeklik de "öyle değil de böyle" bir görünüme kazanmaktadır.

Hegel'de Devrimin Teorisi

Hegel'e göre *Tin* (Weltgeist), zaman içinde yolculuk yapabilmek, yani varlık olabilmek, "aklı temsil eden genel olanın" kendini somut olanda gerçekleştirebilmesi için, mevcut olanı yıkmak zorundadır. Çünkü her kendini gerçekleştirme eylemi aynı zamanda eskinin yıkılması demektir. Bunu da aklı temsil eden *kısmilik* üzerinden yapar. Böylece hem genel olan zaman içinde gerçekleşmiş olur hem de mevcut olan yerini aklı temsil eden gelecekteki "kısmiliğe" terk eder. Kısmi olanın kısmiliği, aynı zamanda dolaylı olarak devrim hakkının da ontolojik gerekçesidir.

Genelliğin, kısmi (mevcut) olana karşı varlık hakkı, zor unsurunu da içeren bu gerekçeye dayandırılır ki bu da yeni bir belirlenimin gerçekleşmesi demektir.¹⁶⁶ Yenilenmiş bilgi ve devrimci düşünce, bir bakıma mevcut olanın yadsınmasından başka bir şey değildir; demek ki henüz gerçekleşmemiş olan, eşikte bekleyen muhtemel olandır.

Hegel'e göre bu akla uygundur. Bunu da, "Akla uygun olan gerçektir, gerçek olan da akılcıdır"¹⁶⁷ diyerek ifade etmiştir. Bu saptamada hem mevcut olanın yıkılmasının zorunluluğu, çünkü akla dayanmayan yıkılmalıdır hem de mevcut olanın (gerçek olan akılcıdır) korunmasının zorunluluğu vardır.¹⁶⁸

Dolayısıyla Hegel'in söz konusu ilkesi kendi içinde bir çelişki taşır ve bu da diyalektik yöntemle uyumludur. Hegel'e göre zaman, tarih içinde var olabilmek için karşıtlığı ve çatışmayı durmaksızın içine çeker. Zaman içinde var olmak bir bakıma karşıtlığı ve çeşitliliği içermek ve sonsuzluk arzusundan vazgeçmek demektir.¹⁶⁹ Kısacası Hegel, yukarıda da vurguladığı gibi birçok düşün insanının yeni hazineler keşfedebileceği bir maden ocağı gibidir.

Olguların temelde, derinde birbiriyle olan bağlantısından dolayı Hegel, mevcut ve gerçek olanla ideal ve akıllı olanın sürekli bir çatışma içinde olduğunu düşünür. Tabii ki Hegel bunu esas olarak kavramlar üzerinden düşünür. Akla uymayan, zaafı olan ve mükemmele ulaşmak isteyen mevcut toplumsal koşullar, günü ve saati geldiğinde yıkımla karşı karşıya kalır ve yerini, gelecekteki mükemmele (tabii ki göreceli mükemmele) bırakır. Bunu İbn Haldun dört yüz yıl önce, "Yıkım saati gelmiş uygarlıkların yıkılmasını hiçbir güç engelleyemez" diye ifade etmiştir.

Hegel'in Tarih Felsefesi ve Zaman

Hegel'e göre zaman, amacı insanı anlamak olan antropolojinin temel kavramıdır. Evrende zaman kavramı yoktur veya onun insani zaman kavramıyla ilişkisi yoktur. Felsefenin zaman kavramını konu edinmesi, insanın tarihsel serüvenini,

¹⁶⁶ Holz, *Devrimin Cebiri 1*, s. 137.

¹⁶⁷ Hegel, *GW*, Band 7, s. 24.

¹⁶⁸ Tabii ki bu ifade hem devrimin hem de muhafazakârlığın kanıtı olarak kullanılabilir.

¹⁶⁹ H.H. Holz, *Devrimin Cebiri 1*, s. 71.

felsefenin konusu haline getirmesi demektir. Bir bakıma insanı anlamak, onun zamanını (tarih) anlamak ve kavramak demektir. Bu ise ancak tarihi bütünlüklü olarak, yani başlangıcından sonuna kadar bir amaç ve hedef uğruna gerçekleştirdiğini düşünmek ve görmekle mümkündür.

Hegel öncesi filozofların hiçbiri tarihsel süreci ve tarihin felsefeyle ilişkisini bu ekseninde ve bu açıklıkta düşünmemiş ve ifade etmemişti. Hegel ilk kez uygarlık tarihini *Tin*'in (Weltgeist) kendini somut tarihsel uğraklarda gerçekleştirme tarihi olarak ifade etmiştir.¹⁷⁰ Bu sayede sadece felsefeye devrimci bir bakış açısı kazandırmamış aynı zamanda siyaset teorisinde de (insanı kavramak demek toplumları kavramak demektir) yeni bir dönemin başlatıcısı olmuştur. Bu düşünce bir bakıma Marx'ın sonradan *Komünist Manifesto*'da ifade ettiği, "İnsanlık tarihi, sınıf mücadelesi tarihidir!" saptamasının da felsefi-düşünsel (devrimler tarihi) kökenidir.¹⁷¹

Hegel Felsefesinin Sınırlılıkları

Her ne kadar Hegel'in öğretisi, muazzam devrimci bir potansiyel taşıyor olsa da o yaşamının sonlarına doğru, yani Prusya devletinin "resmi filozofu" unvanına "kavuştuktan" sonra siyasi açıdan tutuculaşmış ve Prusya devletini aklın timsali ilan ederek kendi diyalektik yöntemiyle çelişmiştir. Kuşkusuz Hegel, ileri sürdüğü görüşlerini somut hayata uygularken, *Tin*'i (Weltgeist) de tarih içinde gerçekleştirmiş olarak görmek istiyordu. Almanya'nın en önemli siyasi sorunu, devletçiklere bölünmüşlükten kurtulmaktı. *Tin* de doğanın parçalı halinden geçerek, yani zorunluluklar dünyasını kat ederek *Mutlak İdeaya* ulaşmak istemiyor muydu, işte Hegel'e göre Prusya devleti Almanya'yı birleştirme misyonuna sahipti ve dolayısıyla *Mutlak Tin*'in temsilcisiydi.

Hegel'e göre kurumlar ve özellikle de devletin taşıdığı rasyonellik, bir kez kurumlaştıktan sonra henüz kurumlaşmamış olan aklın karşısına bir engel olarak dikilirdi. Bu bakış açısı kendi devrimci potansiyele de işaret eder; Hegel tarihte art arda durmaksızın gelen kurumlaşma biçimlerinde daha akılcı olana doğru bir süreç saptar. Fakat Hegel kendi sistemiyle çelişircesine bu sürecin Prusya devletinin temsil ettiği modern devletin inşasıyla (bütünleşmiş Almanya) sona erdiğini düşünmüştü.

Bu çelişkinin bilincinde olan Hegel, zekice kendi felsefesini, felsefi bilincin son uğrağı, yani bir bakıma tarihin sonu ilan etmişti. Ona göre akıl, yani "*ratio*" Hegel'in şahsında sadece filozofunu bulmamış, aynı zamanda tarih içindeki çatışmasını da, hesaplaşmasını da Prusya devletiyle sonlandırmıştır. Bu devlet, gerçeklikle aklın özdeşleştiği, toplumun devlet aracılığıyla kendi bilincine ulaştığı andır. Önce Fransız Devrimi, sonra Napolyon üzerinden ilerleyen akıl (*Tin*) son aşamasına (Prusya Devleti) ulaşarak tarih içindeki yolculuğunun sonuna varmıştır. Bu da modern devletin doğuşudur.¹⁷²

¹⁷⁰ Tulin Bumin, *Hegel*, YKY, İstanbul: 1998, s. 67.

¹⁷¹ Marx-Engels, *Komünist Partisi Manifestosu*, çev. Celal Üster, Can Yayınları, İstanbul: 2008, s. 48.

¹⁷² Bumin, *Hegel*, s. 138.

TİNİN GÖRÜNGÜBİLİMİ¹⁷³

Deneyimin ve Bilincin Bilimi

Giriş

Felsefede doğal olan anlayış, şeyin kendisini, yani hakikatin ne olup olmadığını kavramadan önce, mutlaklığın kavranmasının ya da onu gözlemlemenin aracının ne olup olmadığı hakkında mutabakata varmanın gerektiğidir. Bu yerinde bir kaygıdır; çünkü bir yandan değişik kavrama çeşitleri vardır (ki bunlardan biri amaca ulaşmak için bir başkasından daha uygun olabilir, neticede bunlar arasında yanlış bir seçim yapma olasılığı vardır); öte yandan bilgi, belirli bir tür ve kapsamdaki yetenek olduğu için, doğası ve sınırları net bir şekilde belirlenmediğinde gerçekliğin gökselliğinin yerine yanlış bulutları yakalanabilir. Dolayısıyla araştırılan şeyin kesin kanaate dönüşmesi için işe en baştan başlamak lazım: Kendi halinde olan, [onun hakkındaki] bilgi edinmek suretiyle bilince kazanılması gerekir; bir bakıma kavramdaki çelişkinin giderilmesi gerekir, yani [şeyin] hakkındaki bilgiyle mutlak bilgi arasında ister istemez onları birbirinden ayıran bir sınır oluşur. Mutlak olan [şeye] vakıf olmanın aracı bilmekse; o zaman bilme sürecinde kullanılan söz konusu araç, şeyin kendi halinde kalmasına izin vermez, çünkü bu süreçte onun [şeyin] biçimlenmesini ve değişimini de yanı sıra sağlamış olur. Eğer bilmek eylemi pratiğimizin aracı değil de bir bakıma hakikatin ışığının bize ulaşmasını sağlayan pasif bir araçsa o zaman elde edeceğimiz şey [bilgi-kavram] onun [nesnenin] kendi halindeki durumu değil fakat aracın üzerinden bize yansıyan veya araçtaki gördüğümüz halidir. Her iki durumda da hedeflenen amacın tersini ortaya çıkaran bir araç kullanmaktayız; belki de burada mantıksız olan şey, bizim bir araç kullanıyor olmamızın kendisidir. Karşı karşıya olduğumuz dilemmandan kısmen de olsa şöyle sınırlabiliriz: *aracın* nasıl etkili olduğunu, yani hedeflediğimiz mutlak bilgidен elde ettiğimiz kısmın en azından kullandığımız araca ait olduğunu aşağı yukarı bildiğimiz için (bilginin bize araç üzerinden ulaşması nedeniyle) gerçek bilginin saf halini, onu eldeki bilgidен çıkardıktan sonra elde edebiliriz. Sadece bu düzeltme bile bizi en azından daha önceki yerimize geri götürür. Eğer aracın

¹⁷³ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Phaenomenologie des Geistes*, "Birinci Bölüm", Akademie Verlag, Berlin: 1964.

katkıda bulunarak değişikliğe uğrattığı herhangi bir şeye katılan söz konusu kısmı geri alırsak, o zaman o şey (burada mutlak şey) ancak o şeye katılan değerden önceki miktar kadardır.¹⁷⁴ Ama eğer aracın, mutlak olan şeyi herhangi bir şekilde değişikliğe uğratmadan onu bize yakınlaştırmasını istiyorsak, tıpkı ökseye takılmış bir kuş gibi; eğer o kuş kendiliğinden ve isteyerek yanımıza gelmeyi tercih etmeseydi, bizimle bu hilemizden dolayı alay ederdi. Çünkü hile, bilmek demektir; o dolaysız ve çaba göstermeden kazanılan başarı değil, fakat birbirinden farklı kaprislere sahip alanlarda bin bir çeşit uğraş vermek demektir. Ya da bize ışığın kırılma yasasını öğreten bir bilme sınavını araç olarak alırsak, bu durumda onu [ışığı] elde edilen sonuçtan çıkarmanın bize hiçbir yararı yoktur, çünkü bilmek, bize kadar gelen gerçekliği ulaştırın ışığın kırılması değil onun [ışığın] kendisinin görülmesidir; dolayısıyla onun çıkarılması demek salt yön ve boş alana bakmak demek olurdu.

Bu arada araştırma, yanlış bir yöntemden dolayı bilime yönelik bir şüpheye dönüşürse; (bilimin kendisi yapılan işten şüphe duyulması gerektiğini söylüyor ve bunu da kanıtlıyorsa) o zaman işi tersinden alıp, bilime şüpheyle yaklaşmanın, yani eğer daha baştan itibaren alınacak sonucun yanlış olacağını düşünmenin kendisi yanlışsa, o zaman neden onu kendisini şüpheyle karşılamayalım ki? Gerçekten de o bazı veya kısmi şeyleri hakikat olarak varsayarak onun üzerine, aslında doğruluğu test edilmesi gereken şüphelerini inşa ederek sonuçlar çıkarmaktadır. Bir başka ifadeyle o [bilgi edinme] zihnimizde, bilginin algısını, hem bizden hem de araç ve ortamdan önce soyutlanmış olduğunu varsaymaktadır; özellikle de o, bir tarafta mutlaklık diğer tarafta ise bilgi olduğu halde mutlaklıktan soyut ve bir başına, ondan ayrılmış ve reel olarak varlık göstereceğini varsaymaktadır veya mutlaklıktan, dolayısıyla gerçeklikten de gayri olan söz konusu bilginin gerçeklik olduğu öngörülmektedir ki bu yanlışla düşmekten değil, gerçeklikle karşılaşmaktan kaynaklanan bir korku gibi gözükmektedir.

Bundan çıkan sonuçsa, ya salt mutlak olanın gerçek ya da salt gerçek olanın mutlak olduğudur. Ancak bu, her ne kadar bilme eylemi, bilim çok istese de mutlak olanı kavramayabilmektedir, ancak o, mutlaklığı kavrayamasa da ondan başka bir şey olan gerçekliği kavrayabileceği için reddedilebilir. Tam da şimdi görüyoruz ki böylesine ileri geri konuşmalarla mutlak gerçeklik ile başka tür gerçeklik arasındaki farklılık da bulanıklaştırılmakta ve böylece mutlak olan, bilgi vs. gibi terimler, önce ulaştırılması gereken değil, fakat baştan anlamlandırılması gereken kavramlar olmaktadır.

Bilgi aracılığıyla mutlaklığa vakıf olunması veya herhangi bir başka ortam üzerinden gerçekliğin kavranacağı sorununu (ki bunun sonucu, bilmekle mutlaklığı, mutlaklığı da bilme pratiğinden ayrı tutan anlayışlara varmaktadır) yetersiz algı ve konuşma tarzıyla ele almak yerine, yani söz konusu ilişkiler temelinde yükse-

¹⁷⁴ Bunu şöyle düşünelim: saf pamuğu (kendi halindeki şey) makinede (araç) işledikten sonra meydana getirilen iplik (mutlak şey-kavram) için harcanan zamanı geriye sararsak veya ona eklenen değeri geri alırsak, o zaman yeniden başlangıç noktasına dönmüş oluruz; yani elimizde ilk saf pamuk kalır. -ç.n.

len bilimin yeteneksizliği hakkındaki sözler, bir bakıma [zorlu] bilimsel araştırmalardan kurtulma ve bunun yerine kendine ciddi ve tutkulu bir uğraş verildiği görüntüsü verme, yani yanıtlar aramaktansa bunlarla zaman öldürme tutumları, rastlantısal ve keyfi algılar olarak ve onların yanı sıra, bilinmesi gerektiği baştan öngörülen ve hatta bunların aldatmaca olduğu ileri sürülen mutlaklık, bilmek, nesnellik, öznellik ve daha başka sayısız kavramlar bir kenara atılabilir. Çünkü önkoşul dayatmak, kısmen bunların genel olarak bilindiği kısmen de kendilerinin söz konusu kavramlara sahip olduklarını ileri sürmek, esas yükün altına girmekten, yani onlara kavramlar kazandırmaktan kaçınmak gibi görünüyor. Haklı olarak bu türden algıların ve konuşma tarzlarının, boşa zaman harcamak olduğu için bilimden uzak tutulması gereklidir; çünkü bilimin ortaya çıkmasıyla birlikte sahneyi terk etmek zorunda kalan çabalar bilginin de içini boşaltmaktadır. Ancak sahneye çıkan bilimin kendisi bir görüntüdür; çünkü onun sahneye çıkışı henüz onun kendi hakikatinin gerçekleşmesi ve yaygınlaşması değildir. Onun görüntü *olduğunun* algısının hiçbir anlamı yoktur; çünkü o *başka şeylerin yanı sıra* ortaya çıkmaktadır; *başka şeyler* derken de bilginin ortaya çıkışındaki gerçek olmayan bilgi denebilir. Ne var ki bilimin kendini bu türden görüntülerden kurtarması gerekir; bunu da ona [gerçek olmayan bilgi] karşı vaziyet olarak yapabilir. Çünkü bilim, gerçek olmayan bilgiyi şeylerin genel algısı olarak ne reddedebilir ne de güvence verilebilir; neticede bilim, bambaşka bilgilerden hareket etmektedir ve söz konusu gerçek olmayan bilgi onun açısından hiçbir şeydir; dolayısıyla onda iyisinin de olabileceği varsayılacak herhangi bir bilgiye de yaslanamaz. Çünkü söz konusu *güvenceyle* onun varlığı da güçlendirilmiş olur; ancak gerçek olmayan bilgi, *gerçek olduğunu* ileri sürerek ve *güvence vererek* bilimin kendi açısından hiçbir şey ifade etmediğini ilan etmiş olur; kuru *bir* güvence ise diğerlerinden farklıdır. Dolayısıyla içerdiğinden daha iyisine sahip olacağını da umamaz, çünkü onda gerçek bilginin bulunduğu dair herhangi bir işarete rastlanmamaktadır. Bu durumda o, herhangi bir varlığa yaslanmak zorunda kalırdı ki bu da öbür türlü gerçek olduğu görülmeyen bilgiyi bilmek, yani kendi varlığını kötü bir yönden (görüntüsünden ziyade kendi halinde ve olduğu gibi) görmek gibi olurdu. Bu yüzden şimdi görüngüsel bilginin anlatımına geçilecektir.

Şimdi söz konusu anlatımın nesnesi görüngüsel bilgi olduğu için, ilk anda onun da özgür ve kendi özgün şekliyle devinimini sürdüren bilim olmadığı düşünülebilir; aksine, çünkü o bu noktadan itibaren doğal bilince kavuşmanın, gerçek bilgiye sızmanın yolu olarak görülebilir veya tinin almak zorunda olduğu şekilleri, onun doğal yapısından hareketle uğrayacağı durakları tek tek takip eden ve kat edilmesi gereken deneyimlerden sonra kendi bilgisine ulaşan ve bir bakıma kendini kendi olan ruha yükselten yol olarak da görülebilir.

Doğal bilinç, bilginin kavramı mı yoksa gerçek olmayan bilgi mi olduğunu göstermek durumundadır. Ancak kendini dolaysız olgusal bilgi olarak gördüğü için, söz konusu yol onun açısından olumsuz bir anlam ifade etmektedir ve onun açısından bu daha çok kavramın gerçekleşmesi olan kendi varlığının kaybı an-

lamına gelir; çünkü o bu yoldan kendi gerçekliğini kaybetmektedir. Bu yüzden o, şüphe duymanın ya da en doğrusu çaresizliğin yolu olarak görülebilir; çünkü ondaki uygulama, alışıldığı gibi şüphe duymadaki duruma, yani sözde o veya bu gerçeğin sarsılmasıyla ondaki şüphenin dağılması ve yeniden gerçekle buluşulması ve nitekim fenomenin en baştaki gibi ele alınmasına benzememektedir. Aksine o görüngüsel bilginin gerçek olmamasının bilinçli anlaşılmasıdır; hâlbuki onun açısından en olgusal olan [şey], hakikatte gerçekleşmemiş kavramdır. Dolayısıyla mevcut kuşkuculuk, gerçeklik ve bilim uğruna ciddi çaba göstermek için kendini hazırlamış olan şey değildir; yani *amaç* bilimde sadece başkalarının otoritesine ve düşüncelerine tabi olmamak değil, aynı zamanda her şeyi kendi başına kontrol etmek ve sadece kendi kanaatlerini takip etmek veya daha doğrusu her şeyi kendi başına üretmek ve sadece kendi pratiğini gerçeklik olarak kabul etmek. Bilincin bu yolla takip ettiği kendi biçimlerinin sıralaması, bir yönüyle bilincin bilime yük-selişinin de tarihidir. Söz konusu amaç, biçimi, amacın basit yöntemiyle dolaysız olarak halledilmiş ve gerçekleşmiş olarak görür; ancak söz konusu yol, gerçek olmayana karşı gerçek yöntemdir. Ne var ki insanın kendi kanaatini takip etmesi, herhangi bir otoriteye tabi olmasından daha fazla şeydir; çünkü otoriteye tabi olmaktan dolayı ısrar etmeyi kendi kanaatine güvenmekten dolayı ısrar etmeyi tersyüz edince içeriğin kendisi de değiştirilmiş, yanılığının yerine hakikat gelmiş olmuyor.

Bir başkasının otoritesine yaslanmakla kendi kanaatinden hareketle görüş ve önyargı ortaya atmak arasındaki fark, ikincinin bunu azametle yapmasıdır. Ancak görüngüsel bilincin bütün alanını hedefe koyan kuşkuculuksa buna karşın tıne ustalıklı, çaresizlikten kaynaklanan sözde doğal sezgilerden, düşüncelerden ve görüşlerden hangisinin gerçek olup olmadığını test ettirir; ancak bunu yaparken bunların kendine mi yoksa bir başkasına mı ait olup olmadığını da hiçbir önemi yoktur, çünkü hem bunu test eden *o andaki* bilincin gereğini yerine getirmektedir hem de ona bağımlı kalmamaktadır; dolayısıyla yapmak istediği şeye de gücü yetmemektedir.

Olgusal olmayan bilinçteki biçimlerin bütünlüğü, ister istemez devinimin ve birbiriyle bağlantılı olmanın zorunluluğundan dolayı meydana gelecektir. Bunu kavranmasını sağlamak için önceden şunları söylemek mümkündür: olgusal olmayan bilinçteki gerçek dışılığın ortaya konması, salt olumsuz [negatif] bir hareket değildir. Bu türden tek yanlı bir anlayışın doğal bilinci kesinlikle kendindedir ve bu tek yanlılığı kendi varlığı haline getiren bilgi, olgunlaşmamış [bütünlenmemiş] bilincin biçimlerinden (ki bu, süreç içinde sırası geldiğinde kendiliğinden ortaya çıkacaktır) biridir. Neticede bu, alınan sonuçta daima *salt hiçliği* gözetken ve söz konusu hiçliğin *sonuçtan çıkan* kendi hiçliği olması için soyutlanmasını belirleyen kuşkuculuktur. Ancak hiçlik, sonuçtan çıkan hiçlik olarak düşünülmelidir ki neticede o gerçek sonuçtur; böylece o kendiliğinden *belirlenmiş* ve bir *muhtevaya* sahip olmaktadır. Hiçliğin ve boşluğun soyutlanmasıyla son aşamaya varan kuşkuculuk, bunların ötesine gidemez, fakat bundan, yeniden boşluğa fırlatacağı yeni

bir şeyin çıkıp çıkmayacağını da beklemek zorundadır. Buna karşın elde edilen sonuç, gerçekliğin kavranmasındaki gibi *belirlenmiş* bir yadsınmadır [Negation], böylece yeni bir şekil doğrudan ortaya çıkmış ve yadsınma üzerinden aşama kat etmiştir ki böylece biçimlerin bütünlüklü sıralamasının devinimi de kendiliğinden oluşmaktadır.

Bilgi için *sonuç* kadar içinde yer aldığı sıralamanın devinimi de zorunludur; o kendinden daha öteye gitmek zorunda olmadığı, bir bakıma kendini bulduğu, kavramın nesneye, nesnenin de kavrama denk geldiği aşamaya kadar gelmiştir. Bu yüzden söz konusu sonuca kadarki devinim durdurulamaz, çünkü o, sonuçtan önceki herhangi bir uğrakta doyuma ulaşamaz. Doğal yaşamla sınırlı olan şey, kendisi üzerinden, kendi dolaysız varlığının ötesine geçemez; ancak daha öteye bir başkası tarafından taşınabilir ve *ötesine taşınmak* da onun ölümü demektir. Bilinç, onun kendisi için de bir *kavramdır*, dolayısıyla doğrudan sınırlılığın da ötesine geçmektir, ancak sınırlılık da onda içkin olduğu için bu aynı zamanda kendi ötesine geçmektir; tekil olanda öte yana geçmek belirlenmiştir, eğer bunu mekânsal olarak düşünürsek, o zaman sınırlanmış olanın hemen *yarı başında* demektir. Demek ki bilinç, sınırlı doygunluğun tadını çıkaramama sıkıntısı içindedir. Söz konusu sıkıntıdan dolayı hakikatle yüzleşmekten çekinmekte ve kaybetme endişesiyle sahip olduğuna sımsıkı sarılmaya eğilim göstermektedir. Ancak o hiçbir şekilde huzur bulamayacaktır, belki düşüncesizce hareketsizlik içinde yerinde saymak isteyecektir; düşünme eylemi düşüncesizliği bozmakta, hareketsizliği ise huzursuzluk imkânsız kılmaktadır veya ona *iyi özelliklerinin olduğuna* dair güvence veren duyarlılığa sımsıkı sarılmaktadır; ancak söz konusu güvence de tam da özelliklerin iyi olmadığını söyleyen mantığın gücünün tehdidi altındadır. Ya da gerçekliğin korkusu, sanki onu keşfetme hırsı bizzat kendisi tarafından zorlaştırılıyormuş ve hatta imkânsızlaştırılıyormuş veya yeni bir gerçeklikle (insanın kendisinden ve başkasından görmeye çekindiği başarısızlık kibri) karşılaşmaktan korkuluyormuş gibi hem kendi hem de görüntünün arkasına saklanabilmektedir. Her gerçekliğin keşfini engellemekle kalmayan, buradan kendi içine dönen ve her düşünceyi anında çözülmeye uğratan, düşüncenin muhtevasını kavramak yerine sadece kendi kuru *Ben'*ini keşfetmeyi bilen azamet, kendi düşüncelerinde otlamakla yetinmektedir ki bu da onun baş başa bırakılacağı kendi doyumudur; çünkü o genel olana kaçmakta ve sadece kendisi için olanı aramaktadır.

Devinimin yöntemi ve zorunluluğu üzerine söylenen geçici ve genel şeylerden sonra şimdi de *araştırmanın metodu* üzerine bazı şeyleri anımsatmak yararlı olabilir. *Bilimin görüngüsel bilgiye ilişkin yöntemi* ve *bilginin olgusallığının incelenmesi ve sınanmasına* ilişkin olan bu incelemenin, araştırmanın *ölçütü* olacak herhangi bir önkoşul kabul etmeden gerçekleşmeyeceği görülmektedir. Çünkü sınav, kabul edilmiş olan herhangi bir ölçütün uygulanması, yani incelenen şeyin uygunluğunun ve uygunsuzluğunun yanı sıra alınan kararın doğruluğunu ve yanlışlığını da saptamak demektir; o ölçüt ve eğer ölçütün kendisi olabilseydi bilimin kendisi de öz ve görüş olurdu. Ancak ne burada ilk kez ortaya çıkan bilim ne de herhangi

başka bir şey kendini öz veya görüş olarak kanıtlamıştır ve bu olmadan da herhangi bir sınavın olabileceği mümkün gözükmemektedir.

Bu çelişki ve onun ortadan kaldırılması mutlaka gerçekleşecektir, tabii ki eğer ondan önce bilinçte nasıl oluştuklarına ilişkin bilginin ve gerçekliğin soyut belirlenimi anımsanırsa. O, *ilişkiye girdiği şeyi aynı zamanda kendinden ayırtırmaktadır*, ya da şöyle ifade edileceği gibi: O *aynı şey* içindir; *ilişkiye girilen* herhangi bir şeyin veya özün belirli bir tarafı *bilinç için bilgidir*. Söz konusu özden bir başkası içinse *kendi halinde olmayı* ayırttırıyoruz; o, bilgiyi kendine dayanak noktası yapan tarafından soyutlanır ve bu ilişki dışında *varlık* olarak kabul edilir; söz konusu sezginin bu tarafı ise *hakikattir*. Bu belirlenimin aslında ne olduğu ise bizi daha fazla ilgilendirmemelidir; çünkü eğer nesnemiz görüngüsel bilgiyse, o zaman onun belirlenimleri de kendilerini dolaysız bir şekilde ortaya koymalarıyla üstlenilir ve onlar nasıl kavranmışsa, demek ki ortaya çıkışları da öyledir.

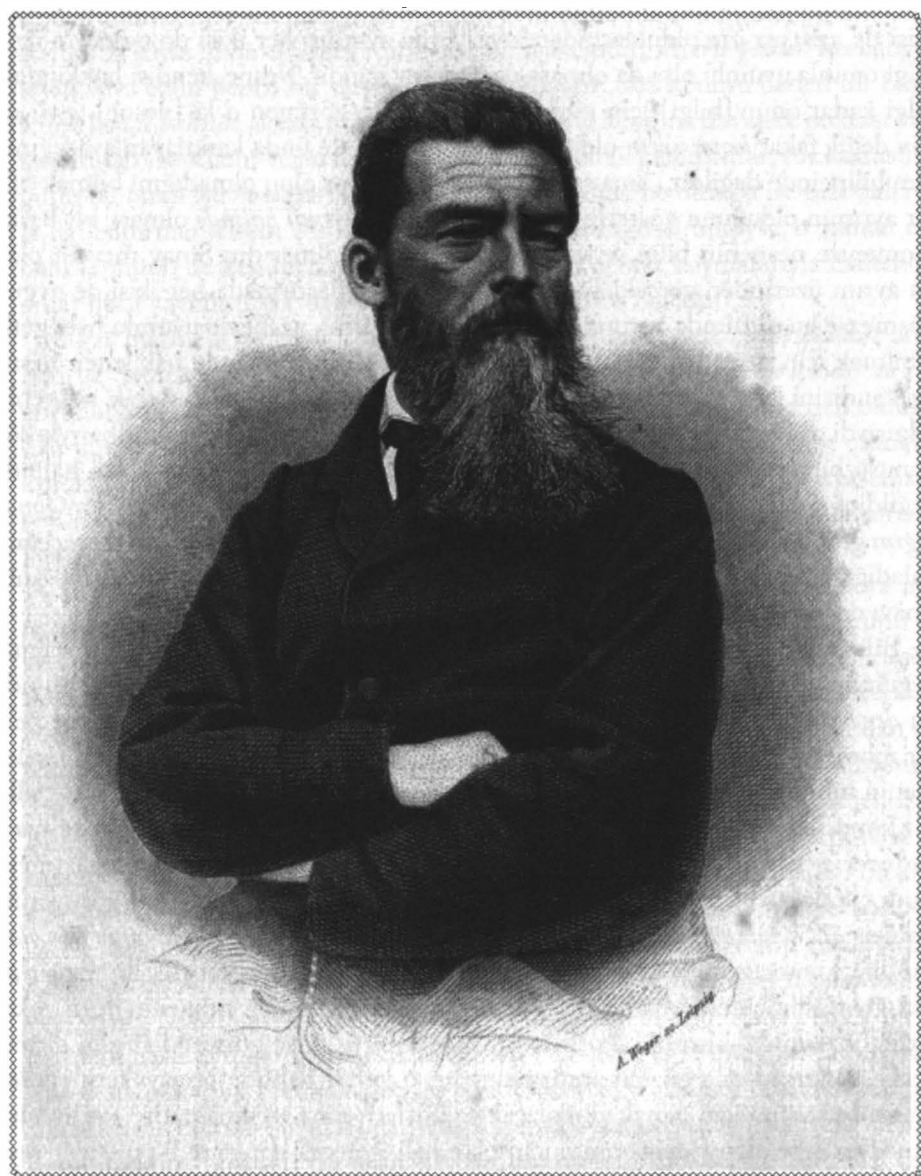
Eğer bilgideki gerçekliği araştırıyorsak, o zaman şeyleri *kendi halinde* araştırıyoruz demektir. *Nesnemiz* sadece bu araştırma esnasında *bizim için* ve onun görünürdeki *kendi hali*, aslında onun *bizim için* olan özüdür; onun özü olduğuna dair güvence verdiğimiz şey, aslında onun gerçekliği değil, fakat sadece onun hakkındaki bilgimizdir. Dolayısıyla öz ve ölçüt bizde olurdu, onunla kıyaslanan ve söz konusu kıyas üzerinden verilen karar onu zorunlu olarak tanımak durumunda kalmazdı.

Ancak araştırmamızın nesnesinin doğası, söz konusu ayırttırma veya ayırttırma ve önkoşul görüngüsünün üstünde yer alır. Bilinç ona kendi ölçütünü verir ve dolayısıyla araştırma, kendisinin kendisiyle bir kıyaslanmasına dönüşür; çünkü az önce yapılan ayırttırma onda gerçekleşir. Ondaki muhteva *bir başkası için* olur veya ondaki bilginin momentinin belirleniminin ta kendisi olur; öte yandan onda içkin olan ötekirse sadece *diğeri için* olmadığı gibi, aynı zamanda bu ilişkinin de dışındadır ya da o *kendi halindedir*. İşte bu gerçekliğin momentidir [gerçekleşme]. Bilinç kendine ait olandan *kendi halindeki* ya da *gerçekliği* ilan ettiğinde aynı zamanda kendisinin oluşturduğu ve aynı zamanda bilgisini kıyasladığı ölçütü de görmüş oluruz. Eğer bilgiyi kavram olarak, öz olarak veya gerçek olarak ya da varlık veya nesne olarak nitelendirirsek, o zaman sınavdan geçilip geçilmediğini, kavramla nesnenin uyumlu olup olmadığından anlarız. Yok eğer nesnenin özünü veya kendi halini kavram olarak alırsak ve buna karşın onu nesne olarak, bir başkası için nasıl olduğunu anlarsak, o zaman da sınavı, eğer onda kavramın nesnesine denk geldiğini görürsek geçmiş olur. Görüldüğü gibi her ikisi de aynı kapıya çıkmaktadır; ancak burada tayin edici olansa bunun bütün araştırma süresince korunmasıdır; yani her iki moment, *kavram* ve *nesne bir başkası için –ve kendisi için olmak* halinde, araştırdığımız bilginin içine düşmesidir ve biz ölçüt koymak ve kendi aklımıza geleni ve düşüncelerimizi uygulamak zorunda kalmamamızdır; işte bu, söz konusu dışarda tutmayla şeyleri *kendi hallerinde* ve *kendileri için oldukları* halleriyle inceleyebiliyoruz.

Ancak bir tarafta, kavram ve nesne, ölçüt ve ölçülecek olanlar bilinçte yer alır-

ken bizim katkımızı da gereksiz kılar, ama aynı zamanda bizi her ikisini kıyaslama işleminin de dışında, yani asıl sınavdan uzak tutar; çünkü böylece kendi kendisini sınava tabi tutan bilincin kendisi aynı zamanda bizi salt izlemeye mahkûm etmektedir. Çünkü bir yandan bilinç nesnenin bilincidir diğer yandan da kendi kendinin bilincidir; bilincini gerçeklik olarak görenin bilgisinin bilincidir. Her ikisi de *aynı şey için* olduklarından kıyaslar da aynıdır; her ikisi de nesneyle ilgili bilgi onunla uyumlu olsa da olmasa da aynı şey içindir. Nesne, kendisi hakkındaki bilgi kadar onun [bilgi] için gibi gözükmektedir; görünen o ki [nesne], *aynı şey için* değil, fakat *kendisi için* olduğunun ve bilgisini de onda kanıtlamayacağını tam bilincinde değildir. Ama sadece bir nesnenin var olup olmadığını bilmek bile bir ayrımın olduğunu gösterir; *onun* için bir şeyin *kendi halinde* olması, bir başka momentte nesnenin bilgi ve varlığının bilinç için olmasıdır. Sınav mevcut olan bu ayrım üzerinden gerçekleşecektir. Eğer bu karşılaştırmada her ikisi de uygun düşmezse bu durumda zorunlu olarak bilinç bilgisini, nesneyle uyumlu hale getirebilmek için değiştirmelidir; ancak bilginin değişim sürecinde hakikaten nesne de kendisini ona göre değişmektedir; çünkü mevcut bilgi asıl olarak nesnenin bilgisiydi. Bilgiyle birlikte o da bir başkası olmaktadır, çünkü o esas itibarıyla söz konusu bilgiye aittir. Daha önceden bilinç için *kendi halinde olan*, kendi halinde değildir veya sadece *onun için* kendi halindeydi. Bilgisinin nesnesine uygun *Olmadığını* gördüğünde nesne de bu durumu kabul edemez veya sınavı geçemeyeceğini anladığı şeyin ölçütü olan ölçütün kendisi de değişecektir. Sınav sadece bilginin sınavı değildir, fakat kendi ölçütünü kendidir de.

Bilincin kendi üzerinde, yani hem kendi bilgisinde hem de kendi nesnesinde uyguladığı diyalektik hareket, ona *yeni ve gerçek nesneyi ortaya çıkarırken*, aslında bu *deneyim* diye nitelendirilen şeydir. Bu bağlamda az önce bahsedilen süreçteki bir momenti biraz daha yakından ele almak gerekir, çünkü o, söz konusu incelemenin bilimsel tarafı üzerinden yeni bir ışık yayacaktır. Bilinç *biraz* bilmektedir, söz konusu nesne ya özdür ya da *kendi halindeki* şeydir; ancak o bilinç için de *kendi halindeki* şeydir; bununla birlikte söz konusu Hakikatin iki anlamlılığı da meydana çıkmaktadır. Şimdi bilincin iki farklı nesneye sahip olduğunu görüyoruz; birincisi ilk *kendi halindeki* durum, ikincisi ise kendi halindeki şeyin *onun için olan* halidir. Sonuncusunun ilk anda sadece bilincin kendi içine yönelik bir yansıtma olduğu görülmektedir; bu bir tanışmadır, ancak herhangi bir nesnenin değil, fakat birinci hakkındaki kendi bilgisinindir. Sadece biraz önce gösterildiği gibi birinci nesne kendisini ona göre değiştirmektedir; o kendi halinde olmayı terk ederek ona sadece onun için olmak gibi olacaktır; böylece şuna varılmaktadır: söz konusu kendi halinde olan [şeyin] onun için olan hali, gerçekliktir, yani bu o *özdür* veya onun *nesnesidir*. Yeni olan bu nesne birincinin hiçliğini içermekte ve o onun üzerinden icra edilmiş deneyimdir.

LUDWIG FEUERBACH

(1804-1872)

“Dinin kökeni, hatta onun özü arzudur. Eğer insanın herhangi bir arzusu olmasaydı, Tanrıları da olmazdı. İnsan olmak istediği ama olamadığı şeyi, yani Tanrısını yaratır... İnanç dağları yerinden oynatır, evet onu yapar, ama insanın sorunlarını çözmek-tense onu sadece erteler...”

Feuerbach

Düşünceyi Dinden Koparan Filozof

Yüzlerce beylik ve devletçiklere bölünmüş Almanya’nın toplumsal koşulları, 19. yüzyılın başlarından itibaren değişmeye yüz tutmuştu. Napolyon komutasındaki Fransız işgaline karşı başlatılan ulusal-halkçı mücadele (1800-1815), hem Almanya’nın birliğine yönelik düşünsel çabaları hızlandırmış hem de siyasi ve kültürel koşulları değiştirmişti.

Endüstrileşme hız kazanmıştı; iç pazarın birleşmesine yönelik önemli (gümrük birliği) adımlar atılmış, bilim ve üniversite çevresinde ilerici hareketler oluşmuş, burjuva ve emekçi kitlelerin örgütlenmesinde ise kalıcı adımlara doğru hamleler yapılmıştı.

1848 Devrimi’ne Giden Süreç

27 Mayıs 1832 yılında Hambach’ta toplanan 30 bin aydın, öğrenci, ilerici-özgürlükçü çevreler, sadece Almanya’nın birleşmesini talep etmemiş, aynı zamanda gericiğin temsilcisi olan Prusya bayrağına karşı, cumhuriyetin özgürlük simgesini ifade eden üç (Siyah, Kızıl, Sarı) renkli bayrağı yükseltmişlerdi.

Almanya’nın birçok üniversitesinde devletin modernleşmesine, din ve toplum işlerinin ayrılmasına, medeni kanunun çıkarılmasına, işkence ve kötü muamelelerin toplum hayatından silinmesine, bilim ve araştırmanın önündeki yasal engel-

lerin kaldırılmasına yönelik talepler yükseltilmişti. Bazı radikal demokrat çevreler, açıktan gericiğin ezilmesine ilişkin çağrılar da yayınlamışlardı. Heinrich Heine gibi devrimci yazarların katılımıyla oluşturulan “Genç Almanya” edebiyat hareketiyse, gericiğin toplum ve devlet hayatından bütünüyle silinmesini talep etmişti.

1834 yılında Georg Büchner’in önderliğinde kurulan gizli “İnsan Hakları Topluluğu”, köylüler arasında çalışma yaparken feodal düzenin tasfiyesine yönelik bildiriler yayımlamıştı. Bu koşullarda kurulan “Hakiki Sosyalistler” adlı örgütlenmeyse halkçı taleplerle Fransız Devrimi’nde ileri sürülen mülkiyet eşitliğini istiyordu.

Kısacası gelişmelerden etkilenmeyen hiçbir toplumsal kesim kalmamıştı. Toplumsal ilerleme geliştikçe, eski anlayış ve uygulamalar da sadece eskimekle kalmıyor aynı zamanda gericiğin ifadesi oluyordu. Felsefe çevrelerinde önemli bir taraftar kitlesine sahip Hegelci akımsa bu gelişmeden en çok etkilenen (Hegel öğretisinin sol ve sağ yorumunun zorunlu sonucu olarak) grup olarak ikiye bölünmüştür.

Hegel’in diyalektik yöntemini tutarlı bir şekilde sonuna kadar götürmeyen uzlaşmacı kesme göre, “mevcut olan her şey mantıklı ve mantıklı olan her şey de gerçektir”. Sol devrimci gençlerse bunu kabul etmeyerek tepkileri ortaya koymuşlardı. Onlara göre mevcut durumun kutsallaştırılması, despotizmin, polis devletinin, keyfi yasa ve adalet sisteminin, sansür ve sürgünlerin kutsallaştırılması demekti.¹⁷⁵ Muhafazakârların oluşturduğu “Yaşlı Hegelciler” mevcut feodal düzeni savunarak aristokrasinin safında yer alırken, bunların karşısında yer alan ilerici-devrimci gençlerse “gerçeklik, kendi zorunluluğunu gelişme sürecinde dayatacaktır” ilkesine sahip çıkıyorlardı. Bu kesime “Genç Hegelciler” deniyordu. Genç Hegelciler Almanya’nın siyasi ve toplumsal açıdan dönüşmesini, feodal-mutlakıyetçi düzenin yıkılmasını ve her alanda özgürlükçü yasaların hayata geçirilmesini savunuyorlardı. Genç Hegelcilerin başını Hegel’in öğrencilerinden olan Bauer Kardeşlerin yanı sıra o günlerin en parlak akademisyenlerinden biri olan Ludwig Feuerbach çekiyordu.

Feuerbach Materyalizmi

Sonradan görüleceği gibi Genç Hegelciler (bunun başını Feuerbach çekmekteydi), dinci gericiğe ve idealist felsefenin baskın etkisine karşı öylesine cesur çıkışlar yapmışlardı ki bir anda Almanya’nın her yerinde materyalist felsefeyi savunan aydınlar öncü konuma yerleşmişlerdi. O günlerin iklimini Engels şöyle ifade eder:

Bu koşullarda Feuerbach’ın *Hıristiyanlığın Özü* ortaya çıktı. Bir anda bütün çelişkiyi çözülmeye uğratmış ve yan çizmeden materyalizmi yeniden tahtına oturt-

¹⁷⁵ Friedrich Engels, “Ludwig Feuerbach und Ausgang der klassischen deutschen Philosophie”, in L. Feuerbach, Karl Marx, F. Engels, *Texte zur materialistischen Geschichtsauffassung*, Hrsg. Helmut Reichelt, Ullstein Verlag, Frankfurt: 1975, s. 542.

muştı. Doğa bütün felsefelerden bağımsız bir şekilde mevcuttu ve o [doğa] biz insanların ve hatta bütün doğa ürünlerinin temelidir; doğadan ve insandan başka bir şey yoktur ve dinci fanteziminiz bir yaratımı olan yüce varlıklarsa, sadece mevcut varlığımızın fantastik bir yansımasıydı. Prangalardan kurtulmuş, 'sistem' parçalanmış ve bir kenara atılmıştı; çelişki sadece bilinçte çözülmeye uğramıştı. İnsan bu kitabın özgürleştirici etkisini anlayabilmek için onu kendinin okuması gerekir. Sevinç ve coşku her tarafı sarmıştı: Hepimiz Feuerbachçı olmuştuk.¹⁷⁶

Feuerbach, Alman klasik felsefesinin olağanüstü yetenekli temsilcilerinden biridir. Tartışmasız o, materyalist felsefenin zirvesiydi ki Marx bunu *Kutsal Aile*'de teslim eder.

Peki, Prusya'nın "resmi filozofu" Hegel'in öğretilerine kafa tutan ve Alman felsefe çevrelerinde havanın bir anda dönmesini sağlayan Feuerbach kimdir?

1804 yılında Frankfurt'ta bir hukukçunun oğlu olarak dünyaya gelen Feuerbach'ın çocukluğu Münih'te geçer. Birçok Alman aydını gibi Feuerbach (ön adı Paul Johann Anselm) da Fransız Devrimi'nin ilerici görüşlerine sahipti. Medeni ve ceza hukuku alanında en yetkin isimlerden biri olan baba Feuerbach, Güney Almanya'nın birçok beyliğinde başlatılan reform hareketinin de müsebbibidir. Baba Feuerbach, 1808'de Bavyera Beyliği'nin davetlisi olarak bakanlık görevi üstlenmiş ve eyaletin ceza hukukunu reformdan geçirmişti. Baba Feuerbach gibi anne Feuerbach da modern fikirlere sahip bir insandı. Feuerbach ailesi, gelişmekte olan Almanya'nın öncü burjuva ailelerindendir. Ailenin en yakın dostları Almanya en seçkinleridir; konutlarına dönemin en tanınmış bilim adamları, filozoflar ve edebiyatçılar (Friedrich Heinrich Jacobi, Friedrich Immanuel Niethammer, Friedrich Thiersch) girip çıkar. Bu yüzden ailenin bütün çocukları sadece birbirinden farklı alanlarda çok başarılı işlere imza atmazlar aynı zamanda ülkenin ilerici gizli siyasi örgütlenmelerinde de yer alırlar. Feuerbach'ın bütün kardeşleri, o dönemde Napolyon işgaline karşı ulusal kurtuluş mücadelesini örgütleyen ve sonradan cumhuriyetçi ilkeleriyle aydınları ve ilerici gençliği etkileyen *Burschenschaftsbewegung* (Gençler Hareketi)'ün üyesiydiler.¹⁷⁷ Küçük Feuerbach da söz konusu örgüte sempati duymakta ancak çalışmalara katılacak kadar büyümemiştir.

Böyle bir ilerici-burjuva-kültürel iklimde büyüyen küçük Feuerbach, Ansbach'ta henüz lise dönemindeyken ilahiyatla ilgilenir. Hatta dinlerle ilgili bilgisini derinleştirmek amacıyla bölge hahamından İbranice dersler de alır. Sadece bununla da kalmaz, edebiyat alanına da yoğunlaşır.

1823 yılında Almanya'nın önemli üniversitelerinden biri olan Heidelberg Üniversitesi'nde ilahiyat eğitimi almaya karar verir. Ancak üniversitedeki ders-

¹⁷⁶ Engels, *age.*, s. 549.

¹⁷⁷ Alfred Kröner, "Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert, Die Familie Feuerbach in Franken / 19. Yüzyılda Aydınlanmış Burjuvazi, Franken'da Feuerbach Ailesi" in *Aufklärung und Kritik*, Sayı 6, 2002, Nürnberg: 2002.

lerin verilış tarzından hiç hoşlanmaz, bu nedenle de yakın dostu Carl Daub'un tavsiyesiyle felsefeye yönelir ve sonra da bu alanında yoğunlaşmak için iki yıllığına Berlin'e taşınır. Berlin'de, o dönemde felsefenin zirvesi olarak kabul edilen Hegel'in bütün derslerine ve hatta mantık derslerine iki yıl üst üste katılır.

Feuerbach bu dönemde doğa bilimlerine merak salar ve ilahiyat dışındaki her alanla ilgilenmeye başlar. Bavyera Beyliğinin bursuyla okuduğu için eğitimini Bavyera'nın herhangi bir üniversitesinde tamamlamak zorundadır. Bu nedenle önce kişisel olarak ilgi duyduğu filoloji, edebiyat ve tarih alanında özel dersler alır, sonra da Erlangen'da botanik, anatomi ve fizyoloji dalında bitirme tezini verir. Bunun yanı sıra felsefe alanında "Sonsuzluk, Birlik ve Aklın Genelliği Üzerine" başlıklı tezini de başarıyla sonuçlandırır. Bununla da kalmaz henüz 24 yaşındayken doktorasını da tamamlar; bir yıl sonra da Erlangen Üniversitesi'ne profesör olarak atanır. Baş döndürücü bir yükseliş!

Akademik Kariyerinin Sonu

Ne var ki Feuerbach, 1830 yılında kaleme aldığı *Ölüm ve Ölümsüzlük Üzerine Düşünceler* ile hem akademik kariyerinin sonlanmasına neden olur hem de Hegel'le arasına önemli bir mesafe koyar. Bu eserinde Feuerbach, ölümsüzlük kavramından hareketle Tin kavramını insanî bulmaz. Çünkü *ölümsüzlük* kavramı insanı gerçek ve biricik yaşamından alıkoyarken, bilincini sürekli bu ve öbür dünya arasında yarılmaya zorlar. Hâlbuki ölüm, mevcut varlığın bütünüyle yitmesi, bitmesi ve tükenmesi demektir. Ölümü bütün gerçekliğiyle kabul eden insan, bir bakıma yüzünü bu dünyaya dönecek, hayatı bütün yönleriyle yaşayacaktır. Kısacası insan ölümün gerçekliğini kabul ederek, gerçek yaşamını başka bir varlıkla (Tin) da paylaşmayacaktır. Hayatı bütün gerçekliğiyle kabul eden insan, bu arada düşüncesindeki, bilincindeki yarılmayı da yaşamayacak ve böylece doğal ve gerçek haline kavuşacaktır.

Söz konusu eserin yayımlanması, tam da Paris'te Temmuz Devrimi'ne denk gelmiştir. Paris ayaklanması iki yıl boyunca Almanya'yı da etkisi altına alır ve nihayetinde gericilik koşullarında 30 bin kişinin katılımıyla büyük bir gösteriyle (Hambach Festivali) sonuçlanır. Söz konusu kitapçık (mahlas kullanılarak yazılmıştır) içerdiği din karşıtı görüşler nedeniyle önce hükümetin tepkisini çeker ve sonra da yasaklanır. Kitabın yazarı hakkında soruşturma başlatılır ve kısa bir süre sonra da yazarının Feuerbach olduğu anlaşılır. Böylece Feuerbach'ın akademik kariyeri, 1832'de derslerine son verilmesiyle bütünüyle tehlikeye girer.

Arayış içindeyken hazırladığı *Geschichte der neueren Philosophie von Bacon von Verulam bis Benedict Spinoza / Verulamı Bacon'dan Benedict Spinoza'ya Yeni Felsefe* adlı kitabı ona yeni olanaklar yaratır.

Hegel'in yakın dostları tarafından çıkarılan felsefe "Yıllık"ına onun yazılar yazması için istekte bulunulur. İki yıl boyunca felsefe üzerine yazılar kaleme alır, ancak iki makalesi muhafazakâr Hegelciler tarafından tepkiyle karşılanır. Feuerbach sonradan bu makalelerini *Kritik Anti-Hegel, Eine Einleitung im das Studium*

der Philosophie (Anti-Hegelmculiğin Eleştirisi, Felsefe Öğrenimine Giriş) adlı kitapta toplar. Bu süreçte Feuerbach, Bruno kardeşler, Arnold Ruge ve David Strauss'la birlikte o dönemin en güçlü akımı Genç Hegelmcler hareketini oluşturur.

Dinle Hesaplaşma Başlar

Erlangen Üniversitesi'nde verdiği derslerin 1835/36 kış sümestriyle son bulması üzerine akademik kariyerini bütünüyle sonlandırır. Bruckberg'te yakın dostlarına ait olan bir şatoda eşi ve çocuklarıyla birlikte yaşamaya başlar. Şatonun kullanım hakları onlara aittir ancak karşılığında şatoya ait olan işlikleri ve bahçeleri verimli hale getireceklerdir. Bölgenin en gözde şatosunda sakin ve mutlu bir hayat süren Feuerbach, bir mektubunda bu dönemi düşünsel hayatının "Arşimet Dayanağı" olarak ifade edecektir.

1837 yılından itibaren Arnold Ruge'nin yayımladığı *Hallische Jahrbüchern* gazetesi Feuerbach'ın kaleme aldığı makalelerin etkisiyle Genç Hegelmclerin yayın organı haline dönüşür. Bu makalelerinde Feuerbach açıktan otoriter rejimi, dinci gericiliği ve muhafazakâr siyasi akımları hedef alır. Dolayısıyla Hegel felsefesi de bundan nasibini alır: *Zur Kritik der Positiven Philosophie / Pozitif Felsefenin Eleştirisi* ile *Zur Kritik der Hegelschen Philosophie / Hegel Felsefesinin Eleştirisi* adlı eserlerle Hegel felsefesiyle hesaplaşır. Bu eserlerde Feuerbach, Hegel'in aksine felsefe tarihini, "doruğunu Hristiyanlığın oluşturduğu *Tinin* özgürleşme tarihi" olarak görmez. Ona göre felsefe tarihi, Hristiyanlıktan ve esas olarak dinci gericilikten kurtuluş tarihidir. Bu bakış açısı ilk kez bu açıklıkta dile getirilmekteydi. Feuerbach'a göre dini düşünce geride kalması gereken bir olguydu ve düşünen insanın onuruna aykırıydı. Tarihsel süreç içinde inanç denen olgu eski masumiyetini yitirmiş ve artık dinci gericiliğin ve ikiyüzlülüğün sembolü haline gelmiştir. Ancak Feuerbach dini salt bir aldatmaca olarak görmez, aksine onu tarihselliği içinde değerlendirir. Ona göre din, insanın kendine yansıttığı özbilindir. Tek tek insanların bilincini aşan ve insanları genel anlamda etkisi altına alan, ortak manevi güçlerdir. Ki bunlar "irade, sevgi ve yürek" ile ilişkilendirilen şeylerdi, ama aynı zamanda "korku ve endişeydi". Ona göre insan bunları kavramsallaştırabilmek için din ve Tanrı kavramını yaratmıştı. "Tanrı kavramı insanın zihninde yarattığı ilk ve aynı zamanda kendine örnek aldığı ilk imgeydi de." Kısacası din, insanın kendi özünü kendi içine yansıtmamasından başka bir şey değildi.

Tanrı insanın aynasıdır. Tanrı özbilincin açığa vurulmasıdır, insanın kendi bilincidir. Tanrı, insanın kendisi açısından önemli olan en kutsal varlıkların kaydedildiği soy kütüğüdür.¹⁷⁸

Bunun yanı sıra Feuerbach, Aydınlanma felsefesiyle ve özellikle de Aydınlanma felsefesinin önemli beyinlerinden olan Pierre Bayle hakkında bir monografi kaleme alarak Almanya'da materyalist felsefenin sözcüsü haline gelir.

Muhafazakâr çevrelerin ona yönelik eleştirileri onu bir bakıma din olgusunun temeline inmeye zorlar. 1893-41 yılları arasında kendisini Hristiyan dinini

¹⁷⁸ Ludwig Feuerbach, *Gesammelte Werke*, Bd. 5, Akademie Verlag, Berlin: 1967, s. 128.

temelden araştırmaya verir ve bu araştırmanın bir ürünü olan *Das Wesen des Christentums / Hristiyanlığın Özü* ortaya çıkar. Kitabın yayınlanmasıyla birlikte Feuerbach bir anda bütün Almanya'da ünlenir ve eseri birçok Avrupa dillerine çevrilir.

Feuerbach'ın bu kitabı esas olarak iki bölümden oluşur. Esas kısmı oluşturulan birinci bölümde sadece *İnci*'nin kendisinden alıntılar yaparak onu konuşturur; ikinci bölümdeyse din olgusunu antropolojik açıdan inceler ve maddi yaşamın düşüncedeki yansıması olan din bilincinin nasıl oluştuğunu sorgular. Anlaşılacağı gibi bu yapıtla Feuerbach, Hegel öğretisinden bütünüyle koptuğunu ilan eder. Kitabın etkisiyle Feuerbach ülke çapında konferanslara davet edilir ve bu aşamada Luther'in Katolik Kilisesi'ne isyanını çağrıştıran bir eserle *Vorläufigen Thesen zur Reformation der Philosophie / Felsefede Reform İçin Geçici Tezler* yeniden kendinden bahsettirir. Böylece spekülatif-idealist felsefenin defteri de dürülmüş olur. Bir bakıma "materyalizm felsefenin tahtına kurulmuştur". Sonra bu eserini gözden geçirerek *Grundsätze der Philosophie der Zukunft / Geleceğin Felsefesinin Temel İlkeleri* adıyla yeniden yayımlar. Ardından din eleştirilerine yeniden girer. Modern tarihte, *Das Wesen der Religion / Dinin Özü* adlı yapıtıyla birlikte hem din eleştirisi hem de materyalist felsefe ilk kez bütünlüklü bir şekilde ortaya konur.

Feuerbach'ın Siyasi Girişimleri

Din ve idealist felsefeye yönelik eleştirileriyle birlikte Feuerbach, Mart Öncesi¹⁷⁹ hareketin öncü figürü olarak sivrilir. 1842 yılından itibaren her yerden, özellikle de muhalif gazete ve dergilerden yazarlık ve editörlük teklifi almaya başlar. Bunlardan biri de sonradan Karl Marx'ın yayın yönetmenliğini üstleneceği liberal *Reihische Zeitung*'tur. Ancak Feuerbach bütün bu teklifleri reddeder. Hatta Marx'ın, Paris'te Arnold Ruge yönetiminde yayımlanan *Jahrbücher*'de birlikte çalışma teklifini de kabul etmez. Bunun üzerine Marx, Feuerbach'ın *Das Wesen des Glaubens im Sinne Luthers / Luther Açısından İnancın Özü* adlı eserinin *Vorwaerts*'te basılmasını sağlar.¹⁸⁰ Hatta sonradan Feuerbach, bir zanaatkar dostu üzerinden ilk gizli komünist örgütlenmelerden haberdar olur ve onların eserlerini okuduktan sonra büyük bir heyecan duyar.¹⁸¹ Hatta o sıralarda birbiri peşi sıra yayınlanan komünist dergilerden birinde yazmak ve hatta dergi için abone bulmak istediğini bir arkadaşına gönderdiği mektubunda heyecanla duyurur:

Aslına bakarsan şu sıralar başka hiçbir şey ne ilgimi çekebiliyor ne de beni heyecana sürükleyebiliyor –şimdi sıkı dur, komünizmden başka. Eğer elimdeki işimi bitirebilirsem artık bundan böyle kalemimi sadece bu dava için oynatacağım.¹⁸²

¹⁷⁹ "Vormärz Bewegung / Mart Öncesi Akım" kavramı, 1848 devrimi öncesinde ortaya çıkan devrimci-demokrat akımı ifade etmektedir.

¹⁸⁰ Winniger, Josef, "Feuerbachs Kommunismus-Begeisterung Mitte der 1840er Jahre. Eine chronologische Erkundung / Feuerbach'ın Komünizm Heyecanı-1840'lı Yılların Ortasında. Bir Kronolojik Araştırma, *Aufklärung und Kritik*, Sayı 2, 2012, s. 111.

¹⁸¹ Feuerbach, *Sämtlichen Werke*, Band I, s. 185; ayrıca bkz. Winniger, Josef, "Feuerbachs Kommunismus-Begeisterung", *Aufklärung und Kritik*, Sayı 2, 2012, s. 110.

¹⁸² L. Feuerbach, *GW*, Band 19, s. 9; ayrıca bkz. Winniger, Josef, "Feuerbachs Kommunismus-Begeisterung", s. 112.

Engels de *The New Moral World* dergisinin 2 Şubat 1845 tarihli nüshasında şunları yazar:

Son mektuptan sonra aldığım en önemli haber, Dr. Feuerbach'ın ki o şu anda Almanya'nın en çok önemsenen felsefi dehasıdır, komünizmi benimsemiş olmasıdır.¹⁸³

Mart 1848 devriminin başlamasıyla birlikte devrimci-demokrat çevreler gözlerini Feuerbach'a çevirmiştir, çünkü herkes onun Paulskirchenparlament / Paul Kilisesi Parlamentosu'na girmesini istemektedir. Nitekim Marx da sonradan, Feuerbach'a yazdığı bir mektupta onun komünist ve sosyalist örgütlenmeler üzerindeki etkisini şöyle ifade edecektir: “Bunu bilinçlice yapıp yapmadığınızı bilmiyorum, ancak siz bu eserlerle sosyalizme felsefi bir temel kazandırdınız ve komünistler de söz konusu eserleri böyle anladılar.” Söylediklerinin gerçek olduğunu kanıtlamak için de şöyle der:

Komünist zanaatkârlardan oluşan 100-200 kişilik bir grup haftada iki kez olmak üzere söz konusu eseri okuyup hakkında tartışmak için toplanmaktadır.¹⁸⁴

Feuerbach seçimlerde aday olur ancak yeterince oy alamaz, fakat parlamentoya izleyici-denetleyici olarak davet edilir. Bu sırada birçok ilerici aydın ve politikacıyla tanışma fırsatı bulur. Gelişmeler üzerine, Heidelberg Üniversitesi öğrencileri onu görüşlerini üniversitede ders şeklinde anlatması için davet ederler, ancak üniversite yönetiminin konferansları dersliklerde anlatmasına izin vermemesi üzerine o da dersleri üniversitenin giriş kısmında, bir bakıma koridorda vermeye başlar. Yüzlerce öğrenci, yurttaş, emekçi ve aydın koridorları hıncı hıncı doldurur. *Dinin Özü*'nün anlatıldığı 30 ders öylesine etkili olur ki iktidar büyük bir öfkeyle onu hedef alır. O da bir arkadaşına yazdığı mektupta, “Bu saldırılar enerjimi iki katına çıkardı, zihnimin yoğunlaşmasını sağladı ve nefretimi artırdı” diyecektir.

Devrimin yenilmesinden sonra yeniden küçük kasabasına çekilen Feuerbach, sürekli polis gözetimi altında tutulur. Sonradan ortaya çıkan polis raporlarına göre, o dönemde ailesiyle birlikte oturma hakkı edindiği küçük şato devlet tarafından “dinsizliğin ve demokrasi mücadelesinin ocağı” olarak görülmüştür. Öyle ki Feuerbach'ı denetim altında tutmak için seyyar bir jandarma karakolu bile kurulur. Baskılar öylesine dayanılmaz bir noktaya gelir ki bir ara Amerika'ya göç etmeyi de düşünür ancak parasızlık nedeniyle bu projeden vazgeçer.

Gericilik Almanya'da bütünüyle hâkim hale geldikten sonra Feuerbach'a olan ilgi de azalır. Toplumda gelişmekte olan karamsar hava, kaderciliği de teşvik eder; öyle ki bir anda Schoppenhauer'in yıldızı parlar.

1859'dan itibaren Feuerbach ve ailesi geçimini sağladıkları porselen işliğinin

¹⁸³ Friedrich Engels, *MEW*, Band 2, Dietz Verlag, Berlin: 1972, s. 515.

¹⁸⁴ Marx'ın mektubu için bkz. Feuerbach, *Sämtlichen Werke*, Band 19, s. 376; ayrıca bkz. Winniger, “Feuerbachs Kommunismus-Begeisterung” *Aufklärung und Kritik*, Sayı 2, 2012, s. 111.

iflas etmesi üzerine küçük şatonun imkânlarından yararlanma haklarından da mahrum kalırlar. Artık kafalarını sokacakları bir konutları bile yoktur. Hayatlarını ancak arkadaşlarının ve bazı aile dostlarını katkılarıyla sürdürmeyi başarırlar.

1866 Prusya-Avusturya savaşından sonra Feuerbach büsbütün politikadan soğur. Ancak bu arada Marx'ın *Kapital*'ini okuma fırsatı da bulur ve içeriğinden çok etkilenir. Hatta bir süre sonra Wilhelm Liebknecht ve August Bebel'in önderlik ettiği Marksist Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ne üye de olur; ama üst üste geçirdiği beyin kanamaları nedeniyle 1870'dan sonra bir daha kendine gelemez. Felçlidir ve üstüne bir de zatürreye yakalanınca büyük filozof Feuerbach, 13 Eylül 1872 yılında hayata gözlerini kapatır.

Nürnberg'teki cenaze törenine katılım olağanüstüdür.

Bir gazete haberine göre cenaze alayının ucu bucağı gözükmemektedir.¹⁸⁵

Birçok devrimci çevre gibi Markist SDAP de *Demokratischen Wochenblatt*'a bir ilan vererek bütün üyelerini cenaze törenine katılmaya çağırır.¹⁸⁶

Öğretisinin Önemli Uğrakları

Daha önceden yayımlanmış olan *Ölüm ve Ölümsüzlük Üzerine Düşünceler*'ini de eklersek Feuerbach'ın temel eserleri şunlardır: *Hristiyanlığın Özü, Felsefede Reform İçin Geçici Tezler, Geleceğin Felsefesi İçin Temel İlkeler ve Dinin Özü*.

Feuerbach'ın yapıtlarının ortaya koyduğu tezler, 19. yüzyılda genel anlamda materyalist felsefe tarihinde, özel olarak da ateist düşüncenin hâkim hale gelmesinde tayin edici bir rol oynamıştır. Felsefe tarihinde buna benzer yapıtlar daha önceden de yayımlanmıştı. Örneğin bir tanrıtanımaz olan Euhmeros'un "Kutsal Metinleri"¹⁸⁷, Lukretius'un *Evrenin Yapısı*¹⁸⁸, Jean Meslier'in *Sağduyu*¹⁸⁹, Holbach'ın *Doğa'nın Sistemi*¹⁹⁰ ve diğer Aydınlanmacılar tarafından yazılan başka eserler, hem materyalist felsefenin hem de ateist düşüncenin etkin olmasında önemli eserlerdir. Ancak Feuerbach'ın eserleri ilk kez doğrudan Hristiyan dinini, *İnci*'i ve onun mantıkla uyumlu olmayan argümanlarını boşluğa düşürüyordu. O dini sadece genel anlamda değil, aynı zamanda *İnci*'i de doğrudan kendi sözleri ve ayetleri temelinde eleştirerek ve bir bakıma eleştirilerini kutsal metinlerin vahiylerinde somutlayarak düşünce tarihinde çok önemli bir görevi yerine getirmişti.

Bunu yaparken Feuerbach önce, dinlerin şahsi ölümsüzlüğü düşüncesiyle hesaplaşır, sonra da Hegel'in *Tin*'in ölümsüzlüğü kavramını eleştiriye tabi tutar. Feuerbach'a göre doğanın bir ürünü olan insan ölümlüdür, ancak uygarlık olarak düşünülen insanlık ise ölümsüzdür.¹⁹¹

¹⁸⁵ Alfred Kröner, "Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert, Die Familie Feuerbach in Franken" (19. Yüzyılda Aydınlanmış Burjuvazi, Franken'da Feuerbach Ailesi), in *Aufklärung und Kritik*, Sayı 6, 2002, Nürnberg: 2002, s. 109.

¹⁸⁶ Kröner, aynı yerde.

¹⁸⁷ Sadık Usta, *İlkçağ Ütopyaları*, Kaynak Yayınları, İstanbul: 2015, s. 229 vd.

¹⁸⁸ Sadık Usta, *Dünyayı Değiştiren Düşünürler 1*, Yordam Kitap, İstanbul: 2013, s. 209 vd.

¹⁸⁹ Sadık Usta, *Dünyayı Değiştiren Düşünürler 2*, Yordam Kitap, İstanbul: 2015, s. 245 vd.

¹⁹⁰ Sadık Usta, *Dünyayı Değiştiren Düşünürler 3*, Yordam Kitap, İstanbul: 2015, s. 196 vd.

¹⁹¹ *Geschichte der Philosophie 2*, Berlin: 1960, s. 114.

30'lu yılların sonundan itibaren din eleştirisine ağırlık veren Feuerbach, doğrudan materyalist felsefenin kaynaklarına yönelmişti. *Hegel Felsefesinin Eleştirisi* adlı kitabıyla idealist felsefeyle olan bütün bağına koparmıştı. Bu tarihten itibaren de büyük düşün adamını sadece materyalist felsefeye yönelik çalıştığını görüyoruz. Nihayet 1841 yılında materyalizmin kesin zaferini ilan eden, *Hristiyanlığın Özü* kitabı yayımlanır. Düşünce tarihi açısından önemli, fakat 19. yüzyılın siyasi, felsefi ve toplumsal koşulları açısından tarihsel bir anlama sahip olan bu yapıt, tartışmasız bütün Avrupalı aydınlar üzerinde muazzam bir etkiye bulunmuştu. Kitap anında birçok yabancı dile de çevrilmiştir. Feuerbach, karanlığa karşı verilen mücadelenin sembolü haline gelmişti. Nitekim kendisi de Engels'e yazdığı bir mektubunda adının bununla özdeşleştiğini belirtecektir.

Feuerbach hiçbir zaman bütünlüklü bir felsefi sistem oluşturmaya yönelmedi, çünkü her ne kadar *Geleceğin Felsefesinin Temel İlkeleri* adlı bir yapıt kaleme almış olsa da bu türden bir girişimi yanlış buluyordu. O esas olarak o dönemin yaygın ve baskın idealist felsefesine karşı mücadele etmeyi ve bu mücadelenin argümanlarını ortaya koymayı yeterli buluyordu.

Goethe'nin, "Bilime ve sanata sahip olanın dini de var demektir"¹⁹² düsturundan hareket eden Feuerbach, "İnsanları dincileştirmek yerine, onları eğitmek gerekir; bilimsel düşüncü ve eğitim yaygınlaştırmak, batıl inançla hesaplaşmak için yeterlidir" tavsiyesinde bulunur.

Materyalizmin Temeli

Feuerbach, *Dinin Özü* adlı eserinde büyük bir zekânın ürünü olan argümanlarla ortaya koyduğu gibi, insanı çevreleyen doğanın maddesel nesnelerden oluştuğunu, onun kendi nesnesi haline getirdiği varlıkların da onun bilincini etkilediğini ileri sürmekteydi. Feuerbach'a göre doğanın ve insanın dışında başka bir varlık yoktur. Ne doğa ne de insan herhangi bir kutsal güç tarafından yaratılmamıştı, aksine doğa ve insan her şeyin kaynağıdır. Evrenin ve doğanın kendisi, aslında buna insanı da katmak gerekir, kendi varlıksal kaynağını oluşturmaktadır. Feuerbach'ın bu görüşleri kuşkusuz en çok Hegel'in idealist sistemini, onun varlığın dışında yer alan ve her şeye yön veren *Tin* kavramını hedef almaktadır. Feuerbach'a göre doğa *Tin*'in değil, *Tin* (eğer bunu düşünce olarak kabul edersek) doğanın bir yansımasıydı.

Hegel'in idealist felsefesine benzersiz bir eleştiri yönelten Feuerbach, ezelden bu yana dinle idealist felsefenin ikiz kardeş olduklarını kanıtlamıştı. Ona göre her ikisi birbirine muhtaçtı; idealizm argümanlarını oluştururken dine dayanıyordu, din de argümanlarını idealist bakış açısıyla zenginleştiriyordu. Bu açıdan Hegel'in felsefesi bir yönüyle "dönüşüme uğratılmış teolojidi". Feuerbach'a göre Hegel felsefesi, teolojinin en son kaçacağı sığınak ve savunma hattıydı. Hegel'in mutlak *Tin*'i, ateşi sönmüş teolojinin ruhuydu. Hegel son bir gayretle, miadını doldurmuş Hristiyanlık dinine hayat öpücüğü vermek istemişti.¹⁹³

¹⁹² Johann Wolfgang von Goethe, *Poetische Werke*, Band 2, Berlin: 1960, s. 392.

¹⁹³ *Geschichte der Philosophie* 2, s. 125.

Feuerbach, akademik kariyerinin bitiminden sonra yoğun bir felsefe araştırmasına, özellikle de materyalist felsefenin tarihine girişmişti. Bu süreçte başta Spinoza ve La Mettrie (*İnsan Bir Makine*) olmak üzere Aydınlanma felsefesinin büyük filozoflarının kaleminden çıkmış yapıtlardan çok etkilenmiştir. Örneğin o, “ruh halinin, insan bedeninin organizasyonuna bağlı olarak biçimlendiğinden” bahsetmektedir ki bu görüşü La Mettrie de kendi ruhsal konumundan hareketle dile getirmişti.

Feuerbach’a göre insan cismani, ruhsal ve zaman-uzamsal bir varlıktır ve o sadece bu konumu sayesinde edindiği yetenekleri üzerinden duyumsayabilir ve düşünebilir. Ona göre idealist felsefe, insanın bütünlüklü yapısını ikiye yarmakta ve onu ruh-beden çatışması girdabına sokmaktadır. Veya o [idealist felsefe], insanı salt bilinç ve düşünce nitelikleriyle öne çıkararak onun antropolojik niteliklerini göz ardı etmektedir. Antropolojiyi temel alan yeni felsefe ise insanı bütün nitelikleriyle (beden-ruh) birlikte bütünlüklü olarak ele almaktadır. Her yazısında Feuerbach, insan doğasının bütünlüğünü vurgular. Ona göre idealist felsefenin bütün hilesi, söz konusu bütünlüğü (beden-ruh) parçalayarak bilinçleri bulandırmasıdır. Düşüncenin insan bedeninden ayrıştırılabileceğini iddia eden idealizme karşı Feuerbach şu itirazda bulunur:

Doğa kavramı derken de onun kapsadığı bütün duyumsal güçleri anlıyorum ki bunlar aynı zamanda insanın kendi bedeni dışında algıladığı her şey ve her varlıktır. Veya pratik olarak ifade etmek gerekirse: Doğa her şeydir, yani insanın, eğer Tanrıya inananların kulaklara fısıldadıkları bütün o sözüm ona yüce güçleri bir kenara koyarsak, kendi bedeni dışında duyumsadığı, yaşamının temelini ve nesnesini oluşturan her şeydir. Doğa ışıktır, elektriktir; manyetizmadır; havadır, sudur, ateştir, yerdir, hayvanlardır, bitkilerdir ve olabildiğince iradesiz ve bilinçsiz bir şekilde yaşamını sürdüren insandır ve bundan ötesi değildir; mistik olmayan, sislere dolanmayan ve teolojiye bulaşmamış her şeyi doğa olarak kabul ediyorum.¹⁹⁴

Evrım Teorisinin Öncüsü

Felsefi açıdan diyalektik materyalist bakış açısının eşğine dayanmış olan Feuerbach, Alman radikal devrimci kesimlerin öncü filozofu olarak, bilimin, sanayinin ve toplumsal koşulların gelişmesinin yolunun feodal düzenle ve onun ideolojik alt yapısını oluşturan idealist felsefeyle ve dinci gericilikle mücadeleden geçtiğinin bilincindeydi.

Fakat ona göre kurtuluşun yolu toplumsal devrimden değil, daha çok halkın bilinçlenmesini sağlayan eğitim ve öğretimden geçmekteydi. Ona göre kitleleri aydınlanmayı amaç edinmiş yaygın eğitim, sadece dinci gericiliği ve onun dayanağı olan hurafeleri ve batıl inancı yok etmekle kalmayacak, aynı zamanda insanın özgürleşmesinin yolunu açacak, onun mutlu olmasını ve toplumsal ilişkilerde barış ve kardeşlik ikliminin yeşermesini sağlayacaktı. Sonuçta bu bakış açısı, 18.

¹⁹⁴ Akt. *Geschichte der Philosophie 2*, s. 118/19.

yüzyılda Aydınlanma filozoflarınca dile getirilen ve bir başka açıdan akıllı (eğitimi) tanımlanmış idealizmdi. Ancak bütün buna rağmen o, felsefe alanında idealizme ve dinci gericiğe karşı yürüttüğü mücadeleyle bir anda bütün Avrupa'da materyalist felsefeyi hak ettiği tarihsel konuma yükseltmişti. Marx'ın ifadesiyle o, "Hegel'in sarhoş spekülasyonun yerine ayık felsefeyi oturtmuştu"¹⁹⁵.

İdealist argümanların mantıksızlığını kanıtlamak için Feuerbach, doğanın mevcut yapısından hareket etmiş ve felsefeden hareketle de evrim kuramının ipuçlarına çok erken bir zamanda işaret etmiştir. Doğanın geçirdiği dönüşüme dikkat çeken Feuerbach şunları söylemektedir: "Her ne kadar doğa şu anda bizim bildiğimiz varlıkları meydana getiremeye de bunun nedeni onun prensip olarak bunu yapamaması değil, fakat bugünkü doğanın, varlıkları meydana getiren ilk zamanki doğa olmamasındandır. O, bugünkü bildiğimiz şekline, birbirini takip eden birçok devrimci dönüşümden sonra ulaşmıştır."

Feuerbach'a göre yeryüzünün kat ettiği gelişmeyle çeşitli varlıklar (bitki ve hayvanlar) oluşmuş ve bunların bir kısmı yaşamları için zorunlu olan koşulların değişmesiyle yeniden yok olup gitmişlerdir. Ancak eğer canlı varlıklarla birlikte onların varlıkları için gerekli olan koşullar yok olup gitmişlerse, o zaman varlıkların yaşamları da söz konusu koşulların ortaya çıkmasıyla çakışmış olmalıdır.

Yeni Felsefenin İlkeleri

Felsefenin zorunlu bir reformdan geçirilmesini savunan Feuerbach, eski ve aşılması gereken ilkelerin yerine, insanı merkeze alan yeni bir antropolojik felsefenin yaratılması gerektiğini ileri sürüyordu. Feuerbach'ın çıkışı 400 yıl önce Kuzey İtalya'da başlayan ve adım adım bütün Avrupa'yı etkisi altına alan Hümanizmin ve Rönesans ruhunun yeniden gündeme getirilmesiydi. Feuerbach felsefeye, daha doğrusu olgulara yeniden insan merkezli bir bakış açısıyla yaklaşmayı öneriyordu. Ona göre insan merkezli bir felsefe, doğal olarak doğa bilimleriyle el ele olmalıydı. Doğa bilimlerinin ilkeleri olan doğruluk, basitlik ve kesinlik gibi temel ilkeler, antropolojik felsefenin de ilkeleri olmalıydı.

Yeni felsefe insanla birlikte doğayı, yeni insanın üzerinde yükseleceği zemin haline getirmektedir; onu felsefenin, yani antropolojinin evrensel, en yüksek nesnesi, yani fizyolojiyle birlikte evrensel bilim haline getirmektedir.¹⁹⁶

Ancak Feuerbach'ın materyalizm yerine yeni bir kavram, antropolojiyi esas alan yeni bir kavram önermesi, onun henüz idealist bakış açısından bütünüyle kopmadığının da ifadesidir. Feuerbach insanı materyalist bir bakış açısıyla değerlendirenken onu tek başına bir varlık, duyumsayan, cismani ve düşünen bir varlık olarak ele almış, ancak onun toplumsal ilişkileriyle (üretim süreci) birlikte biçimlenen, onun hem özne hem de nesne olan ikili özelliğini önemsememiştir. Yer yer soyutlanmış insanın "bütünüyle çaresiz kalacağını", onun belli bir gelişme kaydedebilmesi için "ben" ve "sen" in olması gerektiğini belirtmiştir; sıklıkla insa-

¹⁹⁵ Marx, *MEW*, Band 2, Dietz Verlag, Berlin: 1962, s. 132.

¹⁹⁶ Feuerbach, *Zur Kritik der Hegelschen Philosophie*, Berlin: 1955, s. 84.

nın gelişim sürecine diyalektik yaklaşan görüşler de ifade etmiştir, ancak bunlar muğlak ve insanı hâlâ toplumsal ilişkileriyle birlikte ele almamaktadır. Nitekim Marx, *Feuerbach Üzerine Tezler*'ini kaleme alırken Feuerbach'ın söz konusu zayıf yanlarına (felsefeyi siyasetle birleştirmeyen ve insanı toplumsal pratiği içinde ele almayan tutum) dikkat çekmektedir. Ancak buna rağmen o Feuerbach hakkında şu yüce değerlendirmede bulunur:

Feuerbach'la birlikte olumlu hümanist ve doğalcı eleştiri yer edinmiştir. Feuerbach'ın yapıtları ne kadar sessizse o kadar kesin, derin, kapsamlı ve kalıcı bir etkiye bulunmuştur. Hegel'in *Tinin Görüngübilimi* ve *Mantık*'ından bu yana devrimci içeriğe sahip tek yapıt, Feuerbach'ın yapıtıdır.¹⁹⁷

Feuerbach bilgi kuramında antropolojik merkezli bakış açısıyla önemli yeniliklere imza atmıştır. O, Kant'ın nesnelerin her zaman bilinemez bilgilerle donandığına ilişkin belirsiz ve bulanık görüşlerinin aksine, her şeyin bilinebileceğini ancak bunun için zamana ve araca ihtiyaç duyulacağını belirtecektir. Bununla Feuerbach sadece idealizmle değil, aynı zamanda kaba materyalistlerle de arasına kalın bir çizgi çekmektedir. O, Vogt, Moleschott gibi dönemin önemli materyalistlerinin iddia ettikleri, "Her şeyin, hatta düşüncenin bile maddi bir sürecin ürünü olduğu, yani düşüncenin salt kimyasal süreçler olduğu" şeklindeki kaba görüşlerine tutum almış ve insanın soyutlama yeteneğini, zihinsel etkinliğini gerektiği gibi önemsemiştir. Bunu da şöyle ifade etmiştir: "Eğer bu dediğiniz gibi olsaydı, hayvanlar da fizikçi olabilirdi." İnsan duyuları ile doğa denen kitabı okumaktaydı, ancak biz onu birbirinden farklı ve bin bir çeşit olgularla ortaya çıkan duyumsamaları akıl yoluyla birleştirerek anlamaktayız. İnsan zihninin rolü burada devreye girmektedir.

Kısacası Feuerbach'ın felsefi ilkeleri, ortaya atıldığı anda önce Almanya'da sonra Avrupa'da özgürleştirici bir etkide bulunmuş, Engels'in ifadesiyle bir anda "bütün çelişkileri gidermiş ve bir bakıma kenarından dolanmadan materyalizmi felsefenin tahtına oturmuştur"¹⁹⁸.

¹⁹⁷ Marx, *1844 Elyazmaları*, MEW Ergänzungsband I, s. 458.

¹⁹⁸ Engels, *Ludwig Feuerbach und Ausgang der klassischen deutschen Philosophie / Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, s. 342.

HIRİSTİYANLIĞIN ÖZÜ¹⁹⁹

Genel Anlamda İnsanın Özü

Din, insanın hayvandan *özden kaynaklanan farkına* dayanır; hayvanların dini *yoktur*. Eleştirel düşünmeyen eski hayvan davranış bilimcileri, fillere başka övgülerin yanı sıra bir de dinsel niteliği atfetmişlerdir; ne var ki fillerin dini masallar dünyasına aittir. Hayvanların yaşamları konusunda yetkin bir isim olan Cuvier,²⁰⁰ izlemlerine dayanarak fillerin köpeklerden daha üst bir zihinsel yeteneğe sahip olmadıklarını söylemiştir.

Peki ama insanın hayvandan özde farkı nedir? Bu sorunun en basit ve genel ve hatta en popüler karşılığı *bilinçtir*, ancak bilinç, kelimenin en katı anlamında; bilinç derken öz-sezgi anlamında; sezgisel ayırt etme gücü, dış olguları algılamak ve onların bazı duyuşal özelliklerine göre karar verme yetisi, bu türden bir bilincin hayvanlarda da bulunmadığını söylemek mümkün değildir.

Katı anlamda bilinç, sadece herhangi bir varlığın kendi *tür ve özünü* kendi nesnesi yaptığına vardır. Hayvan kendisini birey olarak fakat tür olarak nesnesi yapmaz –bu yüzden öz-benliğe sahiptir; ancak onda adını bilgidan alan bilinç eksiktir. Nerede bilinç varsa, orada bilimsel yetenek de vardır. Bilim *türlerin bilincidir*. Yaşamda bireylerle ilişkilidir, bilimdeyse türlerle. Ancak sadece kendi tür ve özünü kendi nesnesi yapan varlıklar, başka şeyleri ve varlıkları doğalarına özgü bir biçimde nesnesi yapabilir.

Bu yüzden hayvan sadece tek (basit) bir yaşama, insansa iki (kat) yaşamı vardır: hayvanda iç dünya dış dünyayla birdir; insansa bir iç bir de dış dünyaya sahiptir. İnsanın iç dünyası onun kendi türüyle kendi özüyle ilişkilidir. İnsan düşünür, yani halvet eder ve kendi kendine konuşur. Hayvansa kendi türünden herhangi biri olmadan türsel işlevini yerine getiremez; insansa başka biri olmadan türsel işlevleri olan düşünmeyi, konuşmayı yerine getirebilir; *çünkü düşünme ve konuşma gerçek türsel işlevlerdir*. İnsan kendisine hem “ben” hem de “sen”dir; o kendini başka

¹⁹⁹ Ludwig Feuerbach, *Das Wesen des Christentums*, Ausgabe in zwei Bänden, Erster Band, “Giriş”, Birinci Kısım, Akademie Verlag, Berlin: 1956.

²⁰⁰ Georges Léopold Chrétien Frédéric Dagobert, Baron de Cuvier (1769-1832), Fransız doğa bilimcisi. İlk paleontologlardan biri olan Cuvier, omurgalı hayvanların anatomisi konusunda uzmandı.

birinin yerine koyabilir, çünkü o sadece kişiliğini değil, aynı zamanda türünü ve özünü de kendi nesnesi yapabilmektedir.

İnsanın hayvandan farklı olan özü, sadece dinin temeli değil, aynı zamanda nesnesidir de. Ancak din sonsuzluk bilincidir; bu yüzden o [din] insanın sonlu ve sınırlanmış olanın değil, aksine *sınırsız* özünün bilincidir ve ondan başka bir şey de olamaz. *Gerçek anlamda* sonlu bir varlık, bırakalım sonsuz bir varlığın bilincine sahip olmayı, o bunun bilincinde bile olamaz, *çünkü bir varlığın sınırı aynı zamanda onun bilincinin de sınırıdır.*

Yaşamı ve özü belli bir bitki türüyle özgünleşmiş bir tırtılın bilinci, söz konusu sınırlı çevrenin ötesine geçemez; her ne kadar tırtıl, söz konusu bitkiyi diğerlerinden ayırt edebilse de ondan ötesini bilemez. Bu türden bir sınırlılıkla ama tam da sınırlılıkla belirlenmiş olduğu için yanılmaz olan bu bilince, bilinç değil, fakat içgüdü diyoruz. Kelimenin katı ve esas anlamında bilinci ve sınırsızlığın bilincini birbirinden ayıramayız; sınırlanmış bilinç, bilinç değildir; gerçek bilinç aslında her şeyi kapsayandır, doğal olarak sonsuzdur. Sonsuz olanın bilinci, bilincin sonsuzluğunun bilincinden başka bir şey değildir. Veya: bilinçlinin varlığının sonsuzluğu sonsuz olanın bilincinin nesnesidir.

Peki, kendi varlığının bilincinde olan insanın özü nedir veya insandaki esas insanlığı oluşturan tür, ne anlama gelir?²⁰¹ *Akıl, irade ve yürek.* Düşünme yeteneği bütünlüklü insana has bir olgudur; aynı şekilde *iradenin* ve *yüreğin* gücü de. Düşüncenin gücü bilginin ışığıdır; iradenin gücü karakterin enerjisidir; yüreğin gücü ise sevgidir. Akıl, irade ve yürek *mükemmelliktir*, bunlar *en yüksek* yeteneklerdir, bunlar insanın insan olmaktan kaynaklanan varlığının amacı ve mutlak özüdür. İnsan bilmek, sevmek ve arzulamak için vardır. Peki, aklın amacı nedir? Akıldır. Sevginin? Sevgidir. İradenin? Özgür iradedir. Biz bilmek için biliyoruz, sevmek için seviyoruz; arzulamak için arzuluyoruz, yani bunları özgür olmak için istiyoruz. Gerçek varlık düşünendir, seven ve iradeye sahip olan varlıktır. Gerçek, mükemmel ve göksel olan sadece *kendisi için olandır*. İşte sevgi, akıl ve irade böyle bir şeydir. Şahsi insanın üstünde yer alan insanın içindeki tanrısal üçlü birlik, aklın, sevginin ve iradenin birliğidir. Akıl (tasavvur yeteneği, fantezi, tahayyül, düşünce), irade, sevgi veya yürek insanın sahip olduğu güçler değildir, çünkü bunlar onun özüdür (insan onlar açısından onlara sahip olmadan hiçbir şeydir, o ne kadarsa, sadece onlar sayesinde o kadardır) ama ne sahip olduğu ne de meydana getirdiği temel güçlerse, yani kutsayan, belirleyen, yöneten, tanrısal ve mutlak güçlere ise ne direnilebilir ne de karşı koyabilir.²⁰²

²⁰¹ Ruhsuz materyalist şöyle der: "İnsanın hayvandan farkı onun bir bilince sahip olmasıdır; o bir hayvandır ancak bilince sahip bir hayvan." Yani o, bilinci uyanmış bir varlıkla, bütün varlığın [türün] niteliksel bir değişime uğradığının farkına varamaz. Ayrıca bu söylenenle de hayvanların küçümsendiği anlayışına varlımsın. Nitekim burası bu konunun daha derinlemesine tartışılacağı bir yer değildir.

²⁰² Montaigne'in cümlesi şöyledir: "Her düşünce, varlığına son verecek tehlikeye atılacak kadar güçlü bir iradeye sahiptir."

Duygu dolu bir insan duyguya, seven biri sevgiye, akıllı kişi akla nasıl direnebilir ki? Kim insanı kuzu gibi yapan ezginin gücüne maruz kalmadı ki? Ancak müziğin gücünün yanında duyguların gücü nedir ki? Müzik duygunun dilidir; ezgi duygu selidir, varlığını bildiren duygudur. Kim sevginin gücünden bihaberdir ki veya en azından ondan haberi olmayan ya da hiç olmazsa ondan söz edildiğini duymayan var mıdır? Kim daha güçlüdür, sevgi mi yoksa birey mi? İnsan mı sevgiye sahiptir yoksa sevgi mi insana? Eğer sevgi insanları, sevdikleri için seve seve ölüme götürebiliyorsa, ölümü aşan bu güç, insanın kendi bireysel gücü mü yoksa ondan daha güçlü olan sevginin gücü mü? Ya da gerçekten düşünen insanlar arasında düşüncenin durgun ve sessiz gücünü hissetmeyen var mıdır? Kendini ve çevreni unutacak kadar derin tefekkür ettiğinde akla hükmedebiliyor musun; sana bütünüyle hâkim olan ve seni kendi içinde eriten o değil midir? Bilimsel coşku, aklın senin üzerindeki galibiyetinin en güzel zaferi değil midir? Bilim tutkusunun gücü, *dayanılmaz cazibeye sahip ve her şeye galip gelen güç değil midir?* Ve bir tutkuyu bastırıldığında, bir alışkanlıktan vazgeçtiğinde, kısacası kendi üzerinde bir galibiyet kazandığında, galip gelen söz konusu güç senin şahsi gücün mü, sadece senin için mi düşünülmüştür, yoksa bu sana zorla hâkim olan seni sana karşı harekete geçiren ve zayıf yönlerini güçlendiren iradenin gücü, gelenek ve göreneklere sahip olmanın gücü değil midir?²⁰³

İnsan *nesne olmadan hiçbir şeydir*. Örnek insanlar (böylesi insanlar bize insanın özünü kavratırlar) bize bu cümlelerin anlamını yaşamlarıyla göstermişlerdir. Onların sadece esaslı *bir* hâkim tutkuları vardı: pratiklerinin esas nesnesini oluşturan şeyi hayata geçirmek. Ancak her öznenin zorunlu ve esas olarak nesnesi haline getirdiği şey, söz konusu öznenin nesnelleşmiş varlığından başka bir şey değildir. Türün birçoğuna ve birbirinden farklılaşmış bireylerin genel nesnesi tek ve birdir; ortak olmakla birlikte bu nesne, *olduğu şekliyle* her bireye göre farklı bir nesnedir; daha doğrusu herkesin kendisidir, fakat nesnelleşmiş varlıdır.

Örneğin gezegenlerin ortak nesnesi Güneş'tir; ancak o, Merkür'ün, Venüs'ün, Satürn'ün, Uranüs'ün olduğu gibi Dünya'nın değildir. *Her gezegenin kendi Güneş'i vardır*. Güneş'in Uranüs'ü aydınlatması ve ısıtmasının Dünya açısından herhangi bir fiziksel (sadece astronomik ve bilimsel) [varlıksal] anlamı yoktur. Neticede Güneş sadece farklı aydınlatmıyor, hakikaten Satürn'deki Güneş, Dünya'daki Güneş'ten *farklıdır*. Dolayısıyla Dünya'nın Güneş'e tavrı, aynı zamanda Dünya'nın kendine veya kendi varlığına yönelik tavrıdır. Nitekim Dünya'nın nes-

²⁰³ Tüm soyut sözcükler gibi çok belirsiz, çift anlamlı, yanıltıcı bir sözcük olan birey ve sevgi, akıl, irade arasındaki bu farkın doğada temellendirilmiş olup olmadığı bu kitabın konusu için önem taşıyor. Din insanın güçlerini, özelliklerini, özsel belirlenimlerini insandan uzaklaştırır ve onları bağımsız varlıklar olarak yüceltir —onları çoktanrıcılıkta olduğu gibi her birini kendi için bir varlık haline getirmesi ya da tektanrıcılıktaki gibi hepsini bir varlık halinde bir araya toplaması önemsizdir—, demek ki bu tanrısal özleri açıklarken ve insanlara dayandırırken de bu fark gözetilmelidir. Ayrıca insan yalnız nesne aracılığıyla değil, dilsel ve ayrı şey olan mantıksal olarak da temellendirilmiştir; zira insan, ruhundan, kafasından, yüreğinden sanki onlarsız bir şeymiş gibi ayrılır.

nesi olan Güneş'in yaydığı ışığın büyüklüğünün ve gücünü ölçütü, aralarındaki uzaklığının ki bu dünyanın kendine özgü doğasının varlık nedenidir, ölçütüdür. Dolayısıyla her gezegen kendi güneşinde kendi öz-varlığının aynasını görür.

GENEL OLARAK DİNİN ÖZÜ

Genel anlamda bugüne kadar insanın nesneyle, hatta duyumsal nesnelerle ilişkisi hakkında öne sürülenler, *özellikle dinsel nesnelerle* olan ilişki için de geçerlidir.

Duyusal nesneler açısından nesnelerin bilinci öz-bilinçten ayırt edilebilir; ancak eğer söz konusu olan dinsel nesnelerse bu durumda bilinçle öz-bilinç dolaysız üst üste gelir. Duyusal nesne insanın *dışındadır*, ancak dinsel olansa *içinde*, o insanda *işsel*dir –bu nedenle, nasıl ki öz-bilinç ve vicdan insanı terk edemezse o da terk edemez. O mahrem, hatta en mahrem, ona en bitişik nesnedir. Örneğin Augustin şöyle der:

Tanrı bize duyusal ve cismani nesnelerden daha yakın, daha candan olduğu için onu daha kolay algılayabiliyoruz.²⁰⁴

Duyusal nesne tek başına ele alındığında [ilişkilerinde] *tarafsızdır*, vicdan ve kanaat konusunda bağımsızdır; dinsel nesneyse *seçilmiş* [iradeyle benimsenmiş] bir nesnedir: en gözde, en başta gelen, en yüce varlıktır; o, esas olarak tanrısal olanla tanrısal olmayan, tapınmaya değer olanla tapınmaya değer olmayan arasında eleştirel bir kanaatin varlığını varsayar.²⁰⁵ Bundan dolayı hiçbir *sınırlama* koymadan şu ilke geçerlidir: İnsanın nesnesi, kendi nesnelleşmiş varlığından başka bir şey değildir. İnsan nasıl düşünüyorsa, zihniyeti nasılsa, tanrısı da öyledir: insanın değeri ne kadarsa, Tanrı'nınki de da o kadardır; daha fazla değil. Tanrı'nın bilinci insanın öz-bilincidir, Tanrı'nın bildiği insanın kendisi hakkındaki bilgisidir. İnsanı Tanrı'sından, tersinden, insandan da Tanrı'sını tanır; her ikisi de aynıdır. İnsan için Tanrı olan şey, onun *kendi dini*, *kendi ruhudur* ve *insanın dini*, *ruhu*, *yüreği* de kendi Tanrısıdır: Tanrı insanın iç vahyidir, insanın kendi *itirafıdır*, din, insanın gizli hazinesinin ortaya serpilmesidir; en mahrem düşüncelerinin itirafıdır, *gizli aşkının açığa vurulmasıdır*.

Ancak eğer din, Tanrı'nın bilinci, insanınsa öz-bilinci olarak betimleniyorsa, o zaman bunu, müminin doğrudan Tanrı'nın bilincinin kendi varlığının öz-bilinci

²⁰⁴ *De Genesi ad litteram*, Lib. V. c. 16.

²⁰⁵ Minidus Felix, *Octavian* adlı eserinin “24. Bölüm”ünde paganlara şöyle seslenir: “Tanrı'nın, tapınmadan önce bilinmesi gerektiğini düşünmüyorsunuz.”

olduğunun farkında olduğu şeklinde anlamamak gerekir; çünkü dinin kendine özgü esasının temelini söz konusu bilincin yoksunluğu oluşturmaktadır. Söz konusu yanlış anlamayı ortadan kaldırmak için şunu söylemekte yarar var: din insanın *ilk, ancak dolaylı öz-bilincidir*.

Bundan dolayı din her yerde, insanlık tarihinde olduğu gibi bireylerin şahsi tarihinde de felsefeden önce gelir. İnsan özünü henüz bulamadan onu önce *dışa vurur*. İnsanın özü kendisine ilk önce başka bir nesnenin özü gibi gelir. Din insanlığın *çocuksu özüdür*; ancak çocuk kendi özünü, kendi dışındaki insan olarak görür –çocuk olarak insan kendisini başka bir insanın nesnesi olarak görür. Bundan dolayı dinlerin tarihsel süreçlerinde başlardaki din açısından nesnel olan şey, şimdi öznel; yani Tanrı olarak görülen ve tapınılan şey şimdi *kısmen insani* bir şey olarak keşfedilmektedir. Başlardaki din sonrakiler için putperestliktir: İnsan kendi özüne tapınmıştır. İnsan kendini nesnelleştirmiştir ancak nesneyi kendi özü olarak keşfedememiştir; sonraki din bu adımı atmaktadır; dindeki her ilerleme bu yüzden insanın kendini daha derinden keşfetmesidir. Ancak eski kardeşlerini [dinleri] putperestlikle suçlayan her belirli din, kendini dinin genel özünün karşılaştığı kaderden uzak tutmaya çalışır; bunu yapmak zorundadır aksi takdirde din olamazdı. Dinin genel kabahatlerini (eğer bunlar kabahatse), diğer dinlerin üzerine atar. Çünkü onun *başka* bir nesnesi ve *başka* bir muhtevası vardır, çünkü o bütün önceki dinlerin muhtevasını aşmıştır; bu yüzden o, dinin varlığını temellendiren zorunlu ve ebedi yasaların üstünde yer aldığını, nesnesinin, muhtevasının insanüstü olduğunu ileri sürer. Ama buna karşın düşünür, kendisine göre de din olmayan dini, araştırmalarının nesnesi haline getirerek dinin kendine bile gizli kalmış özünü ortaya çıkarır. Ve bizim görevimizse, tanrısal olanla insani olanın karşıtlığının bir yanılısına, yani onun insani özle birey arasındaki bir karşıtlıktan başka bir şey olmadığını kanıtlamaktır; dolayısıyla Hristiyan dininin nesnesi ve muhtevası da dokusuna kadar insani olduğudur.

Din, en azından Hristiyan dini, insanın kendine ya da daha doğrusu kendi özüne karşı tutumdur; ama tutumu kendine değil, sanki başkasına karşıdır. Tanrısal varlık insani varlıktan, daha doğrusu insanın bireysel varlığının sınırlılıklarından soyutlanmış, yani gerçek, bedensel, nesnelleştirilmiş, yani sanki insanın kendi özünden farklı bir özmüş gibi kabul edilmiş ve tapılmış kendi özüdür; tanrısal özün bütün belirlenimleri bu yüzden insani özün belirlenimleridir.²⁰⁶

Yüklemler açısından, yani Tanrı'nın nitelikleri veya belirlenimleri açısından bu olgu ikiyüzlüce kabul edilir, ancak kesinlikle özneye, yani söz konusu yüklemelerin temel özülle ilişkili olarak değil. Öznenin yadsınması dinsizlik içindir; ateistlik içindir; ancak bunlar yüklemelerin yadsınmasında geçerli değildir. Ne var ki belir-

²⁰⁶ “Tanrı'nın yetkinlikleri ruhumuzun yetkinlikleridir; bunlara sadece o sınırsızca sahiptir... Biz birkaç yetiye, bazı bilgilere, birkaç iyi niteliğe sahibiz, oysa bunlar sadece Tanrı'da yetkinliğe ulaşır.” Leibniz, *Theod. Preface*. İnsan ruhunun temayüz etmesini sağlayan her şey, Tanrı'nın varlığına özgüdür. Tanrı'dan dışlanan her şey ruhun özel belirlenimine de ait değildir.” S. Gregorius Nyss, *de anima Lips*, 1837. p. 42. “Bu yüzden bilimler arasında en yetkin ve en önemli olanı kendisi hakkında bilgi sahibi olmaktır, zira o Tanrı'yı da idrak edecektir.” Clemens Alex, *Paedag. lib.*, III. c. 1.

lenimi olmayan şeyin üzerimde de herhangi bir etkisi olamaz; etkisi olmayan şey benim için varlık da olmaz. Bütün belirlenimleri ortadan kaldırmak özün kendisini ortadan kaldırmaktır. Belirlenimsiz bir varlık cismani olmayan bir varlıktır; cismani olmayansa hiçlik hükmündeki bir özdür. Bu yüzden Tanrı'dan bütün belirlenimlerini koparan insan açısından Tanrı sadece olumsuz, yani *yok hükmündeki* bir özdür. Gerçek bir mümin açısından Tanrı belirlenimsiz bir öz değildir, çünkü o ona göre *belli bir gerçek* özdür. Belirlenimsizlik ve bununla özdeşleşmiş Tanrı imgesi, bu yüzden modern dönemin bir ürünüdür; sadece modern inançsızlığın bir yaratımıdır.

Nasıl ki akıl sadece sonlu olarak belirlenir ve belirlenebiliyorsa; tam da orada duyusal haz, dinsel duygu ve estetik algı veya ahlaki anlayış insana mutlak ve hakikat gibi gelmektedir; işte Tanrı'nın bilinmezliği veya belirlenemezliği tam da orada bir dogma olarak ileri sürülür ve yerleşik hale gelmesi sağlanır; yani burası aynı zamanda *nesnenin bilgiye ihtiyaç duymadığı* yerdir; gerçekliğin insanı ilgilendirdiği ve onun açısından varlığın, mutlaklığın, tanrısal nesnenin anlamının olduğu yer burasıdır; ancak buna karşın burada hâlâ saf dünyevi yönle *çelişki* içinde olan dincilikle bağlantılı eski bir bakiye bulunmaktadır. İnsan, Tanrı'yı unutmuş ve dünyaya kaybedilmiş [dünya nimetlerine kapılmak] olmaktan dolayı duyduğu vicdan azabını Tanrı'nın bilinmezliği özüyle rahatlatmaya çalışmaktadır; o pratikte eylemiyle Tanrı'yı inkâr etmektedir (bütün duyularını ve düşüncelerini dünya içermiştir); ancak o Tanrı'yı *kuramsal* açıdan reddetmemektedir; o, onun varlığını inkâr etmemektedir; onun varlığını devam ettirmesine izin vermektedir. Varlık olarak kaldığı sürece ona dokunmamakta onu rahatsız etmemektedir; bu sadece negatif bir varlıktır, *varlık olmayan* bir varlıktır, kendisiyle çelişen bir varlık (etkisi açısından, olmayan varlıktan bir farkı görülemeyen bir varlık).

Tanrısal varlığın belirli olumlu niteliklerinin reddedilmesi, dinin inkâr edilmesinden başka bir şey değildir; ancak bu bir inkâr olarak görülmemektedir, çünkü hâlâ kendisi açısından *dinci bir görüntüye* sahiptir. Bir bakıma bu *kurnazca ve ince bir ateizmden* farklı değildir.

Tanrı'yı bazı niteliklerle donatarak sonlandırmaktan çekinmek, münafığın Tanrı'yı *unutmak* istemesinden başka bir şey değildir; bu Tanrı'yı zihinlerden silmektir. Sonlanmaktan *çekinen varlık göstermekten çekiniyor demektir*. Her olgusal varlık, yani her varlık, varlığı gerçek olan *niteliksel, belirlenmiş varlıktır*. Ciddi, gerçekten ve hakikaten Tanrı'nın varlığına inananlar, Tanrı'nın kaba duyusal niteliklerinden rahatsız olmamaktadır. Onun varlığı üzerinden birilerini gücendirmek ve kabalaşmak istemeyenler, onun varlığından vazgeçmek durumundadırlar. Belirlenmiş olmakla gücendirildiğini varsayan Tanrı, ne cesaretini ne de gücünü ortaya koymak için varlık göstermektedir. *Nitelik*, varlığın ateşi, oksijeni ve *tuzudur*.

Tamı tamına bir varlık, niteliksiz bir varlık demek *tatsız tuzsuz* bir varlık demektir. Tanrı'da ise [söz konusu nitelikler] dinde olduğundan daha fazla değildir. Ancak tam da insanın dinin tadından bıktığı, yani *dinin kendisinin tatsızlaştığı* yerde, tam da orada Tanrı'nın varlığı tatsız bir varlığa dönüşmektedir.

Ayrıca Tanrı'nın niteliklerini, az önce gösterilenden farklı bir yumuşak tarzda inkâr eden bir yöntem daha vardır. Gerçi tanrısal varlığın niteliklerinin sonlu ve özellikle de insani belirlenimler olduğu kabul edilmektedir; fakat bunların reddini reddetmektedirler; hatta bunları, insanın zorunlu olarak bazı tanrısal algılara ihtiyacının olduğu gerekçesiyle korumaya da almaktadırlar; güya ona, insan olunduğu için de Tanrı'yı insan olarak tasavvur etmekten başka bir yol kalmamaktadır. Tanrı ile bağlantılı olarak söz konusu belirlenimlerin hiçbir anlamının olmadığı söylenmektedir; ancak bunlar benim açımdan anlamlıdır, çünkü eğer o, benim nezdimde bir şey olacaksa, o zaman bana görüldüğü gibi ve bundan başka türlü de olmamalıdır; yani insani veya insan benzeri bir varlık. İşte tam da bu nedenle, yani Tanrı'nın *kendi hali* ve *benim için* olduğu hali arasındaki fark, dinin [vazettiği] huzuru bozmaktadır ki bu, bu haliyle de temelsiz ve kabul edilemez bir ayırmadır. Aslında Tanrı'nın *benim için* olduğu halinden farklı bir *kendisi için* ve *kendinde halinin* olup olmadığını da bilemem; *benim için* olduğu hali, benim açımdan *her şeydir*. Benim için olduğu hali benim açımdan belirlenmiştir; O'nun kendisi-için-olan hali, onun *varlığının* ta kendisidir; o benim açımdan benim için olduğu her zamanki haliyledir. Müminler, Tanrı'nın onlarla olan ilişkisinden (çünkü başka bir ilişki bilmiyorlar) *tamamıyla* memnundurlar; çünkü Tanrı, insana *tamı tamına nasılsa* ona da öyledir. Söz konusu ayırımla insan kendi boyutunu, yani kendi varlığını aşmakta, mutlak ölçüsünün ötesine geçmektedir; ancak bu ötesine geçmek bir yanılısamadır. Benim için olanla kendisi için olan nesneler arasındaki ayırımı ancak söz konusu nesnenin *bana gerçekten* olduğundan farklı gözüktüğü zaman yapabilirim; ancak bu ayırımı bana gözüktüğü, yani *mutlak ölçütüme* göre gözüktüğü haliyle, bana gözükmek zorunda olduğu durumundaki arasında yapamam. Gerçi algım öznel, yani tür açısından bağlayıcılığı olmayan şekliyle de olabilir. Fakat eğer benim algım türün ölçütüyle örtüşüyorsa o zaman benim açımdan "kendisi için" ile "benim için" ayırımı da kalkar; çünkü bu algının kendisi *mutlak*tır. Türün ölçütü *mutlak* ölçüttür, insan açısından yasa ve kriterdir. Ne var ki dinin inancına göre, Tanrı hakkındaki kendi algısı ve belirlenimleri her insanın *kabul edeceği* ve eğer hakikati elde etmek istiyorsa kabul etmek zorunda olduğu ayardadır. Hatta bunlar insan doğasının zorunlu sezgisine uygun ve hatta nesnel, tanrısal düzeydeki algılardır. Her din, başka dinlerin Tanrılarına göre sadece *Tanrı* hakkındaki *belli* algılardır; ancak onların Tanrı hakkındaki algıları aslında kendi Tanrılarıdır; Tanrı, algıladıkları gibi, hakiki, gerçek Tanrı, yani Tanrı'nın *kendisi için* olduğu halidir. Din *temelsiz* ve bütünlüklü Tanrı ile yetinmektedir; o sadece görünürde bir Tanrı istememektedir; Tanrı'nın *kendisini*, *şahsi halini* istemektedir. Din, Tanrı'nın söz konusu özünden vazgeçtiğinde, kendi kendisinden de vazgeçmiş olur; o, gerçek Tanrı'nın sahip olduklarından vazgeçtiğinde kendisi de hakikat olamaz. Kuşkuculuk dinin en azılı düşmanıdır. Ancak nesne ile algı, kendi halindeki Tanrı ile benim için olan Tanrı arasındaki ayırım bende şüphe uyandırmaktadır, dolayısıyla [benimki] dinsizce bir ayırmadır.

İnsan açısından *kendi halinde olmak*, *en yüce* varlığa ilişkin algı ve ondan ve

algıladığından daha yücesini tasavvur edemediği o şey, onun açısından Tanrıdan başka bir anlam ifade etmiyor. Nasıl o, bu nesneye rağmen neyin *kendi halinde* olduğunu sorabilir ki? Eğer Tanrı kuşun nesnesi olabilseydi, o zaman ona kanatlı bir varlık nesnesi olurdu; çünkü kuş kanatlı olmaktan daha yücesini, daha kutsalını bilmiyor da ondan. Eğer söz konusu kuş yargıda bulunabilseydi ne kadar komik olurdu: Tanrı bana kuş olacak görünmektedir, ancak o nasıl *kendi halinde* onu bilmiyorum. Bir kuşa göre yüce varlık bir kuşun varlığıdır. Eğer ondan *kuşun varlıksal algısını alırsanız, ondan en yüce varlığın imgesini almış olursunuz*. Peki nasıl oluyor da kuş Tanrı'nın *kendi halinde* kanatlı olduğunu varsayabiliyor? Eğer Tanrı iken benim için olduğu halinde, yani Tanrı'nın *Tanrı* olup olmadığını sorduğumda, insanın kendi Tanrı'sına şirk koşması, ona yönelik öfke duyması demektir.

Bir kez insan bilincini, dinsel niteliklerin aslında *antropomorfik*, yani insani algılar olduğu düşüncesince ele geçirildiğinde, *kuşku ve inanca inançsızlık* da başlamış demektir. Eğer bu düşünce tutarlı bir şekilde söz konusu niteliklerin biçimsel reddine ve hatta buna temel yapılan varlığın reddine kadar götürülemiyorsa, bunun nedeni yüreksizlik ve mantıksal zayıflıktır. Eğer söz konusu niteliklerin nesnel gerçekliğinden şüphe duyuyorsan, o zaman söz konusu niteliklerin sahibi olan öznenin nesnel gerçekliğinden de şüphe duymalısın. Eğer senin niteliklerin *antropomorfik* ise o zaman söz konusu niteliklere haiz olduğu düşünülen özne de *antropomorfiktir*. Eğer sevgi, iyilik, kişilik insani belirlenimlerse, o zaman senin onda olduğunu iddia ettiğin temel varlık da; tabii ki Tanrı'nın varlığı da. Hatta bir Tanrı olduğunu söyleyen inanç da *antropomorfiktir* (bütünüyle insani bir varsayım). Peki, Tanrı inancının insan zihninin sınırlığının bir ürünü olmadığını nereden biliyorsun? Kim bilir belki yüce varlıklar (ki sen onları kabul ediyorsun) öylesine kendi halinde huzurlu, kendiyle bir arada ki kendisiyle bir başka yüce varlık arasındaki gerilimin dışındadır. Tanrı'yı bilmek ama kendi Tanrı olmamak, iç huzuru bilmek ama bunun keyfine varamamak, bir çıkmazdır ve bir talihsizliktir.²⁰⁷

²⁰⁷ Bu nedenle öte yakada Tanrı ve insan arasında bir ikilik meydana gelmektedir. Öte tarafta insan artık insan değildir –en fazla sadece tahayyülde, o kendine ait, Tanrının iradesinden farklılaşmış bir iradeye sahip değildir, dolayısıyla da –iradesiz bir varlık ne anlam ifade eder ki?– kendi varlığı da yoktur; o Tanrıyla birdir; o farklılığın ve Tanrı-insan karşıtlığının öte tarafında kaybolup gitmektedir. Ancak sadece Tanrının olduğu o yerde Tanrı Tanrı değildir. Majestelerin karşıtlığının olmadığı yerde, majesteleri de majeste değildir.

GELECEĞİN FELSEFESİNİN İLKELERİ²⁰⁸

Bu ilkeler, ölçü tanımaz Alman Sansür Kurumu tarafından keyfi bir şekilde yasaklanan “Felsefe Reformu İçin Tezler” başlıklı çalışmamın devamını içermektedir. İlk elyazmalarına bakılırsa söz konusu çalışma, bir kitap boyutundaydı; ancak en son taslağı yeniden elime aldığımda, nedenini bilmediğim bir şekilde beni de bir anda Alman Sansür Kurumu’nun ruhu pençesine aldı ve satırların üstünü barbarca çizip durmama neden oldu. Söz konusu açık sansürden arta kalansa birkaç formaydı.

Bu nedenle de ona *Geleceğin Felsefesinin İlkeleri* adını vermeyi gerekli gördüm, çünkü genel anlamda, zekice düşünülmüş hayaller ve eski önyargılar çağı olan günümüzün şu basit hakikatlerinin ki bu ilkeler onlardan ayrıştırılmıştır, bırakalım anlaşılabilmesini değeri dahi bilinmemektedir.

Geleceğin felsefesinin görevi, felsefeyi “soyutlanmış ruhların” diyarından söküp almak ve onu cismani olan, canlı ruhların mekânında yeniden geçerli kılmaktır; tanrısal olandan, yani hiçbir ihtiyacı olmayan zihinsel ruhların diyarından *insani sefalet*e yönlendirmektir. Bunun için kuşkusuz insani mantıktan ve dilden başka bir şeye ihtiyaç yoktur. Saf ve gerçek anlamda insanca düşünmek, konuşmak ve etkin olmak, sanırım ancak gelecek kuşakların yapabileceği bir iştir. Günümüzde insanın nasıl olması gerektiğini ortaya koymanın henüz zamanı değildir, çünkü insanı önce saplanmış olduğu bataklıktan kurtarmak gerekir. Temiz ve ekşi çabanın meyveleri işte bu ilkelerdir. Bunların görevi, mutlaklığın felsefesinden, yani teolojiden, insanın felsefesinin zorunluluğunu, yani antropolojiyi çıkarımsamak ve tanrısal felsefenin eleştirisinden insani hakikati temellendirmektir. Bundan dolayı da söz konusu ilkeler, geleceğin felsefesinin ilkelerini bütün açıklığıyla ortaya koyma şerefine erişmiştir.

Bruckberg, 9 Haziran 1843.

²⁰⁸ Ludwig Feuerbach, *Kleinere Schriften II* (1839-1846), Akademie Verlag, Berlin: 1970.

GELECEĞİN FELSEFESİNİN İLKELERİ

1. Yeniçağın görevi, Tanrı'nın gerçekleştirilmesi ve insanileştirilmesiydi – yani teolojinin antropolojiye *dönüştürülmesi* ve onda son bulmasıydı.
2. Söz konusu insanileştirmenin dinsel veya pratik yöntemi Protestancılıktı. İnsan olan Tanrı, yani insanlaşmış Tanrı ki o da İsa'dır –o sadece Protestancılığın Tanrısı'dır. Protestancılık Katoliklik gibi, artık Tanrı'nın kendi haliyle değil, fakat daha çok insanlar için ne olduğuyla ilgilenmektedir; bundan dolayı onun [Protestanlığın], diğeri [Katoliklik] gibi, spekülâtif ya da incelenebilecek eğilimleri yoktur; o artık teoloji değildir, esas olarak sadece "İsabilim"dir, yani dinsel antropoloji.
3. Protestancılık Tanrı'yı kendi halinde ya da onu Tanrı olarak yadsıtmaktadır –çünkü Tanrı ancak kendisi için olduğunda gerçek Tanrı'dır, yani sadece pratikte; teorik olarak onu olduğu gibi bırakmıştır; o sadece insanlar için değildir, yani *müminlere* göre değildir–; o *öteki dünyanın varlığıdır* ki o bir gün göklerde insan için bir nesne haline gelecektir. Ancak dinden öte ne varsa tam da o felsefeye işidir; öbürünün nesnesi olmayan şey tam da bunun [felsefe] içindir.
4. Din açısından öbür dünyaya ait ve nesnel olmayan Tanrı'nın rasyonel ve teorik açıdan incelenmesi ve çözümlenmesi *spekülâtif felsefedir*.
5. Spekülâtif felsefenin özü, Tanrı'nın rasyonelleştirilmiş, gerçekleştirilmiş, somutlaştırılmış varlığından başka bir şey değildir. Spekülâtif felsefe gerçek, tutarlı, mantıklı *teolojidir*.
6. *Deizmde* nesne olan, *spekülâtif felsefede* öznedir, [deizmde] mantığın sadece *tasavvur edilmiş* ve algılanmış özü, ötekinde mantığın *düşünen öznenin* ta kendisidir.

Deist Tanrı'yı aklın ötesinde, insan ötesi ve var olabilecek yegâne şahsileşmiş varlık olarak tasarlar –o özne olarak Tanrı'yı nesne olarak düşünür. O Tanrı'yı bir varlık olarak, yani *tasarımına* göre *zihinsel, duyuşal olmayan*, ama varlığı olan, yani

hakikate göre *duyusal bir varlık* olarak düşünür; çünkü nesnel bir varlığın en özlü niteliklerinin ifadesi, düşüncelerinin ya da tasarımının dışında duyusallıktır. O Tanrı'yı, kendinden gayrı varlık gösteren duyusal şeyleri ve varlıkları ayırt ettiği gibi ayırt etmektedir; kısacası o Tanrı'yı, *duyusal konumdan hareketle* tasavvur etmektedir. Spekülatif ilahiyatçı ya da filozof ise Tanrı'yı *düşünmeden hareketle düşünmektedir*, bu yüzden o kendisiyle Tanrı arasında, rahatsız edici bir şekilde orta yerde duran duyusal bir varlık tasarlamaz; böylece o yüksünmeden nesnel ve tasavvur edilmiş varlığı, düşünen *öznel* varlıkla özdeşleştirmektedir.

Tanrı'nın içsel zorunluluk olarak, insanın nesnesinden onun öznesine, düşünen "ben"ine dönüşmesi, az önce geliştirilen düşünceye göre şöyle oluşmaktadır: Tanrı insanın nesnesidir, sadece insanın, fakat hayvanın değil. Ancak *neyin* varlık olduğu ise sadece onun *nesnesiyle* anlaşılabilir; bir varlığın zorunlu olarak bağlantılı olduğu nesne, onun *açığa çıkmış (offenbares)*²⁰⁹ varlığından başka bir şey değildir. Neticede otoburların nesnesi bitkidir, ancak söz konusu nesneleri sayesinde onlar kendilerini etoburlardan önemli oranda farklı kılmış olurlar. Dolayısıyla gözün nesnesi de ışıktır ne ses ne de kokudur. Ve bu nesne varlığını bize böylece belli eder. Birinin görmemesi veya göze sahip olmaması aynı şeydir. Bu yüzden yaşamda şeyleri ve varlıkları da sadece nesnelere göre adlandırırız. Göz "ışığın organı"dır. Toprağı işleyen kişi çiftçidir; avcılığı etkinliğinin nesnesi haline getiren kişi avcıdır; balık tutansa balıkçıdır vs. Nasıl ki Tanrı -olduğu gibi, yani zorunlu ve varlıksal olarak insanın nesnesiye o zaman söz konusu nesnenin özünden bahsedilirken sadece insanın kendi özünden bahsedilmiş olur. Şimdi herhangi bir gezegende veya gök cisminde yaşayan herhangi bir düşünen varlığın, Tanrı'nın varlığından bahseden Hristiyan dogmasından birkaç paragrafla karşılaştığını düşünelim. Söz konusu varlık bu paragraflardan hangi sonucu çıkarırdı? Acaba Hristiyan dogmasında tasavvur edilen bir Tanrı'nın varlığını mı çıkarırdı? Hayır, sadece yeryüzünde de düşünen varlıkların bulunduğu sonucunu çıkaracaktı; onlar, yeryüzünde yaşayanların kendi Tanrıları hakkındaki açıklamalarından hareketle onların kendi niteliklerini; örneğin şu açıklamada: Tanrı bir ruhtur ve dolayısıyla sadece kendi tasavvurlarının kanıtını ve ifadesini bulacaklardı. Kısacası, söz konusu varlıktan, yani nesnenin niteliklerinden hareketle öznenin varlığını ve niteliklerini tasavvur edebilecekti. Ve de tamamen haklı olarak; çünkü kendi halinde olanla insan için olan arasındaki farklılık *söz konusu* nesnede bütünüyle ortadan kalkacaktı. Ancak söz konusu farklılık, eğer dolaysız duyusal ve bu nedenle de insandan gayrı olan varlıklarda yerindedir. Işık sadece insanlar için değil; aynı zamanda hayvanları ve bitkileri hatta inorganik maddeleri de etkilemektedir; o genel bir varlıktır. Eğer ışığın ne olduğunu anlamak istiyorsak, o zaman onun sadece bizim üzerimizdeki etkisinin sonuçlarını değil, aynı zamanda bizden farklı olan varlıklar üzerindeki etkilerini de gözlemlemeliyiz. Dolayısıyla kendi halinde olan nesne ile benim için olan nesne arasındaki ayrım zorunlu ve nesnel bir ay-

²⁰⁹ Aslında Feuerbach burada bir kelime oyunu yapmaktadır. Almancada "offenbares" terimi aynı zamanda *Tanrı vahyi* anlamına da gelmektedir.

rımdır; özellikle de söz konusu nesnenin gerçek haliyle düşüncem ve algımdaki nesne arasındaki fark açısından. Ancak Tanrı sadece insan için olan bir nesnedir. Hayvanlar ve yıldızlar Tanrı'ya sadece insanın tasavvuruna göre taparlar. Demek ki Tanrı'nın, insan dışında başka bir varlığa nesne olmaması onun özünde vardır; o sadece insana özgü bir nesnedir ve sadece insanın bir sırrıdır. Peki, mademki Tanrı sadece insanın içine doğmuşsa, o halde Tanrının varlığı olarak bize ilham olan nedir? İnsanın varlığından başka hiçbir şey. Peki, onun sadece insanın nesnesi olmasının sebebi nedir? Tanrı'nın doğası ve aynı şekilde insanın doğası –yani tanrısal ve insani doğanın kişiliğinde. Kim en yüce varlığı nesnesi haline getiriyorsa o en yüce varlık da odur. İnsanları kendilerine nesne yaptıkça hayvanlar da o kadar yükselir ve insanlara yaklaşmış olurlar. İnsanı kendisine insan, gerçek insani varlık olarak nesne yapan hayvan artık hayvan değil, kendisi de insandır. Sadece *kendi olduğu halde* birbirinin nesnesi olabilen varlıklar, aynı düzeydeki varlıklar demektir. Tanrısal ve insani varlıkların kimlikleri ancak deizmin bilincinde üst üste gelir. Her ne kadar o [deist] Tanrı'yı, tanrısal varlığın özünü insanda görse de yine de onu [Tanrı'yı] insanın dışında varlık gösteren, duyuşsal bir varlık olarak tasarladığı için söz konusu kimlik onun açısından duyuşsal bir kimlik, benzer ya da akraba bir nesnedir. Akrabalık burada kimlikle aynı şeyi ifade etmektedir; ama bu aynı zamanda duyuşsal bir tasavvurla bağlantılıdır; fakat akraba varlıklar kendi başına buyruk, yani duyuşsal açıdan birbirinden ayrı iki farklı varlıklardır.

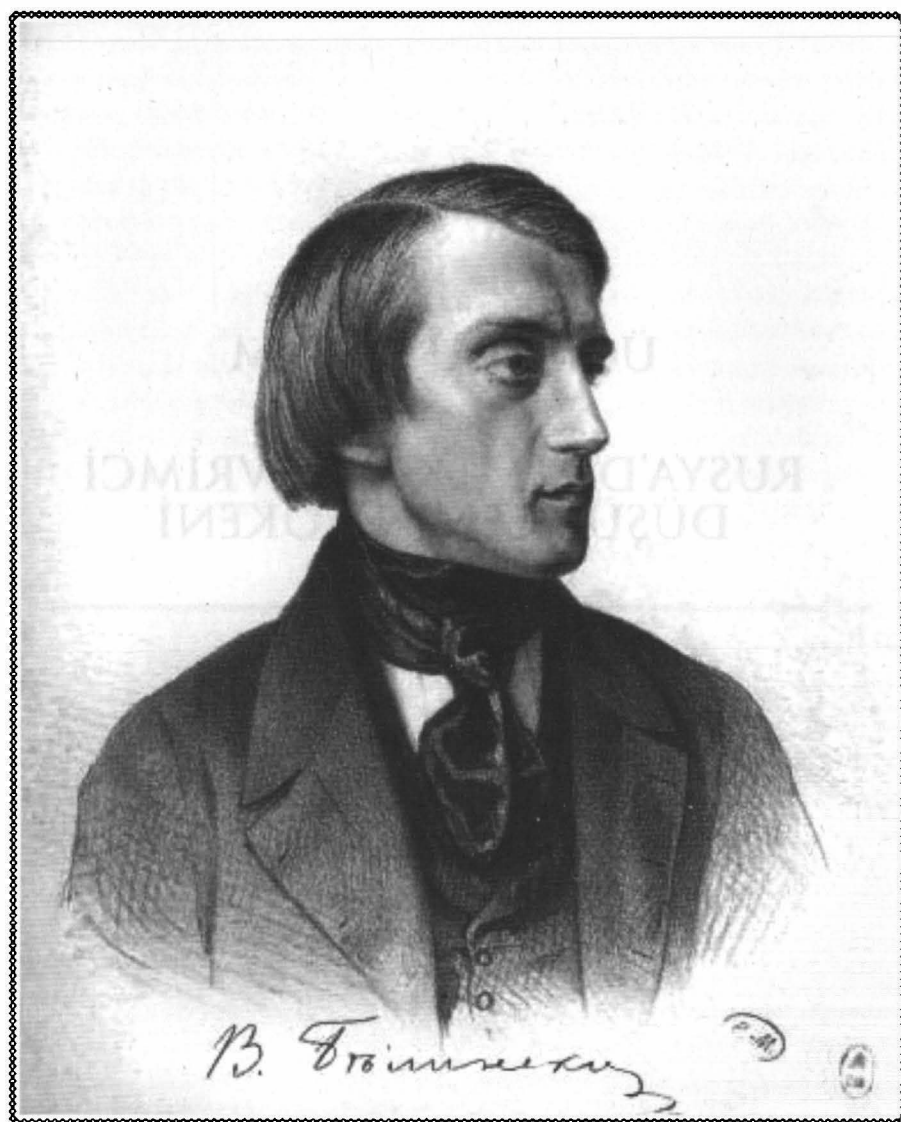
19. Yetkinleştirilmiş yeni felsefe Hegelci felsefedir. Yeni felsefenin tarihsel zorunluluğu ve temeli özellikle Hegel felsefesinin eleştirisiyle bağlantılıdır.

20. Tarihsel çıkış noktası açısından, yeni felsefenin günümüz felsefesi karşısındaki görevi ve konumu, onun [bugüne kadarki felsefe] *teoloji* karşısındakiyle aynıdır. Yeni felsefe Hegelci felsefenin, daha doğrusu bugüne kadarki felsefenin gerçekleştirilmesidir; ancak gerçekleşme aynı zamanda onun yadsınması, yani onun çelişki içermeyecek şekilde yadsınmasıdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RUSYA'DA HALKÇI DEVRİMCİ
DÜŞÜNCENİN KÖKENİ

Belinski, Herzen

VISSARYON BELINSKI

(1811-1848)

“Bazı dönemler vardır ki sanki topluma can veren en son düşünce kıvılcımı da yok olmuştur ve sanki dünyayı sadece değersizlik ve bencillik kaplamış da bundan hiçbir kurtuluş yoktur. Heyhat! Tam da bu esnada o canlanır, sönmek üzere olan yaşam kıvılcımı birden bire muazzam bir ateş deryasına dönüşür ve onun alevinin parlaklığıyla aydınlanan bütün dünya bile bunun nereden geldiğini anlayamaz...”

Belinski

19. yüzyılda Rusya’da devrimci demokrat düşüncenin, özellikle de devrimci felsefenin yayılmasında ve kökleşmesinde en çok emeği geçen düşünürlerden biri edebiyat eleştirmeni, gazeteci, dilbilimci ve filozof Vissaryon Grigoryeviç Belinski’dir.²¹⁰ Rusya’da edebiyat ve Rus dili konusunda Puşkin’in yeri neyse, felsefede de Belinski’ninki odur. Bu gerçeği hem dava arkadaşı hem de devrimci demokrat çizginin mirasçılarından Dobroljubov şöyle ifade etmektedir:

Rus yazınının sonucu ne olursa olsun, o ne kadar gelişme gösterirse göstereceğin, Belinski her daim onun onuru, ünü ve onun bütün güzelliği olacaktır... Bugüne kadar isim yapmış bütün yazarlar, dürüstçe kabul etmektedirler ki herkesin gelişmesinde Belinski’nin büyük bir emeği vardır. Rusya’nın bir ucundan diğer ucuna, yazarlığını kanıtlamış herkes onun coşkısına, zekâsına hayrandır ve o, Rusya’nın bugüne kadar yarattıklarının en iyisidir.²¹¹

Belinski, henüz genç yaşında “Edebiyat Hayalleri” başlığıyla yayımladığı makalelerinde Rus edebiyatının gerçekçilik akımının öncüsü ve teorisyeni olarak öne çıkmıştır. Ne yazık ki Belinski de Puşkin gibi çok verimli olacağı genç bir yaşta (Puşkin bir düelloda hayatını kaybetmiştir) hayata gözlerini yummuştur.

²¹⁰ Andrezej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi*, çev. Alaeddin Şenel, İletişim Yayınları, İstanbul: 2009, s. 200.

²¹¹ N.A. Doroljubov, *Ausgewählte Philosophische Schriften*, Moskova: 1951, s. 226.

Topu topu 37 yaş... Belinski'nin doğumu (1811), Napolyon'un bütün Avrupa'yı kasıp kavurduğu ama sonra Moskova kapılarından apar topar geri çekilmek zorunda kaldığı günlere (1812) denk gelir.

Belinski, kendi kuşağından devrimcilerin birçoğu gibi yüksek tabakadan gelmiyordu. O, taşrada görev yapan (Sveaborg, Helsinki) ve kabalığı dillere destan bir hekiminin çocuğu olarak dünyaya gelmişti. Çocuk yaştan itibaren babasının dayak ve aşağılamalarıyla tanışan Belinski, henüz çok genç yaşta evden ayrılmak ve geçimini bir başına sağlamak zorunda kalmıştır. Yoksulluk ve sefalet içinde geçen hayatına bir de polis takibi girince güçsüz bir bedene sahip Belinski, sadece sık sık gözaltına alınmakla kalmaz aynı zamanda sonradan ölümünü çabuklaştıracak tüberküloz hastalığına da yakalanacaktır.²¹²

Belinski'nin çılgınlık derecesinde bir okuma tutkusuna sahip olduğu belirgindir. Öyle ki o genç yaşta ansiklopedik çapta derin bir birikime sahip olur. Liseden hemen sonra eğitimine sosyal bilimler dalında yetkin bir eğitim kurumu olan Moskova (Lomonossov) Üniversitesi'nde devam eder, fakat 1832 yılında "yeterli altyapıya sahip olmadığı" gerekçesiyle okuldan atılır. Aslında atılmasının nedeni onun "altyapı yetersizliği" değildir, aksine o birçoklarından daha fazla birikimlidir, ancak okuldan atılmasının esas nedeninin o günlerde yayımlattığı *Dimitri Kalinin* adlı romanı olduğu sonradan polis kayıtlarında ortaya çıkacaktır.

Dimitri Kalinin, Alman yazar Schiller'in mücadelecisi ve özgür ruhlu kahramanlarından esinlenilerek kaleme alınmıştır. Dimitri, Rusların Wilhelm Tell'idir, Wallenstein'idir.²¹³ Belinski, söz konusu eserinde Çarlık Rusya'nın despotik rejimine, köylülerin içinde bulunduğu ağır sömürü koşullarına ve özellikle de serflik düzenine karşı başlatılan bir mücadeleyi anlatır. Bir bakıma roman, rejime karşı yazılmış ağır bir eleştiridir. Belinski roman kahramanını şöyle konuşturur: "Ona [toprak ağası] kim doğayı ve insan haklarını ayaklar altına alması için izin vermiştir? Ne yani, efendi sırf canı öyle istedi diye uşaklarının derisini mi yüzmeli? Onu pazarda bir hayvan gibi mi satmalı, onu bir köpek veya inek karşılığında değiştirebilmeli mi? Onu hayatı boyunca köle gibi çalıştırıp, en çok sevdiği ve güvendiği insanlarla, ebeveynleriyle bile görüşmesini yasaklamalı mı?"

Belinski'nin en önemli özelliği, çok genç yaşlarda kırılmaz bir iradeye sahip olması, her zaman başı dik tutumda ısrar etmesi; onurlu bir yaşam ilkesine sahip olması ve çalışkanlığıdır. Ondaki bu nitelikler baba ocağında gördüğü kaba davranışlar, dayak ve zorbalığa bir tepki olarak ortaya çıkmıştı. İçinde yaşadığı acımasız toplumsal koşullara, dayak ve işkenceyi eğitimin bir parçası olarak gören köhne

²¹² Josef Rattner - Gerhard Danzer, *Der Humanismus und der soziale Gedanke im russischen Schrifttum im 19. Jh.*, Königshausen+Neumann Verlag, Würzburg: 2003, s. 55.

²¹³ Friedrich Schiller (1759-1805), Almanya'nın "Fırtına" ve "Coşkunluk" döneminin öncü yazarlarından. Schiller çok genç yaşına rağmen Alman edebiyatının klasikleri arasına giren birçok önemli eser kaleme almıştır. Eserlerinde daha çok despotizme, yabancı güçlere karşı ülkelerini savunan ve kahramanlıklarıyla sıvrılan özgür ruhlu kahramanlar betimler. *Wilhelm Tell*, *Wallenstein*, *Haydutlar*, *Don Carlos* gibi eserler bunlardan en önemlilerindendir. Schiller'in Antikçağın iki önemli adil ve eşitlikçi yönetici-filozoflarından olan Likurgos ve Solon'un hayatlarını ve öğretilerini betimleyen önemli bir makalesi de vardır.

bir geleneğe, onur kırıcı davranış ve muamelelerin günöbirlik olgulardan sayıldığı toplumsal anlayışlara daima tepki göstermiştir.

Ölümünden sonra Belinski'yi, bir makalesinde anlatan Alexander Herzen şunları yazar:

Belinski 10 ya da 11 yaşındayken bir gün babası tarafından azarlanıyor; bununla da kalmıyor, kendisini sözlü olarak savunmak isteyen oğlunu tokatlayarak onu yere çalıyor. Belinski ayağa kalktığına artık bir başka insan olmuştur. Uzun süre intikam duyguları içinde yaşamış, ancak sonra bunun bir çıkar yol olmadığı görmüş ve bütün öfkesini toplumsal mücadeleye yönlendirmesi gerektiği anlamış.²¹⁴

Nitekim Marxim Gorki de bir elli yıl sonra, aynı toplumsal geleneği biyografik romanlarında ağır bir dile eleştirecektir...

Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi

Belinski'nin hayatına ve öğretisine geçmeden önce onun yaşadığı dönemi belirleyen koşullara kısaca bakmakta yarar var.

Belinski'nin ideolojik ve siyasi görüşlerini belirleyen 19. yüzyılda Rusya, feodal toplumsal ilişkilerin günden güne çözülmeye uğradığı, ancak onun yerini alan kapitalist üretim ilişkilerinde henüz tam olarak yerleşik hale gelemediği bir geçiş dönemindedir. Toprak ağalarının ağır sömürü koşullarına dayanamayan köylüler, bağrında büyüdükleri baba ocağını dalgalar halinde terk ederek kentlere yerleşmeye başlamışlardı. Bu duruma toprak ağaları da itiraz etmiyorlardı, çünkü onlar da gelişen kapitalist ilişkilerden dolayı günden güne yoksullaşmanın pençesinde kıvranıp duruyorlardı. Kapitalist gelişme, feodal ilişkileri ve toplumsal gelenekleri hızla çözülmeye uğratiyordu. Bunun en bariz ifadesi, eski soylu sınıftan birçok aydının günden güne muhalif bir konuma kaymasıydı.

Kentlerde gelişmekte ve adım adım kökleşmekte olan kapitalist ilişkilerse, yeni bir sınıfın, burjuva sınıfının doğumuna tanıklık ediyordu. Buna koşut olarak emeğiyle geçinen emekçilerin kentlerdeki nüfusunda da bir artış gözlemleniyordu.²¹⁵

Ekonomik açıdan verimsizleşen serflik düzeninin gittikçe yıkıma uğraması, köylülerin direnişinin günden güne artması, birçok toprak ağasının gönüllü olarak serflik düzeninden vazgeçmesine ve topraklarını kapitalist üretime açmasına zorluyordu. Bunun siyasi ifadesiyse günden güne ordu ve subay kademesi saflarında, soylular ve aydınlar (entelijensiya) arasında yaygınlaşan liberal-özgürlükçü eğilimlerdi.

Modern felsefenin Rusya'da kök salmasının tarihi de esas olarak bu döneme, yani 18. yüzyılın ortalarına rastlar. Felsefenin daha önceki yıllarda özerk bir di-

²¹⁴ Josef Rattner+Gerhard Danzer, *Der Humanismus und der soziale Gedanke im russischen Schrifttum im 19. Jh.*, Königshausen+Neumann Verlag, Würzburg: 2003, s. 55.

²¹⁵ M. Jowtschuk, "Ein Grosser Russischer Denker", in: Belinski, *Ausgewählte Philosophische Schriften*, Verlag für fremdsp. Literatur, Moskova: 1951, s. VI-VII.

siplin olarak Rusya'da yerleşik hale gelememesinin, daha doğrusu gecikerek ortaya çıkmasının esas nedenini, uzun yıllar Rus düşünce tarihi üzerinde çalışmış olan Andrezej Walicki şöyle açıklar:

Siyasal baskının, geri kalmışlığın ve acil çözüm bekleyen sorunların acısını yüreklerinde hisseden aydınlar, hemen toplumsal sonuçlar doğurmayacak konularla pek fazla ilgilenmediler.²¹⁶

Felsefenin Rusya'ya Girişi

Liberal eğilimlerin ve Aydınlanma felsefesinin alt yapısı esas olarak Çariçe II. Katerina tarafından hazırlanmıştır. Platon'un *Devlet*'inde bahsettiği "filozof hükümdar", "aydınlanmış despot" imgesi, Alman kökenden gelen II. Katerina'yı da cezbetmişti.

18. yüzyılın ortasından itibaren Avrupa kamuoyunu etkisi altına alan Aydınlanmacı felsefeye ilgi duyan Katerina, tahta çıkar çıkmaz radikal materyalistlerin önemli isimleriyle yoğun bir ilişki içine girmişti. Birçok *Ansiklopedici*yle ya doğrudan ya da mektuplaşarak diyalog kuruyordu. Voltair'e, Diderot'ya azdığı mektuplarında "kendisini onların öğrencisi saymış ve onların amaçlarını Rusya'da memnuniyetle gerçekleştireceğini" belirtmişti. Hatta *Ansiklopedi*'nin basım ve yayımı Fransa'da sansüre uğradığında, Diderot'ya basım işlerini Rusya'da sürdürmeyi, gerekirse yüklü miktarda mali destekte de bulunmayı teklif etmişti. Her ne kadar bu teklif Fransız aydınları arasında coşkuyla karşılansa da hatta Voltaire bir mektubunda, "Ne günlerde yaşıyoruz, Fransa'da felsefe yasaklanırken, barbar İskitler (Ruslar) ona kucak açıyor" diye bahsetse de, II. Katerina'nın yaptığı bu cazip teklif, başta Diderot ve Rousseau olmak üzere Ansiklopediciler tarafından reddedilecekti.

Görüldüğü gibi Voltaire, Rousseau, Diderot, d'Alembert, Grimm gibi Ansiklopedici yazarlar Çariçenin en yakın mektup arkadaşlarıydı.²¹⁷ II. Katerina tarihe "aydınlanmış despot hükümdar" olarak geçmek istiyordu.²¹⁸ Kuşkusuz bu, salt şahsi bir tutku değildi, aynı zamanda Rusya'nın modernleşmesi için zorunlu bir adımdı da.

II. Katerina felsefeyi, daha doğrusu bilimi ve aklı, ülkesinin gelişmesinin aracı haline getirerek İngiltere ve Fransa'nın gelişmişlik düzeyini yakalamayı amaçlıyordu. Hatta sonradan Diderot (beş aylık bir süre için Rusya'ya taşınmıştı) ile bütün Rusya'yı dolaşmış; bir yasama meclisi atamış ve yeni bir anayasanın oluşturulması için komisyon ve kurullar da tayin etmişti. Ama bunlar Puşkin'in ifadesiyle "soytarıca bir gösterinin ötesine geçmemişti." Nitekim II. Katerina'nın yayınlanan mektupları ve görüşme tutanakları onun aydınlanmacı filozofları kendi iktidarını sağlamlaştırmak, ülkesini ve ordusunu olabildiğince güçlü kılmak için kullandığı-

²¹⁶ Andrezej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi*, s. 15.

²¹⁷ II. Katerina'nın Radikal Aydınlanmacılarla olan ilişkisi için bkz. *Dünyayı Değiştiren Düşünürler* 3, s. 114 vd.; 187 vd.

²¹⁸ Andrezej Walicki, *age*, s. 29 vd.

nı ortaya koyacaktı.²¹⁹ Nitekim o, 1789 Fransız Devrimi'nden öylesine ürkmüştü ki sadece aydınlanmacıların Hermitage'ı süsleyen büstlerini kaldırmakla kalmamış, anayasa metinlerini rafa kaldırmış, kurulları da bir daha toplanmamak üzere dağıtmıştı. II. Katerina "aslına" zuhur etmişti.

Rusya'da Felsefenin Devrimci İşlevi

Ama cin bir kez şişeden çıkmıştı; söz konusu ilişkiler ve başlatılmış olan girişimler, Rus aydınının felsefeye yoğunlaşmasına, okullarda profesyonel felsefe eğitiminin başlatılmasına ve özellikle de Aydınlanma felsefesinin önemli kentlerde yaygınlık kazanmasına yol açmıştı.

Bir kez felsefeye eğilim yerleşik hale geldikten sonra da bu gelişme, ileriki yıllarda görüleceği gibi devrimci sonuçlara yol açacaktı. Nitekim 19. ve 20. yüzyıl Rusyası hem edebiyat ve siyasi, hem de felsefi alanda çok önemli ürünler verecekti. Farklı düşünce ve kanaatlere sahip aydınlar, ülkenin birikmiş sorunlarının acilen çözülebilmesi için ilk başlarda ortak hareket etmekte herhangi bir sakınca görmemişlerdi. Çünkü bir anda herkes, Fransız Devrimi'nin etkisiyle kendini bir kimlik tartışmasının içinde bulmuştu.

Genel anlamda Rusya, birçok Avrupa ülkesinden farklı olarak çok kültürlü bir toplumdur. Rusya'nın coğrafya ve kültürel dokusu, yüzyıllardır iç içe geçmiş ve bu süreçte ortak bir kültür yaratmış birçok kavmin izlerini taşıyordu. Bu kültürel doku ülke açısından bir avantajdı ancak bu durum ağır siyasi ve kültürel sorunları da birlikte getiriyordu. Rus aydını, içinde yaşadığı coğrafyayı, onu biçimlendiren kültürel dokuyu, Rus halkının geleneklerini ve tarihsel misyonunu incelemeye ve tartışmaya başlamıştı. Belinski de bu araştırmaya etkin bir şekilde katılan ve kendi özgün görüşleriyle katkıda bulunan aydınların başında gelir.

Rus Çarı Büyük Petro'nun 17. yüzyılın sonlarından itibaren başlattığı reformlar,²²⁰ devletin çeşitli kurumlarında, bürokrasi ve ordu içinde önemli derecede bir modernleşmeye yol açmıştı. Yeni kentler kurulmuş; yollar, köprüler yapılmış, üniversiteler inşa edilmiş, bilimsel laboratuvarlar kurulmuş, sanat ve bilim kurulları oluşturulmuştu. Batı'dan satın alınan kütüphanelerle araştırma ve inceleme için zorunlu olan önemli bir altyapı da sağlanmıştı. Bunun yanı sıra aydınlar arasında yaygınlık kazanan liberal-özgürlükçü görüşler, özellikle ordu ve aristokrat kökenli aydınlar arasında belli bir muhalefetin şekillenmesine de yol açmıştı. Bunun sonucunda 18. yüzyılın sonlarında ilk kez Rus devlet otoritesiyle, o güne kadar bir bakıma onun payandası olan aydınlar arasında ciddi bir çatışma baş göstermişti.

Rusya'da kapitalizm henüz gelişmemişti; modern sınıflar henüz ortaya çıkmamıştı, ancak varsayılının aksine (Rus köylüsü itaatkâdır şeklindeki önyargı), ciddi bir köylü muhalefeti tarih sahnesinde yerini almıştı. Sık sık başkaldıran köylü yığınlarına etnik temeldeki isyanlar da eşlik ediyordu.

²¹⁹ Andrezej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi*, s. 37.

²²⁰ Leibniz'in Büyük Petro'yu ikna ederek Rusya'da başlatmak istediği modernleşme hamleleri ve ütöpic sosyalist devlet projeleri için bkz. *Dünyayı Değiştiren Düşünürler 2*, s. 217 vd.

Rusya'da, modern çağda ilk önemli köylü ayaklanması, "Pugaçov Ayaklanması" olarak bilinir. 1773'te başlayan ve iki yıl boyunca ülkeyi sarsan söz konusu ayaklanma, tam da II. Katerina'nın Fransız Aydınlanmacılarıyla yaptığı yoğun görüşmelerin ortasına denk gelmişti. Gel gör ki söz konusu ayaklanmanın bastırılmasından iki yıl sonra, 1776'da önce Amerikan Bağımsızlık Mücadelesi baş göstermiş, ondan 12 yıl sonra da dünyayı Fransız Devrimi yerinden oynatmıştı...

Pugaçov ayaklanması ciddi bir ayaklanmaydı, çünkü ayaklanmanın lideri hem kendisinin III. Petro, dolayısıyla tahtın yasal varisi olduğunu iddia ediyordu hem de köylülere serflikten kurtuluş, işleyebilecekleri kadar toprak, geleneklerini yaşatabilecekleri yasal düzenlemeler vadeliyordu. Dolayısıyla ayaklanma, halktan geniş bir destek görmüştü; birçok kavmin yanı sıra Urallardaki metal işçileri de ona destek vermişti. Fakat o gün açısından ayaklanmanın başarılı olması, toplumsal muhalefetin kentleri ele geçirememesi yüzünden mümkün değildi, çünkü tarihin tekerleği geriye çevrilemeyecek kadar Rusya'da kapitalizm yönünde hızlanmıştı.

Her ne kadar Pugaçov Ayaklanması, kanla bastırılmış olsa da başka ayaklanma ve isyanlar Rusya'nın gündemini belirlemeye devam etmişti. 19. yüzyılın 30'lu ve 40'lu yılları, biraz da Avrupa'daki (1830'lu yıllarda Prusya'da görülen üniversite-aydın kökenli eylemler, 30'lu yıllarda İngiltere'de görülen işçi hareketi, 1830 yılında Fransa'da baş gösteren ve iktidar değişikliğine neden olan ayaklanma) devrimci gelişmelerden, Yunanistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na başkaldırmasından cesaret alarak ayaklanmalarla geçecekti. Köylü ayaklanmalarının yanı sıra, devlet işletmelerinde görülen işçi isyanları, ordu saflarında görülen başkaldırıları (1825 yılında ordu içinde tehlikeli bir Dekabrist ayaklanması söz konusuydu); Beyaz Rusya'da, Ukrayna'da, Polonya ve Baltık bölgesinde baş gösteren huzursuzluklar...

İdealist Felsefeden Materyalizme Geçiş

Her Rus düşünürü gibi Belinski de genel anlamda bütün Avrupa'yı etkisi altına alan Aydınlanma düşüncesinden, Fransız ütöpik sosyalizminden, İngiliz ekonomi politiginden ve Alman idealist felsefesinden (Kant, Fichte, Schelling ve Hegel) kuvvetle etkilenmişti. Hastalığı nedeniyle bir süreliğine Kafkaslara yerleşen Belinski, bulunduğu kentin olanaklarıyla felsefi birikimini derinleştirmişti. Alman felsefesi, Fransız siyaset bilimi, tarih kuramları gibi önemli düşünsel alanlar onun ilgi alanlarının vazgeçilmezleriydi.

Bir bakıma Belinski'nin düşünsel gelişimi, Rus aydınlarının düşünsel serüvenini çok iyi yansıtır. İlk başlarda Schelling'in romantizminden ve ahlakçı iradeciliğinden etkilenen Belinski, zamanla Fichte'nin iradeciliğini ve devrimciliğini keşfeder; ardından Hegel'in iktidarla uzlaşmacı tutumuna ve diyalektiğine yönelir, fakat sonra bu uzlaşmacılığa lanet okuyarak Feuerbach'ın antropolojik materyalizminde karar kılar.²²¹ Bu andan itibaren Belinski'nin tümelin tiranlığına (*Mutlak Tin, Akıl*) karşı tikelin (gerçek yaşayan birey) varlığını savunduğunu görürüz.

²²¹ Her ne kadar Belinski doğrudan okumamış olsa da Feuerbach'ın *Hristiyanlığın Özü* adlı yapıtından derinden etkilendiğini gösterir. Bkz. Andrezej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi*, s. 206.

Son yıllarında Belinski, tarihsel materyalizmin eşğine dayanır. Lenin bu gelişmeyi şöyle ifade eder:

Soyluların özgürlük ve Rasnotşinsen hareketinden bütünüyle dışlanması Belinski'yle başlar. Onun yazınsal hayatının bir muhasebesi olan "Gogol'a Mektup", etkisi bugün bile görülen sansürden geçmemiş devrimci yazınımızın en iyi ürünlerinden birini oluşturur.²²²

Hatta Belinski'nin 1847-48 yıllarında, ölmeden kısa bir süre önce Engels'in hem felsefi hem de İngiliz işçi sınıfının içinde bulunduğu sefalet koşullarını ortaya koyan makalelerini okuduğunu ve bunlardan çok etkilendiğini yazı ve mektuplarından anlıyoruz.

Rusya'da Felsefi-İdeolojik Akımlar

Rusya'da aydınlar siyasi-felsefi açıdan birkaç gruba ayrılmıştı. Bunların en önemlilerinden biri *Slavseverlik*tir ki bu akım, Rusya'nın toplumsal ve siyasal krizinin yanı sıra bir de kimlik bunalımı içinde bulunduğunu ileri sürmekteydi. *Slavseverlik* akımı, siyasi ve toplumsal krizi aşabilmek için Rus aydınlarının önce üzerinde yaşadıkları coğrafyayı ve içinde bulundukları kültürel dokuyu tanımaları ve yeniden tanımlamaları gerektiğini ileri sürüyordu. Bu akıma göre Rusya, yüzünü tıpkı eski günlerdeki gibi kadim geleneklerine çevirmeli, eski yaşam tarzına ve sınıfların oluşmadığı huzurlu köy komünleri dönemine geri dönmeliydi. Bunu da bir tür manevi mistisizmle, *Tin*'i temel alan ahlak öğretisiyle gerekçelendiriyorlardı. Gerçi onlar köylülerin ortak kardeşlik ülküsünden hareketle mevcut serflik düzeninin uzlaşmaz düşmanıydılar ve buradan kaynaklanan bazı ilerici görüşler savunuyorlardı, ancak bunun için monarşinin ve dinin birleştirici rolünü zorunlu görüyorlardı. Monarşiye yönelik eleştirileri ise esas olarak yabancıların saray üzerindeki etkisiyle sınırlıydı. Felsefeyi ise dinle uzlaştırmaya, daha doğrusu felsefeyi dinin emrine vermeye hazırdılar.

İkinci akımsa birincisine yakın konumlanmakla birlikte daha teorik açıklamalar sunuyordu. Bunlara "Resmi Halkçılar" denmekteydi. Onlara göre Rus halkının gelenek, görenek ve kültürleri, Avrupa halklarının kültürlerinden temelde farklıydı. Bu yüzden de Batı'da görülen devrimler Rusya'da mümkün değildi ve bunun için çabalamak da anlamsızdı. Toplumsal sorunlar vardı ama bunun çözümü devrim veya sınıf mücadelesine dayanan siyasal örgütlenmeler olamazdı, fakat akıllı esas alan toplumsal projeler ve evrimsel dönüşümü sağlayan tedbirler düşünülmeliydi.

Onlara göre Rus halkı tembel bir ruha sahipti, pasifti, dinin etkisi altında bulunması nedeniyle de hayatı sorgulamazdı ve her zaman siyasal iktidara tabi olmaya hazırdı. Bu akım Rusya'nın gelişim sürecini, diyalektik yöntemle açıklamayı kabul etmiyor ve farklı tarih tezlerle ortaya çıkıyorlardı. Bunların en güçlü

²²² W.I. Lenin, *Werke*, Band 20, Dietz Verlag, Berlin: 1961, s. 243.

rakipleriye kuşkusuz insanlık tarihini ortak bir tarih teziyle açıklamaya çalışan materyalistlerdi.

Dolayısıyla hem *Slavseverlik* hem de *Resmi Halkçılık* akımının yaydığı geri-ci-mistik ve idealist anlayışlara karşı mücadeleyi genel anlamda devrimci demokratlar ve en çok da Belinski ve Aleksander Herzen gibi Aydınlanmacılar üstlenmişti. Belinski en son edindiği siyasi konumu bir mektubunda şöyle açıklar:

İşte şimdi yeniden bir başka uç noktadayım –ki bu sosyalizm düşüncesidir; bu düşünce benim açımdan düşüncenin düşüncesi, varlığın varlığı, soruların sorusu, bilginin ve inancı her şeyidir.²²³

Böylece başını Belinski, Herzen, Ogaryov, Dobrolyubov, Çernişevski gibi filozof ve düşün adamlarının çektiği üçüncü devrimci demokrat akımı da ifade etmiş olduk. Bu akım 19. yüzyılın ortalarından itibaren, Rusya'nın sorunlarına ideolojik ve felsefi açıdan devrimci bir yanıt veren teorik bir altyapı hazırlamakla meşguldü. Bu akım sonradan, birçok seçkin aydının katılımıyla ve özellikle de Plehanov gibi Marksistlerin girişimiyle daha üst düzeyde bir örgütlenmeye de yönelecekti. Bir yandan Çarlık diktatörlüğüne karşı çıkan bu akım, diğer yandan da serflik düzenine, sistemin ideolojik alt yapısını oluşturan Kilisenin hegemonyasına karşı mücadele ediyordu.

Belinski'nin Tarihsel Misyonu

Belinski henüz yirmili yaşların başında ve okuldan uzaklaştırılmasından kısa bir süre sonra Moskova'da *Teleskop* adıyla çıkan bir edebiyat dergisinde yayımladığı makalelerle hem Çarlık rejimini eleştirerek hem de felsefi açıdan edebiyat ve sanat dünyasına yön vererek dikkatleri üzerinde toplamıştı.

1839 yılında Petersburg'a taşınan Belinski, 1846 yılına kadar Rusya'nın edebiyat dünyasını yönlendiren *Oteçestvennye Sapiski / Anavatan Notları*'nın en önemli editörüdür. Belinski'nin hayatı sadece zorluklar içinde geçmemiş aynı zamanda ideolojik-felsefi açıdan da iniş-çıkışlarla doludur ve karmaşıktır.

O yaşamı boyunca arayış içinde olmuş ve en sonunda idealizmden koparak materyalizmde karar kılmıştır. Onun ideolojik-felsefi konumunu biçimlendiren toplumsal temel, esas olarak köylülerin serflik düzenine karşı yürüttükleri mücadele belirlemiştir. Ancak Belinski 30'lu yılların sonunda bile toplumsal kurtuluşun nasıl olacağı konusunda henüz net bir görüşe sahip değildir. Aydınlanmadan ve ütöpic sosyalistlerden etkilendiği gibi Hegel'in idealizminden ve uzlaşmacılığından da kuvvetle etkilenmiştir. Ona göre toplumsal sorunlar, kitlelerin yaygın eğitimiyle ve yönetimin akıllı rehber alan girişimleriyle çözümlenmelidir. Bu yıllar aynı zamanda devrimci altüst oluşlardan korktuğu yıllardır da.

Belinski'nin görüşleri devrim, uzlaşma, dönüştürücü pratik ve kadercilik gibi

²²³ W.G. Belinski, *Ausgewählte Philosophische Schriften*, Verlag für fremdsp. Literatur, Moskova: 1951, s. 180, 181.

yan yana gelemeyecek bir dizi siyasi-felsefi kavramlar içermekteydi. Ancak o, felsefe derinleştikçe, özellikle Hegel'in diyalektiğini benimsedikçe, Schelling'in ahlakçı romantizmini terk edecek ve bütünlüklü bir tarih felsefesinde karar kılacaktı.

Hegel'den esinlenerek o da insanlık tarihini, kavimleri, halkları ve hatta şahısları yönlendiren evrensel bir *Tinin* mevcut olduğunu düşünür. Fakat ona göre bu *Tin* ileridir, halkların gelişiminden yanadır, yanlışları, kötülükleri, toplumsal bozuklukları giderir ve insanlığı ileri olana yönlendirir: "İnançlardaki düşünceler gizlidir; bu düşüncelerin yaygınlık kazanmasıyla ve bunların halklar tarafından kabul görmesiyle toplumlar da ileriye doğru olan yürüyüşünü devam ettirirler. Ancak düşünceler hava yoluyla yaygınlık kazanmazlar; düşünceler toplumsal iletişimin yoğunlaşmasıyla yaygınlık kazanırlar; iletişimse maddi bağlantı yollarını gerekli kılar."

Belinski bir süre bir çıkmaza sapmış "bireyin tarihsel akla isyanı"nı mahkûm etmiştir. Bunu şöyle ifade eder: "Ama eğer onların iradesi söz konusu çembere kırmaya kalktığında ve dolayısıyla en yüksek iradeyle ihtilaf yaşadığında, işte o zaman hayretler içinde kalan insanlığın gözleri önünde kadim İsrail'in kutsal kitabında betimlenen hikâye yeniden tekrar edecekti: Görünmez savaşıya karşı çıkarken kalçasını kıracaktı. *Tinin* iradesinin dışına çıkmaya çalışan her insani irade, ister iyilik düşünsün isterse kötülük, kuralları kırmış ve bozduğu için daldından kopmuş bir yaprak gibi aşağıya düşer." Tarihsel akla boyun eğen Belinski, "özgürlüğü isyan olarak" algılamaz, aksine "zorunluluk olarak kavradığı mevcut durumu kabullenmek" olarak kavrar.²²⁴

Aydınlanmacı Olarak Belinski

Belinski, 30'lu yılların sonunda konformizmi benimserken, yani uzlaşmadan yana olurken, 40'lı yılların başından itibaren Hegel felsefesinden koparak devrimci bir yönelime girer. Artık mevcut düzene isyan etmeyi, bir bakıma insan iradesinin etkin bir ifadesi olan zorunlu yasaları hayata geçirmeyi önemser. Stankeviç'e gönderdiği 8 Eylül 1841 tarihli mektubunda şunları yazar:

Reddetmek benim Tanrımdır! Tarihteki kahramanlarım eski düzeni yıkanlardır; Luther, Voltaire, *Ansiklopedisler*, Teröristler²²⁵, Byron ve diğerleridir.²²⁶

Hayatının sonuna kadar da bu konumuna sadık kalır. Uzlaşmacılığını ise bir mektupta şöyle mahkûm eder:

Yüz karası gerçeklikle uzlaşmayı amaçlayan çabamdan utanç duyuyor ve onu lanetliyorum.²²⁷

²²⁴ Jowtschuk, *age.*, s. XXI.

²²⁵ Fransız Devrimi'nin radikal burjuva akımı olan Jakobenler kastedilmektedir.

²²⁶ Josef Rattner+Gerhard Danzer, *Der Humanismus und der soziale Gedanke im russischen Schrifttum im 19. Jh.*, s. 57.

²²⁷ W.G. Belinski, "Briefe aus dem Jahre 1841", *Ausgewählte Philosophische Schriften*, Verlag für fremdsp. Literatur, Moskova, 1951, s. 169.

Böylece Belinski tarihe olan güvenini yeniden kazanır. Belinski doğayı, hayatı, tarihi bir çelişmeler yumağı olarak görür. Her doğal gelişme, her toplumsal olay kendi yumağının iç çelişkisi üzerinden, daha doğrusu iç çelişkilerini çözmesi üzerinden ilerler, ileriye doğru hamle yapar. Bu süreçte *Tin* insanları, kahramanları araçsallaştırarak, evrensel ilkeyi, evrensel ruhu hayata geçirir. Bunun içsel koşullarına, zorunlu yasalarına karşı hiç kimse direnemez; buna direnenler tarihin kenarına atılır.

Son yıllarında Belinski hem serflik düzenini yerden yere vurur hem de ilerlemenin zorunlu bir unsuru olan kapitalist sömürü sisteminin zalimliğini hedef alır:

Gerçek tarih şudur: Devletin kapitalistlerin elinde bulunması hiçbir işe yaramaz ve buna bir de şunu ekliyorum: kapitalistlerin denetimindeki devlete çok yazık, çünkü onlar ne vatanseverdirler ne de onların onurları vardır. Onlar açısından savaş ve barış sadece hisse senetlerinin değerlendirilmesi veya düşmesi demektir –bunun ötesinde hiçbir şey görmüyorlar. Tüccarlar doğaları gereği adi, alçak, düşük karakterli ve lanet bir yaratıktır.²²⁸

O, sanayileşmeden, makineleşmeden yanadır ancak bu gelişmeler halkların aleyhine olmamalıdır: “Bazı insanlar genel olarak ilerlemenin ancak özel çıkarlara dayanırsa, şahsi yararlar gözetilirse ve bazı sınıf ve katmanların toplumun aleyhinde olan bencil çıkarlarının peşinde koşulması durumunda gerçekleşebileceğini düşünmektedirler. Bu türden insanlar yüksek idealleri dile getiren her düşünceyi, her coşkunu duygu, her soylu eylemi, Donkişotçuluk, aşırılık ve gereksiz beyin jimnastiği olarak görmektedirler, çünkü bunlar onlara ekstra yüzdeler kazandırmamaktadır.”

Hatta bir peygamber bilgeliğiyle Rusya’nın yüz yıl sonrasını şöyle tarif eder:

Torunlarımızı ve onların torunlarını kıskanıyoruz; 1940’ların Rusyası’nı aydınlanmış dünyanın öncü konumunda görmek; hem bilim alanında hem de sanat alanında doğrultu koyan ve aydınlanmış insanlığın hayranlıkla baktığı bir ülkede olmak...²²⁹

Sansür kurumunun 1842 yılında Gogol’un *Ölü Canlar* romanının yasaklaması üzerine açıktan Gogol’un safında yer alarak söz konusu eserin basımını yeniden sağlar. Ancak Gogol, hayatının sonlarına doğru, eski görüşlerini (Çar’a karşı mücadele) artık benimsemediğini belirten açıklamalar yapar. Aydınları iktidarla, kiliseyle uzlaşmaya çağırınca Belinski’nin adeta kanı beynine sıçrar. Yaşlı Gogol’a çok ağır eleştirilerde bulunur ve onu, “eğer bunamamışsa yaptığı açıklamaları hemen geri alması” için uyarır. Aksi takdirde tarih boyunca lanetle anılacağını söyler.

²²⁸ Belinski, *Ausgewählte Philosophische Schriften*, s. 564.

²²⁹ *Geschichte der Philosophie* 2, s. 264.

Belinski'nin bu açıklaması, Herzen'in ifadesiyle aynı zamanda onun vasiyetnamesidir.

Belinski'nin söz konusu mektubu Rus devrimci hareketinin biçimlenmesinde tarihsel bir rol oynayacak, devrimci harekete ve özellikle de aydınlara yol gösterici olacaktır. Lenin bu mektubu tarihsel önemde bulur:

Devrimci demokrat hareketin ürettiği düşünsel miras içinde sansür kurumunun yok edemediği ve bugün bile güçlü ve yaşamsal etkisini sürdüren en önemli eserlerden biri budur.²³⁰

Belinski zaman zaman karamsarlığa da kapılır, fakat bu süreci hızla atlatarak bu tutumunu şu veciz sözlerle mahkûm eder: "Bazı insanlar ilerleme adı altında sadece büyük ve soylu adamlar tarafından yaratılan bilinçli hareketleri anlamaktadırlar; böylesi adamları tarih sahnesinde göremeyince de hemen hayal kırıklığına uğramakta ve bunun sonucunda canlı bir öngörüğü ifade eden inançtan saparak düşmanca bir kadere, kör rastlantıya ve vahşi keyfiliğe kapılmaktadırlar."

1840'tan itibaren Belinski, Rusya'nın en çok okunan ve görüşlerine başvuru edebiyat eleştirmenidir. Dostoyevski'nin eserleri hakkında olumlu eleştiriler kaleme alır. Ona, "Siz geleceğin büyük bir yazarı olacaksınız" diyerek onun ünlenmesini sağlar. Bu gerçeği sonradan Dostoyevski, 1877'de yayımladığı *Bir Edebiyatçının Anıları* adlı eserinde etraflıca anlatacaktır.

Ölümünden kısa bir süre önce Belinski nasıl bir dünya istediğini şöyle açıklar:

Söz ona politikanın küçük ve bencil amaçlarının bir kenara atılması artık uzak değildir; çünkü halklar güneş gibi parlayan zaferin ufkunda aklın temelinde birbirlerini kardeşçe kucaklamaktadırlar; marşlar, göklerin merhametiyle yeryüzünün mutluluk arayışının birbiriyle uzlaştıklarını ilan etmektedir. Eğer bugünkü mevcut durum söz konusu hedefe uygun düşmüyorsa, hatta onunla zıtlık içindeyse ve henüz gerçekleşmemiş olan hayallerimizi bir fantezi gibi gösteriyorsa, emin olalım ki insanlığın içinde bulunduğu bugünkü durum, her ne kadar bu durum karamsar ve karanlık bulutları çağrışırsa da, hayallerimiz daha şimdiden her yeri kaplamakta ve içinde bulunduğumuz durumu olumluya çevirmektedir.²³¹

Hastalığının artması üzerine 1847'de Berlin ve Salzburg'a ziyaretlerde bulunan Belinski, bir süre Prusya ve Avusturya'da tedavi görür. Sonra Paris'e geçen Belinski, artık öleceğini anlayınca ülkesine dönmeye karar verir. Gizli polis ise onu zindana atmak için pusuda beklemektedir. Belinski iktidara bu fırsatı vermez ve Rusya'ya dönüşünden kısa bir süre sonra hayata gözlerini kapar. Çarlık iktidarı

²³⁰ Lenin, "Aus der Vergangenheit der Arbeiterpresse in Russland", *Werke*, Bd. 20, Dietz Verlag, Berlin: 1961, s. 243.

²³¹ Akt. Josef Rattner+Gerhard Danzer, *Der Humanismus und der soziale Gedanke*, s. 61.

ona cenaze törenini yasakladığı gibi adının basında yer almasına da izin vermez. Belinsik adı Rusya'da 1856 yılına kadar yasaklı kalır. Belinski'nin felsefi, siyasi ve edebi yazıları bir eserde toplanarak *Çağımız Hakkında Bir Okuma Kitabı* adıyla yayımlanmıştır.

TARİH VE FELSEFENİN ÇEŞİTLİ SORUNLARI²³²

En basit tanımıyla tarih, kapsadığı alanın gerçeklerini ortaya koyarken tarihsel hakikate de sadık kalmaktır. Bu tanımdan hareket edersek, olguları iyi bilen ve onları oldukları gibi aktaranların her türden eleştiriye de hazırlıklı olması gerekir. Gerçekten bu, birçok insanın tarihle ilgili kabul ettiği anlayıştır. Bundan dolayı, görüş, düşünce, anlayış, inanç veya özellikle felsefe adına yapılan ve olayların aktarılmasına yönelik müdahaleleri kesin kes reddediyorlar, çünkü onlara göre bu türden girişimler sadece olayların gerçekliğini karanlıkta bırakmakla veya çarpıtmakla kalmıyor aynı zamanda tarihsel hakikatin kutsal dokunulmazlığını da zedelemiş oluyor. Bu tutumlarını desteklemek için de zafer kazanmışçasına, ön kabullerden hareket ederek tarih yazıcılığına soyunan ve böylece gerçekleri kafalarına göre eğip büken ve haliyle görüşlerini ne pahasına olursa olsun haklı çıkarmaya çalışan bazı Alman tarihçilerini örnek gösteriyorlar. Gerçekten de bu anlayışta olan birçok tarihçi vardır ki onların zaafı olarak öne sürülen şeyler nasıl olsa avantaj olarak gösterilemez. Ancak soru şudur: yanlış görüşleri nedeniyle tarihsel hakikatler konusunda zaafı olanlar, gerçekleri olduğu gibi ortaya koyabilirler mi? Eğer tarihsel gerçeklerden sadece coğrafi ve kronolojik hakikatler anlaşılacaksa, evet bunu yapabilirler. Eğer ölçü böyle konursa, bu durumda yetkin tarihçilerin sayısı binin üzerinde olur; o zaman niçin az bir çabayla ve acemi bir deneycilikle bir kaç yıllığı ve şüphe götürmez tarihsel belgeleri alt alta not etmek ve hatta bunları ezbere öğrenmek zor olsun ki. Hatta çok sayıda çalışkan ve sabırla İncil'in kaç harf içerdiğini bile öğrenebilen olağanüstü yetenekte insan çıkmadı mı?

Makedonyalı Büyük İskender'in hangi ülkede ve ne zaman doğduğunu, yaşadığını ve öldüğünü bilmek veya hiç şaşırmadan günbegün ne yaptığını anlatmak ne işe yarayabilir ki? Peki, eski ve yeni tarihçilerin kaleme aldıkları, Makedonyalı Büyük İskender hakkında bilgi veren 10 ciltlik eserlerini veya yazdıkları 10 satırlık kısmı yüz kez baştan sona kadar okumak ve bu konu hakkında yazan yazarları birbiriyle kıyaslamak ve doğrulatmak çok mu zor. Aynı şekilde Antikçağın büyük kahramanının yaşamı hakkındaki bilgileri, söz konusu yazarlara dayanarak en

²³² W.G. Belinski, *Ein Lesebuch für unsere Zeit*, Thüringer Volkverlag, Weimar: 1953.

ince ayrıntısına kadar doğrulatmak ve bu bilgileri eleştirel açıdan gözden geçirmek hakikaten çok mu zor?

Tabii ki bu çabanın çok kolay olduğunu veya bu türden bir işin değersiz olduğunu söylemek istemiyoruz; hayır kesinlikle değildir, çünkü bunlar, tarihçiler açısından çok faydalı bilgiler veren araçlardır, ancak diğer araçlar gibi bunlar da sadece araçlardır. Her kim ki sabır gösterip sadece bu şeylerle zaman geçirirse, onun işi çok basittir; o kendisini en kolay yoldan insanı hayretler içinde bırakan bir öğretmene ve beynini de herkesin bilgi alacağı muazzam bir kütüphaneye dönüştürebilir. Eğer insan kıt bir zekâya, çok miktarda sabra ve kılı kırk yaran titiz bir yöntemle sahipse bu işler pek zahmetsizdir.

Şimdi herhangi bir kimsenin böylesine yoğun bir bilgiyi hafızasına kaydettiğini ve bir an bile düşünmeden istenilen bilgiyi anında, örneğin Makedonyalı Büyük İskender'in hangi ayda ve hangi yılda doğduğunu; kafasını ne yana doğru eğdiğini, hangi göz rengine sahip olduğunu, hangi omzunda ne tür bir ben taşıdığını (tabii ki varsa) ve nitekim 24 yaşındayken Şubat'ın 7sinde ve öğleden sonra bilmem hangi saatte ne yaptığına ilişkin bilgileri takır takır saydığını varsayalım. Hatta farz edelim ki söz konusu beyefendinin felsefeyle de başı pek hoş değil ve sadece gerçekler hakkındaki sarsılmaz ve güvenilir bilgilerin önünde secdeye durmakta ve geçmiş dönem olaylarının bilgilerini aktarmadan kendisinde muhafaza etmeyi bir günah olarak görmektedir. Peki, bu durumda, söz konusu şahsın tarihçiliğe başladığında gerçekten ve kesinlikle halkların ve şahsiyetlerin eylemleri hakkında sadece gerçekleri aktaracağını düşünebilir miyiz?

Hayır, bin kez hayır. Herhangi bir kesim ve taraf için bilinçli olarak tek taraflı yazılmış ve çarpıtılmış bir tarih kitabında yer verilen tarihsel gerçeklerden çok daha azını söz konusu insanın yazdığı bir tarih kitabında bulabiliriz. Soğukkanlı bir şekilde ve tarihsel gerçekleri olduğu gibi alt alta sıralamış –ki bu türden eserler örnekte kullandığımız söz konusu “aydınların” avantajlarını oluşturlar, çalışmalar bir tarihsel sözlük gibi bize tarihin bütün bilgilerini sunarlar. İnsan bunlar için, “Sözlükler tarih kitabı değildir” der; çünkü gerçekler, tarihte birbirini takip eden tarihsel bağlantıları içinde ortaya çıkarlar. Burada söz konusu ettiğimiz ve tarih yazımının konusu olarak tarihsel bağlantıları içinde değil, kronolojik bağlantılarıyla ortaya konan ve bundan dolayı da tahrif edilmemiş gerçekler, bütün anlamlarını yitirmektedirler; her kim ki tarihe ilişkin bilgilerini bu türden kitaplardan edinmektedir, onlar, o güne kadar bilimle ilgili olarak herhangi bir bilgiye sahip olmasalar bile tarihsel bilgilerinde en ufak bir şekilde ilerleme kaydedemezler. Bütün bunların nedeni de sadece tarihçinin olguları nasıl ortaya koymasından değil, aynı zamanda bunları nasıl değerlendirildiğinden kaynaklanmasındır; hatta sadece tarihçinin, mutlaka bir hüküm vermek istemesinden de değil, aksine sadece böylesi bir işe girişmiş olmasındandır. Bunu şimdi bir örnekte açıklamaya çalışacağız. Toplumda herhangi bir kimse, herhangi bir önemli olayı anlatırken ki bu olay

herhangi bir şahısla ilgili de olabilir ve o şahsın bir başkasıyla yaşadığı herhangi bir olayı anlatırken, doğal olarak dinleyiciler, eğer olay pek de alışık olunmayan bir durumsa, hemen anında bahsi geçen insanın neden öyle davrandığını veya neden öyle değil de böyle davrandığını bilmek isteyeceklerdir.

Farz edelim ki anlatıcı bütün bu sorulara hiçbir yanıt vermedi; hâlbuki o, sadece bahsi geçen insanın ne düşündüğünü, ne tür bir karaktere ve eğitime sahip olduğunu, eğitim düzeyinin, düşünce tarzının, eğilimlerinin, alışkanlıklarının vs. onu nasıl biçimlendirdiğini anlatabilirdi –dinleyiciler söz konusu olay ne kadar ilginç olursa olsun bundan hiçbir şey anlayamazlar. *Anlama* ihtiyacı, insanın doğuştan gelen, doğal yapısının en önemli özelliğidir; bundan dolayı da o gerçekleri kendi halinde ve anlamsızlığı içinde kabul etmektense, ne kadar önemsiz olursa olsun onu mutlaka kendi nedenselliği içinde kabul etmeye hazırdır. Ancak anlatıcı sadece bir cümle sarf etseydi, örneğin, “sanırım bunun nedeni şuydu veya o şey öyle olmazdı eğer o şöyle böyle olsaydı” gibi –bu andan itibaren o, söz konusu olguyu olduğu haliyle anlatmış olmazdı, yorumlamış da olurdu. Eğer o, bütün ayrıntıları ve herhangi bir kanaatte bulunmadan anlatsaydı ve herkes alışık olunmayan söz konusu olayı bütün doğallığıyla algılamış olsaydı –o zaman bu, onun kat ettiği yorumların, bu ilk anda fark edilmemiş olsa da, her şeyden daha fazla önemli bir rol üstlendiğinin işareti sayılırdı; çünkü demek ki anlatıcı kanaatini gizlemeyi iyi başarmış, onu olayların özüne yedirmiş, olaya anlam ve karakter kazandırmıştır; demek ki anlatıcı olayların nedenlerine derinlemesine nüfuz etmiş ve olgu hakkında bir kanaate varmış. Kendiliğinden anlaşılacağı gibi, olayların gerçek haline yaklaşıldıkça, kanaatler daha da önemli hale gelmektedir ve tersi de doğrudur. Demek ki anlatıcının şahsi özellikleri buralarda önemli bir rol oynamaktadır: anlatıcının görüşleri açıktan ortaya çıkarsa, bununla onun kişiliği de ortaya çıkmış olur: Olaylar hakkındaki görüşleri, eğitim düzeyi ve hatta karakter yapısı. Her yaşayanın birçok farklı tarafı olur; biri, bir olayın sadece bir tarafını görürken bir başkası iki tarafını görebilir; üçüncüsü birçok yönünü görürken, dördüncüsü çok daha fazla yönünü görebilir. Her insan söz konusu nesnenin gördüğü yönü açısından kendince haklıdır; ancak diğer yönler açısından değerlendirince haksız duruma düşebilirler. *Ancak her kim ki önünde duran bir nesneyi hiçbir tarafından incelemiyorsa, o zaman onun gözlerinin olmasının hiçbir anlamı yoktur.*

Eğer benzer bir insan, gözünün önünde duran herhangi bir nesneyle ilgili bilgiyi olduğu gibi veriyorsa, o zaman o sadece bir ayna rolü oynuyordur; hatta çarpık bir ayna ve üstüne de konuşan bir makine –bir makineden daha fazlasını düşüneyen insanlar, bilindiği gibi böyle nitelendirilmektedir...

Peki, bir tarihçi bütün doğruluğuna ve yoğun çabasına dayanarak olguları nasıl daha doğru yansıtabilir –örneğin Haçlı Seferleri hakkında, hislerine ve söz konusu olayın büyüklüğünün anlamına kendisini kaptırmadan gerçekleri nasıl yansıtabilir? Ya da onun, büyük gelişmelere eşlik eden Haçlı Seferleri’nin 11. yüzyıldan

14. yüzyıla kadar sürdüğünü söylemesinden ne anlamamız gerekiyor? Hayır, ayrıca biz Haçlı Seferleri'nin Avrupalıları neden 14. yüzyıla kadar meşgul ettiğini de bilmek istiyoruz. Ve bunların neden 15. yüzyılda ve hatta sonrası için bütünüyle imkânsız olduğunu da bilmek istiyoruz. Eğer tarihçi bize, söz konusu çağın dinler çağı olduğunu söylerse, o zaman ona neden 11. yüzyılda Haçlı Seferleri'ni meydana getiren dini hareketlerin sonradan 16. yüzyılda Reform hareketini meydana getirdiklerini de sorarız. Bu türden olayların rastlantısal olarak ortaya çıkmaları mümkün değildir, bunların zorunlu nedenleri olmalıdır. Tamamen eğitimsiz olan bir gemi tayfası, dünyayı dolaşırken, yaz mevsimini bütün yıl hemen hemen hiç görmeyen ülkelerin olduğunu bilir; ya da kışları ılıman geçen ülkeler görmüştür; söz konusu tayfanın, bir gün bile köyünden çıkmamış olan ve bütün dünyanın kendi köyüne benzediğini düşünen bir köylüden daha çok bildiği muhakkaktır. Peki, eğer söz konusu insan, matematiğin ve coğrafyanın bize aktardığı doğal bilgileri, yani birbirinden farklı mevsimsel iklimlerin nedenlerini biliniyorsa, onun sözüm ona bildiklerini bilgi olarak görebilir miyiz? Bahsi geçen tayfaya benzeyen çok sayıda yazar ve hatta sözüm ona okuryazar "aydın" da vardır –ki felsefeyi tarih biliminde istemeyen insanlar esas olarak bunlardır. Aklın en zayıf olduğu nokta, onun gücünden şüphe edildiği andır. Bir insan istediği kadar büyük olsun, o sonuçta sınırlı bir varlıktır; hatta zekâ, çoğunlukla sınırlılıkla el ele gider; öyle ki olguları derinlemesine kavrayan keskin zekâların yetenekleri bile bir başkasını anlama konusunda bir anda sınırlanabilmektedir. Görüleceği gibi insan zekâsı sınırlıdır; ancak buna karşılık insan aklı, yani insanlığın aklı sınırsızdır. Ancak insanlığın başardığı her şey –ideal şahsiyetler olarak nitelendirilen insanlar tarafından, gerçek insanlar tarafından yaratılmıştır. Bundan dolayı insanlık tarihini kapsayan uzun süreçte tek tek insanların hataları ve sınırlılıkları bir anda bütünüyle buhar olup uçmaktadır; buna karşın hakikat ve mantıklı olanlarsa yüzlerce ürün vermektedir. Makedonyalı Büyük İskender'in döneminde yaşayan birçok kavim, onun kahramanlık ve ün kazanma hırsını oluk oluk kan ve ter akıtarak ödemiştir; söz konusu ün için bugün biz hiçbir bedel ödemiyoruz; ancak Ptolemealılar²³³ başkentine sığınarak ışıltı saçan uygarlığın mirasına ve antikçağın bilgeliğine yeniden onun sayesinde kavuştuk. Hatta daha fazlasını da söyleyebiliriz: Bütün insanlığın yaşam süresince yararlı ve iyi olan şeyler çok kez yalan ve özel çıkarlardan kaynaklanmıştır; bilgeliğin taşını ararken yeni bir bilim yaratılmıştır –kimya ki bu sayede doğanın derinliklerinde yatan birçok gizemi aydınlatılabilmektedir; XI. Ludwig'in çıkarıcı ve sinsi politikası sayesinde insanlık için çok yararlı olan bir kurum yaratılmıştır: Tosta kurumu! Aynı şeyler insanın zekâsının ortaya koyduğu başka çabalar için de söylenebilir ki insanlık tarihi yerine büyük şahsiyetlerin hayatlarını aktaran bir bilim dalı meydana gelmiştir. Hem de aynı olgu hakkında aktarılan bilgilerin bir-

²³³ Ptolemealılar, Büyük İskender'in ölümünden sonra Mısır, Suriye, Sina Yarımadası, Kıbrıs ve Ege Denizi'ne kadar olan bölümü denetimi altında tutan hanedanlık.

birinden farklı olmasına, çelişkiler içermesine rağmen; konuya taraflı yaklaşma tutumuna ve sınırlılıktan kaynaklanan tek taraflılığa rağmen –kısaca, bugüne kadar aynı konu hakkında birbirinin aynısı olan iki önemli tarih eseri ortaya koyamamış olmasına rağmen, artık tarih yazımı sarsılmaz bir temele oturmuştur; söz konusu eserlerde amaçların ortaya konduğu düşünceler barındırılmaktadır. Çünkü *tek bir insanın sınırlı zekâsının ürünü olan tarih kitaplarındaki her şey –insanlığın ortak aklıyla düzeltilebilmekte ve bütünlüklü hale getirilmektedir.*

Bu temelden hareketle, tek tek insanların sınırlı ahlak ilkeleri bile bir bakıma insanlığın ortak aklının sınırsızlığının ve hakikatin zaferinin kaynağı ve nedeni olabilmektedir. Örneğin, fanatik ve gözü dönmüş bir Katolik, *Reform* tarihi hakkında bir eser yazabiliyor; eğer o zekâ, bilgi ve yeteneğe sahip bir insansa, o zaman onun tarih eseri zorunlu olarak, onun dini görüşlerinden bağımsız olarak, keskin tarafgirliğine rağmen yararlı olacaktır; çünkü tam da onun ruhunu ele geçirmiş olan tarafgirliği, ölmekte olan Katolikliğin iyi yanlarını ortaya koyarken, aynı şekilde fanatik Lutherilerin, Protestan tarafının yararına olmayan ve mümkün olduğunca gözden kaçırdıkları ve hiç bahsetmedikleri olguları da ortaya serecektir. Aynı şekilde bir kör inançla Katolikliğe karşı mücadele eden ve Protestanların yararına tarih kitapları kaleme alanlar da ister istemez aynı şekilde hakikatin zafer kazanmasına katkıda bulunacaklardır. Bu türden eserlerin yanlışlığı, onların açıktan hakikati tahrif etmeye çalışırken, hakikatin kendisini kanıtlamasıyla ortaya çıkmaktadır. Yalancının mumu yatsıya kadar yanarmış. Yalanlar ortaya çıktığı anda unutulmaya yüz tutarken, hakikatse hep durduğu yerde yükselir. Buradan hareketle bütün tarih kitaplarının tek taraflı ve partizan olduğu sonucu çıkarılmasın; bununla sadece tek taraflı ve partizanca yazılmış eserlerin de hakikatin zaferine katkıda bulunduklarını anlatmak istiyoruz. Sık olmamakla birlikte bazen, öylesine keskin zekâlı insanlar ortaya çıkmaktadırlar –ki bunlar ikna güçlerini sadece tarafsızlıklarıyla değil aynı zamanda karşıtlarının saygılarıyla kazanmaktadırlar –kısaca bunlar şu veya bu ülkenin taraftarları veya yurttaşları olabilirler ama aynı zamanda onlar insanlık tarihinin uzun zincirinin büyük halkalarından birini oluşturan önemli insanlar da olabiliyorlar. Bazen bu, soylu, açık zihinli, tarafsız dehalar, engin ruhları keskin bir zekâyla birleştirmeyi bilince, işte o zaman bu türden insanların ortaya koydukları eserlerde tarih bilimi, bir bilim dalının sahip olması gereken bütün niteliklere sahip olmaktadır; tabii ki aynı şekilde insanın eğilimlerinden biri olan keyfiliğin ve sınırlılığın söz konusu belirlenimler, sarsılmaz ve değişmez ilkeler üzerinde hiçbir etkide bulunamayacağını da.

İnsan aklı hiçbir zaman mükemmel bir eser meydana getiremez; çoğunlukla söz konusu eserlerin iyi taraflarından, zorunlu olarak diğer tarafı, yani zaafı da ortaya çıkmaktadır. Ancak az ya da çok mükemmel olana yaklaşmak, kuşkusuz insan zihninin tartışılmaz haklarından biridir. Yoksa neden birbirinden farklı karakter ve becerilere sahip birçok insan, yeteneklerini, birinin yanlışını diğerinin

düzelterek tamamladığı bir ve aynı alanda ortaya koysun ki; şahsiyetlerin niteliklerinin ifadesi olan hakikat ve güzellik, insanlığın kutsal tapınağında ortaya konulurken, yanlış ve yetersiz olan eserler kutsal ateşin alevinde küle çevrilmektedir. Tarafılık gibi tarafsızlık da insan zekâsının niteliklerinden biridir; bundan sadece dünyadaki her şeyi kendi basitliğiyle kıyaslayan düşük karakterde olanlar şüphe duyabilirler. Burada özellikle, hiçbir hakikate ve büyüklüğe inanmadıklarını ifade eden Antikçağın hayvani yaşamlarına öykünen ünlü sinizm yanlılarının yaptıkları gibi kuşkuculuklarını sipariş üzerine ortaya koyanlar öne çıkmaktadır. Onların gözünde, insanın her hakikate ulaşma çabası, özel çıkarların ortaya konmasının veya kendi yalanlarını yeni bir hakikat gibi sunan bencilliklerinin yeni bir örneğinden başka bir şey değildir. Onların gözünde tarih, insani tutkunun ya kendi konumunu öne çıkarmak ya da basit bir spekülasyonu ortaya atmak için keşfettiği yalanların mücadelesidir. Bu türden insanlarla tartışmaya değmez, daha doğrusu bu zahmetin bir anlamı yoktur. Bunlardan daha az günahkâr olan, ama bunlardan daha zavallı olan bir kesim var ki bunlar bir şeye inanmak için mucizelere ihtiyaç duyarlar; onlar hakikati de, bütün dış koşullar onun zaferini çoktan benimsedikten ve hatta maddi zorunluluklar onun tarafında yer aldıktan sonra heyecanla benimserler; ama bir kez hakikat ve iyilik hâkimiyet esasını hakikatin düşmanlarına vermeye görsün, ama bir kez kötünün ve yalanın çağı başlamaya görsün, sözüm ona uslu taraftarlar anında karanlığın yanında saf tutmakla kalmazlar, aynı zamanda kısa bir süre öncesinde kadar derin bir inançla sarıldıkları hakikatin gerçekliği konusunda kuşkuya da kapılırlar. Ama küçük ruhlarında gerçeği, fantezilerinin bir uydurması, ruhlarının bir şaşkınlığı, zihinlerinin bir bulanıklığı ilan etmeye hazırdırlar; o ya da bu tarafta yer almak konusunda beceriksiz, her an hayal kırıklıklarını ifade etmeye hazır; insanın zayıf karakteri, inancın kutsallığı hakkında yakınlıkla, küçük fantezilerle ortaya konan, yaşamın dalgalı denizinde herkesin gönül rahatlığıyla ve severek kurtarıcı halata sımsıkı sarılması gibi tatlı uydurmalara inanmaya hazırdırlar.

Her bilginin asli temelini düşüncelere olan güven oluşturur. Bilimde düşünce aramak gerekir. Düşüncelerin olmadığı yerde bilim de olamaz! Gerçeklerin bilinmesi, onların gizli düşünceleri içermesinden dolayı çok kıymetlidir; düşünce içermeyen gerçekler beyin ve hafıza açısından sadece çöptür. Doğa olaylarını gözlemleyen doğa bilimcisinin bakış açısı çeşitlilik içindeki genel ve değişmez yasaları, yani düşünceleri [ülkelere] keşfetmeye yöneliktir. Bilim insanını yönlendiren anlayış, doğa olaylarının düzenlenmesinde herhangi bir hafızanın ve yapay yardımcı bir araca ihtiyacın olmamasıdır, aksine her şey adım adım en alt düzeyden daha yüksek düzeydeki türlere doğru bir gelişme kaydettiğidir; yani o [bilim insanı] hareket, yaşam keşfetmektedir. Peki, insanların hayatının zorunlu biçimleri olan toplumsal biçimler, doğa olaylarından daha az mı mantıklıca veya daha az mı ilginçtir? Doğanın tesadüfen, Allah bilir nasıl, atomların yan yana

gelmesiyle meydana geldiğini söyleyen ve hâlâ söylemekte olan kuşkucular bulunmaktadır; ancak olguların duyusal bir yanılsama olduğunu, düzen, uyum ve doğanın meydana gelmesini sağlayan yasaların değişmezliğini inkâr eden söz konusu kuşkucuların soyları artık tükendi. Peki, şimdi, aklın en yüksek manifestosu olan toplumların, doğanın en yüksek ürünü olan insanın tamamen rastlantıyla ortaya çıktığını ve hükmünü sürdürdüğüne mi inanacağız? Her şeye rağmen, neyin nasıl olduğunu bilmeden birçok insan bu görüşleri benimsemektedir. Tarih bilimine bilim olma hakkı tanımamak demek, bir yönüyle toplumların değişmez yasalarla yönetilmediklerini ileri sürmek, insanın yaşamını ve geleceğini keyfiliğin ve kör tesadüfün yönlendirdiğini söylemek demektir. Doğa bilimleri henüz emekleme evresindeyken bu türden görüşlere sahip olmak affedilebilirdi; ancak gerçeklerin birbiriyle ilişkili ve birbirini takip eden süreçler içinde ortaya çıktıkları kanıtlandıktan ve söz konusu ilişkinin ve süreçlerin anlamı ve önemi felsefe tarafından ortaya konduktan sonra, bir bakıma bunların gelişme ve ilerlemedeki etkisi ortaya çıkarıldıktan sonra, hâlâ tarih biliminin olanaklarını ve büyük anlamını idrak edemeyen küçük kafalar ve şımarık şarlatanlar, utanmazca ve cahil cesaretiyle ün peşinde koşmakta ve kendi küçük dünyalarında mutluluk aramaktadırlar...

Tarih yazımı çağımızın yeni bir bilimidir ve dolayısıyla o yeni bir bilim dalıdır. Bütün engellere rağmen o çağımızı belirleyen ve her şeyin ondan sorulduğu bilim dalı haline gelmiştir. O sanatı yeni bir yöne çevirmiş, siyasete yeni bir karakter kazandırmış ve hatta insanların özel ve manevi yaşamlarının her alanına nüfuz etmiştir. Onun konusu toplumlar ve özel kişiler açısından ölüm kalım sorunu haline gelmiştir. Söz konusu *tarihsel* yön, insanın yakın zamanda gösterdiği büyük gelişme açısından ileriye doğru atılmış muhteşem adımların en önemli kanıtıdır. Dolayısıyla şahısların kendilerini toplumsal organizmanın yaşayan bireyleri ve insanlığın bir parçası olarak görmelerini ve hatta insanın kendisini sadece nesnel değil, aynı zamanda yaşayan, kendi bilincinde olan, bilinçli kişilikler olarak yaşamasını da sağlamıştır.

İki tür tarih yazımı vardır: Bunlardan biri doğrudan diğeryse bilinçlidir. Bunlardan biri insanın, mantıklı ve zorunluluk temelinde biçimlenen ve gelişen yaşamının kendisidir. Diğeryse insan yaşamının gerçek süreçlerinin ortaya konmasıdır ki bu doğrudan tarihsel bilgilerini temel alan yazılı tarihtir. Her mantıklı olan şeyin bir başlangıç noktası ve amacı vardır; hareket yaşamın dışı vurumu; amaçsa yaşamın anlamıdır. İnsanlığın doğrudan yaşamında mantıklı bilince yönelik bir çabanın olduğunu gözlemliyoruz; söz konusu bilinçli yönelim aynı zamanda her şeyi bilinçlice yapmak demektir ki burada, doğrudan olanla bilinçli varlığın birbiri içinde uyumla erimeleriyle akıl da bütünüyle zafere ulaşır. Hatta hayvanların yaşamları bile değişmez ve genel doğa yasalarına tabidirler; hayvanın yaşamsal varlığı hakkında bilinç sahibi olması ona kapalıdır; hatta kendisini durağan bir süreçte algılaması ve bilmesi gibi kendi varlığı dışında bir “ben”e sahip olduğunu fark

etmesi de mümkün değildir. Hayvan çevresini saran nesnelere göre kendi varlığını fark edebilmektedir; kendi varlığını algılamakta ama bir kişiliğe sahip olamamaktadır; kendisine, “Düşünüyorum, öyleyse varım!” diyememektedir. Doğrudan hayatın birçok basamağı vardır ki bu bazen alçak bazen de yüksek bir seviyedir; ancak doğanın yasaları her yerde aynıdır; insan doğrudan yaşamı açısından da hayvandan daha yüksekte bulunur, fakat tam anlamıyla insan olabilmesi ancak bilinçli bir varlık olmasıyla mümkündür. Hegel şunları söylemektedir: “İnsan hayvan değildir, çünkü o bir hayvan olduğunu bildiği için hayvan değildir.” Söz konusu cümle yüzeysel bir beyne felsefi bir laf cambazlığı gibi gelebilir; orta dereceli bir beyinse bunu bulanık bir şekilde algılayabilir, ama çokbilmiş bir küstahsa bunda tipik bir Alman atasözü görür. Bu türden insanlarla tartışmaya ne zamanımız var ne de canımız tartışmak ister. Düşünen insanlar, görünürde basit olan ama derin bir düşünceyi isabetli bir şekilde ifade eden bu cümlelerin derin anlamını hemen kavrayabilmektedir.

Öldürdüğü düşmanını yiyen vahşi, hayvani olduğunu bilmediği için hayvani değil midir? Eğer onun kavramlar dünyasında biraz bilinç parlasaydı, yani yaptığıyla hayvani olduğunu anlasaydı, belki hemen hayvanlığından vazgeçmezdi ama en azından o yola girerdi. Nitekim bu birçok alanda uygulanabilir. Örneğin, iki kötü insandan hangisi kendisini daha çabuk değiştirebilir; yaptığıнын kötü bir şey olduğunu bilen mi yoksa yaptığını yaşam tarzının meşru bir parçası ve hatta övünç duyacağı bir erdem olduğunu düşünen mi? Önemli olan bilinç halini, sadece hesaplı ve mantıklı bir düşünsel süreç olarak anlamamak, aksine onu hayatımıza nüfuz eden duygusal bir kabul etme olarak algılamaktır. İnsanın yaşamı, bütün ahlaki ilkeler aynı anda etkide bulunduğu bütünlük kazanmaktadır. Duyguların olmadığı düşüncede veya düşüncenin olmadığı duyguda bilinç kendisini dayatır, ama burada yarı bilinç durumu söz konusudur, esas bilinç durumu henüz yerleşmez; tıpkı tekerleklerinin yarısıyla hareket eden bir makinenin yarı güçle ve emin olmadan çalışması gibi.

Çok eski zamanlarda ve hatta kavimlerin en koyu barbar dönemlerinde bile en yüksek insan bilincine ulaşmayı başarabilen büyük şahsiyetlerin olduğunu biliyoruz. Ancak sıradan bir insan bunu amaç edinemez, çünkü o başkalarıyla birlikte ve başkalarının onun için yaşaması gibi o da başkaları için yaşamaktadır. Halklar da insanlar gibi kişiliklere sahiptirler; sadece daha yüksek düzeyde; aynı şekilde insanlık da bir halkın kişiliği gibi bir kişiliğe sahiptir; sadece çok daha yüksek bir düzeyde. Eğer her insan açısından yaşam hedefi bilinçli olmak olsaydı ki bilinçli olmasaydı acaba ne olurdu; o zaman her bir halk ve bütün insanlık açısından varlık olmanın amacı ne olabilirdi ki? *Nasıl ki her halk tek bir insana nazaran (istediği kadar o yüksek bir şahsiyet olsun) daha yüksekte duruyorsa, o zaman çok sayıda insanın çabasının da her zaman tek bir insanın çabasına nazaran çok daha fazla sonuç vereceği kendiliğinden anlaşılabilir.*

Ancak görüyoruz ki bugüne kadar bilinçli olma durumu sadece bireyden sınıfa yükselmeyi yaratmıştır. Demek ki insanın mükemmel olma veya bilinç kazanma yolunda daha çok yol kat etmesi gerekmektedir; hatta bugüne kadar kat edilmiş olandan daha fazla; ancak bu yol ilerde daha da düz ve geniş olacaktır, eğer çalılık-tan düz bir yola çıkışın ne olduğunu idrak edebilirsek. Bundan dolayıdır ki içinde bulunduğumuz tarihsel yönelimi insanlık tarihi açısından büyük bir ilerleme olarak görüyoruz. Bir kez insanlık, insan olduğunun bilincine varmaya başladığı anda, sadece doğrudan değil aynı zamanda bilinçli insanlık olmasına da çok az zamanın kaldığını söyleyebiliriz. Söz konusu bilinçlenme durumuna da ancak tarih üzerinden varabilmiştir...

Dünya tarihinin nesnesi, sadece ve sadece insanlık [uygarlık] düşüncesini, bireysel ve şahsi nesnelliği temel almalıdır. Dünya tarihinin amacı, yaşanan gelişmenin seyrini ortaya koymak, bundan hareketle insanın barbarlıktan şimdi gördüğümüz duruma yükselişini açıklayabilmek olmalıdır. Dolayısıyla bu, eskiyle yeninin canlı ilişkisini, çağların karanlık dönemindeki koşulların zorunluluğunu varsaymaktadır –kısacası bütün gelişmeleri birbirine bağlayan ve hepsine ortak bir karakter veren bir ortak zincirin varlığını zorunlu kılmaktadır. Söz konusu ortak zincir, olguların ortaya çıkardığı diyalektik bilinç ilkesidir; yani her bir sonraki gelişmenin zorunlu olarak bir önceki olgudan çıktığı, her yeni çıkanın da bir sonraki sürecin temeli olduğu; tıpkı düşünsel süreçteki gibi, yani bir sonucun bir başkasından ve onun da üçüncü bir sonucu doğurması gibi: her şey apaçık ortadadır. Dolayısıyla eğer eski tarih hakkında yeterince bilgiye sahip olmasaydık, bugün içinde bulunduğumuz dönemde gördüğümüz birçok şeyin kaynağının ne olduğunu bilemezdik. Eğer insanlık tarihini incelersek, birbirini takip eden dönemler arasında tutarlı bir süreklilik; aynı şekilde olaylar arasında canlı ve birbiriyle bağlantılı organik bir ilişki de görürüz. Her bir insanın hem kendisi hem de kucağına doğduğu toplum için varlık gösterdiğini saptarız; aynı şekilde onun uzvun bedene, bitkinin toprağa bağlı olduğu gibi, hem onu meydana getiren hem de ondan beslenen bir ilişki içinde olduğunu görürüz. Bundan dolayı her insan içinde yaşadığı toplumun ruhuyla büyür, onun olumlu ve olumsuz yanlarını ifade eder, onun hakikatlerini ve yanlışlarını paylaşır. Görüleceği gibi, birbirinden çok farklı insanların meydana getirdiği ortak toplumlar, söz konusu farklılıklara rağmen insanların ortak düşünce tarzını, duygularını, inançlarını dile getirir –yani toplumlar bir ve aynı olan organik bir bütündür, kısacası onlar düşünen şahsiyetler gibidirler.

Gördüğümüz gibi her toplum (kavim, halk, devlet) tek tek insanlar gibi kendi başına yaşarlar, ancak onlar bütün insanlık için de yaşarlar; tıpkı parçanın bütünle, uzvun bedenle, bitkinin toprakla, yani hem onu meydana getiren hem de onun can suyundan beslenen bir ilişki içinde. Nasıl ki çeşit çeşit insanların karakterleri, yetenekleri ve iradeleri ortak bir damgayı, siyasal birliklerde –bir halk veya bir devlette olduğu gibi meydana getiriyorsa, aynı şekilde halkların çeşitliliği de bir insanlık birlikteliği meydana getirmektedir.

Herkes tek başına ele alınınca diğer insanlardan bir şekilde farklılığını ortaya koyar; hem dış görünüm hem de içyapı anlamında; çünkü uyumlu bir ortak davranış ancak birçok farklı yeteneklerin aynı noktada etkide bulunmasıyla meydana gelmektedir; aynı şekilde her halk bir diğerinden az ya da çok birçok farklı özellikler taşır; çünkü böylece o kendi “özgül kuzusunu ortak sürüye katmış” olacaktır. Toplumda biri çiftçidir, diğeryise zanaatkar, üçüncüsüye savaşçı, dördüncüsüye sanatçı vs., yani herkes yeteneğine ve üstlendiği göreve göre –ve böylece herkes makine denen toplumda zorunlu bir çark işlevini de yerine getirmiş olmaktadır. Aynısı insanlık tarihinde ortaya çıkmış halklar için de geçerlidir; Mısır’da matematik ve doğa bilimleri ortaya çıkmıştı; kadim Yunanistan’daysa sanat teorisi ve yurtseverlik düşüncesinin temeli olan yurttaşlık bilinci ve erdem; Roma’da hukuk doğmuş ve bütün dünyaya nizam vermişti; Tanrı’nın seçilmiş kulları olan Yahudilerse gerçek Tanrı inancının kutsal ateşini korumakla görevlendirilmişlerdi; bu öyle bir inançtı ki Tanrı için her şeyi yapmaya hazırlardı ve bu Tanrı’nın seçilmiş kavmi, dünyayı kurtarmıştı ve buradan da Tanrı-İnsan ortaya çıkmış ve insanlığın, sadece bir kavmin değil, bütün insanlığın dini inancını ilan etmişti ki bu inanca göre Tanrı sadece Kudüs’te değil, bütün dünyada Tin ve hakikat olarak etkindi ve onlara dua edilmeliydi. Antikçağ varlığını devam ettirememişti: Yunanistan yok olmuştu, Roma barbar kavimler tarafından parçalanmıştı ve bir zamanlar Tanrı’nın seçilmiş kullarından arta kalanlarsa bütün dünyaya saçılmışlardı; sanki dünyanın sonu gelmiş, Aydınlanmanın ateşi büsbütün sönmüş ve barbarlık bütün insanlığı yutmuş gibiydi. Ancak iki dünyanın eşiğinde –ölen eskinin ve yeniden doğan yeninin, ortaçağın kaosundan, barbar küstahlık döneminde, kanlı savaşların şafağında, karışıklık ve huzursuzluk çağında yaşamın güçlü sesi her daim çınlamaya devam etti: Olacak! Ve o oldu!

Yeni inanç güçlendikçe dünyanın en iyi coğrafyasında yaygınlaşmaya başlamıştı; siyasal karışıklıklar monarşilerin birliğinde son bulmuş, Romalıların, İspanyolların, Ketlerin, Britanyalıların ve Cermenlerin kökleştirdiği kentsel özerk yönetimler güçlendikçe yaygınlaşmaya başlamıştı; Roma hukuku barbarların düzenlemelerinin yerini almış ve nitekim bilgelik ve sanat ve kadim Yunanistan’dan beri gelen hümanist toplumcu anlayışlar Avrupa’da yeni bir toplum yaratmıştı! İnsanlığın yaşadığı hiçbir şey boşuna gitmemiştir; aksine her şey yeniden daha karmaşık ama daha bütünlüklü biçimde meydana gelsin ve yeni toplumun bedeninde besleyici can suyu olarak ve yeni varlıkta erimiş olarak ve daha sağlıklı ve yeni bir gücün ortaya çıksın diye muhafaza edilmektedir. Hatta şu günlerde, içinde bulunduğumuz vicdansız ve hesapçı, pozitif ve sanayileşme çağında; küçük çıkarların sadece yozluk ve ölüm getirdiği, büyük tutkuların yerini bencilliğin aldığı, büyük insanların yerini cücelerin aldığı günümüzde –insanlığın gelişimi acaba şu içinde bulunduğumuz çağda durma noktasına mı geldi? Eğer gelişmelere böyle yaklaşırsak, evet o yeniden güç toplamak ve kendisini ihtiyaç duyduğu yeni

maddi araçlarla ve özellikle de düşünsel araçlarla donatmak için durma noktasına geldi! Şu söz konusu buhar makineleri, lokomotifler ve telgraf telleri –ki bunlar düşüncenin kaba maddeye galebe çalmasıdır; aynı zamanda bunlar insanın ruhunu karartan, iradesini yok eden maddi emekten, sefaletin köleliğinden ve yoksunluktan kurtuluşun da öncü habercileridir. Gelişmenin tepe noktasındayken ve daha da ileri gidilememesi gerekçesiyle ilerlemenin şu anda durmasını istemek de ahmakça olurdu. İnsanlığın gelişiminin sınırları yoktur ve insanlık hiçbir zaman kendisine, “Dur, yeter artık ve daha ileri gitme!” demeyecektir. İnsanlık olarak adlandırdığımız şey, maddi koşulları nedeniyle düşünsel dünyası sınırlandırılan ve sadece ölmek için yaşayan gerçek bir şahsiyet değildir; insanlık, ölüm denen mefhumu bilmeyen düşünsel bir şahsiyettir; insan ölür, ama insanlık sadece bundan dolayı ölmez değil aynı zamanda bunun farkına bile varmaz.

İnsanlık [uygarlık], insani tindir, her tin de ölümsüz ve ebedidir. Peki, insanlığın ebedi yaşamı, acaba o daimi olarak durdurulabilseydi nasıl olurdu, muhtevası nasıl bir şekil alırdı? Yaşam sadece hareket içinde var olabilir; durağanlık ölümdür. Acaba insanlığın gelişimi bin yıl sonra nasıl olacaktır? Bu türden bir soru ahmakçadır, çünkü yanıtı yoktur. Ancak bu güne kadar toplumu oluşturan unsurların çürüdüğü bir çağda, bütün bu yaşamın üzerinde şekillendiği eski ilkelerin yadsındığı bir çağda, genel olarak yenilenmeye, genel olarak ilerlemeye ve yeni ideallere ilişkin özlemlerin duyumsandığı bir çağda –ki bu çağda gelecek dönemin hangi temeller üzerinde yükseleceğini tahmin edebiliriz ve hatta öngörebiliriz de. Çünkü yadsımanın kendisi yeni ihtiyaçlara yönelik vurgudur ve ayrıca her zaman eskinin tahrip edilmesine yeni düşünceler eşlik ederler. Eğer insanlık bugüne kadar çok şey başarmışsa, o zaman bu, kısa bir süre içinde çok daha büyük başarıların kazanılacağını gösterir. Hatta insanlık, daha şimdiden gerçek insan olabilmeyi arzulamaya başlamıştır bile...

Bu, onur duyulacak yüksek bir idealdir! Rastlantılara yer yoktur: Tanrı'nın Tini, insanın *Tin*'ini belli bir hedefe doğru yönlendirmektedir. Tarihsel kadercilik kafirliktir; fakat ilerlemenin ve erdemi önemseyen insan bilincinden kaynaklanan yaşamsal inanç: Bize bu ürünler üzerinden tarih öğretisini getirmiştir ki bu bilimin büyüklüğü de burada yatmaktadır!

Tarih kitaplarının büyüklüğünü ve önemini buradan da anlayabiliriz. Her insanın yaşamında belli düşüncelere, başka dönemlerde de yeni düşüncelere veya eski düşüncelerin gelişmiş yeni hallerine ki bunlar da ilk dönemlerde ortaya konulan çabalar sayesinde oluşmuşlardır, açık olduğu dönemler olmuştur. *Çok az insan olgunluk çağına erdiğinde basit konuları anlayabilmekte; çocukluk ve gençlik dönemlerindeki eğitimsel çabalarıyla tarihsel gerçekleri kavramaktadırlar. Bunun nedeni çocukların başta soyut gelen düşünceleri, yani ilerleyen yaşlarda elle tutulur gerçekler olarak algılayacakları, bilinçlerinde tartarak daha da ileriye götürecekleri düşünceleri, baştan dolaysız bir şekilde inanç üzerinden kabul etmesidir. Gençlik döneminde tarih*

öğrenenler, halk ve insanlık hakkındaki anlayışları doğrudan düşünsel kişilikler olarak özümserler. Ancak ilerleyen yaşında düşünmeye ve öğrenmeye başlayan insanlarsa, bu türden düşünceleri ya çok büyük bir zihinsel çabanın sonucunda kavrayabilecekler veya hiçbir şekilde anlayamayacaktır. Çünkü çocukluk ve gençlik döneminde eğitimle biçimlendirilemeyen beyinler, kaba ve eğitilmemiş olmaktan dolayı soyut kavramları çok zor kavrarlar. Onlar sadece maddi olarak apaçık olan şeyleri anlayabilirler. Ancak gençlerin hızla ve kolayca yeni düşüncelere açık olmalarını sağlayan eğitsel kolaylıklar ve biçimlendirmeler, yani bilimlerin içeriğini -hakikat- kolayca kavramak, kimi zaman zihinsel kabalaştırmaların ve gerçeklerin kavranmasını zorlaştıran nedenler haline gelebilir. Bu, çoğunlukla genç beyinlerin ilk yıllarda hangi tür gerçeklerle karşılaştığına ve bunların ona nasıl aktarıldığına bağlıdır. Her eğitim kitabının ve özellikle de tarih kitaplarının bu kadar çok önem taşımalarının nedeni burada yatar.

Yaygın olarak kabul edilen yanlış bir görüşe karşın, tarihle ilgili ders kitapları yazarlarının kanaatlerinden uzak olmamalıdır. Önemli olan söz konusu kanaatlerin uygun olup olmaması ve kitabın sözcükler yerine düşünceler içermesidir. Ders kitaplarının etkin bir dile ama abartı içermeyen bir üsluba, özlü fakat kararlılıkta bırakılmamış düşüncelere, hitabeti güçlü ancak yapmacık olmayan, kesin fakat retoriğe kaçmayan bir üslupla yazılmış olması gerekir. Bunların amacı genç beyinleri eğitmek, onları düşünceye sevk etmek olmalıdır. Ayrıca şikâyet etmekten önce düşünmeyi, ama bunu yaparken de kuru bilgiler içermekten yapmayı, sadece anlamlara yoğunlaşmaktansa dünya edebiyatının seçkin örneklerine temas etmeyi amaçlamalıdır. Ancak tarih kitabının yazarı en çok da doğrudan mantığa ve fanteziye hitap eden ve bu nedenle de akılda kalan canlı bir dil kullanmalı ama aynı zamanda olguları basit açıklamalarla aktarmalıdır. Bunu da daha kitabın hazırlık aşamasında, zincirleme olguları canlı bir üslupla aktararak yapmalı ve her olguyu zihinlerde canlandırmalıdır. Olaylarda çeşitli roller üstlenen şahsiyetlerse, sadece büyük isimler olarak değil, aynı zamanda tarihsel düşünceleriyle birlikte yer bulmalıdır; bunların her biri eylemlerini hem sahip oldukları düşünceler çerçevesinde yönlendiren hem de bunların, bağrından çıktıkları halkın genel düşünceleriyle olan ilişkileri bağlamında aktarılmalıdır; böylece öğrenci söz konusu şahsiyetlerin, örneğin bir Alkibiades'in²³⁴ sadece Atina'da veya örneğin Marius'un²³⁵ sadece Roma'da ortaya çıkabileceğini kavramalıdır; her ne kadar her iki şahsiyet de ülkelerinin hem dostları hem de düşmanları olsalar da. İyi bir tarih ders kitabı sadece iyi açıklamalar (tabii ki bunlar da olmalı) sunmamalı, aynı zamanda açıklamalarının üslubuyla öğrenciyi öylesine eğitmelidir ki o her halkta ve insanlık tarihinde sade-

²³⁴ Alkibiades (MÖ 450-404), önemli bir Atinalı devlet adamı, siyasetçi ve komutan.

²³⁵ Gaius Marius (MÖ 158/157-86), Romalı devlet adamı ve efsanevi komutan. Roma'nın kurucusu Romulus ve Keltleri yenilgiye uğratan Marcus Furius Camillus'tan sonra Roma tarihinde 3. *yeni insan / homo novus* olarak anılıyor. Ondan önce hiç kimse 7 kez konsül görevini üstlenmemişti. Roma İmparatorluğu'nun kurtarıcısı olarak saygı görüyor.

ce durağan rakamlar, yapay makineler, soyut düşünceler değil, fakat ezelden beri kendi bilincine erme hedefiyle hareket eden canlı organizma, düşünsel şahsiyetler de görebilsin. Halkları ve insanlık tarihini düşünsel şahsiyetler olarak ele almayan her çaba tarih bilimi sıfatını hak edemez; çünkü o bu durumda anlamsız bir bilim, kahramansız bir masal, bağlantıları ve anlamları olmayan bir olgular yığını olurdu.

Tarihsel hareketin kaynağı ve hedefi olan ve aynı zamanda olayları meydana getiren ve oluşumları sağlayan ilerleme kavramı, doğrudan düşünsel şahsiyetler olarak kavradığı halk ve insanlık tarihinden onun doğal bir sonucu olarak meydana gelmelidir.

Ancak bu hareket ve onun sonucu -ilerleme- olabildiğince çok yönlü ve temellendirilmiş ve belirlenmiş olmalıdır. Bazı insanlar ilerleme adı altında sadece büyük ve soylu adamlar tarafından yaratılan bilinçli hareketleri anlamaktadırlar; böylesi adamları tarih sahnesinde göremeyince de hemen hayal kırıklığına uğramakta ve bunun sonucunda canlı bir öngörüğü ifade eden inançtan saparak düşmanca bir kadere, kör rastlantıya ve vahşi keyfiliğe kapılmaktadırlar.

Bu insanlar maddi hedeflere yönelik her hareketi hemen anında toplumun bozulması ve çürümesi olarak algılıyorlar. İnsan onurunun ayaklar altına alınmasıyla, altın buzağıya²³⁶ ve Baal Tapınağı'nda secdeye durulmaktadır. Buna karşın başka insanlar da genel olarak ilerlemenin ancak özel çıkarlara dayanırsa, şahsi yararlar gözetilirse ve bazı sınıf ve katmanların toplumun aleyhinde olan bencil çıkarlarının peşinde koşulması durumunda gerçekleşebileceğini düşünmektedirler; bundan dolayı bunlar, bütün enerjilerini fabrikaların kurulmasına, manifaktürlerin işletilmesine, ticaretin canlanmasına, demir yollarının ve makinelerin yapılmasına ve anonim şirketlerinin kurulmasına vermektedirler; ya da bunlar gibi başka *acil* ve *yararlı* nesnelere yoğunlaşmaktadırlar. Bu türden insanlar yüksek idealleri dile getiren her düşünceyi, her coşkun duyguyu, her soylu eylemi, *Donkişotçuluk*, aşırılık ve gereksiz beyin jimnastiği olarak görmektedirler, çünkü bunlar onlara ekstra yüzdellik kazandırmamaktadır.

Kuşkusuz bunlar, öğrenciler için yazılmış bir tarih dersi kitabının yazarının kaçınması gereken iki uç konudur. Uç noktalardan biri, kafası bulutlarda gezinen hayalperestlerin içi boş idealleridir ki bunlar aynı zamanda verimli olmayan ve insanda pratik için herhangi bir duygu yaratmayan teorilerdir. Diğer uç noktaysa sadece kaşarlanmış spekülörlerin, tacirlerin, bağınaz ve ahmak idealistlerin yaratılmasını teşvik etmektedir. Bütün bu aşırılıklardan kaçınmak için yazılmış olan tarih ders kitapları, toplumu, kendi çeşitliliği ve karmaşıklığı, kafası ve ruhu olan organizmasıyla birlikte ortaya koymalıdır; dolayısıyla toplumun ahlaki yanlarını, onun maddi yararlarını gözetip pratik ve düşüncel yararlarıyla birlikte ele almalıdır. Böylece toplum, sağlam sütunlar üzerinde yükselmekle kalmaz aynı zamanda

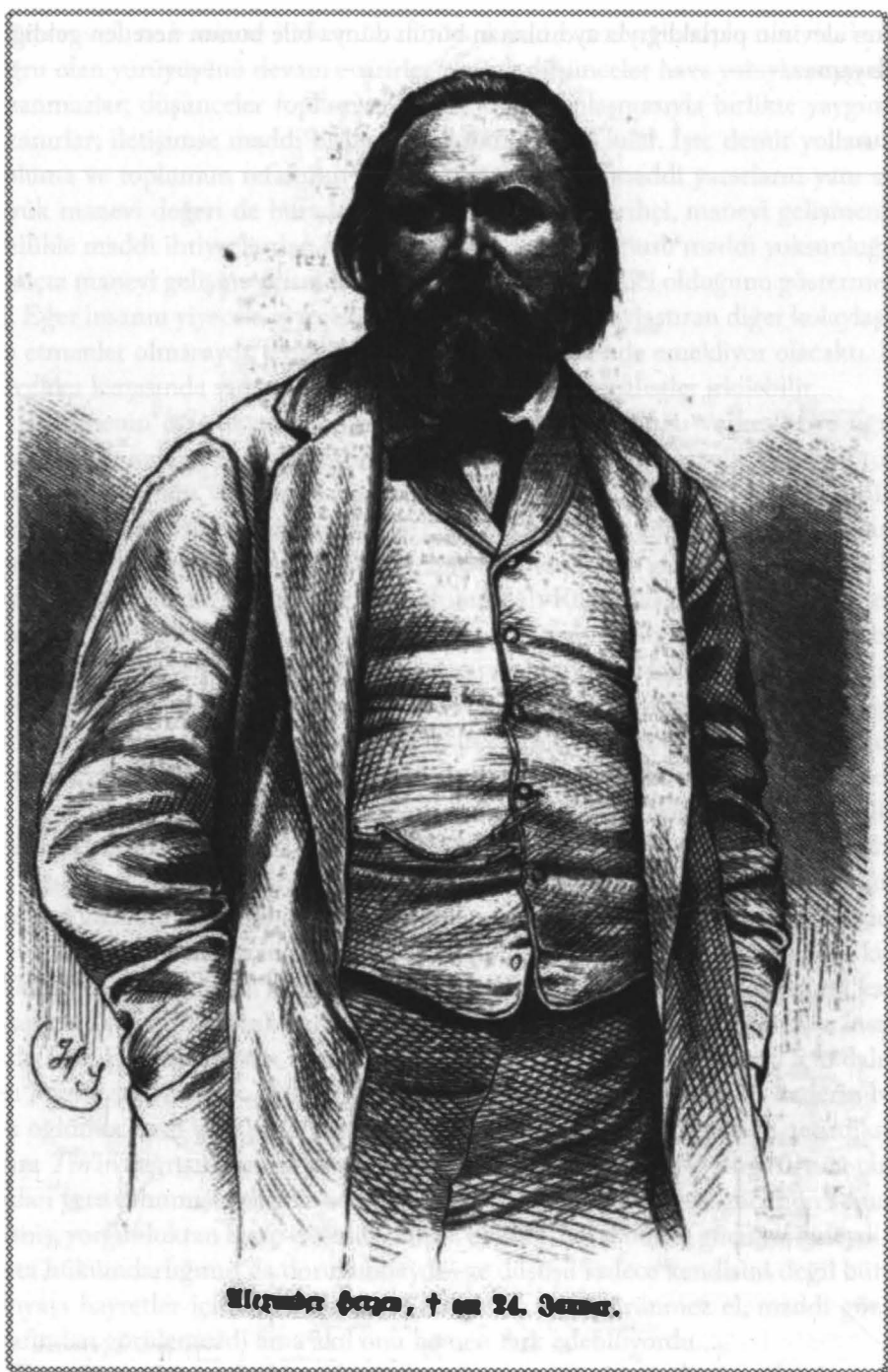
²³⁶ *Altın Buzağı*, İsrailîlerin Mısır'dan çıkışından sonra yaratmışları put. Musa'nın sonradan *On Emir*'i aldıktan sonra söz konusu putu parçaladığı belirtilir.

daima güçlü hareketlere ve büyük eylemlere kaynaklık eden güçlü ve canlı bir ruha da sahip olur; inançlardaki düşünceler gizlidir; bu düşüncelerin yaygınlık kazanmasıyla ve bunların halklar tarafından kabul görmesiyle toplumlar da ileriye doğru olan yürüyüşünü devam ettirirler. Ancak düşünceler hava yoluyla yaygınlık kazanmazlar; düşünceler toplumsal iletişimin yoğunlaşmasıyla birlikte yaygınlık kazanırlar; iletişimse maddi bağlantı yollarını gerekli kılar. İşte demir yollarının topluma ve toplumun refahının gelişmesine sağladığı maddi yararların yanı sıra büyük manevi değeri de burada ortaya çıkmaktadır. Tarihçi, manevi gelişmenin, özellikle maddi ihtiyaçlardan kaynaklandığını ve söz konusu maddi yoksunluğun sonuçta manevi gelişme açısından büyük bir hareket ettirici olduğunu göstermelidir. Eğer insanın yiyecek, giyecek, konut ve hayatını kolaylaştıran diğer kolaylaştırıcı etmenler olmasaydı, o bugün hâlâ hayvanlar âleminde emekliyor olacaktı. Bu gerçekler karşısında sadece çocuk ruhlular ve ahmak idealistler irkilebilir...

İlerlemenin esas kaynağı, insan düşüncesinde bulunduğu ve kesintiye uğramadan canlı kaldığı için, yani kesintiye uğramadan ileriye doğru aktığı için, toplumların çürüdüğü ve ölmeye yüz tuttuğu dönemlerde bile tarihsel yürüyüşünü durmaksızın devam ettirebilmektedir; çünkü söz konusu çürüme yeni yaşamların topraktan filizlenmesi için; hatta ölüm bile tarihte olduğu gibi doğada da yeni bir hayatın doğumu için zorunludur. Bir bakıma Batı Roma'daki ahlaki çöküntü, tepe noktasına vardığında aynı zamanda Antikçağın sonunu da ilan ediyordu ve bununla yenilenmeye ve yeniden doğuma susamış bütün her şeyi kendi çatısı altında toplayacak olan yeni bir düşüncenin doğuşunu da hazırlıyordu. Ve Roma, pagan dünyanın başkentiye, şimdi de Hıristiyan dünyanın merkezi haline geliyordu. Büyük tarihsel şahsiyetler, sadece *Tin*'in elindeki araçlardı: onların kendi iradeleri vardı, ama onlar farkında olmadan, zamanın ruhu ve içinde yaşadıkları ülke tarafından sınırlandırılmış; dönemin ihtiyaçlarına uygun olan ve büyümlü çemberin dışına çıkamayan bir iradeye sahiplerdi. Ama eğer onların iradesi söz konusu çemberi kırmaya kalktığında ve dolayısıyla en yüksek iradeyle ihtilaf yaşadığında, işte o zaman hayretler içinde kalan insanlığın gözleri önünde kadim İsrail'in kutsal kitabında betimlenen hikâye yeniden tekrar edecekti: görünmez savaşıya karşı çıkarken kalçasını kıracaktı... *Tin*'in iradesinin dışına çıkmaya çalışan her insani irade, ister iyilik düşünsün isterse kötülük, kuralları kırmış ve bozduğu için dalından kopmuş bir yaprak gibi aşağıya düşer. Bugün hâlâ bazı kuşaklar, kaderin büyük oğlunun nasıl yere çalındığının tanıklarındır: O, misyonunu yerine getirdikten sonra *Tin*'in çağrısına kulak asmadığı için bizzat kendisinin yarattığı fırtına tarafından yere çalınmıştı; düşmesinin sebebi onun zayıflamış ya da gücünün sonuna gelmiş, yorgunluktan bitap düşmüş olması değildi, hayır bütün gücü yerindeydi ve hatta hükümdarlığının da doruğundaydı –ve düşüşü sadece kendisini değil bütün dünyayı hayretler içinde bırakmıştı. Onu yere çalan görünmez el, maddi gözler tarafından görülemezdi ama akıl onu hemen fark edebiliyordu...

Bazı dönemler vardır ki sanki topluma can veren en son düşünce kıvılcımı da yok olmuş gibidir ve sanki dünyayı sadece değersizlik ve bencillik kaplamış da

bundan hiçbir kuruluş yok gibidir –işte tam da bu esnada o canlanır, sönmek üzere olan yaşam kıvılcımı birden bire muazzam bir ateş deryasına dönüşür– ve onun alevinin parlaklığıyla aydınlanan bütün dünya bile bunun nereden geldiğini anlayamaz.

Александр Герцен, † ок. 24. Января.

ALEXANDER HERZEN

(1812-1870)

“Yargılanmayı, ölüme mahkûm edilmeyi ölmeyi göze alabilirim, ama ne yeniden dirilmeyi ne de af dilemeyi kaldırabilirim. Dünyanın bu bölümü [1848 Avrupası] yapmak zorunda olduğu şeyi yapmış bulunuyor; artık gücü tükendi. Bu bölgede yaşayan insanlar görevlerini yerine getirdi; donuklaştı ve geride kaldı. Tarih denen ırmağın kendine yeni bir yatak bulduğu [19. yüzyıl Rusyası] açıkça görülüyor...”

Herzen

Rusya’da sosyalist siyasete ilişkin ifade edilen ilk düşünceler yazar, gazeteci ve filozof Alexander Herzen’a aittir. Yine halkçı teoriye ilişkin ilk metinleri kaleme alan ve bunları Rus halkının, emekçisinin ve köylülerinin bağımlılık ilişkilerinden kurtuluşunun demokratik programı haline getiren de Herzen’dir.²³⁷

Herzen’in dünya görüşü, Avrupa Aydınlanmasının, Rusya’nın ve Batı’nın devrimci demokratik mücadelesinin; bilim, felsefe ve siyaset dünyasının ilerici kazanımlarının zemininde şekillenmiştir. Fransa’nın 18. ve 19. yüzyıl Aydınlanma felsefesi, ütöpik sosyalist kuramı, Hegel’in diyalektiği ve Feuerbach’ın materyalizmi, Herzen’in görüşlerini belirleyen temel yapı taşlarıydı.

1812’de Moskova’da aristokrat bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Herzen’in gençliğinden itibaren düşünce dünyasını, Dekabristler, Radıçev ve Puşkin’in ilerici düşünceleri belirlemişti.

Herzen’in annesi Alman kökenli Luise Haag’tır; babası Rus ve aristokrat bir aileden olan Ivan Yakovlev’tir. Bebek nikâhsız doğduğu, ama bir aşk birlikteliğinin ürünü olduğu için Almanca “Yürekten” anlamına gelen Herzen (Herzchen) adını alır. Herzen’in babası Voltaire hayranı bir Rus Aydınlanmacısıdır ve geniş bir kütüphaneye sahiptir. Anne Luise de aynı şekilde özgür düşünceli ve ilerlemeden yana bir insandır.

²³⁷ W.I. Lenin, *Werke*, Band 18, Dietz Verlag, Berlin: 1961, s. 517.

Herzen okumayı söktükten kısa bir süre sonra babasının kütüphanesine girmeye hak kazanmış ve daha baba evinde Fransızca kitaplar okuyarak ciddi bir düşünsel altyapıya sahip olmuştur. Rusya'da ilk modern ayaklanmalardan biri olarak kabul edilen ve esas olarak subayların örgütlediği Dekabrist Ayaklanması (1825) Herzen'in üzerinde ciddi bir etki bırakmıştır. Gençlik yıllarındaki anılarından ütopik sosyalist Saint-Simoncu olduğunu sıklıkla belirtirmiş.²³⁸ Sonradan Rus Bolşevik devriminin lideri Lenin, devrimci demokrat düşüncenin nasıl kuşaktan kuşağa aktarılarak geldiğini anlatmak için şöyle söyleyecektir:

Nasıl ki Herzen'in uyanmasında Dekabristler önemli bir rol oynamışsa, emekçi hareketin öncü yayın organı olan Herzen'in *Kloko*'u da aristokrasiye dâhil olmayan, ancak okumaya meraklı memurları, küçük burjuvaları, tüccar ve köylülerden oluşan ve demokrat burjuvazinin öncüleri olan liberalleri ve Rasnotşinzeni uyardırılmıştır.²³⁹

Her aristokrat ailenin istediği gibi Herzen'in babası da oğlunun devlet hizmetine girerek kariyer yapmasını arzuluyordu. Ancak oğul Herzen bunu kabul etmemiş, Moskova Üniversitesi'nde doğa bilimleri (fizik ve matematik) okumaya başlamıştır. Kısa bir süre sonra da üniversitede devrimci çevrelerle bağlantıya geçmiş, başta ütopik sosyalistlerinin eserleri olmak üzere 18. yüzyıl filozoflarının eserlerini okuyarak incelemiştir.

Herzen baştan itibaren bilime ve doğa bilimlerine merak salmıştı. 1833 yılında, yani henüz 23 yaşındayken astronomi alanında doktorasını vermiş ve başarısı nedeniyle gümüş madalya almayı hak kazanmıştı. Akademik başarısına rağmen Herzen, 1834 yılında, görüşlerinden dolayı (bir mektupta Çar hakkında olumsuz ifadeler kullanmıştı) 9 ay boyunca sorgusuz sualsiz tutuklanmış ve sonra da 6 yıllık bir sürgüne gönderilmişti.

1840 yılında yeniden Moskova'ya dönen Herzen, akademik kariyer yapamayacağından dolayı devlet hizmetine girmeyi kabul eder. Ancak Moskova'da hemen muhalif gençlerin ve aydınların ilk örgütlenmesi olan (Belinski ve Bakunin gibi şahsiyetlerin dâhil olduğu) Stankeviç²⁴⁰ çevresiyle ilişkiye geçer. O dönemde bu grubu en çok Alman filozofu Hegel etkiler.

Ancak grup kısa bir süre sonra "Batı Yanlıları" ve "Slavseverler" olarak ikiye bölünür. İlk anda Herzen de Belinski gibi Batı yanlılarının saflarında yer alır,

²³⁸ Andrzej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi*, çev. Alaeddin Şenel, İletişim Yayınları, İstanbul: 2009, s. 210.

²³⁹ W.I. Lenin, *Werke*, Band 20, Dietz Verlag, Berlin: 1961, s. 242.

²⁴⁰ Nikolay Stankeviç (1813-1840), aristokrat bir aileden gelen genç ilerici aydın takımının temsilcisiydi. Annenkov'un sözleriyle: "Gelişmelerimizin aşamalarından birinin gençlik dönemini temsil etti; çevresindekilerin en iyi, en soylu niteliklerini ve en iyi, en soylu isteklerini ve umutlarını kişiliğinde birleştirdi. Çevresinin üyeleri arasında, radikal demokrat Belinski, liberal Granovski ve Botkin, anarşist Bakunin ve hatta Slavsever Konstantin Aksakov bulunuyordu. Rus sosyalizminin kurucusu Herzen, Stankeviç'in dostlarından biriydi."

çünkü onlar Rus devletinin ve toplumunun ciddi bir reformdan geçirilmesinden yanadırlar.

1846'da babasının vefatı, ardından muhalif grubun dağılması, Herzen'i zorunlu olarak mülteci durumuna düşürür. 1847'de ailesiyle birlikte yurtdışına çıkar. Önce Kant'ın memleketi Königsberg'e uğrar, ardından Berlin, Köln ve sonra Brüksel'e uğrar. 1848 kışında ise ailesiyle birlikte Paris'e varır. Ancak kızılca kıyamet kopmuştur, çünkü Paris'te Şubat Devrimi patlak vermiştir. Devrimci ayaklanma, barikat savaşları, yenilgi ve ardından gelen beyaz teröre bizzat tanıklık eder. Oradan Cenevre ve sonra da Nizza'ya yolculuk eder. Bu gezilerde Herzen Avrupa'nın birçok ünlü siyaset ve düşün adamıyla tanışma olanağı bulur. Ünlü İtalyan devrimcileri Mazzini ve Garibaldi'yle tanışır; onlarla Avrupa halklarının geleceği konusunda görüş alış verişinde bulunur.

Herzen Avrupa'da güvendedir ancak ailevi açıdan ardı ardına felaketler yaşar. 1851'de önce annesini ve küçük oğlunu bir gemi kazasında, bir yılı geçmeden de eşini hastalıktan kaybeder. Herzen Avrupa'da sürgündeyken üç çocuğunu ardı ardına hastalıktan kaybetmiştir.

1848 Avrupa devrimlerinin yenilgisinden sonra diğer siyasal sürgünler gibi o da Londra'ya yerleşir. Orada Fransız devriminin ünlü çalışma bakanı, Louis Blanc'la tanışır. Bu tarihten itibaren de politik alanda daha aktif hale gelir. Londra'da tanıştığı Polonyalı ve Rus devrimcilerle birlikte ortak hareket etme karar alır.

19. yüzyılın 50'li, 60'lı ve 70'li yıllarında devrimci Rus basını adına ne varsa hepsi Herzen'in katkısıyla yayımlanmıştır. 1855 yılından itibaren de *Kutup Yıldızı / Poljarnaya Zvezda* adıyla bir dergi yayımlanmaya başlar, ardından teorik-felsefi yazılarının yayımlandığı *Çan / Kolokol* gelir. Bu dergi yurtdışında 10 yıl boyunca yayımlanacak ve Rusya'ya gizlice sokulacaktır.

Bu süreçte çocukluk arkadaşı Orgajov'la birlikte Rusya'da gizli bir hareketin örgütlenmesini de girer. "Ülke ve Özgürlük" adıyla kurulan ilk halkçı-sosyalist örgütlenme onların eseridir. Avrupa devrimlerinin yenilgisinin ardından yanlış bir öngöründen hareketle, Rus köylülerinin devrimci dinamizmine ve köylü komünlerine dayanarak, bir bakıma kapitalistleşme sürecini atlayarak sosyalist-komünist bir düzenin kurulabileceğini tasavvur eder.

Tam da o günlerde (1863) baş gösteren Polonya ayaklanması onu çok heyecanlandırır. Bu ayaklanmayı Slav halklarının yeni bir devrimci dalgası olarak görür ve Polonya devrimine ödünsüz destek sunar. Ancak bu tavrı, Rus kamuoyu tarafından şaşkınlıkla karşılanır. Başta Turgenyev olmak üzere Rus aydınları tarafından dışlanır. Yayımladığı dergi bu koşullarda abonelerini kaybeder ve sonra da yayın hayatına son verir. Herzen o günlerde adeta vatan haini muamelesi görür; karamsardır ve öfke içinde Brüksel'e çekilir. Hayatının geri kalanını burada geçirir. Sonradan Lenin, Herzen'i, Polonya'ya verdiği destekten dolayı kutlayacak ve "Alexander Herzen Rus devrimci demokrat hareketin onurunu kurtarmıştır" diye yazacaktır.²⁴¹

²⁴¹ W.I. Lenin, *Werke*, Band 24, Dietz Verlag, Berlin: 1961, s. 573; *Werke*, Band 24, Dietz Verlag, Berlin: 1961, s. 14.

Hegel Felsefesi'nin Rusya'daki Etkisi

Hegel felsefesinin “Rus düşünürleri üzerinde büyüleyici etkisi, 19. yüzyılın 40'lı yıllarının karakteristik özelliklerinden biridir.”²⁴² Polonya'daki düşünürler gibi Rus aydınları da Hegel'den hem yaygın hem de derinlemesine etkilenmişlerdi. Rusya'ya modern felsefe, bir bakıma Hegel felsefesi olarak girmiştir. Rus aydınları, Dekabrist Ayaklanması'ndan sonra yaşadıkları hayal kırıklığını, ancak felsefeye yönelerek aşılabilmişlerdir. Bu tarihten itibaren aydınlar, tarihin anlamı, Rusya'nın evrensel tarih içindeki yeri, bireyin toplumla ve kültürle olana ilişkisi üzerine daha fazla kafa yormaya başlamışlardı.²⁴³

Belinski gibi Herzen de sürgünden döndüğünde artık bir Hegelci olmuştu. Hegel'in “Weltgeist” olarak nitelendiği *Tin*'in, *Mutlak Tin*'e ulaşmak için tarih içinde yolculuk ettiği tezi ve diyalektik yöntemi Herzen'i derinden etkilenmiştir. Kuşkusuz bu etki sadece Belinski ve Herzen'le sınırlı değildir, neredeyse o dönemin bütün aydınları Hegelci olmuşlardı. Rus aydınları açısından Hegelcilik, ya yaşanan gerçekliğe uyum sağlama ya da onu değiştirmenin, bir bakıma kendine yabancılaşmayı sağlayan “yeniden bütün” olma felsefesiydi.

Herzen anılarında, Hegel'in eserlerini gece gündüz tartıştıklarından, Hegel'den bahseden her makalenin anında bulunup okunduğundan bahseder. Hatta bunu, “Bazı kitapların söz konusu sayfaları yoğun okunmaktan dolayı pinçik pinçik olurdu” diye ifade etmektedir.²⁴⁴

Fakat Herzen'in Hegelciliği çok uzun kalmaz, Feuerbach'tan etkilenir ve onu eleştirerek aşmayı dener. Bunu yaparken de Feuerbach'ın, 18. yüzyıl materyalizminin görüşlerine başvurur. Herzen'e göre:

Hegel de Leibniz gibi tarihsel-zamanlı olanı, yani varlığı düşünceye ve *Tin*'e feda eder. Hegel'in ana sütüyle birlikte aldığı ve hayatının her anını belirleyen idealizm, onu, onun bile mahkûm ettiği bir tek yanlılığa zorunlu kılar; onun bütün çabası doğayı düşünceyle, mantıkla ezmektir; doğanın meydana getirdiği her olguyu bir hayalet olarak algılamaya ve onu küçümsemeye hazırdır.

Hegel soyut kavramlardan hareket ederek somut olanı kavramaya çalışmaktadır; hâlbuki soyut kavramları olanaklı kılan somut olandır ki soyut kavramlar bunlardan çıkarılmaktadır.²⁴⁵

Feuerbach'ın Görüşleriyle Tanışma

Herzen, Rus aydınları içinde düşünsel yenilikleri ilk keşfeden ve sonra da bunu Rus aydınlarıyla paylaşan düşünürlerin başında gelir. 30'lu yılların sonundan iti-

²⁴² Pavel Annenkov'un anılarında “olağanüstü on yıl” olarak nitelenen 1838-1848 arası dönem Hegel felsefesinin etkili olduğu yıllardır. Bkz. *Rus Düşünce Tarihi*, s. 191.

²⁴³ Andrzej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi*, s. 192.

²⁴⁴ Herzen, Anılar, Akt., *Rus Düşünce Tarihi*, s. 191.

²⁴⁵ Akt. *Geschichte der Philosophie*, Band II, s. 276.

baren Hegel'le meşgul olan Herzen, 1842'de Feuerbach'ın dine yönelik temel tezlerini inceler ve bunlardan çok etkilenir. *Hristiyanlığın Özünü* okuduğunda heyecandan yerinde duramaz. Sadece din eleştirisi değildir, Herzen'i Feuerbach'ta cezbeden; aynı zamanda onun maddeyi, olguyu esas alan; somut eylemi, hayatın somut alanını, insanın duyumsamasını önemseyen insancıl bakış açısıdır.

Nitekim onun 1844 yılında, Hegel'in evreni ve olguyu tümünden gelimci bir bakış açısıyla ele alan öğretisini, maddeyi somut ve tekil haliyle (tümle varımcı) ele alan Feuerbach'ın materyalizmiyle sentezlemeyi düşündüğünü "Empirie ve İdealizm" başlıklı makalesinde görüyoruz. "İnsan duyumsamacı olmalıdır" der ve şöyle devam eder:

Çünkü idealistlerin konuştukları şeyi duyumsamadan, duyuların yardımı olmadan kavramak mümkün değildir; duyumsamalar bilginin kaynağını oluşturur ve duyumsayana da pratiğe geçme dürtüsü verirler...²⁴⁶

Ampirizm Herzen'e göre tikel olandan yola çıkar, ancak organik bir birleşme (sentez) yaratamaz; idealizm ise "idea"dan, yani kişisel olmayan genel "akıl"dan yola çıkar, ancak bireyi, insanı gözden geçirir. Herzen'in amacı tikel olanla tümel olanı uyumlu bir şekilde uzlaştırmaktır.

Herzen Hegel diyalektiğini, gerçekliğe ulaşmanın, romantizmin panzehri ve toplumsal istikameti gösteren "Devrimin Cebiri" olarak görür. O bir bakıma diyalektiği, toplumsal devrimin yolunu açan bir anahtar olarak düşünür. Fakat daha da ileriye gidemez. Herzen Hegel'in öğretisini "gerçek tarih döneminin" felsefedeki doruğu olarak görecektir, fakat onu "geleceğin pratik felsefesi" olarak düşünmez. Herzen'e göre insan sadece düşünen değil, aynı zamanda "duyguları olan, tutkusu olan, tensel isteklere sahip bir varlıktır". Bu dizelerde açıktan Feuerbach konuşur. Ancak Feuerbach da Herzen'in düşüncesinde sadece bir felsefi uğraktır. Herzen, doğanın incelenebilmesi için felsefeye ihtiyaç olduğunu, ama felsefenin de doğa incelemelerinden koptuğunda var olamayacağını işaret edecektir. Felsefeyle pratiğin birlikteliğini vurgulayan bu görüşler ifade edilirken sanki Marx konuşmaktadır.

Herzen'in en büyük talihsizliği 1847 yılında Rusya dışına çıkması ve ondan sonra da ölümüne kadar ülkeye dönememesidir. Bu onun kısmen Rusya'nın sorunlarından kopmasına ve dolayısıyla devrimci perspektiften uzaklaşmasına neden olmuştur. Bunu Lenin, "Alexander Herzen'i Anmak" başlıklı makalesinde şöyle ifade eder:

1844 yılında yazılmış olan bu ilk mektup, ('Empirie ve İdealizm' başlıklı makalesini kast ederek) karşımızda deneysel bilimlere başvuran, modern bilim adamı ve günümüzün çok sayıda filozofundan, idealistlerinden yarı idealistlerinden ve daha birçok insandan bir baş daha yüksekte duran bir düşünürle karşı karşıyayız.

²⁴⁶ *Age*, s. 278.

Herzen diyalektik materyalizme çok yaklaşmış ve tam da eşiğinde durmuştu. İşte tam da bu 'eşikte durmak' 1848 devriminin yenilgisinden sonra Herzen'in düşünsel anlamda yıkımına neden olmuştu. Nitekim o çoktan Rusya'yı terk etmiş ve [Avrupa] devrimlerini de doğrudan gözlemleyebilmişti. O dönemde o bir demokrat, devrimci ve sosyalistti.²⁴⁷

"Rus Sosyalizmi" Kavramı

Herzen'in "Rus Sosyalizmi" kavramı, 40'lı yıllarda Slavistlerle Batı Yanlıları arasında süren ve Rusya'nın tabi olması gereken reformun karakterine dair tartışmalardan süzülüp gelmiştir.

Herzen Avrupa'ya ayak bastığında devrimci bir kabarmanın olduğu görülüyordu. Nitekim Şubat 1848 Devrimi Paris'te patlak verdiğinde Herzen de devrimci dalganın tam ortasına düşmüştü. Fakat kısa bir süre sonra devrim yenilgiye uğramış, monarşiyle ittifak halindeki burjuvazi galip gelmiş ve beyaz terör dalgası bütün umutları ve iyimser düşünceleri alıp götürmüştü.

Bu koşullarda Herzen "Rus Sosyalizmi" kavramı üzerine düşünmeye başlamıştı. Ona göre Avrupa'da sosyalizmin yenilgisiyle birlikte Avrupa'nın kaderi de çizilmişti. Burjuvazinin iktidara geldiği Avrupa'da artık bir sosyalizm dalgası beklemek boşunaydı. Nitekim, "Batılı sosyalistler burjuvazinin özelliklerini özümsemiş olmalarından dolayı" ellerine geçen devrimci fırsatı değerlendirememişlerdir. Bu durumda, "Rusya insanlığın son umudu, sosyalist teorinin kurtuluşu" olacaktı. Herzen'e göre Avrupa gerileme dönemindeki Roma'yı andırıyordu, oradaki sosyalistlerse kovuşturmayla uğrayan, katledilen ilk Hristiyanlardı. Bu durumda Rusya da Roma İmparatorluğu'nu yıkarak tarihe kendi damgalarını vuran, ama bu arada Hristiyanlığın bayraktarlığını da üstlenen barbar kavimlerin rolünü üstlenmiş olacaktı.

Nitekim Herzen tarihin yüzünü Rusya'ya doğru döndürdüğünü ifade eden bir kâhin öngörüsüyle şunları yazıyordu:

Yargılanmayı, ölüme mahkûm edilmeyi, ölmeyi göze alabilirim, ama ne yeniden dirilmeyi ne de af dilemeyi kaldırabilirim. Dünya'nın bu bölümü [1848 Avrupa] yapmak zorunda olduğu şeyi yapmış bulunuyor; artık gücü tükendi. Bu bölgede yaşayan insanlar görevlerini yerine getirdi; donuklaştı ve geride kaldı. Tarih denen ırmağın kendine yeni bir yatak [19. yüzyıl Rusyası] bulduğu açıkça görülüyor; git-tiğim yatak da bu...²⁴⁸

Herzen "bu yatakta" devam ederek devrimci düşünceyi yeni kuşaklara aktarmasını bildi ki Rusya'nın 50 yıl sonraki tarihi bunu kanıtlamaktadır.

²⁴⁷ Lenin, *Werke*, Band 18, s. 11.

²⁴⁸ Andrzej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi*, s. 262.

AMATÖRLER VE BİLGİÇ AKADEMİSYENLER BATAKLIĞI²⁴⁹

İnsanlığın başlangıcından bu yana iki karşıt hareketi saptamak mümkündür: birinin gelişmesi diğerrinin ortaya çıkmasının sebebidir ki böylece mücadeleyle belirlenmiş direniş ve sonra ilk olanın yıkımı...

Yaşamın hangi tarihsel kısmına bakarsak bakalım hep aynı süreci görürüz, yani birbirinin ardı sıra gelen ve birbirini tekrar eden *metempsikoz*²⁵⁰. Bir şekilde birbiriyle ilişkide olan insanlar, bir ilkeyi takip ederek kendilerini diğerlerinden ayrı tutmaya, özel bir konum edinmeye ve bütün yetkiyi tek elde toplamaya çalışırlar. Bir başka ilkeyi takip eden yığınlarsa kendini toplumdaki ayrı tutan insanları yeniden kalabalığa katmaya, onların ürettiklerini kavramaya, onları kendi bağrında eritmeye ve tek elde toplanmış yetkiyi dağıtmaya çalışırlar. Her ülkenin tarihinde; hem her çağda hem de her alanda tekerci anlayışla yığınlar arasında kıyasıya bir mücadele sürmektedir; durmaksızın sınıflar ve katmanlar oluşmakta, yığınlar da onları yeniden dağıtmakta ama sonra –işte en ilginç olanı budur, dünyanın sınıflarını dağıtanın kendisi sınıf haline gelir ki yarın da o bir başka yığın tarafından ve daha genel bir düzlemde özüksenecek ve dağıtılacaktır. İşte bu çatışma ve kutuplaşma insanlığın gelişmesinin bir ifadesidir, tıpkı bir nabız gibi, ancak bir farkla ki insanlık her nabız atışında bir adım daha ileri gitmiş olmaktadır. Soyut düşünmenin gelişimi bir sınıfın bağrında boy verir –bunlar sadece düşünce ve düşüncenin kendisi için bir araya gelmiş bir kesimdir ki bu [düşüncenin] gelişmesinin zorunlu organizmasıdır; ancak bu, söz konusu kesimin bağrında yetişkin bir insan bünyesine ulaştığı anda içinde bulunduğu kesim ona zararlı olmaya başlar, tıpkı dokuz ay sonra anne karnındaki derin uykusundan uyanan [embriyonun] ışık, hava ve besine ihtiyaç duyduğu gibi; çünkü onun gelişebilmek için daha geniş bir ortama ihtiyacı vardır; daha önceki düşünsel gelişmesinde ona yararlı olan insan topluluğu şimdi anlamını yitirmekte katılaşmakta, yerinde saymakta, ileriye doğru gitmemekte ve yeni olanı kıskançlıkla kenara itmektedir; korkmakta, altın kol-

²⁴⁹ A.I. Herzen, *Ausgewählte philosophische Schriften*, Verlag für fremdsprachige Literatur, Moskova: 1949.

²⁵⁰ Yeniden doğuş anlamında. *Tinin* veya bir düşüncenin ölümünden sonra da yaşamaya devam ettiği anlamında.

yesini kaptırma endişesiyle düşünmeyi kendine saklamak istemektedir. Ama bu mümkün değildir. Parlayan aydınlık, genel doğruluk düşüncenin doğasına uygundur; o genel olan doğruya susamıştır; her aralıktan ve çatlaktan dışarı fışkırmakta ve parmakların arasından sızıp gitmektedir. Düşünme eylemi gerçekten, salt bir kesimin dar sınırları içinde değil, bütün insanlığın bağrında amacına ulaşabilir; o [düşünme eylemi] kendini dar bir kesimin sınırları içine hapsedemez; evlilikte vazgeçilmez sadakat, düşünme eyleminin doğasına yabancısıdır; onun öpücüğü herkese yöneliktir; o, ona bencilce tek başına sahip olmak isteyenlerden hoşlanmaz. Yığınların düşünmeye başlaması, onun doğasını kavraması ve ona sempatiyle yaklaşması kendi içine kapalı olan kesimlerin dağılmasına neden olur; burada üzülecek bir durum yoktur –çünkü o yapması gerekeni yapmıştır.

Aynıştırmanın hedefi her zaman birleşmektir, topluluk oluşturmaktır. İnsanlar evlerini, yeni şeyleri edinmiş olarak dönmek için terk ederler; sadece berduşlar evlerini hiçbir zaman geri dönmek üzere terk ederler. Bu dar kapıcıların yoludur. İnsanlığın diğer bütün geri kalan kesimleri, “pour la bonne bouche”²⁵¹ içine alacağını varsayabiliriz. Ancak bu çok erken bir zamanda gerçekleşmeyecek. Ondan önce insanlık diğer bütün unvanları almaya hazırdır –ancak insan unvanına henüz bir türlü alışmamıştır.

Modern bilim nihayet, bulunduğu konumdan sıyrılma ihtiyacı duyarak herkese ait olma olgunluğuna erişmiştir. Derslikler ve toplantı salonları ona dar gelmekte, oraları can sıkıcı bulmaktadır; dışarı çıkmayı ve gerçekten hayatın gerçek alanlarında konuşma hakkı istemektedir. Bu tutkuya rağmen o da, dar bir kesimin denetiminde kaldığı sürece, isteğinin basit bir iyi niyet gösterisinden öteye geçemeyeceğini ve pratik alanların hızlı akan sularına, yaşamsal şeylere istediği gibi katılamayacağını bilir; sadece ayaklarıyla yaşamın içinde bulunan insanlar onu yaşama katabilirler. Büyük çaba başladı bile; o derin sessizliğiyle akmaktadır; bilim düşünsel alanlarda daha birçok çaba göstermek durumundadır, çünkü bulunduğu konumdan dışarı çıkmak bilimin de ihtiyacıdır. Yığınlar açısından bilimin bir bebek gibi dünyaya gelmesine gerek yoktur, aksine o tıpkı Athena gibi bütün silahlarını kuşanmış olarak gelmelidir. Bilim bütünsel araçlarını sunmadan önce, kendi alanındaki görevine uygun olarak içinde bazı şeyleri yetkinliğe ulaştırmalıdır ve onun bilincine varmalıdır: O bundan pek de uzak değildir. Ancak insanlar bazen bilimi şüpheyle karşılamaktadırlar ki bu kuşku iyi bir şeydir: karanlık olmakla birlikte doğru olan bir his onlara muazzam sorunların çözümlerinin de onun bağrında bulunduğunu söylemektedir. Buna karşın sözüm ona bilgiler, onların gözünün önünde küçücük şeylerle uğraşmakta, boş tartışmalar yapmakta ve yaşam içermeyen sorular ortaya atmaktadırlar. Onlar insanlığın genel sorunlarına sırtlarını dönmüşlerdir; insanlar bilimin herkese ait olduğunu tahmin etmekte, ama ona ulaşmanın mümkün olmadığını da görmektedirler; çünkü o, kendine has ve çok zor anlaşılabilen bir dille konuşmaktadır. Bunun üzerine insanlar da bilgilerin yığınları sırtlarını dönmeleri gibi bilime sırtlarını dönmektedirler. Bu-

²⁵¹ Sonuçta.

nun kabahati ne bilimde ne de insanlardadır, tam ortasındadır. En sıradan insana ulaşabilmek için bilimin ışık huzmesi, karanlığı ve bataklıkların sislerini aşmak zorundadır ki onlara ulaştığında da kendine benzemeyen bir renge bürünmüş olmaktadır ki insanlar da onu bu haliyle değerlendirmektedirler.

Bilimin kurtuluşunun ilk adımı, zorlukları aşabilme yeteneğidir, onu bugün bile yeniden yaşayan bir Mısır mumyasının öylesine duran hali gibi eski batıl inanca sarıp sarmalayabileceklerini sanan yanlış dostlarının maskesinin düşürülmesi gerekir. Bilimi çevreleyen sislerin içinde birçok bilim sever insan vardır, ama bu dostlar onun en tehlikeli düşmanlarıdır. Onlar Athena'nın tapınağının çatısında duran baykuş gibi ev sahipliğine soyunmaktadırlar; hâlbuki onlar gerçek anlamda ya evin uşağı ya da öylesine oturan haylazlardır. Aslında bilim değil, bütünüyle lanetlenmesi gereken onlardır. Nil'in topraklara can suyu vermesini engelleyen şey, onun iki yakasından birine yerleşmiş olan amatörlükse diğeri de resmi dar pratik, yani uzmanlaşmaktır. Amatörlüğün ne olduğunu daha önceden anlatmıştık ama onu bütünüyle yararsız görmüyoruz, çünkü o, onu bütünlleyen uzmanlaşmanın tam karşıtıdır. Bazen bir şeyi anlatmak için onun bir benzerinden ziyade karşıtından bahsetmek daha doğru olabilir.

Amatörlük, bilimden hiçbir şekilde anlamadan onu sevmektir; bu öyle bir sevgidir ki o kendini bilim denizinin sathına öylesine yayar ki hiçbir yerde yoğunlaşamaz hale gelir. O, sadece onu sevmenin yettiğini sanır, hiçbir şey elde edemez ve hiçbir şey için de çaba göstermez; karşıtının sevgisini kazanmak için bile çaba göstermez; bu Platonik bir aşktır, bilime olan romantik bir temayüldür; bu bir çocuk bile peydahlayamayacak bir aşktır.

Amatörler coşkuyla bilimin zaaflarından ve büyüklüklerinden bahsederler, bunu yaparken de yığınlarca reva gördükleri belli bazı kavramlardan özellikle kaçınırlar; sorulardan ölümüne kaçındıkları gibi mantıklı açıklamalarla köşeye sıkıştırıldıklarında da utanmazca ihanet ederler. Amatörler önsözlere hâkimdirler, konuların başlıklarını da iyi bilirler ama hep özden kaçındıkları için esas başkalarına bırakırlar. İtalyan kemancı Giornovicchi İngiliz kralına keman dersi veriyormuş. Kral amatörün tekiymiş, yani müzikten çok hoşlanır ama kemanı bir türlü adam gibi çalamazmış. Bir defasında kral Giornovicchi'ye kendisini müzikseverlerin hangi kesimine dâhil ettiğini sormuş. Sanatçı, "İkincisine" demiş. "Peki, bu kesime başka kimi dâhil ediyorsun?" diye sormuş. "Çoğunluğu" demiş ve sonra da, "İnsanları keman çalışmalarına göre üçe ayırıyorum: Birinci kesime en yüksek derecede olanları, çünkü bunlar hiçbir şekilde keman çalmasını bilmezler; ikinci kesime ise çoğu insanı dâhil ediyorum, çünkü bunlar esas olarak keman çalamazlar ama sürekli kemanın canına okurlar; üçüncü kesimse rakamsal açıdan çok yoksuldur. Bu kesime sadece birkaç insanı dâhil ediyorum, çünkü bunlar müzikten biraz anlar ve ara sıra da muazzam keman çalabilirler. Majesteleri, siz çoktandır birinciden ikinci kısma geçtiniz" demiş. Kralın bu yanıtın hoşnut kalıp kalmadığını bilmiyorum, ama sanırım amatörlüğü daha iyi bir misal anlatamazdı; Giornovicchi

sürekli çılmakta olan ikinci sınıfı öylesine güzel anlatmış ki onların tutkusu onları hasta edecek, hatta çıldırtacak derecededir.

Amatörlük yeni bir durum değildir. Nero [Romalı despot kral] müzikte bir amatördü, 8. Henry [İngiliz kralı] ise teolojide bir amatördü. Amatörler yaşadıkları çağa sadece görüntüde uyum sağladılar. 18. yüzyılda bunların hali komikti, gü-rültü patırtı çıkarırlardı ki bu nedenle de “esprits forts” olarak adlandırılırlardı; 19. yüzyılın amatörü ise hüzünlü ve anlaşılmaz düşüncelerle meşguldür; bunlar bilimi sevdikleri gibi hilelerini de bilirler; bunlar biraz mistik ve Swedenborg’u okurlar, ama onlar biraz da kuşkucudurlar ve ara sıra Byron’a da göz atarlar; sıklıkla Ham-let gibi, “Hayır! Horatio dostum, gökyüzünün altı ile yeryüzünün üstünde öylesi-ne şeyler var ki bunların hiçbirini okuldan öğrendiklerimizle bilemeyiz” der, ama içinden her şeyi bildiğini ve anladığını düşünür. Sonuçta amatörler varlıklar içinde en zararsız ve yararsız olanıdır; yumuşak ruhludur ve hayatını her türden pratik etkinlikten nefret ederek ve çağlar boyu etkin olmuş bilgilerle konuşarak geçirir; ne hakkında konuştuklarını ise bir tek Allah bilir! Aslında amatörün kendisi de bunu bilmez ama bir şekilde yarım yamalak dehlizlerde kendisini mutlu hisseder.

Amatörlerin tam karşı kutbundaysa bilgiçler cemaati, sözüm ona “uzmanlar”, unvanlı, diplomalı ve onurlu duruşlarıyla üstatlar yer alır. Bu dar çevrenin en bü-yük zaafı ise dar bir çevre oluşturmalarıdır; ikinci zaafıysa çoğunlukla kendile-rini içinde kaybettikleri uzmanlıklarıdır. Söz konusu bilgiç çevrenin bilimle olan ilişkilerini bir çırpıda anlatabilmek için, bunların en çok Çin’de ortaya çıktıklarını hatırlatmak yeterlidir. Birçokları için Çin, oldukça talihli, ataerki bir imparator-luktur; olabilir, orada bilgiçler denizde kum kadardır; ezelden beri oranın bil-giçleri devlet hizmetinde bulunmaktan dolayı imtiyazlara sahiptir; ama bilimsel etkinlik desen hak getire! “Onların mutlaka kendilerine göre bilimleri vardır!” Bu konu hakkında da tartışmayalım, ama burada söz konusu olan Çin’e, Japonya’ya ya da başka bir devlete ait olan değil, insanlığa ait olan bilimdir. Rusçada şöyle bir deyim vardır: “Bir genci mesleğe verirken, onu ya bir demircinin ya da bir marangozun yanına ver”; yani onu “bilimin” yanına vermek gerekir. Demek ki söz konusu zanaatkârların hakikaten kendilerine ait bir “bilimleri” varmış. Ayrıca gerçek bilimler için uygun bir yaş da aranırdı, yani bilgiçler çevresine girebilmek için “dar çevreye” dâhil olmak gerekirdi –o dönemlerde bu henüz gelişmemişti, insanların dışarı atıldığı, haklarının tanınmadığı ve onları iktidarlara teslim ettik-leri dönem... Ama o dönem artık geride kaldı. Söz konusu bilgiçler çevresi, bilim adamları, ortaçağda, hatta kaba ve vahşi kavramların geçerli olduğu 17. yüzyıla kadar antikçağın kutsal mirasını ve geçmiş dönemin hatıralarını ve kendi çağla-rının düşüncelerini muhafaza ediyorlardı; kovuşturmalardan kurtulmak için de gizliden gizliye araştırma yapar ve sonra adları başarılarının ünlenmesiyle birlikte parlardı. O çağlarda aydınlar, bilimi bir sır gibi saklarlar ve yanlış anlaşılmaktan çekindikleri için de düşüncelerini bilinçli olarak gizler ve bilimden bahsederken de anlaşılmaz bir dil kullanırlardı. O çağlarda bilimin seçilmiş insanlarına dâhil olmak kahramanlık göstermek gibi bir şeydi; o dönemde bir bilim adamının yolu

sıklıkla akademiye doğru değil, yakılmak üzere bekleyen odun yığının üstüne doğru olurdu. Ve onlar gerçeğe bağlılıktan dolayı bu yolu seçerlerdi. Giordano Bruno bunlardan biriydi Galileo da öyleydi. O çağlarda bilim adamları saygınlıklarının doruğundaydı. O çağlarda dersliklerde dönemin en önemli sorunları incelenirdi; inceledikleri konularsa geniş bir yelpazeyi kapsardı; bir güneş gibi yükselmekte olan aklın ilk ışıkları, tıpkı yüksek bir dağın tepesinde yükselen heybetli çınar ağaçları gibi ilk olarak bilgeleri aydınlatırdı. O gün bugündür her şey değişti; hiç kimse bilimin peşinden koşmuyor, toplumun bilinci öylesine kökleşti ki o artık bilime saygı duymasından dolayı ki bu da yerinde bir davranıştır, bilgilerin onu tekeline almasına karşı çıkıyor; ancak kıskanç dar kapıcılar, ışığı kendilerine saklamak istiyorlar, bilimin etrafını ilahiyatın saçmalıklarıyla donatmış ve barbarca olan özgün kavramlarla, insanı soğutan ve ağır bir dille çevirmişler. Bahçıvanlar da gül bahçelerinin etrafını, bahçenin öbür yanına geçmek isteyenler orasını burasını paralasın, giysileri param parça olsun diye dikenli ağaçlarla çevirmezler mi? Ama boşuna! Bilimin aristokratlarının zamanı artık geçti! Diğer bütün nedenlerin dışında, ondan faydalanmak isteyen herkes buna olanak bulsun diye kitap basımını kolaylaştıran matbaa, bilgiyi saklama çabasına esaslı bir darbe indirdi. Bilgiçler çevresinin içine sıkışmış bilimden olmamak için elde kalan en son olanaksa onun teorik kısımlarını incelemek isteyen amatörlerin karşılaştıkları zorluklardır. Ne var ki modern bilim, eğer soyut teorik kısımları saymazsak, görüntüyü kurtaran daha başka tedbirlere sahiptir: sözüm ona onurundan vazgeçerek, tahtından inip aşağıdaki yaşama katılacakmış. Kibirli bilgiçler bu gelişmeyi öyle kolayca durduramazlar; bu konuda hiçbir şüphe yoktur.

Dar kapıcı bilgiçler sınıfı, Reformdan sonra ve özellikle de reformu yaşamış ülkelerde ortaya çıkmıştı. Ortaçağdaki Katolik dünyasının içinde bulunduğu durum hakkında az önce konuşmuştuk; onları yeni türden aydınlarla ki özellikle de son yüzyıllarda Almanya'da ortaya çıkan ve etkileri gittikçe büyüyen aydın sınıfıyla karıştırmamak lazım. Kuşkusuz eski aydınlar sınıfı düşüncüyü otoritelerinin altında baskı altına almışlardı; o gün düşüncenin hangi koşullar altında gelişmek durumunda kaldığı da ayrıca ikincisi de, o günün aydınlarının omuzlarına bindirilmiş yükten dolayı omuzlarındaki nasırların ne kadar kalın olduğu da unutulmamalıdır. Reform zamanının eğitim ve öğretimi henüz ilk dönemindeydi ve tam gelişmemişti; yetkinleşebilmesi için son bir kahramanlığa daha ihtiyaç vardı, mantığın cesaretine: çoğunlukla bir yıldırım gürlmesiyle belli başlı tezler ilan edilir, sonra da kararsız bir şekilde ve adım adım onun doğal sonuçlarına mesafe konulurdu; sıklıkla mevcut yapılar tahrip edilir, ama hafriyat ve dökülmüş tuğlalar özenle bir kenara alınır; çoğunlukla ne mevcut olana saygıyla bağlılık gösterilir ne de cesaretle ondan vazgeçilirdi. Ne yazık ki reform düşüncesi, zamanından önce ortaya çıkmıştı, bu nedenle geri kaldı ve aşıldı. Reform döneminin ikliminde yetişmiş olan aydınların ne kararlı bir şekilde kendi içine kapalı, sınırlarını bilen ve daimi bir dar çevre kurmaya gücü vardı ne de halkla bütünleşebilmişti. Onların ne mevcut pozitif şeylerin düzeninin safına geçecek enerjileri vardı ne de onlara karşı

çıkacak güçleri; bu nedenle de herkes onlara dışta duran bir yabancıya bakar gibi ve yan yan baktı. Bundan dolayı da yaşamın gerçek sorunlarından uzak duruyor ve sadece ölü olana yoğunlaşıyorlardı. Onları toplumla birleştiren bağsa gün geçtikçe incelmek zorundaydı ki bunun sonucu da her iki tarafın birbirini anlamaması ve birbirine ilgisizliği olmuştur. Şiirsel önsezileri onlara “Humoniora” kavramını bahşetmişti –peygambervari bir kavram; ancak aydınların *Humoniora*’sı insancıl olan hiçbir şey içermiyordu. Söz konusu terim, sanki bu kaderin bir cilvesiymiş ve işin özünü anlamışlar ve antikçağ onların kendilerinden daha insancılarmış gibi, sadece dilbilimiyle ilişkilendirilmişti. Titizlik, yaşam dışılık, anlamsız ve amaçsız boş oyalanmalar –bir tür çok zaman alan, ama aslında içi boş hayali çabalar; öte yandan yapay yapılar, işe yaramaz teoriler, pratiğe yabancılık ve kendini beğenmişlik –bunlar dar kapıcı bilgiçlerin seyrek ve soluk yapraklı ağaçlarının geliştirdiği koşullardı. Ancak söz konusu bilgiçler, bilime esaslı bir yarar sağlamışlardı ki bunu görmemek vefasızlık olurdu, ama bu öylesine dar bir sınıf yaratmak olarak ortaya çıkmamıştı: aksine sadece şahsi çabalar gerçek anlamda yararlı şeyler yaratmıştır. Katolik bilimine [skolastik] karşı yürütülen mücadele içinde gelişen ve hayat bulan bilimin bir başka, olumlu ve sağlam bir temele ihtiyacı vardı, ama herhangi bir malzemeye sahip değildi, mirası yoktu, pratik içinde sınanmış doğruları yoktu ve gözlemlenen gerçekler yığını da yetersizdi. Bilgiçler, bilimi küçük küçük kutucuklara ayırdılar ve sonra da her bir kutucuğa kendileri yerleşti; onların yükü ağırdı, “defricher le terrain”²⁵² ve bu işi yaparken de ki bu onların en büyük başarısıdır, geniş ufukla bakma özelliğini kaybettiler. Gerçi onlar kendilerini hâlâ büyük peygamberler olarak görmektedirler ama aslında basit zanaatkârlara dönüştüler. İşte bu emek ve terin içinde, kuşaklar boyunca verilmiş emeğin içinden gerçek bilim yükselmiştir ki her zaman olduğu gibi bunu meydana getirenler, onun ürünlerinden en az faydalananlardır.

Söz konusu yeni aydınlar takımının şahsında Romen ve Germen karakterinin yansıması da ister istemez ortaya çıkacaktı. Fransız aydınları daha çok gözlemleyen ve materyalist olurken, Almanlarsa daha çok ilahiyatçı ve şekilci oldular; birinciler daha çok doğa bilimleriyle ve deneysel bilimle ilgilenirken ki bunlar çoğunlukla fevkalade matematikçilerdir; diğerleriyse daha çok dil bilimiyle, bilimin geri kalan teorik konularıyla ilgileniyorlar ki bunlar aynı zamanda zeki ilahiyatçılardır. Bazıları bilimden pratik yarar umarken, diğerleriyse şiirsel yararsızlık peşindeydi. Fransızlar dışa kapalı bir çevre oluşturmaktan ziyade daha çok uzmandılar; Almanlardaysa bu tersinedir. Alman aydınları daha çok Mısır ruhban sınıfına benzerler: onlar ellerinde okul eğitimini, toplumsal düşünmeyi, sağlık bilimini, ders ve eğitimi ellerinde tutan halkı kendileri için yaratırlar. İyi Almanlara iyi yemek yemenin ve iyi içki içmenin dışında, bir de elinde diplomayla dolaşan ve görevlerinin hekimlik, öğretmenlik ve düşünmek olduğunu iddia edenlere katlanmaktan başka bir şey kalmamıştı. Fransa’da aydınlar imtiyazlı olmadıkları için Almanya’dakiler kadar bir etkiye sahip olamamışlardı. Fransa’da onlar üç aşağı

²⁵² Alanı verimli hale getirmek, işlemek.

beş yukan pratik iyileştirmeye meşgullerdir –bu hayata girmenin muazzam bir yoludur. Haklı olarak onlara Almanlara yapılandan daha fazla eleştiri yapılabilir ama kesinlikle onların yararsız oldukları söylenemez. Bilimin yaygınlaştırılmasında Fransa öncü bir rol oynamıştır. Bundan yüz yıl kadar önce ne konuda olursa olsun, anlatmak istediklerini öylesine becerikli ve zamanın ruhuna uygun, halkçı bir üslupla, herkesin anlayabileceği ve yaşamla iç içe geçmiş bir şekilde ifade ediyorlardı ki! Fransızlar öylesine soyut içerikli konulardan pek haz almazlar, onlar yemekli salon toplantılarına da, gösterilere de, Berangers'in şarkılarına da, gazete sayfalarına da ihtiyaç duyarlar –nitekim bunları çok fazla kafaya takmamak lazım, çünkü nasıl olsa dar bir çevre onlara pek sıkıcı gelecekti.

Alman akademisyen ise bütünüyle farklıdır. Onların temel özelliği, yaşamla aralarına kalın bir duvar çekmeleridir: Onlar ortaçağdan kalma ve kendi dünyaları, kendi gelenekleri ve alışkanlıkları olan tek tabanca gibidirler. Teoloji, antikçağın yazarları, İbranice, ya da herhangi bir el yazısından belirsiz cümleleri çözmek, ayakları havada duran amaçsız deneylere ve gözlemlere girişmek –onların nesneleri de bunlardır; eğer bir kez tesadüfen gerçekle karşı karşıya kalırlarsa da hemen onu kendi kategorilerine tabi kılıyorlar ki bu durumda da ucubeler peydahlanmaktadır. Akademik dünyanın aydınları Almanya'da, Almanya'yı pek ilgilendirmeyen kendine özgü bir devlet kurmaktadırlar. Aslında 30 Yıl Savaşı'ndan²⁵³ sonra akademi dünyasının hayattan öğreneceği pek bir şey kalmamıştı. Düşmanlık her iki tarafta da baş göstermişti. Sürekli skolastik konularla uğraşmanın donukluğu, onları diğer bütün insanlardan ayıran akademik bir kabuk yarattı. Akademi duvarının öte yanında can sıkıcı ve içten içe çürüyen hayatın onlara cazip gelen pek bir tarafı yoktu; aynı şekilde aydınların kendini beğenmiş ve dayanılmaz derecede can sıkıcı olan kendi hayatlarının da cazip bir tarafı yoktu. Yaşamsal yıkıma rağmen aydınlar ki bunu hatırlatmakta yarar var, bir zamanlar ortaçağda akademinin ve üniversite hocalarının o güçlü sesinin çıktığı zamanlardaki, yani en önemli sorunların çözümünün onlara sorulduğu dönemdeki gibi şimdi de sanat ve bilimsel konulara ilişkin tartışmalarda onların hükümlerine başvurulması isteniyordu: onlar ki genel yasaları ilan etme adına Katolik Kilisesi'nin ruhani çobanlarının sınıfını tarumar ettikten sonra bu kez de onlar kendi dünyevi çobanlarının sınıfını oluşturmaya giriştiler. Ancak bunda pek başarılı olamadılar, çünkü hem onlar Katolik propagandacıların enerjik sesine sahip değillerdi hem de halkın kayıtsızlığı buna imkân vermedi. Dünyevi çobanların insancıl amaçlı kastı meydana gelememişti; çünkü insanları gütmek artık zorlaşmıştı: insanlar artık bilgiçleri ve öğretmenleri kendilerinden biri olarak görüyorlardı, yani insan olarak, hatta hayatta başarılı olamadığı gibi sadece kendi yapılarıyla meşgul olan insanlar olarak görüyorlardı.

²⁵³ 1618-1648 yılları arasında yıkılan Roma Katolik dünyasının mirasına konmak için başlatılan mezhepler savaşı. 30 yıl süren savaş, Orta Avrupa'nın yıkımıyla sonuçlanmıştı. Westfalye Barışı'yla savaş sona erdirilmişti. Avrupa'da yaşanan en büyük insan göçü de bu döneme rastlar. Katolikler ve Protestanlar, kendi tercihleriyle Katolik veya Protestan prenslerin hükümlerine alanlarına göç ederek mezhep savaşı fiilen sona erdirilmişti.

Bilim, insanlar aç olduğu sürece herkese sofrasını açık tutmaktadır, yeter ki onlar tanrısal “manna”yı²⁵⁴ arzulasınlar. Hakikat ve bilgiye yönelik çaba, özel yaşamı bir kenara atmayı gerektirmez; insan hem kimyager, hekim, sanatçı hem de iş adamı olabilir. Uzmanların hakikate daha fazla sahip olma haklarının olduğunu sakın düşünmeyin; onlar sadece daha fazla hak iddia edebilirler. Sürekli monoton bir hayat yaşayan, pek de ilginç olmayan bir konu üzerinde yoğunlaşan insan nasıl olur da bin bir türlü çatışma içinde kendi deneyimini oluşturan ve birçok insanla karşılaşan bir insandan daha genel bakış açısına veya daha derin düşüncelere sahip olabilir ki? Tam tersine, dar bir çevreye sıkışmış olan aydın, kendi uzmanlığı dışındaki hiçbir şeye yanaşmaya cesaret edemez ve her şeyi de sol eliyle tutmuş gibi olur. O pratik yaşamın hiçbir alanında hiçbir işe yaramaz. Aslında o bilimin büyük anlamı hakkında herkesten daha az bilmektedir; onun uzmanlık alanı başka bir şeyden anlamasına imkân vermemektedir; hatta kendi uzmanlık alanını bilimin kendisi sanmaktadır. Uzmanlar, en uç anlamda ifade etmek gerekirse, daha önceden çiğnenmiş sakızı çiğneyenler gibidir; onların midelerine hiçbir zaman taze besin gitmez, çünkü onlar toplumda her daim çiğnenmiş şeyleri çiğnerler –tıpkı geviş getirmekten zevk alan inekler gibi. Yığınlar etkin olmakta, kan ve ter dökmekte, uzmanlarsa en son sıraya yerleşmekte ve olgular hakkında ahkâm kesmektedirler. Şairler, sanatçılar eser yaratmakta, yığınlar da onların eserlerine bayılmaktadır –uzmanlarsa yorum yapar, gramer veya başka başka şeyler hakkında ahkâm keserler. Kuşkusuz her şeyin bir faydası vardır; ancak uzmanların bilgiççe bizden bir adım daha önde olduklarını; hatta kendilerini Athena Tapınağı’nın rahibi olarak görmelerini, Athena’nın aşığı ve daha da kötüsü –onun kocası olduklarını sanmalarını kabul edemeyiz.

Hatta bilgiçlerin hakikati bilemeyeceklerini, çünkü onun dışında kaldıklarını söylememiz daha garip kaçmaz mı? İnsanları hakikate doğru yönlendiren *Tin* hiç kimseyi bundan mahrum bırakmaz. Kuşkusuz her aydın bir kasta mensup değildir; birçok insan gerçek aydın olabilmektedir, çünkü onlar okullarda öğretilen düzenbazlıkların ötesine geçerek olgun insanlar olabilmekte, kastın dışına çıkarak insanlıkla buluşmaktadırlar. Umut vadetmeyen kaz kafalılarsa, fesatçı, azılı uzman ve skolastikçilerdir ki Jean Paul²⁵⁵ bunlara nispet yaparcasına şunları vurgulamaktadır:

Aşçılık mesleği yakında öylesine yetkinleşecek ki alabalık pişirme uzmanı sazan bile bulamayacaktır.²⁵⁶

²⁵⁴ İncil’de (2 Musa 16), bir anlatıya göre İsraililerin 40 yıllık seyahatlerinde onları yaşamda tutan tek tanrısal ekmek.

²⁵⁵ Gerçek adı Johann Paul Friedrich Richter olan Jean Paul (1763-1825), Wunsiedel’de doğdu. Kilisede org çalarak geçimini sağlayan yoksul bir papazın oğlu olan Jean Paul, yoksulluk içinde büyüdü. Okulunu yoksulluk nedeniyle yarıda kesmek zorunda kalmıştı. Sonra Leipzig’te ilahiyat ve felsefe okudu ve kitaplarının gelirleriyle yaşamaya başlayınca kadar da geçimini özel dersler vererek sağlamıştı.

²⁵⁶ Herkes uzman olunca uzman da kalmayacaktır anlamında.

Günümüzün yığınlarca balıkçısının durumu uzmanların durumuna benzemektedir; iyi bir et parçasının yanı sıra ölü bir ruh arayan herkes bunları her sözlükte, tablo ve kompozisyonlarda bulabilir. Bunları insanlaştırmak çok zordur; bunların durumu aşırı tek taraflı uzmanlaşmanın bir eseridir; en kötüsü ise onların tek yanlılıkları (yalnızlıkları) içinde ölmeleridir –bunlar ağır takozlar gibi her büyük yetkinleşmenin önüne dikilirler; bunu da kesinlikle “bilim gelişmesin” diye yapmazlar, aksine yapılacak her yetkinleşmenin bizzat kendilerinin üzerinde çalıştıkları ya da bir şekilde biçimlendirdikleri kurallara göre yapılmasını isterler. Onlar sadece bir yöntem bilirler, anatomi yöntemi: bir organizmayı anlamak için otopside başka bir yöntem bilmezler. Eğer onlar patolog değillerse, kim Leibniz’in öğretisinin canına okuyup onu öğretime uygun bir cesede çevirdi? Kim Hegel’in o canlı, her şeyi kapsayan öğretisini skolastik, cansız ve çirkin bir iskelete çevirdi? Tabii ki Berlinli profesörler.

Bireyi sanatsal düzeyde yetkinleştirme ve ona yüksek insani olgunluk kazandırma yeteneği bahsedilen Yunanistan’ın altın çağında bile bizdeki kadar bilgiç yoktu: onların düşünürleri, tarihçileri, ozanları ve özellikle de o kadar çok yurttaşları vardı ki onlar sadece hayatın içindeki insanlar değillerdi, aynı zamanda hem kenti yönetirlerdi hem de meydanlarda ve kışlalarda sanki evlerindeymiş gibi dolaşırlardı; bu yüzden armonik ve dengeli, ortak seslerden kaynaklanan hoş ve çok yönlü şahsiyetlerin sayesinde bilim ve sanatları da gelişme kaydetmiştir –Sokrates, Platon, Aischylos, Ksenefon ve diğerleri. Peki ya bizim aydınlarımız? Napolyon’un neden olduğu o dramatik günlerde Almanya’da Allah bilir kaç aydın sükût içinde ve sözüm ona o meraklı kayıtsızlığıyla skolastik saçma öğretilerini öğrenmeye devam etti; bununla da kalmayarak Homeros’un eserlerini inceledi, Odyssea’nın ayak izlerini takip edebilmek için de haritayı açıp Auerstedt ve Wagram’ın nerede olduğuna baktı! Sadece o, derin bir hissiyat içindeki Fichte sesini yükselterek vatanın tehlikede olduğunu haykırdı ve bir süreliğine teoriyle de hiç ilgilenmedi. Ve tabii ki Goethe... İnsan onun o döneme ait mektuplaşmalarını okumalı! Kuşkusuz Goethe, akademik tek taraflılığın çok uzağında ve onların üstünde ulaşılabilir bir yere yerleşmiştir: Bugün bile hâlâ onun saygı uyandıran muazzam gölgesinin altına, tıpkı Lukсор’un kaidesinin önünde hayranlıkla durduğumuz gibi sığınıyoruz –bir başka yüzyılın muazzam bir anıtının önünde, muazzam bir çağ, ancak geçmiş bir çağ ve bizim olmayan çağ! Çağımızın dağılmış olması gibi aydınlar da dağılıp gitmiştir; öylesine kuru, dörtte üçü öylesine ölü ki onun yeniden canlı bir bedeninin canlı bir uzvu olabilmesi için insanüstü bir çaba göstermesi gerekir. Okuryazar insan, kendi açısından hiçbir şeyin insana yabancı olmadığını düşünür: o kendini saran her şeyle dayanışma içinde olur; bir kast içine sıkışmış bilgiç içinse tersi geçerlidir: insani olan her şey ona yabancıdır, sadece ne kadar sınırlanmış olursa olsun kendisine ait konu hariç. Okuryazar insan, sağduyuyla hareket eder, ona göre düşünür; insan doğasının soyluluğu ve düşünceleri açık ve özgürdür; dar kafalı akademisyen sadece görev açısından düşünür, salt bir yeminden hareketle ki bu nedenle düşüncesi zanaatkârlıkla bezelidir ve bu nedenle de her daim oto-

ritelere itaat eder. Dar kafalı akademisyen için düşünmek eylemi dar bir konuyla sınırlıdır; o her şeyi bilmelidir: ona göre bir aydının herhangi bir konuda bilgisiz olması affedilemez. Okuryazar insan Latince bilir veya bilmez. Dar kafalı akademisyense her şeyi bilmek zorundadır... Lütfen bu dokundurmaya gülmeyin: nitekim bunda da bir kemikleşmiş sekter ruhun izlerini görüyorum. Dünya çapında muazzam etkiye bulunan şiirler vardır –ebedi ağıtlar, yüzyıldan yüzyıla aktararak gelen şarkılar; bunları bilmeyen, bunları okumamış olan ve bunları yaşamamış olan sıradan bir okuryazar pek bulunmaz: dar kafalı aydınla bunları kesinlikle okumamıştır, tabii ki eğer bunlar doğrudan onun uzmanlık alanına girmiyorsa. Bir kimyacı *Hamlet*’le ne işi olabilir. Ya da bir fizikçi *Don Juan*’ı ne yapsın? Hatta özellikle de Alman kökenli aydınlarla rastlanan bir başka ilginç durum daha vardır: bazıları bunların tamamını okumuştur ve her şeyi de okumaktadırlar, ancak bunları sadece kendi özgün uzmanlık alanları kapsamında anlamaktadırlar, konuya bir başka açıdan yaklaşmayı deneyince de birden bire şaşkınlık derecesinde karışıklık yaşamakta, insan bu kadar bilgiyle nasıl ahmaklaşabileceğini ve bir çocuktan beklenen saflığı nasıl gösterilebileceğini düşünmeden edemiyor: biz (Ruslar) de söylendiği gibi: “Onlar bütün notaları tek tek duyarlar, ancak armoniyi yakalamaları mümkün değildir.” Dar kapıcı öğretinin derecesi hafıza ve gösterilen çabayla belirlenmektedir: Kim işe yaramaz bir yığın bilgiyi ve konuyu beynine depolamayı başarır, kimin göğüs kafesinde bir yürek çarpmıyorsa ve kimin ruhunu gerçekten tatmin olmak için değil de kitaplar coşturuyorsa, kim yeterince sabır gösterip, yirmi yıl boyunca ve durmaksızın her şeyi tek tek ve tamamen rastlantıyla belirlenmiş bir konu hakkında durmadan aynı şeyi tekrar edebiliyorsa –işte o gerçekten akademisyenin en iyisidir. Kuşkusuz, prens Potomkin’in huzuruna getirilen ve bütün kutsal takvimi ezbere bilen de bir aydındı –hatta daha da fazlası: o kendi bilimini de geliştirmişti. Bilgiçler sadece bilgiçler için çalışır ve yazar; yığınlar ve halk içinse aydınlanmış olanlar yazarlar; halk üzerinde etkisi olan, onları hareket geçiren ve ileriye yönlendiren yazarların büyük bir çoğunluğu dar kafalı aydınlar sınıfına girmezler: Byron, Walter Scott, Rousseau. Eğer söz konusu aydınlardan biri, bir gün bir kahraman gibi onların kastlarını kırıp halkın içine girmeyi başarabilirse hemen onlar tarafından kayıplara karışmış bir oğul olarak görülür veya döneke gibi dışlanır. Kopernik’i o muazzam başarısından dolayı affetmediler; Kolombus’la alay ettiler, Hegel’i ise bilgisizlikle suçladılar. Bilgiçler yazarken çok zorlanırlar; bir şey ancak bu kadar zor olabilir: Onların “doktora tezlerini” okumak; gerçi böyle bir çaba gösteren de yok ya; aydınlar kulübü, akademiler, kütüphaneler onların kitaplarını satın almaktadırlar; ara sıra da birkaç insan ihtiyaç duyduğu şeyi bulabilmek için bu kitapların sayfasını çevirmektedir, ancak hiç kimse bunları baştan sona kadar okumamaktadır. Herhangi bir akademiye mensup aydınların toplantısı, geyik boynuzundan yapılmış çalgı aletlerine hep aynı notayı üfleyen köylü müzik grubunun durumuna benzer –keşke bu bilgiçler takımı bir kilise orkestrasında veya genel bir toplantıya katılabilseydi (nitekim bir toplantıda bütün bilim dalları bir arada bulunur). Bunların durumu, tıpkı bi-

zim köydeki her müzisyenin karşısındakinin yüzüne neredeyse ciğerini üfleyerek kendi notasını savurması gibi bir durum ortaya çıkardı. Akıllarına da bir türlü gelmez ki müzik ancak bütün tonların bir birlik halinde bir armonide kapsandığı ve aşıldığı zaman oluşur.

Bilgiçlerle, amatörlerin arasındaki fark çok açıktır. Amatörler bilimi severler, ancak onunla ilgilenmezler; onlar bilimin üstündeki bulutlarda gezinirler ki burada tıpkı dünyanın atmosferi gibi havadan başka hiçbir şey yoktur. Bilgiçler içinse bilim, kendilerine ayrılmış toprak parçasında çalışmaya zorlandıkları bir angaryadır. Tıpkı işledikleri toprak parçası gibi, işledikleri küçük alanlarıyla öylesine meşguldürler ki dönüp tarlaların tamamına bakacak zamanları bile yoktur. Amatörlerse ona sadece uzaktan ve dürbünle bakarlar: O yüzden de hep en az dünyanın aydan uzaklığı kadar uzak olan nesneleri görürler –dünyaya ait olanı ve yakın olanı göremezler. Bilgiçler her şeye mikroskopla baktıkları için büyük şeyleri göremezler; onlar tarafından fark edilebilmek için insanın gözüne görünmez kadar küçük olması lazım; onlar açısından pırıl pırıl dereler yoktur, olsa olsa damla halindeki *homeopatik* canavarlar vardır. Amatörlerse bilimi, bizim Satürn’ü sevdiğimiz gibi sevmektedirler: Belli bir uzaklıkta, onun hakkında sadece onun parlak ve etrafında bir çemberinin olduğunu bildiğimiz kadar.

Bilgiçler bilim tapınağına o kadar yakınlaşırlar ki onu göremezler ve hatta sadece burunlarını çarptıkları çatısını görebilirler. Amatörlerse bilim coğrafyasının turistleri gibidirler, ancak turistlerin bildiği kadar, yani o bölgeyle ilgili sadece genel ve saçma şeyler bilirler, bol bol dedikodu, gazete yalanları, dünyanın saçmalıkları ve saray entrikaları. Akademisyenlerse fabrikada çalışan işçilerin yoksun oldukları zihinsel etkinlikten yoksundurlar; ama bu onların yaptıkları işi çok iyi yapmalarına engel değildir, onun dışında hiçbir işe yaramazlar. Her amatör bir şekilde yazın işleriyle uğraşmaktadır; hatta bunun dışında insana pek bir şey kazandırmayan, örneğin mistisizm, manyetizma, fizyonomi, homeopati, hidropati vs. Uzman akademisyense sadece bir alana, belli bir konunun özgün bir alanına yoğunlaşır ve onun hakkında çok şey bilir, fakat onun dışında hiçbir şey bilmez ve bilmek de istemez. Gerçi bu etkinliklerin gerçek bilim için özgün bilgi sağlayarak ara sıra yararları da olur. Buna karşın amatörlerinse hiçbir yararı olmaz. Birçok insan bilgiçlerin kendinden geçercesine, can sıkıcı, tek düze, bıktırıcı işlerle uğraşarak bilime yarar sağladıklarını ve toplum nezdinde saygınlık kazandıklarını ileri sürmektedirler. Bence her çaba, çabanın kendisiyle yani etkinlikle ödüllendirilir. Ama kendimi bu konuya kaptırmaktansa bir anekdot anlatmayı tercih ederim: İyi bir Fransız yurttaşımumdan, Paris’in gözde semtlerinden birinin çok güzel bir modelini yapmış. Ancak yıllarca uğraştığı söz konusu eserini devrim ve paylaşamayan cumhuriyet konseyine sunmuş. Bilindiği gibi konseyde bazı kaba ve özgün gelenekler hüküm sürermiş. Konsey, eseri incelemiş ve hiç fikir belirtmemiş: çünkü söz konusu modelle ilgilenecek zamanı yokmuş, neticede çözmesi gereken başka sıkıntıları varmış; örneğin, savaşılabilecek birkaç ordu daha toplamak, Parisli açları doyurmak, dış saldırıyı yöneten koalisyon güçlerine karşı koymak vs. Nihayet

sıra söz konusu modeli incelemeye gelmiş ve konsey karar vermiş: “Yurttaş falan filanın yaptığı iş takdire şayandır, ancak onu, vatan büyük bir tehlike altındayken boş işlerle uğraşmaktan dolayı altı ay hapis cezasına çarptırıyoruz.” Gerçi konseye hak vermemek mümkün değil, ama ne yazık ki konsey de olgulara sadece tek taraflı hem de iyi olmayan tarafından yaklaşıyormuş. Konseyin kafası bir türlü adamımızın sadece bütün zamanını –tam beş yıl! Hem de büyük bir zevkle söz konusu modelin ana maddesini, mumunu yağurmaya ayırdığını almıyormuş; onun dışında da bir işe *yaramadığını* kavrayamıyormuş. Kanımca bu türden insanları ne ödüllendirmeli ne de cezalandırmalıdır. Uzmanlaşmış bilim dallarının durumu da budur; onları ne övgüye boğmalı ne de kınamalıdır; onların uğraşları kuşkusuz kötü değildir ve kuşkusuz insanların günlük hayatlarındaki genel işlerden daha iyi değildir. Sadece ilginç olan haksızlık şudur ki insanlar bu uzmanları sıradan insanlardan daha yüksekte görmeleri ve bunları, uzman oldukları için toplumsal görevlerinden muaf tutmalarıdır. Sabahlık içinde oturmak, sıkıntıları ve işleri başkalarına bırakmak onların pek hoşuna gitmekte. Bir insana, hastalık derecesinde özel taşlar ve madalyon topluyor diye; salyangoz kabuğuna ya da Yunan diline ilgi duyuyor diye imtiyazlar tanımak akıl kârı olamaz. Toplumun şımarttığı bazı uzman akademisyenler iyice azıttı, işi zaman zaman mağarada yaşamaya kadar vardiıyorlar. Bugün herkes uzmanlara herhangi bir görev verilmemesi gerektiğini biliyor; çünkü onlar ebediyen çocuk kalan insanlardır; bunlar sadece kendi laboratuvarlarında ya da müzelerinde komik değillerdir. Bilgiç akademisyenlerin ilk kaybettikleri şey insanları hayvanlardan ayıran farktır: toplumsallık; bunlar hemen insanlardan kaçır ve ne yapacaklarını bilemezler; bunlar canlı canlı konuşmaz ve [konuşmaları gerektiğinde de] korkudan titrerler; bunlar giyinmeyi bilmez; bunların bir biçareliği ve vahşilikleri vardır. Uzman aydın “Hottentotten”in²⁵⁷ tam tersidir; tıpkı Chlestakow’un²⁵⁸ anti-general olması gibi. İşte, kendilerini istedikleri zaman toplumdan soyutlayabilme hakkı olduğunu düşünen bu türden insanları tarif eden kavram budur. Bir de onların bizden daha kıymetli olduklarını kabul etmemizi istemektedirler; insanlardan bir teşekkür beklemekte ve kendilerinin öncü olduklarını ileri sürmektedirler! Kesinlikle değil! Akademisyenler sadece, memurdurlar, düşüncelerin memurudurlar; bilimin bürokratlarıdır, onun yazıcıları, hademesi, kayıt tutucularıdır. Memurlar aristokrat sınıfına dâhil değildir ki dar kafalı aydınlar da kendilerini toplumun öncüleri ve ilk aydınlanan öncüleri ve dolayısıyla ilk fırtınaya tutulan insanlar olarak görmemelidir. Öncü kuvvetler içinde uzmanlar [aydınlar] olabilir, tıpkı savaşı, sanatçı, kadın, tacirler gibi. Onların unvanları konumlarını değil, fakat alınlarında görülen tanrısal ışığın parlaklığı konumlarını belirlemelidir; bunlar eğitimcilerin sınıfına dâhildirler, sadece insanlık ve şimdi zaman kavramının anlamına yerleşmiş ve eğitim görmüş insanların kesimine dâhildirler. Söz konusu kesim –bir ülkenin Aydınlanma derecesine göre ol-

²⁵⁷ *Hottentotte*, Namibya’yı aşagılamak için kullanılan terim, bir tür dağınıklık, disiplinsizlik anlamında.

²⁵⁸ Gogol’un *Müfettiş* adlı eserindeki kahraman. Biçare ve sakar anlamında.

dukça geniş bir çevredir ki bu, tıpkı canlı ne var ne yok, onların can suyunu büyük bir zahmetle toplayarak dolgunlaşan çiçeklerin meydana getirdiği bir demet gibidir. Bunların içerdiği şimdiki zaman, gelecek zamana akmakta ve böylece kendini bütün parlaklığı ve mis gibi kokusuyla şimdiki zamanın güzelliğinde göstermektedir. Ancak bir yanılığın hemen gidermemiz gerekiyor: söz konusu aristokrasi kesinlikle homojen değildir –Teb²⁵⁹ gibi onun da her daim herkesi girmeye davet eden yüz giriş kapısı vardır.

Herkes kapıların eşliğine kadar gelebilir, ancak akademisyenin oradan girmesi sıradan insanın girmesinden daha zordur. Bilgiçlerin diploması onun önünde bir engel oluşturur: Diploma her zaman gelişmeye bir engel teşkil eder; bir diploma, bir şeyin bittiğinin kanıtıdır, bitmişliğin işareti, onun sahibinin bilimle işi bitmiştir; o sadece onu bilmektedir. Jean Paul, *Levana*²⁶⁰’da şunları söyler: “Mantıklı ve adil olmasından dolayı yetişkin insanlar için düşünülen kurallar en çok, ‘Sen bir yalancısın veya kötü bir insansın’ demek yerine, ‘Yalan söyledin ya da sen kötü davandın’ şeklindeki yargılayıcı olmayan hitabetle eğitmemiz gereken çocuklar için geçerli olmalıdır.” Bu örnek tam buraya yakışmaktadır: insanlar bir diplomaya kavuşunca bilimi de hatmettiklerini sanmaktadırlar; hâlbuki diplomanın sadece bürokratik bir işlevi vardır; ne var ki ona sahip olanlar, kendilerini insanlardan daha üstün görmektedirler: Onlara göre diploması olmayan insanlar kurallara uymasını bilmezler. Diploma insanları, tıpkı Yahudilerde bir gelenek olan sünnetin insanları ikiye ayırması gibi ikiye ayırmaktadır. Diplomaya sahip olan genç insan, ya kendini artık okul ve eğitimden muaf görmektedir (diploma bir tür hayata bir giriş biletidir, ama gel gör ki diploma ona ne bir yarar ne de zarar sağlamaktadır), ya da o kendisini insanlardan böbürlenircesine ayırmaktadır; diplomasını bir tür “res publica litterarum”²⁶¹ yurttaşlık belgesi olarak görmekte ve kendisini artık skolastik toplantılara layık görmektedir. Bürokratlar Cumhuriyeti, olabilecek en kötü cumhuriyettir ki Doktor Francia’nın bir zamanlar yönettiği Paraguay Cumhuriyeti²⁶² de buna dâhildir. Bu kesime dâhil olan genç aydınlar anında kuşaklar boyunca kemikleşmiş ve bir salgın hastalık gibi etkin olan ahlaki alışkanlıklarla karşılaşmaktadır; insanlar onu sonsuz ve hiçbir yararı olmayan gereksiz tartışmaların içine itiyorlar; zavallı orada bütün gücünü boşa harcamakla kalmıyor, zamanla onların alışkanlıklarını da ediniyor ve adım adım yaşamsal sorunları unutarak kendini insanlardan ve çevresinden dışlıyor; tabii git gide skolastiğin sunduğu hayatın tadına vararak onlara alışıyor, yüksek perdeden, dili zor anlaşıla-

²⁵⁹ Kadim Mısır’da yüz kapılı kent.

²⁶⁰ Jean Paul’un insanların eğitildiği ve bakımlarının yapıldığı bir yeri anlatan eseri.

²⁶¹ Bürokratlar Cumhuriyeti, 19. yüzyılın ortalarından itibaren birçok aydın tarafından ortaya atılmış bir tür Platon devleti tasarıdır.

²⁶² Bağımsızlığını kazandıktan sonra Paraguay 1824 yılından itibaren José Gaspar Rodríguez de Francia tarafından yönetildi. Francia’nın amacı ülkesini büyük devletlerin denetiminden kurtarmak ve bağımsızlığını güvenceye almaktır. Bu nedenle de Paraguay’ı ekonomik anlamda dışa kapalı tutmuştu. Fransız Devrimi’ne sempati duyan Francia ayrıca ülkenin zenginlerini ve elitlerin iktidardan alaşağı etmiş ve siyasi açıdan etkisizleştirmişti.

bilen bir çevrenin diliyle konuşmayı ve yazmayı benimsiyor ve sadece 800 yıl önce Latince reddedilen ama Yunanca kabul edilen konulara eğilmeye lütfediyor. Tabii ki iş sadece bu kadarla da bitmiyor; bu sadece ağza çalınan bir parmak baldır; kısa bir süre sonra onu da (tıpkı bir ruh hastasının saplantısı gibi) tek taraflılık pençesine almaktadır. O kendisini özel bir alana hapsederek sıradan bir zanaat-kâra dönüşüyor; onun açısından bilim bütün heyecan verici özelliğini yitiriyor; neticede uşaklar için büyük insanlar yoktur –demek ki dar kapıcı aydının oluşumu tamamlanmıştır.

Peki, özgün alanlar olmadan bilim varlık gösterebilir mi? Her şeye maymun iştahlılığıyla girişmek, tam da bir amatörün zaafı olan ansiklopedik yüzeysellik değil midir? Tabii ki bilimin özgün alanlara ihtiyacı olacaktır, ama bu başka bir şeydir: Bilim, hakikatin beslendiği canlı bir organizmadır. Onun tek bir hakiki yöntemi vardır: bu onun *organoplastiğinin*²⁶³ sürecinden başka bir şey değildir; yani biçimi ve sistemi kavramın gerçek özünde önceden belirlenmiş ve gelişimi de gerçekleşebilmenin koşulları ve olanakları oranında mümkün olandır. Bütün sistemin kendisi, beden ruha ve ruh da bedene dönüşene kadar bilimin ruhunun ayrıştırılması ve geliştirilmesidir. Birlikte kendisini metotta gerçekleştirmektedir. Ta ki bilgilerin tamamı bir yekûn olarak canlı bir merkez etrafında ve canlı bir etle bütünleşmeden, yani beden olarak söz konusu merkezi kaplamadığı sürece hiçbir bilgi gerçek anlamda bilim değildir. Ne kadar parlak ve geneli kapsayan bir görüntüye sahip olursa ve eğer o soyut kavramların katılığına hapsedilmişse ve eğer onun beden oluşturmak için, kendisini türlü cinslere, genel olandan *şahsi olana* açmaya gücü yetmiyorsa ve eğer onda şahsileşmenin zorunluluğu, kendinden hareketle olgular ve etkinlikler dünyasına geçiş arzusu ortaya çıkarmıyor ve bunu *aşamıyorsa* o zaman o hiçbir şekilde bilimin tamamı olamaz. Bütün canlılar canlı sınıfına girer ve bu bir hakikattir ve içsel olanla dışsal olan, genel olanla tekil olanın birlikteliği bütünü oluşturur. Yaşam, söz konusu momentleri birbirine kenetler; yaşam, birbirine dönüşmenin ebedi sürecidir. Bilimin tek yanlı olarak algılanması bu kopmaz bağı tahrip etmektir; yani canlı olanı öldürmektir.

Amatörlük ve biçimcilik soyut olan genele çakılıp kalır; bu nedenle gerçek anlamda bilgiye değil, fakat sadece onun hayaletine sahip olur. Onlar kolayca ayrışır, çünkü etrafları boştur; yaşam yükünü boşaltmak için canlı olandan kopmak ister; yük de hakikaten hafiflemiş olmaktadır, çünkü böylesi bir soyutlama –hiçlik-tir. Ancak tam da bu hiçlik amatörlerin her kesimi için en çok sevilen araçlardır; bunda onlar sonsuz okyanusu görmekte, hayal kurmanın ve fantezinin sınırsızlığından pek memnundurlar.

Ancak düşünce, yaşamı canlı organizmadan ayrıştırarak muhafaza etmeye çalıştığında, açıktan komik bir durumla karşılaşacaktır ki uzmanlığın zaafı da bundan daha iyi durumda değildir. Genel olanı bilmek istemiyor, hiçbir zaman ona kadar yükselmiyor; her parçayı, her özgünlüğü hem kendisi olarak ifade etmekte hem de ondan kendi olmağını sakınmaktadır; uzmanlık bir katalog oluşturacak

²⁶³ Kitlesele oluşumun karşıtı olan tekil uzuvların oluşumu.

kadar, hepsinin toplamı olacak kadar çeşitlilik arz etmekte, ancak hiçbir zaman onların anlamı, onların kavramı, onların hakikati olamamaktadır; bir bakıma onda onların özgünlükleri kaybolup gitmek zorundadır; bu durum sanki bir insanın ruhunu onun giyindiği çizmelerine ve düğmelerine göre belirlemek gibi bir şeydir.

Uzmanların bütün dikkatleri özgün olana yöneliktir; her adımda daha fazla ona dolanmaktadır; her adımda özgün olan kırıntıya dönüşmekte, hiçleşmektedir; parçalara ayrıştırmanın sonu yoktur; rastlantılardan oluşan karanlık bir kaos her yanı sarmakta ve varlığın ışık geçirmeyen o sözüm ona *kıyılarındaki* bataklığına çekmektedir; amatörün aksine bu onun ummanının *varlığıdır*. Uzmanlar, genel olanı, düşünceyi, fikri –bütün özgünlüklerin kaynaklandığı ilkeyi ve [tek kurtuluş yolu olan] Ariadne'nin ipinin²⁶⁴ ucunu kaybetmektedirler; ayrıntılar içinde kaybolmaktadırlar; onlar korkunç bir tehlikeyle karşı karşıya kalmaktadırlar: Gerçekler, olgular, dönüşümler, rastlantılar onları her taraftan sıkıştırmaktadır; onlar, insana özgü olan ve birbirine tutuşturulmamış bin bir türlü çeşitlilik içinde yolunu kaybetme korkusu yaşamaktadırlar; onlar öylesine pozitif bir bakış açısına sahiplerdir ki amatörler gibi genel olanla yetinmemekte ve bu nedenle de çaresizlik içinde “doğrultuyu” esas amaç haline getirmekte ve en sonunda da bilimin büyük hedefini ıskalamaktadırlar. Tıpkı kum yığınının insanı sarması gibi, o da onları boğazına kadar sarmış ve boğmak üzere olan gerçeklerin arasında kendine yol açmak için uğraşmaktadırlar. Kendine yol açma gayretinden dolayı yapay sistemlere ve teorilere sapmakta, daha baştan itibaren en küçük bir hakikat içermediğini bildiğimiz yapay sınıflandırmalar ve türlü türlü yapılar uydurmaktadırlar. Bu türden sistemleri öğrenmek, doğal olmadıkları için çok zordur ve de bunlar kurnazca kalın duvarların arkasına saklanmış aydınların bir türlü fethedilemeyen korunaklı kalelerini andırıyolar. Söz konusu teoriler bir nevi bilimin kataraktını oluşturmaktadır; insanın bunu, gözün ışığını yeniden kazanması için en erken zamanda ameliyat etmesi gerekir. Ancak bu, aydınların ün ve övünç kaynağıdır. Son dönemlerde kendi özgün teorisini çatmamış herhangi bir ünlü hekim, kimyager veya fizikçi çıkmadı: Brousset ve Gay-Lusac, Thenard ve Raspail ve diğerleri... Ancak bir aydın ne kadar dürüst olursa bu türden teorilerle de o kadar az meşgul olmaktadır; ama kendi gerçeklerini bir demet haline getireceği *herhangi* bir teoriyi benimsediği anda, eskisine uymayan yeni gerçeklerle karşılaşmaktadır; bu durumda hemen yeni bir alt sınıflandırmaya gitmelidir; yeni kurallar oluşturmalı, yeni hipotezler ileri sürmeli, ancak söz konusu hipotez de eskileriyle çelişmektedir –ve bir Rus atasözünün vurguladığı gibi: “Bir ormana ne kadar çok dalarsan, o kadar çok ağaçla karşılaşırın.” Bir aydın kendi alanıyla ilgili her teoriyi bilmelidir ama bunların hepsinin ahmakça şeyler olduğunu (Fransızca yazılmış her kimya ve fizik kitaplarının vurguladığı gibi) da unutmamalıdır. Eskilerin hatalarını bulmaya yoğunlaştıkça da ilgili olduğu özgün alanın dışındaki diğer şeylerle ilgilenecek zaman kalmamakta ve hatta her birinin kendine özgü alanı olan bilimin gerçek

²⁶⁴ Yunan mitolojisinde Kral Minos'un kızı Prenses Ariadne'nin sevgilisi Theseus'a labirentten çıkabilmesi için verdiği ip.

alanlarıyla uğraşacak zamanı da bulamamaktadır. Aslında akademisyenler gerçek bilimin olduğunu hiç düşünmüyorlar, nasıl ki Napolyon ideologlara alaylı bir sırıtışla yaklaşmışsa onlar da düşünürlerle öyle yaklaşıyorlar. Bunlar pozitif deneyimin ve gözlemin insanlarıdır. Hâlbuki ne pozitivizm ne de materyalizm onları esas anlamda idealist olmaktan alıkoymaktadır. Suni yöntemler, sistemler ve öznel teoriler idealizmin aşırıya kaçan türevleri değil midir? İnsan istediği kadar hakikatlerle meşgul olduğunu düşünsün –mantığın içsel zorunluluğu onu düşüncenin alanına, *idealara* ve genel olana sürükler; istediği kadar kulaklarını ısrarla gerçeklere kapasınlar, yine de bu, uzmanlara bir avantaj sağlamaktadır; onlar doğru yolda devam ederek yükselmektense, garip bir muğlaklık içinde, gerçeklerle dolu ama hayali bir teoriden oluşan tavanla ilişkisi olmayan zemin ve tavan arasında gidip gelmektedirler. Bu yöntemle genel olana yükselirken hiçbir özgün olanı da sahipsiz bırakmak istemiyorlar; ancak güvelerin yediği söz konusu alanda da hiçbir icraat görülmeyecektir: sadece ebedi olan, genel olan, zorunlu olan bilim olmaya hak kazanmıştır ve onun tarafından aydınlatılacaktır. Gerçek anlamda bilimin temelini mevcut dünya oluşturmaktadır: Doğaya ve gerçeklere dayanmayan bir bilim, ancak amatörlerin bulanık bilimi olabilir. Ancak buna karşın olgunlaşmamış gerçekler, varlıkları tesadüflere dayanan, akıldan önce gelen şeyler, bilimsel ışığı gözüken daimi şeyler olamaz. Bilimde doğa, rastlantıların etkisinden kurtarılarak, sınırları varlıkta olan dışsal etkilerden kurtarılarak yeniden yapılandırılır; bilimde doğa, saflığının mantıksal zorunluluğundan arındırılır; bilim tesadüfleri aşarak varlığı İdea ile uyumlu hale getirir; doğal olanı bütün arılığıyla yeniden oluşturur, varlığın zafiyetini kavrayarak onu yetke sahibinin yetkin iktidarıyla yola getirir. Bir bakıma doğa, varlığın rastlantısal zincirlerinden kurtulmak için can atarcasına kurtarıcısını bekliyor ve akıl, bilimde söz konusu özgürleşmeyi sağladı. O soyut metafiziğin adamları göklerde yer alan katlarından aşağıya, fiziğin (kelimenin gerçek anlamında) alt katına inmelidirler; aynı şekilde yeri karıştırıp duran uzmanların da fiziğin katına çıkmaları gerekir. Böyle bir bilimde ne kuramsal hayaller ne de rastlantısal gerçekler bulunur: onda doğayı gözetken akıl hükmünü sürdürmektedir.

Dar kafalı akademisyenlerin bilim uğrında esas olarak işi zorlaştıran ve kafa karıştıran şey, metafizik prangalar ve onları öğrenmek için bir ömrün harcadığı sayısız uzmanlık konuları ve onun insanı ürküten dışsal skolastiğidir. Ancak gerçek bilimde hem o hem de öbür rahatsız edici şeyler uçup gider; bunun yerine geride endamlı, akla uygun ve bu nedenle de *anlaşılması kolay* organizma kalır. Bilim şu günlerde gözlerimizin önünde kendi gerçek anlamını kavramaya başlamıştır. Eğer bu böyle olmasaydı, onun hakkında konuşmak aklımıza bile gelmezdi. Tekil bilim disiplinlerinin teknik kısımları her zaman ve ebediyen olacaktır ki bunlar o zaman da haklı olarak uzmanların denetiminde bulunacaktır, ancak konu hiçbir zaman buraya gelmeyecektir. Bilim, en yüce anlamında insanlığa açık hale gelecek ve işte o zaman hem hayatın sorunlarının sesi hem de onun mekânı olmayı isteyecektir. Basit ve açık ifade edilemeyecek herhangi bir düşünce olamaz, özellikle de diyalektik gelişimi sürecinde.

Boileau'nun hakkı var:

Ce pue l'on concoit bien s'enonce clairement, Et les mots pour le dire arrivent aisement.²⁶⁵

Eğer dar kafalı akademisyenler çağdaş bilimi bir kez olsa anlasalar...

Onların nasıl bir çıkmaz içinde olduklarını bıyık altından gülerek izliyoruz; onların gerçek sonuçları öylesine basit ve açıktır ki akademisyenlerin öfkelenmesi mümkün değildir. “Ne yani, kendimizi bir ömür boyu paralayıp durduğumuz şeyin bütün sırrı sadece bu kadar mı?” diyeceklerdir. Bugün hâlâ bilim önünde saygıyla eğilmek gerekir, çünkü ne de olsa onu anlamak için biraz kavrayışa ihtiyacı vardır; skolastik kavramların özünde yatan hakikati anlamanın ne kadar basit olduğunu, bunun için birazcık yetenek gerektiğini dar kafalı aydınlar bile gördüklerinde şaşıracaklardır. Peki, eğer hakiki bilim bu kadar basitse, o zaman üstatların üstadı Hegel neden bu kadar karmaşık bir dil kullanmıştı? Bütün o büyük ve güçlü zekâsına rağmen Hegel de sadece bir insandı; karmaşık bir dilin kullanıldığı o çağda, o bile o kadar çok korktu ki; o da basit bir dil kullanmaktan imtina etti; o korku yüzündendir ki ilkelerini tutarlı bir şekilde sonuna kadar götüremedi; o kendini feda edencesine bir tutarlılığa sahip değildi, çünkü kendini feda etmeye hazır değildi, yani hakikati bütün açıklığıyla ve bütün bedellerini ödeyerek kabul etmeye hazır değildi. En büyük adamlar bile ilkelerinin açık sonuçlarının eşğine geldiklerinde irilmekten dolayı durmayı tercih etmektedirler; hatta bazıları, aydınlığı aramaktansa korkudan geriye çekilerek karanlığı yeniden sarındılar. Hegel, birçok genel kabul görmüş tezlerin yıkılması gerektiğini görmüştü: Ancak bunlara meydan okuyacak cesareti gösteremedi; buna karşın, kendini bunları açıklamaya görevli hissettiği için de bulgularını kendine saklayamadı. Hegel birçok kez bir ilkenin çıkarsanmasının sonuçlarını kabul etme konusunda tereddüt göstermişti; basit, doğal ve olması gereken sonucu aramıyordu, aynı zamanda onu mevcut olanla da uyumlu hale getirmeye çalışıyordu. Gelişme karmaşıklılaşıyordu, açık olan da bulanıklaşıyordu. Buna bir de kötü bir şekilde alışılmış olan akademik dili eklersek ki bunu ister istemez edinmek durumundaydı, çünkü hayatı boyunca Alman hocalarla uğraşmak zorunda kalmıştı. Fakat onun güçlü dehası burada da muazzam bir anıt şeklinde öne çıkmaktadır. Çağlar boyu süren karışıklıktan sonra bir anda bir kavram, bir şimşek gibi çarptığı mekânın sınırsız çevresini de aydınlatmıştır ki bugün hâlâ söz konusu kavrama olan saygımızdan dolayı yüreğimiz titremektedir ve onu ifade edene saygımız daha da artmaktadır. Bu düşünüre herhangi bir eleştiri yapacak durumda değiliz! Hiç kimse zamanından bu kadar ileri gidemezdi, hiç kimse onun etkisinden kurtulamıyor ve eğer bugünün kuşakları biraz basit konuşabiliyorsa ve İsis'in²⁶⁶ en son kalan sırlı peçesini cesaretle

²⁶⁵ İnsan tasavvur ettiği şeyi açıkla anlatabilir. İfade edecek sözler de dilden kolayca dökülür.

²⁶⁶ Mısır mitolojisine göre doğanın koruyucu tanrısı.

indirebiliyorsa, bunun nedeni Hegel öğretisinin daha önceden buradan geçmiş olmasıdır ve zafer kazanmış olmasıdır. Bir tepenin üstünde duran günümüzün insanı, artık bir bakışla uzakları görebiliyor, ancak o [hakikatin yolu] kendini, başkalarına yolu gösterenin kendisine adım adım göstermişti. Hegel en yüksek noktaya ulaştığında gelişmenin geniş ufku ona hâkim olmuştu; o kendi dağını aramaya koyulmuştu ki artık tepede seçilemiyordu; Hegel irkilmişti: Dağ Hegel'in bugüne kadarki bütün sınavlarıyla, bütün anılarıyla, bütün yazgısıyla ve katlandığı her şeyle sınıksız bağlantılıydı: Onu muhafaza etmek istiyordu. *Büyük dehanın omuzları üzerinde birazcık yükselen yeni kuşaklarsa*, söz konusu dağa aynı aşk duygusunu ve saygıyı hissetmiyorlardı: Çünkü onlar açısından dağ artık geçmişe aitti.

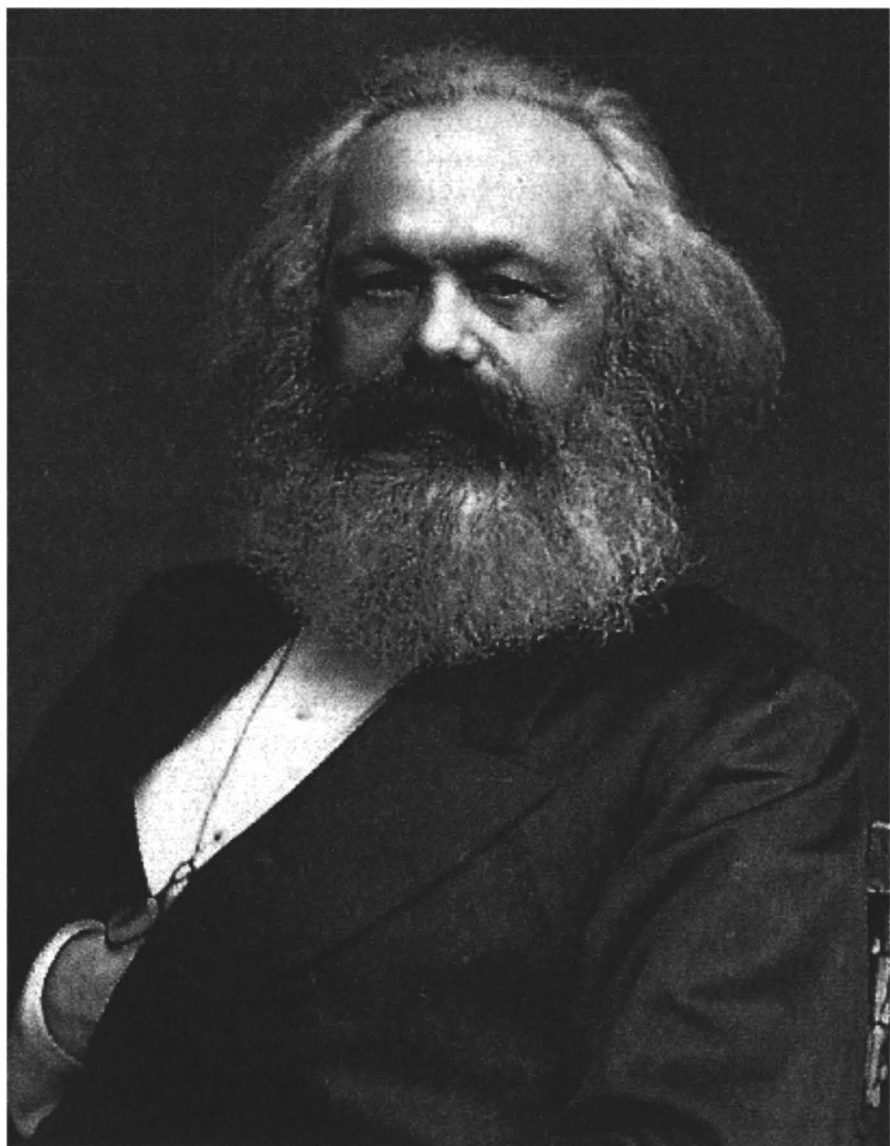
Bir gün yeni gençlik, olgunluk çağına eriştiğinde, bulunduğu yüksekliğe alıştığında, etrafa bakındığında, orayı kendi evi kadar yakın hissettiğinde, sonsuz ve geniş ufka ve onun sunduğu özgürlüğe doyduktan sonra, tek bir kelimeyle, dağın zirvesinde yaşamaya alıştığında –işte o zaman onun hakikati, onun bilimi herkes tarafından anlaşılacak derecede basit ifade olunacaktır.

Ve bu bir gün gerçekleşecektir!

Kasım 1842

MARKSİZMİN TEMEL ÖĞRETİLERİ

Marx, Engels

MARX-ENGELS

“Avrupa’da bir hayalet kol geziyor –komünizm hayaleti. Eski Avrupa’nın bütün güçleri: Papa, Çar, Metternich ve Guizot; Fransız Radikalleri ve Alman gizli polis teşkilatı söz konusu hayalete karşı kutsal bir sürekle avında ittifak halindedirler.

İktidardaki hasımları tarafından komünistlikle suçlanmayan tek bir muhalefet partisi var mıdır? Ya da gerici hasımları tarafından komünistlikle suçlanan söz konusu muhalif partilerin, bu kez de kendilerinden daha ilerici olan insanları komünistlikle damgalamasına ne demeli?

Bu durumdan iki şey çıkar.

Demek ki komünizm artık bütün Avrupalı güçlerce etkin bir güç olarak kabul edilmektedir. Artık komünistlerin görüşlerini, amaçlarını, yönelimlerini bütün dünya kamuoyu önünde açıktan ilan etmelerinin ve partinin, komünizm hayaleti masalına kendi manifestosuyla karşılık verilmesinin zamanı gelmiştir.

Londra’da bu amaçla bir araya gelmiş olan farklı milletlerin komünistleri, aşağıdaki manifestoyu İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca, Flamanca ve Danca kaleme almışlardır.”

Komünist Manifesto

“Filozoflar dünyayı yalnızca çeşitli biçimlerde yorumlamışlardır; oysa önemli olan onu değiştirmektir.”

Karl Marx-Friedrich Engels

Son yıllarda sosyal bilimciler, orta sınıfın gittikçe eriyerek yok olduğunu ve bu nedenle de kapitalizminin kendi temellerini bizzat kendisinin yıktığını belirtiyorlar. Birçok sosyal bilimciye mevcut iktidarlara, sağlıklı bir topluma sahip olmak açısından daha eşitlikçi paylaşım programlarının uygulanmasını öneriyor.

Sosyal bilimcilere göre bu gidişle sadece ekonomik ve siyasi iklim değil, aynı zamanda toplumsal barış da bozulacaktır.

Haksız da sayılmazlar, çünkü 2008 dünya ekonomik krizinden sonra kapitalist metropollerde sadece ünlü banka ve holdinglerin yer aldığı cadde ve meydanlar işgal edilmiyor, aynı zamanda Dünya Bankası uzmanları tarafından krizden kurtuluş için kamucu iktisat teorileri de gündeme getiriliyor.

Özellikle de son 30 yılda ortaya çıkan tablo korkunç boyutta! Verilere göre dünyanın en büyük servetine sahip çok küçük bir azınlık, servetlerini rasyonel üretimden değil borsa, tahvil, kira ve faiz gelirlerinden sağlamaktadır. Esas yükü sırtlanan emekçi sınıflarsa günden güne daha fazla açlık sınırına doğru itilmektedir.

Bu ifadelerin yabancı değiliz, bunları bir yerden hatırlıyoruz; tabii ki Karl Marx'tan.

Marx *Kapital*'de, "sermaye birikiminin tarihsel eğiliminin" toplumu ikiye bölmek olduğunu; bir yanda servetin aslan payına sahip küçük bir azınlığın, onun karşındaysa sefaletle sürüklenen yığınların bulunacağını öngörmüştü. Sonuç kaçınılmazdı, sermaye sınıfı kendi mezar kazıcısını yaratacak.

Kapitalist özel mülkiyetin saati çalacak ve halkı mülksüzleştirilenlerin kendileri mülksüzleştirilecektir.²⁶⁷

Marx sadece sermaye birikimi konusundaki öngörleriyle değil, aynı zamanda felsefeye ve siyasete getirdiği yeni solukla; uygulamalarındaki yeni anlayış ve yöntemle, insan doğasını tahrir eden kapitalist üretim ilişkilerine dair tasarılarıyla da hatırlanmaktadır. Tabii ki sadece Marx değil aynı zamanda onun kader arkadaşı ve düşündaşı Friedrich Engels de...

Marx'ın Hayatı

5 Mayıs 1818'de Trier'de orta halli aydın bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Marx, Trier'de Gymnasium'u, Bonn ve Berlin'de ise tarih ve felsefe ağırlıklı hukuk okumuştur. Marx'a çok düşkün olan babası kentin ilerici avukatlarından biriydi. Dolayısıyla Marx sadece özgür bir ortamda yetişmekle kalmamış aynı zamanda aileden başı dik olmayı ve sorgulayan bir karaktere sahip olmayı da öğrenmiştir.

1841 yılında, henüz 23 yaşındayken felsefe dalında "Demokritos ile Epikuros'un Doğa Felsefeleri Arasındaki Fark" üzerine doktora tezini başarıyla savunmuştu. O dönemde Marx, her radikal Alman aydını gibi "Sol-Hegelci" idi.

Sol-Hegelci gençlerin idolü ise Ludwig Feuerbach'tı. Engels sonradan, Hegel'in idealist felsefesine etkili eleştiriler yönelten kişinin Profesör Feuerbach ol-

²⁶⁷ Karl Marx, *Kapital I*, çev. M. Selik - N. Satlıgan, 6. basım, Yordam Kitap, İstanbul: 2014, s. 728-729.

duğunu ve onun gençler üzerindeki muazzam etkisini, “O günlerde herkes gibi kendilerinin de Feuerbachçı olduğunu” belirtecekti.²⁶⁸

Marx ise Feuerbach’ı şöyle değerlendirecekti:

Hegel diyalektiğine ilişkin eleştirel ve ciddi bir yaklaşım sergileyen, bu alanda gerçek anlamda keşiflerde bulunan ve eski felsefeyi gerçek anlamda aşan tek insan Feuerbach’tır.²⁶⁹

Ne var ki 1832 yılında Feuerbach’ın üniversitedeki felsefe kürsüsünün iptal edilmesi ve yaptığı başvuruların kesinkes reddedilmesi, ardından 1841 yılında Profesör Bruno Bauer’in Bonn’da ders vermesinin kabul edilmemesi, Marx’ın akademik kariyer hevesini bütünüyle yok etmişti. Bu durumda akademisyenliği değil, gazetecilik mesleğini tercih etmişti.

1 Ocak 1842 yılında Ren bölgesinin liberal gazetesi *Rheinische Zeitung*’un yayın yönetmenliğini kabul eden Marx, gazetede yazdığı yazılarla, yayın organını, devrimci demokratların Almanya’daki güçlü sesi haline getirmişti. Marx felsefe alanında derin bir birikime sahipti, fakat buna karşın ekonomi politik ve güncel siyaset alanında yeterli birikime sahip olmadığını hemen fark edecekti.²⁷⁰ Prusya köylülerinin toprak sorunu, orman kaçakçılığı davası, Şilezya’da işçi mücadelesi gibi bir dizi güncel sorun, Marx’ın görüş açısını ekonomi politik alanına yöneltmişti. Ancak bu konularda onun kılavuzu hep Engels olacaktır.

Ne yazık ki Marx’ın güçlü etkisi, henüz bir yıl dolmadan gazetenin gerici hükümet tarafından yasaklanmasıyla son bulacaktı. Her ne kadar Marx görevinden istifa etmiş olsa da yine de gazetenin kapatılmasını engellemeyecekti.

Marx artık kendi ayakları üzerinde durmalıydı. Nitekim bunun ilk adımı olarak 1843’te çocukluk arkadaşı Jenny von Westfalen’le hayat boyu sürececek bir evlilik gerçekleştirecekti.

Jenny böylece sadece Karl’ın tehlikelerle dolu ve sefalet içinde geçen hayatını paylaşmayacak aynı zamanda ona birçok açıdan (ki bunlara onu kargacık burgacık yazılarını temize çekmek de dâhildir) yardımcı olacaktır.²⁷¹ Karşılıklı mektuplardan da anlaşılacağı gibi Marx’ın en yakın dava arkadaşı Friedrich Engels’in maddi ve düşünsel katkıları olmadan bırakalım onun *Kapital* gibi muazzam bir eseri kaleme almasını, geçimini sağlaması bile mümkün değildir.

Karl Marx’ın yaşarken kaleme aldığı ve yayınladığı bütün metinler, ilk dönemlerde evin yardımcısı olan Lenchen’in sonra da Jenny’nin elinden geçmektedir.

²⁶⁸ Friedrich Engels, “Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie”, in: *MEW*, Bd. 21, Dietz Verlag, Berlin: 1962, s. 272.

²⁶⁹ Karl Marx, *MEW*, Bd. 40, Dietz Verlag, Berlin: 1968, s. 569; ayrıca akt. H.H. Holz, *Felsefenin Aşılması ve Gerçekleşmesi, Devrimin Cebiri Hegel’den Marx’a*, çev. Sadık Usta, Yordam Kitap, İstanbul: 2016, s. 207.

²⁷⁰ Lenin, *Drei Quellen und drei Bestandteile des Marxismus, Karl Marx, Über den Staat*, Dietz Verlag, Berlin: 1972, s.13.

²⁷¹ Marx, Jenny, *Ein bewegtes Leben*, Hrsg. Dietz Verlag, Berlin: 1989, s. 225; Durand, Pierre, *Karl ile Jenny*, çev. Fatma Yazıcı, Logos Yay., İstanbul: 1990, s. 39.

Hatta Marx'a gönderdiği mektuplardan da anlaşılacağı gibi Jenny, birçok eserin düzenlenmesine ve hatta üslubuna bile önemli katkılarda bulunmuştur.²⁷²

Marx'ın Jenny'le olan evliliğinden yedi çocukları olacaktır, bunların dördü sürgün, yoksulluk ve sefalet günlerinde hayatlarını kaybedecek ve yine özel mektuplardan da görüleceği gibi bütün bunlar Marx'ı acı ve kedere boğacaktır. Hatta bu acılar onu birkaç seneyi bulan bir süre çalışmaktan da alıkoyacaktır.²⁷³

Hatta Marx, çok bağlandığı ve ailenin de neşesi olan oğlu Edgar'ın 1855'te kollarında ölmesi üzerine Engels'e yazdığı mektupta, "Gerçek acının ne olduğunu işte şimdi anlıyorum" diyecektir.²⁷⁴

Yeniden Marx'ın çalışma hayatına dönersek...

Brüksel ve Paris Marx'ın hayatında birçok açıdan tayin edici rol oynamıştır. Gazetesinin kapatılmasından önce işini kaybeden Marx, bir süreliğine Paris'e gidecek ve sonradan etkin bir Bismarck taraftarı olan Arnold Ruge ile birlikte bilimsel sosyalist ideolojik dönüşümün ifadesi olan *Deutsch-Französische Jahrbücher*'i yayımlayacaktır. Ne var ki bu yayın organı da Ruge ile Marx'ın yaşayacakları ideolojik ayrılık nedeniyle bir yıl sonra kapanacaktır. Bu tarihten itibaren Marx'ın siyasi açıdan hem radikalleştiğini hem de ideolojik açıdan komünizme yöneldiğine tanık oluyoruz.

O bu süreçte, sadece yurtdışında faaliyet yürüten komünist örgütlerle tanışmayacak aynı zamanda Engels'le ortak teorik yazılar da kaleme alacaktır. Komünizmin teorik temellerinin ilk kez her ikisi tarafından Paris'te kaleme alınan *Alman İdeolojisi*'nde²⁷⁵ atılmaya başlandığını görüyoruz. Tabii ki bu ortak faaliyet, hem her iki dostu birbirine bağlayacak hem de hayat boyu sürecek *düşüncelikliklerini* kopmazcasına perçinleyecektir.

Marx, Prusya hükümetinin baskısıyla 1845'te Fransa'dan sınır dışı edilecektir. Bunun üzerine önce Brüksel'e ve sonra 1848 devrimlerinin patlak vermesi üzerine yeniden Paris'e dönecektir. Bu arada Köln'e de geçerek eski gazetesini yeni adıyla *Neu Rheinische Zeitung* olarak yayımlayacaktır. 1848 devrimlerinin yenilgisiyle birlikte Marx'ın sadece gazetesi kapatılmamış aynı zamanda hakkında tutuklama kararı da çıkarılmış ve sonra da hem vatandaşlıktan atılmış hem de bir daha Almanya'ya dönemeyecek şekilde hakkında tutuklama kararları çıkarılmıştır. Bunun üzerine yeniden Paris'e geçen Marx, gerici Fransız hükümetinin yurtdışı kararı nedeniyle ailesiyle birlikte Londra'ya yerleşecektir.

İngiltere yaşamından itibaren Marx ile Engels'in kopmaz bir şekilde birbirine bağlandıklarını görüyoruz. Bu tarihten itibaren ikiliyi ne teorik-kuramsal ne de pratik etkinlik açısından ayrı düşünmek mümkündür.

Yurtdışında sürgün hayatı yaşayan Alman devrimcilerinin yaşamlarının ve siyasi mücadelelerinin örgütlenmesi, İngiliz işçi hareketinin örgütlenme faaliyetleri, I.

²⁷² Marx, Jenny, *Ein bewegtes Leben*, Hrsg. Dietz Verlag, Berlin: 1989, s. 15.

²⁷³ Marx, evin neşesi ve çok bağlandığı oğlu Edgar'ın kollarında ölmesi üzerine iki yıl çalışamaz hale gelmişti, bkz. Marx, Jenny, *age.*, s. 172-173.

²⁷⁴ Marx'ın Engels'e 3 Temmuz 1855'te gönderdiği mektup, bkz. *MEW*, Bd. 28, s. 452.

²⁷⁵ Marx-Engels, *Die Deutsche Ideologie*, Dietz Verlag, Berlin: 1953.

Enternasyonal süreci, liberal ve ütöpik sosyalistlere, anarşistlere ve diğer bilimur solcu akımlara karşı verilen ideolojik-siyasi mücadelede Marx ve Engels'i her an yan yana görüyoruz. Bu süreçte her ikisinin de ve tabii ki özellikle Marx'ın tartışmasız bir şekilde uluslararası işçi hareketinin teorik liderliğini üstlenmesi söz konusudur. I. Enternasyonal içindeki yıpratıcı tartışmaların artması ve Engels'in tavsiyeleri üzerine Marx kendini bütünüyle teorik araştırmalara verecek; hastalıklarla da kesintiye uğrayan 20 yıl boyunca *Kapital* başta olmak üzere, işçi sınıfı hareketinin teorik ihtiyacı olan ve binlerce sayfayı bulan ideolojik-siyasi-programatik metinler kaleme alacaktır.

Acıdır ki her açıdan kendisine yardımcı olan eşi Jenny'nin ölümünün (1881) ardından kızının ifadesiyle "artık Mohr da yaşayamaz" ve bir buçuk yıl sonra o da 14 Mart 1883 yılında hayata gözlerini kapayacaktır.

Engels ve Bilimsel Sosyalist Kuram

Bilimsel sosyalist düşüncenin oluşmasında büyük katkısı olan Engels'ten de kısaca bahsetmek gerekirse...

Friedrich Engels, Marx'tan sadece 2 yaş küçüktür. Almanya'nın orta ölçekte bir sanayi kenti olan Barmen'da doğan Engels, varlıklı bir aileden geliyordu. Babası İngiltere'nin Manchester kentinde üretim yapan gelişkin bir tekstil fabrikasının ortaklarındandı.

Engels liseyi, babasının onu muhasebe öğrenmeye zorlaması nedeniyle bitiremez. Berlin'de gönüllü askerlik görevi süresince zamanını verimli bir şekilde değerlendirerek felsefede yoğunlaşacak; özellikle de Berlin Üniversitesi'nde o günlerde en çok rağbet gören ünlü filozof Hegel'in felsefe derslerine dışardan katılarak dinleyecektir.

Sonra babasının zorlamasıyla Manchester'a yerleşecek ve kent yoksullarının, varoşlarda sefalet içinde yaşayan emekçilerin, kadınların ve çocukların acı toplumsal koşullarına tanık olacaktır. Engels durmaksızın bu konu üzerinde yoğunlaşacak ve ekonomi politik alanında yetkinleşecektir. Bununla da kalmayacak çok erken bir dönemde işçi sınıfı hareketinin eylemlerine katılacak, örgütlenme, sendika ve kooperatifler hakkında araştırmalar yapacak ve sonra da Fransız kökenli ütöpik-komünist hareketlerin muazzam aydınlatıcı edebiyatıyla tanışacaktır.

Engels sahip olduğu bilgileri ve edindiği birikimi, İngiltere'den gönderdiği mektup ve makalelerle Alman devrimci demokrat kamuoyuyla paylaşacaktır. Marx henüz *Rheinische Zeitung* döneminde Engels'in mektup ve makalelerini sevakerek okuyacak ve kendisinin de bizzat belirttiği gibi onun etkisiyle önce işçi sınıfı hareketine (1844 yılındaki Şilezya işçi ayaklanması ve hareketin sorunları), sonra ekonomi politığe (orman kaçakçılığı sorunu) ve ardından da komünist ve işçi hareketlerinin tarihsel gelişimine eğilerek bir bakıma "komünist doğrultuya" girecektir. Hatta bunu, "Biliyorsun ki her konuda daima geç kalırım ve her zaman senin ayak izlerini takip ederim"²⁷⁶ diye ifade edecektir.

²⁷⁶ Akt. Nimtz, August, *Demokrasi Savaşçıları Olarak Marx ve Engels*, çev. Can Saday, Yordam Kitap, İstanbul: 2012, s. 272-373.

Engels uzun yıllar boyunca (babasının ölümüne kadar) gönülsüzce de olsa Manchester'da aile fabrikasında çalışacaktır. Buna katlanmasının en önemli nedenlerinden biri kuşkusuz Marx'ın geçimini sağlama arzusudur. Onun mali desteği olmasa Marx'ın teorik çalışmalarını yürütmesi imkânsız gibidir.

Her ne kadar Engels, teorik açıdan Marx'a yol gösterici olsa da yine de onun Marx hakkındaki görüşleri ilk andan itibaren sabittir: "Marx okuduklarını anında anlayabilen ve derin analizler yapabilen ender bir yeteneğe sahiptir" ve ayrıca işçi sınıfı hareketinin kesinlikle ihtiyaç duyduğu "bilimsel teori ancak eseri olabilir". Bu nedenle Engels kendi şahsi hedef ve arzularını Marx'ın ihtiyacının arkasına yerleştirmiş ve hayatının sonuna kadar önce Marx ve ailesini sonra da onun kızlarını mali açıdan desteklemiştir.

Engels Marx'a sadece araştırma alanlarında "önderlik" etmemiş, aynı zamanda bilimsel sosyalist hareketin ihtiyaç duyduğu birçok özgün-önemli eseri de kaleme almıştır.

Marx'la birlikte yazdıkları *Kutsal Aile* ve *Komünist Parti Manifestosu*'nun dışında, *Ekonomi Politikin Eleştirisinin Çerçevesi Üzerine*, *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, *Anti-Dühring*, *Ütopik Sosyalizmden Bilimsel Sosyalizme*, *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, *Doğanın Diyalektiği* gibi belli başlı teorik eserler onun kaleminin ürünüdürler.

Öte yandan Marx'ın ölümünden sonra *Kapital*'in birinci cildinin yeniden yayımlanmasında ortaya çıkan sorunların giderilmesi, dünyanın belli başlı dillerine çevrilen yeni baskıların kontrol edilmesi; *Kapital*'in 2. ve 3. cildinin yayımlanması da bizzat onun sırtına kalmıştır. Engels, Marx'ın taslak ve düzensiz bir halde bıraktığı çalışmalarını yayıma hazırlamakla kalmamış, aynı zamanda onları yeniden düzenlemiş ve eserlere teknik açıdan ekler yazarak insanlığın düşünsel hazinesine büyük bir kültür hizmetinde bulunmuştur. Hem de bunu hayatının son yıllarında yaşadığı ciddi görme sorunlarına rağmen başarmıştır.

Marksist Kuramın Ortaya Çıkışının Koşulları

O halde Marksizm olarak ifade edilen bilimsel sosyalist teori hangi koşulların ürünüdür?

O nispeten İngiltere'de yoğunlaşmış bir sanayi üretiminin, gelişmiş bir üretici güç ve ilişkilerinin; bağımsız olarak hareket edebilen işçi sınıfı hareketinin varlığı koşullarında ortaya çıkmıştır. Bu çalışmanın ilk sayfalarında, örnek metinlerini sunduğumuz ekonomi politikin başyapıtları incelendiklerinde görülecektir ki hem François Quesnay hem de Adam Smith, 18. yüzyıl ekonomisinin (manifaktür ve tarım ekonomisi) temel işlev ve yasalarını esas olarak çözümlemişlerdi. Onlar ilk kez üretim ve bölüşüm ilişkilerine bütünlüklü bakılması gerektiğini vurgulayarak özgün bir bilim alanının (ekonomi politik) oluşmasına katkıda bulunmuşlardı. Ulusal zenginliğinin toplumsal açıdan nasıl oluştuğunu, sermaye birikiminin hangi dinamiklerin ürünü olduğunu, sömürünün kaynağının nerede yattığını Marx'tan 100 yıl önce yaklaşık olarak gösterebilmişlerdi. Fakat onlar ekonominin kavram-

larını ve sömürü ilişkilerini Marx kadar açık ve berrak bir şekilde yapamamışlardı, çünkü onlar hem iktisat teorisinin ilk düşünürleriydiler ve dolayısıyla birçok kavram ve olguyla yeni tanışıyorlardı hem de sömürüyü kapatan örtü, kapitalizm dönemindeki gibi bütün açıklığıyla sıyrılmamıştı.

Kısacası Quesnay ve özellikle de Smith, o dönemde bilimsel açıdan ve teorik olarak varlabilecek en tepe noktaya varmışlardı. Onları dönemlerinin Marx'ı ilan etmek ne onları aşırı yüceltmektir ne de Marx'ı küçültmek. Marx bilimsel sosyalizm teorisini, onların 100 yıl öncesinde muazzam bir şekilde açıkladıkları iktisat teorisinin birikimi üzerinde inşa etmiştir ki bunu o da her fırsatta vurgulamıştır.²⁷⁷

Hiçbir açıklama, Marx'ın kuramını, geçmişteki düşünsel mirasın temelleri üzerinde inşa ettiği gerçeğini gözden kaçırmamalıdır. Nitekim *Kapital*'in sadece sayfa aralarına değil, aynı zamanda Marx'ın yararlandığı ve dipnotlarda atıfta bulunduğu eserlerin listesine bakıldığında onun hem Fizyokratlardan hem de ekonomi politüğün diğer klasiklerinden (A. Smith, D. Ricardo) ziyadesiyle yararlandığını görürüz.

Marx'ın eserlerinde incelediği kapitalizmin ve sömürünün işleyişine yönelik açıklamalarının iktisadi temelleri son yüz yılda atılmıştı: Ticaret sermayesinin hacmi devasa boyutlara varmıştı; ilk büyük anonim şirketler o dönemde ortaya çıkmıştı; ilk modern bankalar o dönemde kurulmuş; devletler ilk kez modern bankalar üzerinden borçlanmaya o dönemde başlamıştı; modern borsalar ilk kez o dönemde kurulmuştu; sermaye, endüstri üzerinden tarım alanlarına ilk kez o dönemde akmıştı; aracı şirketlerin kuruluşuyla pazarlar ilk kez o dönemde genişlemiş ve dahası teknolojik atılım ilk kez o dönemde gemi azıya almıştı.²⁷⁸

Marx'ın ekonomi politüğün kavramlarına yönelik çözümlemesinin en önemli nedeni (onun Smith ve diğerlerinden farkı), soruna salt iktisat temelli bakmaması, Hegel'den devraldığı diyalektik yöntemi, ekonomi politüğün kavramlarına uygulamasıdır. O güne kadar filozoflar, insanın toplumsal varlığını, faiz, ücret, para, kira, sermaye ve artı-değer üzerinden tanımlamışlar ve her şeyin keyfi ve tesadüflerle oluştuğunu düşünmüşlerdi. Marx ise ilk kez yeni bir bakış açısıyla (Hegel diyalektiği) söz konusu kavram ve kategorilerin derinde yatan sıkı ilişkisini ve söz konusu kategorilerin toplumsal varlıkla olan kopmaz bağına ortaya koymuştu. Bunun yapılabilmesi için de mevcut durumun ve gerçekliğin yeni bir bakış açısıyla (Kopernik bakış açısı!) incelenmesi gerekiyordu.²⁷⁹ Eleştirel yöntem kendisini gerçeğin görüntüsüyle sınırlayamazdı; o imajın altında yatan hakikati görünür kılmalıydı. Sözüm ona somut ve görünür olan gerçeklik, esasında kavranarak aşılması gereken mevcut durumdu. İlişkilerin derinliklerinde hakikat bir yeni bir felsefi bakış açısıyla ortaya çıkarılmalıydı. Marx bunu yapmıştı. Marx'ın, eski bilimsel disiplinlerin sadece görünür olanı esas almasını, yani yüzeyselliği, tepkisellikten kaynaklanan

²⁷⁷ Marx, *Kapital I*, Yordam Kitap, s. 50 vd.

²⁷⁸ Ernst Mandel, "Die Marxsche Theorie der ursprünglichen Akkumulation und die Industrialisierung der Dritten Welt", *Folgen einer Theorie*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt: 1967, s. 75.

²⁷⁹ Karel Kosik, *Gesellschaftliches Sein und ökonomisches Kategorien*, *Folgen einer Theorie* içinde, s. 94.

romantizmi bir kenara atması ve kavramlara (olgulara) gerçek bilimi uygulaması gerekiyordu.

Bu ancak olguları gerçek varlıkları temelinde, yani kendi çelişkileri (zıtlıkları temelinde) içinde ve karşıtıyla birlikte; onun süreç içinde geçirdiği değişimle birlikte ele alınmasıyla mümkündü. Marx bu süreçte sadece kavramların değil, aynı zamanda öznelere, nesnelere ve ürünlerin de değiştiğini fark etmişti. Örneğin, Marx'a göre sömürünün kaynağı artı-değerdi, ancak bu kendi zıtlıklarını kendi içinde taşıyan bir olgunun (üretim sürecinin) ürünü olabilirdi. Sermaye birikiminin oluşum sürecinde iki zıt kutba bölünen sermayenin (sabit ve değişken sermaye) küçük ama değişken kısmı, artı-değerin oluşumunda esas rolü oynamaktaydı. Değişken ve sabit sermaye, sadece birlikte var olmuyorlardı aynı zamanda artı-değeri yaratmak için birbirilerini yok etmekle de koşullanmışlardı. Süreç içinde birbirini ortadan kaldıran sermayenin iki tarafı (artı-değeri yaratmış olarak) yeni ve gelişmiş olarak, dolayısıyla yoğunlaşmış ve büyümüş olarak yeniden tarih sahneye çıkıyorlardı. Sermayenin süreç içindeki hareketini çözümleyebilmek için Hegel diyalektiğini bilmek ve onun tarihsellikten bezenmiş kavramlarını (kendi zamansallıkları içinde) mevcut duruma uygulamakla mümkündü ki Marx bunu yapmıştır.²⁸⁰

Marx'ın söz konusu başarısının tam olarak ne olduğunu Engels'in *Kapital*'in II. cildine yazdığı "Önsöz"de en açık haliyle görüyoruz. "Önsöz"de Engels olayı kimyadan bir örnekle anlatır. Herkes havanın içerdiği oksijenin yararını bilmektedir ama bunun tam olarak ne olduğunu bilememektedir. Bu nedenle de oksijeni tanımlamak için birbirinden farklı terimler uydurulur. Aynı kavramsal karışıklık, artı-değer için de söz konusudur. Marx'ın yaptığı en önemli şey, artı-değerin kaynağını bilimsel açıdan saptamak ve onun sermayenin birikiminde (uygarlığın oluşumunda) oynadığı devrimci rolü ortaya koymaktır.²⁸¹

Tabii ki Marx 1850'li yılların sonuna doğru bunu yaparken salt kendisinden önceki yanlış öğretileri eleştirmekle kalmamış, aynı zamanda eskinin karşısına kendi kullandığı kavramların teorik açıklamalarını da koymuştur.²⁸²

Kıscacası 19. yüzyılın üç gelişmiş ülkesinin (İngiltere, Fransa, Almanya) düşünsel birikimini muazzam bir şekilde sentezleyen Marx, yazılarında bu temelin önemine sıklıkla atıfta bulunmaktadır. Bu temel en başta Kant'la başlayan ve Hegel'le doruğuna varan klasik Alman idealizmidir. Feuerbach ise Hegel felsefesini materyalist bir bakış açısıyla esaslı bir eleştiriye tabi tutarak Marx'ın ve onun kuşağının felsefi açıdan bütünüyle aydınlanmasını sağlamıştır.

Bunu, 1789 Fransız Devrimi'yle birlikte ortaya çıkan ütöpik-komünist-siyasal birikim takip eder. Özellikle de Babeuf'le başlayan ve sonra Saint-Simon, Fourier vd. devam eden devrimci siyasi akım, kapitalist toplumun eleştirisi temelinde eşitliğin ve adaletin kurumsallaşacağı yeni bir dünyanın, yeni bir toplumsal düzenin

²⁸⁰ Alfred Schmidt, "Über Geschichte und Geschichtsschreibung in der materialistischen dialektik", *Folgen einer Theorie* içinde, s. 103.

²⁸¹ Friedrich Engels, Friedrich, "Önsöz", *Kapital II*, çev. Mehmet Selik, 4. basım, Yordam Kitap, İstanbul: 2015, s. 20.

²⁸² Marx-Engels, *MEW*, (*Kapital*'in 4. cildi) Bd. 26/1, Dietz Verlag, Berlin: 1968, s. VII.

mümkün olduğunu ütöpik tasarılarıyla ortaya koyarak ve bu uğurda bazı önemli girişimlerde bulunarak dikkate alınması gereken özgün bir düşünsel birikim yaratmışlardı.²⁸³

Komünist Manifesto'nun İlanı

Bilimsel sosyalist teorinin üzerinde şekillendiği ekonomi politik kuram, esas olarak İngiltere'de ortaya çıkmıştı. Quesnay'ın Fransa'nın ekonomisine ilişkin ortaya attığı, fakat Adam Smith ve David Ricardo'nun İngiltere'de hayata uyguladıkları ekonomi politik kuram düşünce dünyasında muazzam bir etkide bulunmuştu.

Marx bütün bu düşünsel kaynaklardan beslenerek, proletaryanın ihtiyacı olan bilimsel sosyalist teoriyi inşa etmiş ve bu birikimi dünya emekçilerinin kılavuzu haline getirmişti. Bunun ilk ifadesi de *Komünist Manifesto*'ydu.

Bu çalışmaya bazı bölümlerini aldığımız yapıtlar, bilimsel sosyalist teorinin belli başlı temel eserlerini oluşturmaktadırlar:

Komünist Parti Manifestosu, Feuerbach Üzerine Tezler, Ekonomi Politigin Eleştirisine Katkı'nın "Önsöz"ü ve Kapital'in birinci cildinden alınan bölümler, Marx ve Engels'in meydana getirdikleri devasa bilimsel sosyalist külliyyatın anlaşılması için zorunlu giriş metinleridir.

Sonradan adını değiştirecek olan, "Komünistlerin Birliği" örgütünün talebi üzerine Marx ve Engels, *Komünist Parti Manifestosu* ya da kısa adıyla *Komünist Manifesto*'yu emekçilerin programı olarak (bilimsel sosyalist teori), çok kısa bir süre içinde kaleme almış ve 21 Şubat 1848'de Londra'da ilk kez komünistlerin kısa ve özlü manifestosunu dünyaya ilan etmişlerdi.

Sonradan yazılan önsözlerle birlikte toplamda 70 sayfayı bulan bu eser, tutarlı bir materyalist tarih felsefesinin yanı sıra, "tarihin sınıf savaşı olduğu" teorisi, diyalektik öğreti, sınıfsız toplum davasının öznesi olan işçi sınıfının tarihsel rolü ve sınıf mücadelesinde uygulanacak savaş taktikleri gibi bir dizi alanda programatik, kavratıcı, aydınlatıcı temel bilgiler sunmaktadır.

Kuşkusuz bu metnin yazılması dönemindeki somut ideolojik-siyasi sorunlar, metnin biçimine ve karakterine damgasını vurmuştur. Eser, içerdiği fikirler ve teorik yoğunluk açısından bugün bile hem vurucu canlılığından hem de günümüzdeki sorunlara işaret etmesi nedeniyle düşünsel gücünden hiçbir şey kaybetmemiştir.

Metnin hemen girişinde yer alan, "*Dünyada bir hayalet dolaşıyor, komünizm hayaleti*" cümlesi neredeyse 200 yıldır dillerden düşmeyen bir slogan haline gelmiştir.

Sonuçta *Manifesto*, küçük bir kitapçıktır, ancak tıpkı atomun parçalanırken ortaya saldığı muazzam enerji gibi, büyük bir insani enerjiyi de harekete geçirmiştir. *Manifesto*'nun, "*Proleterlerin zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyleri yoktur. Oysa kazanacakları koskoca bir dünya vardır*" cümlesi, tam da bu enerjiye işarete etmek-

²⁸³ Nimtz, *age.*, s. 55.

tedir. Bu olay, basit bir “kölelikten kurtulma” olayı da değil, fakat insanlığın uçsuz bucaksız özgürlüğünün ve yaratıcılığının harekete geçirilmesidir.

Tarihçiler ve sosyal bilimciler, Marx’tan önce de sınıfların varlığını keşfetmişlerdi; devrim, emek, kâr, sömürü ve hatta bulanık olmakla birlikte artı-değer kavramları (Quesnay, Smith, Ricardo ve Sismondi) kullanılıyordu; bilinmeyen şey, tarihsel olarak kol gücünden başka hiçbir şeye sahip olmayan emekçi sınıfların kendisini kurtarıırken bütün insanlığı da kurtaracak olgunluğa ve misyona sahip olduğu teziydi. İşte bu buluş, düşünsel anlamda olağanüstü bir yeni bir bakış açısıydı ve kuramsal açıdan sosyal bilimlerin ulaşabileceği en yüksek zirveyi işaret ediyordu. Çünkü bu saptama, aynı zamanda yeni bir dünyanın kuruluşunu da müjdeliyordu.

Devrimler sadece mevcut olanı yıkmak değildir, aynı zamanda topluma ve insanlığa yeni bir perspektif sunmak ve doğaya yeni bir çehre kazandırmaktır. Bu açıdan *Manifesto*, sadece bugünü eleştirmekle kalmaz aynı zamanda geleceğin dünyasına da işaret eder. O insanı, hem bugünü tarif ederek uyarır, hem de geleceğin özgürlükler dünyasını bütün coşkusuyla gösterir.

Eser vurucu sözleriyle sadece dönemin monarşilerine, burjuva iktidarlarına, liberal partilerin burjuva programlarına kafa tutmaz, aynı zamanda sosyalist saflardaki ütöpik-sosyalist, dar sekte-komplocu, anarşist ve burjuvaziyle flört etmeye hazır devlet-sosyalizmi eğilimlerine ve akımlara da köklü eleştiriler getirir.

Feuerbach Üzerine Tezler

Kısa ve birkaç sayfadan ibaret olmakla birlikte, *Manifesto* kadar önemli olan bir başka metinse, bugün hâlâ felsefe tarihinin en çarpıcı metni olarak kabul edilen “Feuerbach Üzerine Tezler”dir. Bu metin, sadece Marx’ın felsefi açıdan Hegel ve Feuerbach’tan kesin kopuşunun değil, aynı zamanda ideolojik açıdan komünizmi benimsediğinin de ifadesidir.

Marx’ın ölümünden sonra Engels’in 1888 yılında yayımladığı söz konusu metin, ideolojik düzlemde *Alman İdeolojisi*’nin organik bir parçasıdır. Engels’e göre Marx bu metni henüz Brüksel’deyken, 1844 yılında veya en geç 1845 yılının ilkbaharında kaleme almıştır. Bu metinle birlikte Marksizm, “yeni tipte bir felsefe” olduğunu, daha doğrusu felsefede yeni bir niteliği temsil ettiğini ilan etmektedir.²⁸⁴ Daha önceden Hegel eleştirisinde gündeme getirilen ve Marx tarafından programatik düzlemde ortaya konan bu (yeni bir felsefe olma) iddia, “Feuerbach Üzerine Tezler”in 11.sine dayandırılabilir.

Nitekim Marx, “Tezler”in 11.sinde filozofların görevlerini tarif ederken, işin esasının “dünyayı yorumlamak değil, fakat değiştirmek olduğunu” vurguluyordu. Bu saptama, materyalist felsefede bir devrim niteliği taşıyordu. Bu sayede Marx ideolojik açıdan, sadece 18. yüzyılın radikal Fransız Aydınlanmacılarından ayrılmıyordu, aynı zamanda o gün felsefe dünyasında bir ilah olarak kabul edilen

²⁸⁴ H.H. Holz, *Felsefenin Aşılması ve Gerçekleştirilmesi I, Devrimin Cebiri-Hegel’den Marx’a*, çev. Sadi Usta, Yordam Kitap, İstanbul: 2017, s. 203-204.

Feuerbach'ı da aşmış oluyordu. Böylece Hegel'in ardından Feuerbach'tan da kopuş yaşanarak bilimsel sosyalizmin özgün felsefi zemini, kısacası diyalektik tarihsel materyalizmin temeli de atılmış oluyordu.

Marx açıktan Hegel düşüncesinin bir sınıra dayandığını ve dolayısıyla onun aşılması gerektiğini, Genç Hegelcilerinse söz konusu sınırı yanlış bir yönde takip ederek daha geri bir konuma kaydıklarını göstermişti. İlk aşamada Marksist felsefe, Hegel'den hareket ederek ama onu tersyüz etmek suretiyle yeni bir toplumsal formasyonu, devrimci bir dönüşümle yaratırken, felsefeyi de salt kuramsal konumundan teori-pratik konumuna ilerletmişti.²⁸⁵

Marx yine Tezler'in 3.sünde ilk kez, "değişenin değişmesi gerektiği" veya "değiştirenin kendisinin değiştiği" olarak da ifade edilebilecek tezi ortaya atarak felsefe dünyasının özne-nesne düalizminden kaynaklanan ve "yansımanın körlüğüne" yol açan idealist-metafizik anlayışı da kökten değişime uğratiyordu. Tezlerin 3.sü sayesinde Marx, o güne kadarki değişimin, hareketin kaynağını düşüncede ve zihinsel etkinlikte gören ve yöntem olarak da insanın sadece eğitilerek gelişeceği düşüncesini tek taraflı olarak ilahlaştıran metafizik anlayışı, kökten değişime uğratarak tarihin öznesinin kim olduğu sorununu ve onun tarihsel rolünü de açıklığa kavuşturmuş oluyordu.

Kuşkusuz Marx, bunu yaparken ona gerekli olan devrimci-teorik altyapıyı birkaç yıl önceki Hegel eleştirisiyle elde etmişti.

Hegel Diyalektiğinin Aşılması

Marx ve Engels, tarihin ilerleme ve gelişmesine yönelik en kapsamlı ve en zengin içerikli öğretiyi, klasik Alman felsefesinin zirvesi olan Hegel'in diyalektiğinde bulmuşlardı.

Marx, gelişme ve hareket ilkesine ilişkin daha önce ortaya konan bütün diğer açıklamaları ki Fransız Aydınlanması bununla ilgili çok önemli tezler ortaya atmıştı,²⁸⁶ tek yanlı, içerikten yana zayıf; fenomenleri, doğa ve toplumdaki gelişmeleri yüzeysel ve düz bir mantık içinde açıklayan; tarih ve zamandaki sıçramaları ve aşamaları öngörmeyen; olayları metafizik bir bakış açısıyla değerlendiren; yıkımı ve yeniden yaratımı bütün ilişkilerini kapsayacak şekilde açıklayamayan yetersiz ve eksik öğretiler olarak değerlendirmişti.

Joseph Dietzgen²⁸⁷ gibi kenarda kalmış birkaç değerli beynin çabasını saymazsak, diyalektiğin kavranması konusunda Marx ve Engels istisnai örnekleri oluşturmaktadırlar. Engels de bunu şöyle ifade etmektedir:

Marx ve ben, bilinçli diyalektiği (yıkıma uğramış idealizmden ve onun bir parçası olan Hegelcilikten) kurtarmayı ve onu doğanın materyalist kavranışına uygulama-

²⁸⁵ Holz, *Devrimin Cebiri*, s. 11.

²⁸⁶ Bkz. *Dünyayı Değiştiren Düşünürler 3*.

²⁸⁷ Marx'ın, "Bizim işçi profesörümüz" diyerek övdüğü, sonradan Lenin'in de, "Josef Dietzgen bir diyalektik materyalisttir" diye hakkını teslim ettiği Dietzgen'in görüşleri için bkz. Holz, *Devrimin Cebiri*, s. 315 vd.

yı kendine görev edinmiş biricik insanlardık. Doğa, diyalektiği doğrular; her gün biriktirdiği bir dizi malzemeyle doğada süreçlerin son çözümlemede metafizik değil, diyalektik işlediğini kanıtlayan doğal bilimlerdeki son gelişmeler de bunu doğrulamaktadır.²⁸⁸

Eski materyalizmin tutarsızlığı, eksikliği ve olguları mekanik tarzda değerlendiren ve sorunlara doyurucu yanıt veremeyen tek yanlılığının farkına varan Marx, toplum bilimini, materyalist bir temelde, ancak onu diyalektik bakış açısıyla daha da zenginleştiren bir temel üzerinde inşa etmenin gerekliliğini kavramıştı. Mademki düşüncenin ve bilincin kökeni varlığın kendisidir (radikal Fransız Aydınlanmacıları ve Feuerbach buna ilişkin önemli saptamalarda bulunmuşlardı) o halde bunun toplumsal yaşamdaki karşılığı toplumsal ilişkiler olmalıdır. Bu düşünceden hareket eden Marx, siyaset bilimine yeni bir bakış açısı kazandırarak diyalektik tarihsel materyalizmi toplumların tarihine uygulamıştır.

Böylece Marx, toplumların iç çatışmalarının, çelişmelerinin, altüst oluşlarının ve tarihte görülen devrimlerin kökeninin üretim sürecinden, üretim ve bölüşüm ilişkilerinden kaynaklanması gerektiğini kavramıştı. Marx'a göre bu, tarihin itici gücü olan sınıf çatışmasıydı ki bunu, "Tarih sınıf mücadeleleri tarihidir" diye ifade etmiştir.

Nitekim Marx, Hegel felsefesinden farklı olan yöntemlerini en çok bilinen şu sözleriyle açıklamıştır:

Benim diyalektik metodum Hegel'inkinden sadece temelde farklı olmakla kalmaz, hatta doğrudan onunkinin karşısında yer alır. Elindeki diyalektiği bir mistifikasyona dönüştüren Hegel, buna rağmen onun genel hareketinin biçimini kapsamlı ve bilinçli olarak ortaya koymuştur. Onda sadece kafası üzerinde durmaktadır. İçindeki rasyonel özü ortaya çıkarabilmek için insanın onu önce mistik kılıfından kurtarması gerekir.²⁸⁹

Marx'ın kavramlarıyla ifade etmek gerekirse, Hegel'in sistemini "tersyüz etmek" ya da onu "ayaklarının üstüne oturtmak" ancak kuramdan pratiğe geçerek yapılabilecek bir şeydi. Hegel, diyalektik yöntemi, kavramların dönüşümüne ve gelişimine uygularken, varlığın zihinlerdeki imgelerinden hareket ediyordu. Hâlbuki imge, görüntü, düşünce ve kavramlar, maddi gerçekliğin zihindeki basit yansımalarıydı. Zihinlerde oluşan imgelerden maddi gerçekliğe değil, fakat maddi gerçeklikten hareketle imgelere gidildiğinde diyalektik yöntem bir anda devrimci bir işlev kazanıyordu.

²⁸⁸ Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, çev. Kenan Somer, 2. baskı, Sol Yayınları, Ankara: 1977, s. 54-55; akt. Lenin, *Karl Marx*, Verlag für fremdsprachige Literatur, Pekin: 1976, s. 13.

²⁸⁹ Karl Marx, *Kapital I*, s. 28-29.

Bu kavrayışın en önemli ifadesiyse Marx'ın şu saptamasıdır:
Varlığımızı bilincimiz değil, fakat varlığımız bilincimizi belirler.²⁹⁰

Ütopik Sosyalist Tasarılar

Bilimsel sosyalizmin en önemli bileşenlerinden biri kuşkusuz Fransız devrimci siyaset kuramı, bir başka ifadeyle ütopik sosyalist tasarı, örgütlenme ve politikalar-dır. 1789 Fransız Devrimi'ne giren burjuva devrimciler halka, özgürlüğü, eşitliği ve kardeşliği gerçekleştireceğini vadetmişti. Ne var ki burjuvazi, ne kadar devrimci olursa olsun, eninde sonunda mülkiyet eşitliğini gerçekleştirmek veya mülkiyet eşitsizliğinden kaynaklanan toplumsal çelişmeleri çözmek yönünde adım atamazdı. Bu nedenle hem devrime coşkuyla katılmış devrimci aydınların önemli bir kısmı hayal kırıklığına uğramıştı hem de aldatıldıklarını düşünen ve eşitsizlikten en çok zarar gören baldırı çıplaklar (ki bunlar çoğunlukla kol emeğinden başka bir şeye sahip olmayan proleterlerdi), devrimci mücadeleyi devam ettirmekten yandıydılar.²⁹¹

Zulmün devam etmesine karşı hissedilen ahlaki öfke; ezilenlerin içinde bulunduğü sömürü ve sefalet koşullarının karşısına daha adil bir toplum düzeni koyma bilinç ve sorumluluğu, bazı aydınları (örn. Babeuf) daha radikal bir örgütlenmeye ve eylem tarzına yönettiren, bir başka kesimi (Saint Simon, Fourier gibi aklın ve bilimin yol göstericiliğini vurgulayan bazıları sokak eylemlerini ve devrimci kalkışmaları doğru bulmuyorlardı) de kitleleri aydınlatma faaliyetlerine ve örnek komünler kurma girişimlerine yönettirmişti.

Kapitalizmin henüz bütün alanlarda gelişmediği; tarihin değiştirici öznesi olarak görülen proletaryanın henüz bütün gücü ve etkisiyle ortaya çıkmadığı koşullarda devrimci siyaset, ifadesini ya sıkı bir örgütlenme modelinde (devrimci komploculukta) ya da değişimin aklın yoluyla gerçekleşeceğini düşünen ütopik projelerde buluyordu.²⁹²

Marx'la birlikte toplumsal değişime önderlik eden siyasi hareketin ahlaki ve siyasal ivmesi, duygulardan bağımsız olarak, toplumsal ve tarihsel zorunluluğu ifade eden kuramsal bir zemine kayıyordu.

Kapital'in Anlamı

Marx henüz gazetecilik döneminde ekonomi politik alanında yeterli bilgiye sahip olmadığını fark etmişti. Engels'in bu alandaki makaleleri aydınlatıcıydı, fakat Marx, bu konuda daha da derinleşmek gerektiğini kavramıştı.

Engels'le tanıştıktan ve sıkı bir çalışma birlikteliğine giriştikleri andan itibaren Marx, ekonomi politığın klasiklerinin yanı sıra ekonomi, ticaret, üretim ve

²⁹⁰ Karl Marx, "Kritik der Politischen Ökonomie", *MEW*, Bd. 13, Dietz Verlag, Berlin: 1961, s. 10.

²⁹¹ Sadık Usta, *Freiheit, Gleichheit, Brüderlichkeit: Freiheit, Gleichheit, Brüderlichkeit in den Anfängen der sozialistischen Bewegung*, Grin Verlag: 2011.

²⁹² Sadık Usta, "Ütopik Sosyalizm: Bir Geçiş Döneminin İdeolojisi", *Bilim ve Ütopya*, Sayı 198, Ankara: 2010.

işçi sınıfı hakkında yazılan eser, rapor, tutanak ve yasaları kayıt altına alan British Museum'a kapanarak düşünsel boşluğunu gidermeye karar vermişti. Kısa bir araştırmadan sonra Marx, sorunun o kadar basit olmadığını, araştırma ve inceleme çabasının sadece bilgilenecek ve kapitalizmin ekonomik işleyişi hakkında yüzeysel bir kavrayışa sahip olmak olmadığını, fakat en önemlisinin işçi sınıfı hareketine bilimsel bir temele dayanan devrimci bir program sunmak olduğunu anlamıştı.

Quesnay'dan başlamak üzere bu konuda yapılan çalışmalar hiç de azımsanamazdı. Özellikle Adam Smith Marx'tan yüz yıl önce önemli saptamalarda bulunmuştu. Ancak sanayileşme, toplu üretim, teknolojik gelişme, iletişim, ulaşım, ticaret, sermaye, sınıf ve kapitalizm henüz derinlemesine kavranacak boyuta ulaşmamıştı. Bu nedenle de siyasal iktisatçılar bir dizi olguyu, fenomeni ve kavramı göremiyor veya çözümleyemiyorlardı.

Marx, kapitalist üretim sürecinin en temel birimini merccek altına alarak, meta üretiminin yasalarını ortaya çıkararak ekonomi politiğin temel kavramlarına kesin bilimsel bir karakter kazandırmıştır.

Marx'a göre artı-değerin kaynağı ne pazardaki fiyat dalgalanmasıydı ne de sermaye sahiplerinin akıllıca, kurnazca ve zekice düşünülmüş pratikleriydi, bu tamamen emekçilerin iş-gücüydü. Kapitalizmin ilerleyen aşamasında her üretilen meta gibi emekçinin iş-gücü de pazarda alınır ve satılır olmuştu.

Sermaye sahipleri iş-gücünü, o henüz üretime sokulmadan önce değerinin altında satın alarak ve ondan, ödedikleri "fiyattan" daha fazlasını (verim) elde ederek, yani artı-değer yaratarak mevcut sermayelerine sermaye katılıyorlardı. Sermaye birikiminin kaynağı buydu ve bunun bütün açıklığıyla ortaya konması Marx'ın araştırmalarıyla mümkün hale gelmişti. Bu keşif, sadece bir ekonomi politik kavramın basitçe açıklığa kavuşturulması olayı değildi. Bu aynı zamanda emekçilerin kendi kölelik koşullarını, kendilerinin (sermaye birikimi üzerinden) yarattıklarının da kanıtıydı. Bu keşiften hareketle Marx, "mülksüzleştirilenlerin kendilerinin mülksüzleştirilmesinin" ancak söz konusu birikimi yaratan ve zincirlerinden başka kaybedecekleri hiçbir şeyi olmayan proletaryanın eseri olabileceğini saptamıştı.

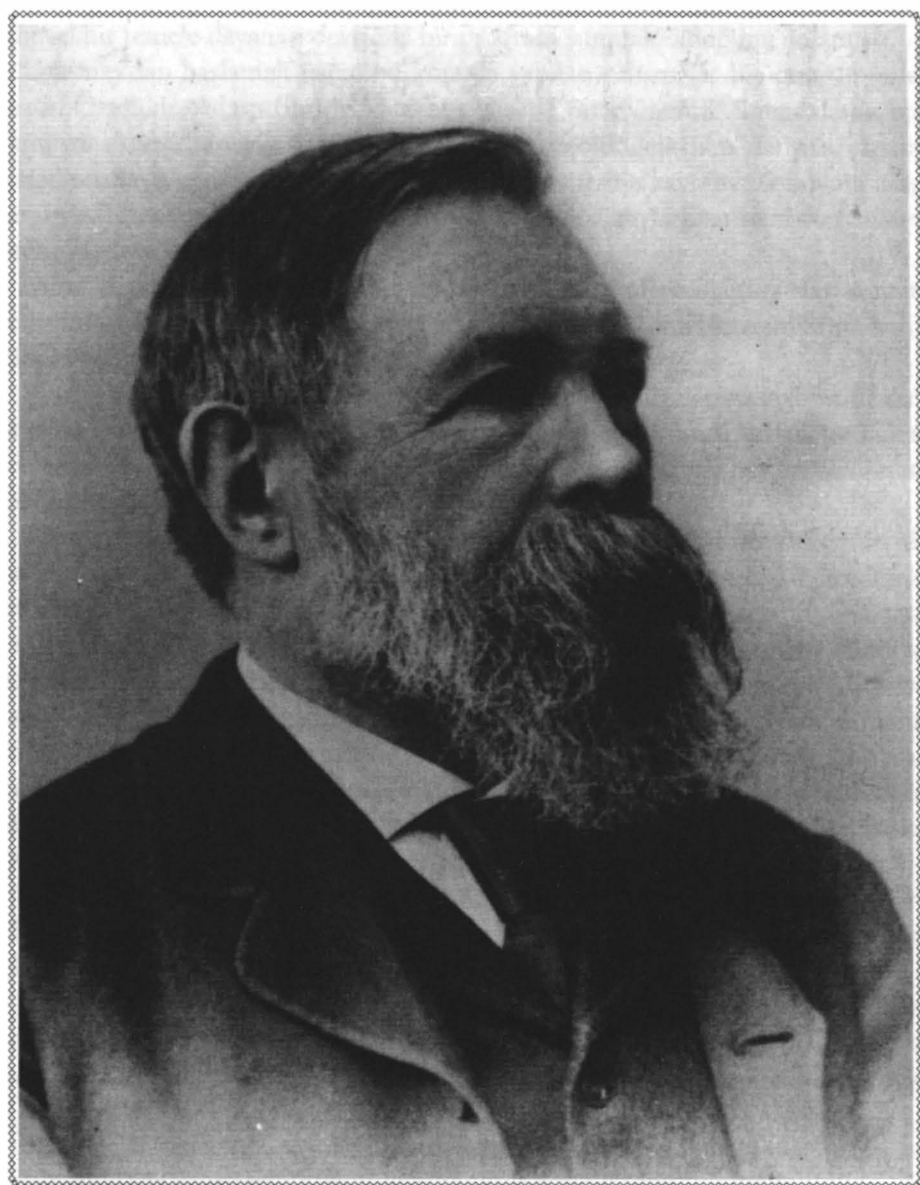
Marx ve Engels, işçi sınıfının söz konusu tarihsel rolünü *Komünist Manifesto*'da ilan etmişlerdi, fakat Marx bunun ekonomik temelini ilk kez *Kapital*'de bütün açıklığıyla ortaya koyacaktı.

Kısacası Marx ve Engels, Hegel öğretisinin eleştirisi temelinde başladıkları kuramsal yolculuklarını, yani bilimsel sosyalist teorinin inşa faaliyetini, *Feuerbach Üzerine Tezler*'den *Komünist Manifesto*'ya ve oradan da 20 yılı bulan ciddi ve zorlu bir incelemenin sonuncunda *Kapital*'le taçlandırıyorlardı.

Bu süreç kuşkusuz kolay olmamıştı ve bir dizi zorluk, cefa, ölüm tehlikesi ve olanaksızlıklarla boğuşarak başarılmıştı.

Marx ve Engels, sadece içinde yaşadıkları kapitalist üretim sürecini ve insanın o gün ulaştığı tarihsel momenti çözümlemiyorlar, aynı zamanda insanlığın tarihsel serüveninin bundan böyle alacağı yönelimi de tarihsel uğraklarıyla göstermiş oluyorlardı.

Marx ve Engels öğretilerini, her zaman “bilimsel sosyalizm” olarak ifade ederken söz konusu öğretiye “bilimsellik karakteri” kazandırmışlardı. Onlar bu öğretinin, tarih ve zaman içinde yeni bilgi ve bulgularla, somut olgularla ve özellikle de toplumsal pratiğin sürekliliği içinde geliştirilmesi gerektiğini özellikle vurgulamışlardır.

KARL MARX
(1818-1883)

FEUERBACH ÜZERİNE TEZLER²⁹³

I.

Bugüne kadarki bütün materyalizmin ki Feuerbach"inki de buna dâhildir, temel hatası, şeyi [Gegenstand], gerçekliği, duyusalılığı sadece nesnenin biçimi ya da sezgi olarak kavramasıdır; yani onu *duyusal insan etkinliği, pratik*, öznel olarak kavramamasıdır.

Dolayısıyla *pratik* yön, materyalizme karşıt bir biçimde, idealizm tarafından soyut ele alınmış olmaktadır, çünkü idealizm, doğal olarak gerçek olanı, duyusal pratiği bu şekliyle bilmemektedir. Aslında Feuerbach duyusal olan –gerçekten düşünsel nesnelerden yalıtılmış nesneler istemektedir: ancak o insan etkinliğinin kendisini *nesnel* etkinlik olarak görmemektedir. Bu yüzden o, *Hristiyanlığın Özü*'nde sadece teorik etkinliği gerçek insani [etkinlik olarak] görmektedir; buna karşın pratiği ise sadece onun kirlenmiş-Yahudi biçimi olarak görmekte ve sapmamaktadır.

Bu yüzden o, "devrimci" ve pratik-eleştirel eylemin önemini kavrayamamaktadır.

II.

İnsan düşüncesinin nesnel [gegenständliche] hakikati kapsayıp kapsayamayacağı sorunu, kuramın bir sorunu değil, fakat *pratik* bir sorundur. Dolayısıyla insan gerçekliği, yani geçekliğin ve iktidarın bu dünyanın bir sorunu olduğunu pratikte kanıtlamalıdır. Pratikten soyutlanmış düşüncenin gerçekliği ya da gerçek dışılığı hakkındaki bir tartışma, salt *skolastik* bir sorundur.

²⁹³ 1845'in ilkbahar aylarında kaleme alınan *Feuerbach Üzerine Tezler*, Marx'ın olgunlaştırmış olduğu tarihsel materyalist tezlerinin en açık ifadesidir. *Alman İdeolojisi* başlığı altında yayımlandıkları ortak çalışmada Marx ve Engels, Feuerbach'ın metafizik görüşlerini eleştirerek, komünist harekete sağlam bir tarih tezi sunmuşlardı. Franz Borkenau, (Hrsg.), *Marx Auswahl*, Fischer Verlag, Hamburg: 1956, s. 41-42.

III

Koşulların değiştirilmesine ve eğitime yönelik materyalist öğreti, koşulların ancak insanlar tarafından değiştirilebildiğini ve aynı zamanda eğiticinin kendisinin de eğitilmesi gerektiğini unutmaktadır. Bu yüzden de toplumu, birinin bir diğerinin üstünde yer alan iki kesime ayırmak zorunda kalmaktadır.

Koşulların değiştirilmesiyle insan etkinliğinin veya [değiştirenin] kendisinin değişmesi olgusu üst üste çakışmaktadır ki bu da ancak *devrimci pratik* olarak düşünülebilir ve mantıkla kavranabilir.

IV

Feuerbach, dinsel yabancılaşma olgusundan, yani dünyanın ulvi ve dünyevi [maddi] ikiliğinden hareket etmektedir. Onun yaptığı tek şey, dini dünyayı onun dünyevi [maddi] temelinde çözünürlüğe uğratmaktır. Ancak dünyevi temel kendi zemininden ayrılarak göklere yükselmesi ve kendini fantezi dünyasında bir diyar olarak konumlandırmasını, sadece dünyevi [maddi] temel kendi içindeki parçalanmasıyla ve kendi içindeki çelişmesiyle açıklanabilir. Kendi içindeki derken de bunu onun kendi çelişmesi olarak anlamayı ve pratikte devrimcileştirmeyi kastediyoruz. Dolayısıyla bir kez dünyevi ailenin kutsal ailenin gizemi olarak keşfedildikten sonra birincinin [dünyevi aile] artık teorik hem de pratik açıdan ortadan kaldırılması gerekir.

V

Soyut düşünceyle yetinmeyen Feuerbach, sezgiye başvurmak istemektedir; fakat bunu yaparken duyumsallığı, insani-duyumsamanın *pratik* etkinliği olarak kavramamaktadır.

VI

Feuerbach dinsel varlığı insani varlıkta çözümlemektedir. Ancak insani varlık, tek tek bireylerin şahsında simgelenen soyutlama değildir. Onun gerçekliği, toplumsal ilişkilerinin toplamıdır.

Gerçek [insani] özün eleştirisine yönelmeyen Feuerbach, zorunlu olarak:

Onu tarihsel sürecinden yalıtmaq, [onun] dinsel tesellisini esas almak ve soyut-yalıtılmış insani bireyi önkoşul olarak kabul etmektedir. Dolayısıyla [insani] öz, ancak “tür” olarak, yani içsel, dilsiz ve tabii ki birçok bireyi *doğal* olarak birbiriyle bağlantılı bir genellik olarak kavramaktadır.

VII

Bu yüzden de Feuerbach “dinsel tesellinin” kendisinin de toplumsal bir ürün olduğunu ve incelediği soyut bireyin belli bir toplumsal biçime ait olduğunu göremiyor.

VIII

Toplumsal yaşamın ~~tamamı~~ öz itibarıyla *pratiktir*. Kuramı gizemli hale getiren bütün gizemler, mantıklı çözümlerini insan pratiğinde ve bu pratiğin kavranmasında bulmaktadır.

IX

Duyumsallığı pratik etkinlik olarak kavramayan sezgisel materyalizmin, yani materyalizmin tırmanabildiği en yüksek nokta, tek tek bireylerin ve burjuva toplumunun sezgisidir.

X

Eski materyalizmin [teorik] konumu, burjuva toplumdur; yeni olanın konumuysa insani toplum ya da toplumsallaşmış insanlıktır.

XI

Filozoflar dünyayı sadece farklı şekillerde *yorumlamışlardır*, hâlbuki esas olan onu *değiştirmektir*.

Karl Marx a Friedrich Engels

Der **M a n i f e s t**

von der

Kommunistischer Partei.

Erst- u. Letzgebuech-Editionen.
März 1983.

Proletariat aus alle Länner,
dot lech zesammen!

Letzgebuech.

Gedrecket an der
„Coopérative Ouvrière de Presse et d'Édition“.

MARX-ENGELS

KOMÜNİST PARTİSİ MANİFESTOSU²⁹⁴

Avrupa'da bir hayalet kol geziyor –komünizm hayaleti. Eski Avrupa'nın bütün güçleri: Papa ve Çar, Metternich ve Guizot; Fransız Radikalleri ve Alman gizli polis teşkilatı, söz konusu hayalete karşı kutsal bir sürekle avında ittifak halindedirler.

²⁹⁴ *Komünist Partisi Manifestosu*, Karl Marx ve Friedrich Engels'in "bilimsel sosyalizm" olarak adlandırılan öğretilerinin en temel metni ve en önemli belgesidir. Lenin'in şu sözleri de bunu doğrular: "Bu kitapçık ciltlere bedeldir. Onun ruhu, bugün bile uygar dünyanın örgütlenmiş ve mücadeleci proleteryaşının tamamına can vermekte ve harekete geçmesini sağlamaktadır."

Marx ve Engels tarafından Brüksel ve Londra'da, Aralık 1847-Ocak 1848 aralığında kaleme alınan bu metin, ilk kez Londra'da Şubat/Mart 1848'de yayımlanmıştır. Metnin birçok kısmı Marx'ın hayat arkadaşı Jenny tarafından temizlenmiştir. Ne yazık ki metnin Marx'ın elinden çıkmış orijinali, 1848 Şubat Devrimi'nin hengâmesi içinde; Marx'ın Brüksel'de tutuklanarak sınır dışı edilmesi, Jenny'nin çocuklarıyla birlikte apar topar Belçika'yı terk etmeye zorlanması; ev eşyalarının yediemine teslim edilmesi veya satılığa çıkarılması esnasında kaybolmuştur. Elimizde sadece Marx'ın sonraki baskılar için öngördüğü düzeltmelerden kalan tek bir sayfa bulunmaktadır.

Manifesto'nun yazılmasının hikâyesi şöyledir: Ünlük Alman ütöpik sosyalisti Wilhelm Weitling'in yıllar önce kurduğu, ancak sonradan değişikliğe uğrayarak Komünist Birliği adını alan ve merkezi Londra'da bulunan örgütün, program-tartışma konferansına katılan delegeler, Marx ve Engels'ten ileriki aylarda düzenlenecek olan program kongresinde ilan edilmek üzere, "işçilere kılavuzluk edece ve proleteryanın nihai amacını ortaya koyacak bir metin" kaleme almalarını istemişlerdir.

Söz konusu kongre hazırlıkları sürerken Marx ve Engels söz konusu programın bir manifesto biçiminde yazılmasının daha doğru olacağı sonucuna varmışlardır. Marx ve Engels Londra'da metni kaleme almak için buluşmuş ve çalışmaya başlamışlardır, ancak metnin esası Marx'ın kaleminden çıkmadığı. Londra'da başlayan bu çalışma sonra, Şubat Devrimi'nin patlak vermesiyle Paris ve Brüksel'de devam etmiştir. Bitmiş metin, Komünistler Birliği üyesi olan Alman göçmen J.E. Burghard'a Londra'ya götürmesi için teslim edilmiştir. Londra'ya varan metnin basım masrafları toplandıktan sonra Nisan-Mayıs 1848'te ilk baskısı yapılmıştır. Koyu yeşil desenli bir kitapçık olarak yayımlanan eser toplam 30 sayfa tutuyordu. Sonradan basım ve yazım hataları düzeltilerek metin yeniden basılmıştır. 1848'te birçok baskısı yapılan bu eserin yazarlarının adları kitapçığın üzerinde yer almamıştır, daha doğrusu gereksiz bulunmuştur, çünkü eser bütün dünya komünistlerinin programı olarak yayımlanmıştır. Ancak 1850'de *The Red Republican*'da Julian Hamey, kitapçığın yazarlarının Marx ve Engels olduğunu belirterek metni ilk kez İngilizce yayımlanmıştır. Bundan sonraki basımlarda da yazarlarının adları yer almamıştır.

Metin önce Almanca sonra farklı dillerle olmak üzere Danca, Lehçe ve İsveççe yayımlanmıştır. Fransızca, İspanyolca ve İtalyanca çevirileri yapıldığı halde yayımlanamamıştır.

İşçi sınıfı mücadelesinin gelişerek bütün Avrupa'da kök salması ve birçok ülkede örgütlenmelere yol açması üzerine *Manifesto*'nun yeni çevirilerine ve baskılarına ihtiyaç artmıştı. Marx ve Engels metinde esasla bir değişiklik yapma yoluna "tarihsel bir metin" olması gerekeceğiyle gitmemişlerdir; ancak hem gelişen sınıf mücadelesinin ihtiyaçlarına yanıt vermek hem de siyasal gelişmelerin teorik analizlerini (1871 Paris Komünü) eklemek amacıyla metne belirli aralıklarla "Önsöz"ler yazmışlardır.

Marx'ın ölümünden sonra "Önsöz" yazma işini Engels üstlenmiş ve en son gözden geçirerek otorize ettiği ve birçok notla anlaşılır kıldığı metni 1890'da yayımlanmıştır.

Çeviriye esas aldığımız metin, Friedrich Engels'in en son gözden geçirdiği 1890 tarihli metindir. Bkz. Karl Marx, Friedrich Engels, "Manifest der Kommunistischen Partei", *Werke*, Bd.4, Dietz Verlag, Berlin: 1983, s. 459-493.

Nerede o, iktidardaki hasımları tarafından komünistlikle suçlanmayan muhafet partisi veya nerede o gerici hasımları tarafından komünistlikle suçlanan ama kendileri de kendilerinden daha ilerici olanları komünistlikle damgalamayan sözde muhalif partiler?

Bu gerçeklikten iki şey çıkar.

Artık komünizm bütün Avrupalı güçler tarafından etkin bir güç olarak kabul edilmektedir.

Demek ki artık komünistlerin olaylara nasıl yaklaştıklarını, amaçlarını, eğilimlerini bütün dünya kamuoyu önünde açıktan ilan etmelerinin ve partinin, komünizm hayaleti masasına²⁹⁵ kendi manifestosuyla karşı durmasının zamanı gelmiştir.

Londra'da bu amaçla bir araya gelen farklı milletlerin komünistleri, kaleme aldıkları manifesto taslağını İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca, Flamanca ve Danca yayımlayacaklardır.

I.

Burjuvalar ve Proleterler²⁹⁶

Şimdiye kadarki bütün toplumların²⁹⁷ tarihi, sınıf mücadeleleri tarihidir.

Özgür yurttaş ile köle, patrisyen ile pleb, baron ile serf, lonca ustası²⁹⁸ ile kalfa, kısacası ezenle ezilen her daim birbirine karşıt konumda yer almışlardır; sürekli, bazen üstü kapalı bazen açıktan birbirine karşı savaş içindelerdi; bu öylesine bir savaştı ki sonucunda her daim ya toplum devrimci açıdan dönüşmekteydi ya da birbirine karşı savaşan sınıfların yıkımıyla sonuçlanmaktaydı.

Tarihin önceki dönemlerinde neredeyse her yerde toplumların bütün gelişmiş unsurlarıyla, ayrılmış sınıflarla (toplumsal açıdan yukardan aşağıya doğru konumlanmış sınıflar) ortaya çıktıkları görülmektedir. Kadim Roma'da patrisyen, şöval-

²⁹⁵ 1848'de ortaya atılan.

²⁹⁶ Burjuvazi derken, toplumsal üretim araçlarına sahip olan ve emek-gücünü sömüren modern kapitalist sınıf anlaşılmaktadır. Proletarya derken de kendine ait üretim aracına sahip olmadıkları için yaşamlarını devam ettirirken emek-gücünü satmak zorunda kalan modern ücretli işçiler sınıfı anlaşılmalıdır.

²⁹⁷ Tam olarak ifade etmek gerekirse yazılı olarak kayda geçmiş tarih. 1847'de toplumun tarih öncesi, toplumsal örgütlenme, yani yazılı tarihten önceki dönem neredeyse hiç bilinmiyordu. O günden beri Haxthausen Rusya'daki toprağın ortak mülkiyetini keşfetmiş; Maurer bunun Germen kavimlerin üzerinde yükseldikleri toplumsal temel olduğunu kanıtlamış; ilerleyen süreçte köy topluluklarına ait ortak mülkiyetin, Hindistan'dan İrlanda'ya kadar toplumun ortaya çıktığı ilk biçim olduğu bulunmuştur. Nitekim Morgen'un sülalenin kavim içindeki doğal konumunu ortaya koyan taçlandırıcı buluşuyla söz konusu komünist toplum örgütlenmesinin ilk tipik yapısı aydınlatılmıştır. Söz konusu ilk topluluğun dağılmasıyla birlikte toplumun ilk özgün ve sonra da birbirine karşıt olan sınıflara bölünmesi gerçekleşmiştir. [Engels'e ait olan bu dipnot, hem 1888 İngilizce hem de 1890 Almanca baskıda yer almaktadır.] Söz konusu çözümler sürecinin izini *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*nde sürdürmeye devam ettim. [Engels'in İngilizce baskıya yazdığı not]

²⁹⁸ Loncanın asal üyesi, yani loncanın başı değil sıradan bir usta. [Engels'in 1888 İngilizce basımına notu]

ye, plebler, köleler; ortaçağda feodal beyler, vasallar, lonca ustaları, kalfalar, serf ve neredeyse her sınıfın kendi içinde farklılaşmış özgün kesimlerini görüyoruz.

Yıkıma uğrayan feodal toplumun bağrından çıkan modern burjuva toplumu sınıf karşıtlıklarını ortadan kaldırmadı. O [burjuva toplumu] eskinin yerine sadece yeni sınıfları, baskının yeni koşullarını, mücadelenin yeni biçimini getirmiştir.

İçinde bulunduğumuz çağ, burjuvazinin çağının ayırt edici özelliği sınıf karşıtlığını basitleştirmiş olmasıdır. Bütün toplum, günden güne iki büyük düşman kampa bölünmektedir; doğrudan birbirine karşı duran iki büyük sınıf: Burjuvazi ve Proletarya.

Ortaçağın eski serfleri, kurulan ilk kentlerin “kazıklı bölgesinin yurttaşları” [Pfahlbürger]²⁹⁹ oldular; bu “kazıklı bölgenin yurttaşlarından” da burjuvazinin ilk unsurları ortaya çıkmıştır.

Amerika’nın keşfinin yanı sıra Afrika’nın [gemiyle] dolaşılmasıyla birlikte gelişme sürecinde olan burjuvaziye yeni bir alan yaratılmıştır. Doğu Hindistan gibi Çin pazarı, Amerika’ya yerleşme, kolonilerin karşılıklı alış veriş, mübadele ürünlerinin ve özellikle de meta sayısındaki artış ticarete, gemiciliğe, endüstriye ve dolayısıyla kendi içinde yıkılmakta olan feodal toplumun bağrındaki devrimci unsurların gelişmesine o güne kadar bilinmeyen bir oranda ivme kazandırmıştır.

Gelişmekte olan yeni pazarların talepleri, şimdiye kadarki feodal veya lonca tarzı endüstrinin çalışma yöntemiyle karşılanması mümkün değildi. Onun yerine manufaktür yerleşmişti. Lonca ustaları, endüstrinin orta sınıfı tarafından köşeye sıkıştırılmıştı; işin birbirinden farklı kesimler arasındaki bölünmüşlüğü, tek tek atölyelerdeki işbölümü tarafından ortadan kaldırılmıştı.

Buna rağmen sürekli genişleyen pazarların yanı sıra sürekli ihtiyaç da sürekli artmaktaydı. Artık manufaktür de yeterli gelmiyordu. Tam da bu sırada buhar ve makineleşme endüstriyel üretimi devrimcileştirmişti. Manufaktürün yerini büyük modern endüstri almıştı; endüstriyel orta sınıfın yerine bütün endüstriyel ordulara hükmeden patronlar ve modern burjuvaziye oluşturan endüstriyel milyonlar yerleşmişti.

Büyük endüstri, Amerika’nın keşfini hazırlayan dünya pazarını yaratmıştı. Dünya pazarının etkisiyle, ticaret, gemicilik, kara ulaşımı muazzam bir gelişme kaydetmişti. Bu da gerisin geri aynı oranda endüstrinin gelişmesine etkide bulunarak, ticaretin, gemiciliğin, demir yollarının daha da genişlemesini sağlamıştı. Burjuvazi de aynı oranda gelişmiş, sermayesini artırmış ve Ortaçağ kalıntısı olan bütün sınıf [ve katmanları] geri plana itmiştir.

Gördüğümüz gibi, burjuvazinin kendisi de uzun süreli bir gelişmenin, üretim ve ulaşım tarzının yaşadığı bir dizi dönüşümün ürünüdür.

Burjuvazinin her gelişme hamlesine bazı siyasal ilerlemeler³⁰⁰ de eşlik etmişti.

²⁹⁹ Ortaçağın kent surlarıyla, özerk kentlerin hâkimiyet alanını gösteren kazıklarla (Pfahl) belirlenmiş “barış bölgesinde” yaşayan yurttaşlar. “Pfahl” Almancada “kazık” demektir. Bu yurttaşlar kent surları içinde yaşamaya hak kazanmamışlardı ancak özerk kentlere bağlı yaşadıkları için de “barış koşullarının sağladığı güvenceye” sahiptilerdi.

³⁰⁰ Engels 1888’te şunu eklemiştir: “Söz konusu sınıfın.”

Feodal beylerin hâkimiyeti altında ezilen bu sınıflar, silahlı ve kendi kendini yöneten topluluk³⁰¹ olarak kentlerde,³⁰² bazı yerlerde bağımsız kent cumhuriyetler³⁰³ şeklinde, başka yerlerdeyse monarşiye³⁰⁴ bağımlı ve vergi vermekle mükellef üçüncü sınıf olarak [etkindir]; manufaktür zamanında ise beyliklerin veya mutlak monarşi dönemindeki aristokratların karşısındaki bir güç olarak; büyük monarşilerin temel kaidesi olarak nihayet büyük endüstrinin ve dünya pazarlarının oluşumuyla birlikte modern temsili devlette kesin siyasal iktidar. Modern devlet erki sadece bütün burjuva sınıfının genel işlerini yürüten bir kuruldur.

Burjuvazi tarihte muazzam bir devrimci rol üstlenmiştir.

İktidara geldiği yerlerde burjuvazi, bütün feodal, ataerkil ve romantik-huzurlu ilişkilere son vermiştir. İnsanlar arasındaki doğal ilişkilerin bir görüntüsü olan renkli feodal ilişkileri vicdansızca parçalamış ve insanlar arasında çıplak çıkarlardan başka bir şey olmayan duygusuz “nakit ödeme”den gayri herhangi bir ilişki bırakmamıştır. O, müminin coşkun kutsallığını, şövalye heyecanını, küçük burjuvanın nostaljik hüznünü bencil çıkarların buzlu sularında boğmuştur. O şahsi değeri değişim değerine dönüştürmüş ve sayısız kez onaylanmış ve hak edilmiş özgürlüklerin yerine vicdansız *tek bir* ticaret özgürlüğünü yerleştirmiştir. Tek kelimeyle o, üstü dini ve siyasi aldatmacalarla örtülmüş sömürünün yerine üstü açık, hayasız, doğrudan, saf bir sömürüyü yerleştirmiştir.

Burjuvazi, bugüne kadar çekinilerek ve din kisvesi altında yapılan işlerin kutsal halesini çekip almıştır. O hekimi, hukukçuyu, papazı, ozanı, bilim insanını kendi ücretli işgücüne dönüştürmüştür.

Burjuvazi aile ilişkilerinin etkileyici-duygusal örtüsünü yırtıp atmış ve onu salt para ilişkisine indirgemıştır.

Burjuvazi, gericiliğin ortaçağdaki acımasız güç kullanıma duyduğu hayranlığın, hantallık ve miskinle bütünleştiğini bütün çıplaklığıyla ortaya koymuştur. Nitekim insan gücünün neleri başarabileceğini de ilk kez burjuvazi kanıtlamıştır. Burjuvazi, Mısır piramitlerinden, Roma'nın su borularından, gotik katedrallerden çok daha büyük harikalar gerçekleştirmiştir; o kavimler göçünü ve Haçlı Seferleri'ni gölgede bırakan seferler düzenlemiştir.

Burjuvazi, üretim araçlarını, yani üretim ilişkilerini, dolayısıyla bütün toplumsal ilişkileri durmaksızın devrimcileştirmeden varlık gösteremez. Eski üretim tarzını dönüştürmeden muhafaza etme tavrı, endüstri öncesi sınıfların ilk varlık sebebiydi. Üretimin durmaksızın dönüşümü, toplumsal koşulların kesintisiz sarsıntısı, ebedi belirsizlik ve hareketlilik burjuva dönemini bütün diğerlerinden³⁰⁵ ayıran yegâne belirtilerdir. Paslanmaya yüz tutmuş ilişkilerle birlikte onun yansıması olan eski düşünce ve görüşler de çözülmekte, yeni oluşarlarsa henüz kemikleşmeden dağılmaya başlamaktadırlar. Sınıf ve yapılara ait olan her şey buharlaşmak-

³⁰¹ 1848 ve 1872 baskılarında topluluklar.

³⁰² 1888 İtalyanca baskısına eklenen (İtalya ve Almanya'da olduğu gibi).

³⁰³ 1888 Fransızca baskısına eklenen (Fransa'da olduğu gibi).

³⁰⁴ 1848 baskısında “ve” eklenmiştir.

³⁰⁵ (1848, 1872, 1883 baskılarında) önceki.

ta, bütün kutsallıklar yerlerde sürünmekte ve nihayet insanlar yaşam anlayışlarını ve karşılıklı ilişkilerini ayık bir kafayla değerlendirmeye zorlanmaktadırlar.

Burjuvazi ürünlerini daha fazla pazarlanmak için bütün yerküreyi karış karış dolaşmaktadır. O her kuytu köşeye yerleşmek, her yerde üretim yapmak, her yerle bağ kurmak zorundadır.

Dünyanın pazarlarını sömürmek için burjuvazi, bütün ülkelerin üretimine ve tüketimine kozmopolit bir çehre kazandırmaktadır. Burjuvazi, gericiliğin büyük ıstırabına rağmen, ulusal endüstrinin zeminini onların ayaklarının altından çekip almıştır. Geleneksel ulusal endüstriler yıkıma uğratılmıştır ve günden güne daha fazla yıkıma uğratılacaklardır. Onlar [endüstri] yeni endüstriler tarafından köşeye sıkıştırılmakta ve onların yürürlüğe sokulması bütün uygar uluslar için varlık yokluk meselesidir; kendi doğal kaynaklarını değil, fakat en ücra köşedeki doğal ürünleri işleyen endüstrilerin ürettikleri sadece kendi ülkelerinde değil, fakat dünyanın her yanında tüketilmektedir. Eski, ulusal ürünlerle doyurulan ihtiyaçların yerini, yeni, dünyanın en uzak ülkelerinde ve iklim koşullarında üretilen ürünlerin kışkırtıcı ihtiyacı almıştır. Eski, yerel ve ulusal yeterlilik ve kapalılığın yerini, çok yönlü ilişkiler ve ulusların birbirine olan bağımlılığı almıştır. Maddi üretim alanında görülenin aynısı düşünsel üretimde de görmektedir. Tek tek ulusların düşünsel ürünleri herkese ait olmaktadır. Ulusal yanlılık ve darlık günden güne imkânsız hale gelirken, birçok ulusal ve yerel edebiyattan bir dünya edebiyatı oluşmaktadır.

Burjuvazi üretim araçlarını hızla iyileştirerek, iletişimi sınırsız bir şekilde kolaylaştırarak herkesi, hatta en barbar ulusları bile uygarlığın merkezine sürüklemektedir. Ürünlerinin keseye uygun fiyatları, Çin seddini temellerine kadar tarumar eden, barbarların en katı yabancı düşmanlığını teslim olmaya zorlayan ağır toplarıdır. Bunlar, bütün ulusları, eğer mahvolmak istemiyorlarsa burjuvazinin üretim tarzını üstlenmeye zorlamaktadırlar; burjuvazi onları, kendi ülkelerinde de uygarlığın kurallarını uygulamaya, yani burjuva olmaya zorlamaktadır. Kısacası o, kendi suretinden bir dünya yaratmaktadır.

Burjuvazi, kentlerin hâkimiyet alanlarını ele geçirmiştir. O muazzam kentler yaratmıştır; kırsal alanlara göre kentlerin nüfusunu muazzam ölçüde çoğaltmıştır ve böylece halkın büyük bir kesimini kırsal yaşamın aptallaştırıcı etkisinden kurtarmıştır. Nasıl ki kırsalı kente bağımlı hale getirmişse; aynı şekilde barbar ve yarı barbar ülkeleri uygarlaşmış ülkelere, köylüleri burjuvalara, Doğu'yu Batı'ya bağımlı hale getirmiştir.

Burjuvazi adım adım üretim araçlarının, mülkiyetin ve halkın bölünmüşlüğüne ortadan kaldırmaktadır. O halkı birbiriyle kaynaştırmış, üretim araçlarını yoğunlaştırmış ve mülkiyeti küçük bir azınlığın elinde merkezileştirmiştir. Bunun zorunlu sonucuysa siyasi erkin yoğunlaşmasıdır. Bağımsız, birbirinden farklı çıkarlara sahip ve ittifak halindeki beylikleri, yasaları, hükümetleri ve gümrükleri *bir* ulusta, *bir* hükümette, *bir* yasada, *bir* ulusal sınıf çıkarlarında, *bir* gümrük kapsamında birleşmeye zorlamıştır.

Burjuva sınıfının varlığının ve iktidarının esas koşullarında, zenginlik özel şahısların ellerinde yoğunlaşır, sermaye oluşur ve birikir; sermayenin [varlık] koşulu

ise ücretli emektir. Ücretli emek kesinlikle işçilerin karşılıklı rekabetine dayanır. Endüstrinin ilerlemesinin iradesiz ve dirençsiz taşıyıcısı olan burjuvazi, rekabetten dolayı birbirinden yalıtılmış olan işçinin yerine, onların devrimci birleşik örgütlenmesini yerleştirmektedir. Büyük endüstrinin gelişmesiyle, burjuvazinin üretmek ürünlerine el koyduğu zeminin kendisi ayaklarının altından çekip alınmaktadır. O özellikle kendinin³⁰⁶ mezar kazıcısını üretmektedir. Onun yıkılışı ve proletaryanın zaferi birlikte kaçınılmazdır.

Komünist devrim, geleneksel mülkiyet ilişkilerinin en radikal şekilde kırılmasıdır; gelişme sürecinde en radikal adımın geleneksel anlayışlardan kopma olacağı bir mucize sayılmamalıdır.

Ancak burjuvazinin komünistlere yönelik ithamlarını bir kenara bırakalım.

Yukarıda da gördüğümüz gibi işçi devriminde atılacak ilk adım proletaryanın hâkim sınıf haline getirilmesidir ki bu da demokrasinin kazanılması demektir.

Proletarya siyasal iktidarını, sermayeyi burjuvazinin elinden adım adım koparmak; üretim araçlarını devletin, yani örgütlenmiş hâkim sınıf olan proletaryanın elinde merkezileştirmek ve üretici güçleri olabildiğince hızlı bir şekilde yoğunlaştırmak için kullanacaktır.

Kuşkusuz bu başlarda, doğal olarak mülkiyet haklarına ve burjuva mülkiyet ilişkilerine despotik müdahalelerle olacaktır; yani ekonomik açıdan yetersiz ve kabul edilemez olanların, ancak hareketin seyri içinde kendi sınırlarını aşan ve bütün üretim tarzının dönüşümünü sağlayan araçlar ve tedbirlere başvurulacaktır.

Söz konusu tedbirler her ülkede doğal olarak farklı olacaktır.

Kuşkusuz aşağıdaki tedbirler, en gelişmiş ülkelerde genel benzer biçimlerde uygulanacaklardır:

1. Toprak mülkiyeti ele geçirilecek ve bunlardan elde edilen kira gelirleri devletin giderlerine eklenecektir.
2. İleri düzeyde gelir vergisi.
3. Miras hakkının kaldırılması.
4. Bütün kaçakların ve asilerin mallarına el konacaktır.
5. Kredi veren kuruluşlar, devlet tekelinde ulusal bir merkezi bankada, tamamen devlet sermayesiyle birleştirilecektir.
6. Ulaşım devletin tekelinde kamulaştırılarak merkezileştirilecektir.
7. Ulusal fabrikalar, üretim araçları, bayındır hale getirilmiş ve geliştirilmiş topraklar belli bir plan çerçevesinde çoğaltılacaktır.
8. Herkese çalışma zorunluluğu, endüstri ordusunun, özellikle de tarım alanları için inşası.
9. Endüstri ve ekilebilir arazilerin birlikte işletilmesi, kent ile kırsal farkının³⁰⁷ adım adım ortadan kaldırılması.
10. Bütün çocuklar için kamusal ve parasız eğitim. Bugünkü biçimiyle çocukların fabrikalarda çalıştırılmasına son. Eğitimin maddi üretimle vb. birleştirilmesi.

³⁰⁶ (1848, 1872) baskılarında kendi.

³⁰⁷ (1848) karşıtlık.

Gelişmenin ileri safhalarında sınıf farklılıkları ortadan kalktığında ve üretim bütünüyle toplumsallaşmış şahsiyetlerin ellerinde merkezileştiğinde devlet erki de siyasal karakterini kaybedecektir. Siyasal erk, gerçek anlamda bir sınıfın bir başka sınıfı örgütlü olarak baskı altına almasıdır. Burjuvaziye karşı verdiği mücadelede zorunlu olarak kendini örgütleyen proletarya, devrimle birlikte kendini hâkim sınıf haline getirecek ve hâkim sınıf olarak üretim ilişkilerini zorla ortadan kaldıracaktır; böylece söz konusu üretim ilişkileriyle birlikte sınıf karşıtlığının varlık temelini de, bir bakıma sınıfların kendisini ve sınıf olarak kendi hâkimiyetini de ortadan kaldıracaktır.

Böylece sınıfları ve sınıf karşıtlıklarıyla birlikte eski burjuva toplumun yerini, her bir şahsın özgür gelişiminin herkesin özgür gelişiminin koşulu olduğu özgür toplum geçecektir.

KARL MARX

*EKONOMİ POLİTİĞİN ELEŞTİRİSİ ÜZERİNE*³⁰⁸

Önsöz³⁰⁹

Burjuva iktisat sistemini şu sırayla inceliyorum: Sermaye, toprak mülkiyeti, ücretli emek; devlet, dış ticaret, dünya pazarı. İlk üç başlık altında modern burjuva toplumunun parçalarına bölündüğü üç büyük sınıfın ekonomik açıdan varlık koşullarını inceliyorum; diğer üç başlığın birbiriyle olan ilişkisi ise göz önündedir. Sermayenin incelendiği birinci kitabın birinci kısmı, şu bölümlerden oluşmaktadır: 1) meta; 2) para ya da basit dolaşım; 3.) genel anlamda sermaye. İlk iki kısım, elinizdeki kitabın içeriğini oluşturmaktadır.

Şu anda bütün malzeme, monografiler halinde önümde durmaktadır; tabii ki yayımlanmak üzere değil; esas olarak bunlar, sorunu kavramak için uzun zaman aralıklarını kapsayan bir süreçte tuttuğum notlardır. Bunların tasarlanan plan çerçevesinde birbiriyle bağlantılı bir şekilde işlenmesi ise dış koşullara bağlıdır.

Daha önceden üstün körü bir şekilde kaleme aldığım genel girişi ise yayımlamaktan vazgeçtim;³¹⁰ çünkü üzerinde epeyce düşündükten sonra, henüz kanıtlanmamış sonuçları önceden yayımlamak beni rahatsız edecekti; bu durumda beni izlemeyi düşünen okurların da tekilden genele doğru ilerlemesi gerekecektir. Ancak buna rağmen şimdi, ekonomi politik incelemelerimin seyri hakkındaki bazı bilgileri vermenin tam da sırasıdır.

Esas alanım hukuk olmakla birlikte bu alandaki araştırmalarımı felsefe ve tarihe göre daha az önemde bir disiplin olarak sürdürdüm. 1842-43'te *Rheinische Zeitung*'un başyazarı olarak, ilk kez, maddi çıkarlar denen olgu hakkında bazı şeyler söyleme durumuna düşmüştüm. Renanya Meclisi'nde, odun kaçakçılığı ve toprak mülkiyetinin parsellenmesi hakkındaki oturumlar, o dönemde Renanya Eyaleti'nin birinci başkanı olan Bay von Schaper'in, Mosel köylüle-

³⁰⁸ K. Marx und F. Engels, *Ausgewählte Werke*, Gondrom Verlag, Moskova: 1987, s. 171-175.

³⁰⁹ Söz konusu "Önsöz" ilk kez Ocak 1859'ta Londra'da *Karl Marx, Ekonomi Politikin Eleştirisi Üzerine* adlı eserde yayımlanmıştır.

³¹⁰ 1857'de yazılmış olan bu kısım, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Giriş* adı altında yayınlanmıştır.

rinin durumuyla ilgili olarak *Rheinische Zeitung* ile giriştiği resmi polemik ve sonra serbest ticaret ve korumacılık hakkındaki tartışmalar, ekonomik sorunlara ilişkin araştırmalarımın ilk nedenlerini oluşturmaktadırlar. Öte yandan, çoğunlukla olduğu gibi, “devam etme” yolundaki iyi niyetin konuya hâkimiyete baskın geldiği o günlerde, Fransız sosyalizmi ve komünizminin hafif felsefeye bulanmış sesi de *Rheinische Zeitung*’da yankılanıyordu. Bilgiye dayanmadan girilen bu işe hemen karşı çıkmakla birlikte *Allgemeine Augsburger Zeitung* ile yürüttüğüm bir tartışmada, o güne kadar edindiğim birikimimle Fransızların yönelimine dair herhangi bir hükümde bulunmayacağımı açıkça itiraf etmiştim. Buna karşın *Rheinische Zeitung* hakkında verilen ölüm fermanını [bu konularda] geri adım atarak durdurabileceklerini sanan gazete sahiplerinin hayallerine [katılmasam da] tutkuyla sarıldım, çünkü böylece gözü önünden çekilip kendi araştırmalarıma dönebilecektim.

Giriştiğim ilk iş, içimde gittikçe kabaran bir şüpheyi çözüme kavuşturabilmek için, Hegel’in *Hukuk Felsefesi*’ni eleştirel bir gözle incelemek oldu ki nitekim bu araştırmamın ürünü, 1844’te Paris’te yayımlanan *Deutsch-Fransözische Jahrbüchern*’in “Önsöz”ünde yer almıştır. Araştırmalarımın bitiminde şu sonuca vardım: hukuksal ilişkiler ve devlet biçimleri ne onların kendi konumlarından ne de sözüm ona insan zihninin genel gelişiminden hareketle kavranabilir; çünkü sanılanın aksine onlar, maddi hayatın ilişkilerinden kaynaklanırlar ki Hegel bu süreci, 18. yüzyıl İngiltere ve Fransa’sında gördüğümüz haliyle “burjuva toplumu”³¹¹ kavramı altında bütünlüklü olarak ortaya koymaktadır; ancak söz konusu burjuva toplumunun anatomisi esas olarak ekonomi politikte aranmalıdır.

Paris’te başladığım ekonomi politige ilişkin araştırmalarımı, ancak Bay Guizot’un sınır dışı talimatı nedeniyle taşınmak zorunda kaldığım Brüksel’de devam ettirebilmiştim. Bütün bu araştırmalarımın sonucunda bir kez elde ettiğim ve sonra araştırmalarıma kılavuzluk eden genel sonucu kısaca şöyle ifade edebiliriz: İnsanlar, yaşamlarının toplumsal üretiminde, belirli, zorunlu ve iradelerinden bağımsız ilişkilere girerler ki bu ilişkiler, onların belirli maddi üretici güçlerinin gelişmişlik düzeyine denk gelen üretim ilişkileridir. Söz konusu üretim ilişkilerinin bütünü, toplumun ekonomik yapısını oluşturur; bu aynı zamanda belirli toplumsal bilinç şekillerine denk gelen hukuksal ve siyasal üst yapının üzerinde yükseldiği gerçek temeldir. Maddi hayatın üretim biçimi, aynı zamanda toplumsal, siyasal ve zihinsel oluşumların da koşullarını yaratır. İnsanın varlığını belirleyen onun bilinci değil, fakat tersine onun bilincini

³¹¹ Bu terim İngilizceden yapılan çevirilerdeki gibi çoğunlukla “sivil toplum” olarak verilmiştir. Ancak burada söz konusu olan devlet örgütlenmesinin dışındaki sivil toplum değil, toplumun bizzat kendisidir.

belirleyen toplumsal varlığıdır. Gelişmelerinin belli bir aşamasında toplumun maddi üretici güçleriyle mevcut üretim ilişkileri, ya da bunun sadece hukuksal ifadesi olan ve bugüne kadar içinde hayat buldukları mülkiyet ilişkileri çelişkiye düşerler. Üretici güçleri geliştiren biçimlerin ürünü olan söz konusu ilişkiler, bu kez onun prangaları haline gelirler. Böylece toplumsal devrimler dönemi başlamış olur. Ekonomik zemindeki değişimle birlikte muazzam üstyapı da yavaş veya hızlı bir şekilde değişmeye başlar. Bu türden dönüşümleri incelerken her zaman iki şeyi: ekonomik üretim koşullarından kaynaklanan maddi, fen bilimlerine bire bir uyan değişimle, hukuksal, siyasal, dini, sanatsal veya felsefi, yani kısacası, insanların önce bilinçlerinde fark ederek yaşayacakları ve mücadelesini verecekleri ideolojik biçimleri birbirinden ayırmak gerekir. Nasıl ki herhangi bir insanın ne olduğu, onun kendi hakkında ne düşündüğünden hareketle belirlenmezse, aynı şekilde böylesi bir dönüşümü de kendi döneminin bilinciyle değil; fakat maddi yaşamın çelişkilerinden, mevcut üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki çatışmadan kaynaklanan bilinçle açıklayabiliriz. Bir toplumsal sistem, onun yerini alacak olan daha üst bir üretim ilişkilerinin maddi varlık koşulları gelişmeden; yani yeni üretici güçler eski sistemin bağrında bütünüyle olgunlaşmadan kesinlikle yıkılmaz. Bu yüzden insanlık, önüne sadece çözebileceği sorunları koyabilir; daha doğrusu sorun, çözümünün koşulları ortaya çıktıktan sonra kendini fark ettirir veya o en azından varlık gösterme sürecine girmiştir. Geniş anlamında Asyatik, Antik, feodal ve modern burjuva üretim biçimleri, ekonomik toplumsal biçimlerin ilerici dönemleri olarak ifade edilebilirler. Burjuva üretim ilişkileri, toplumsal üretim süreçlerinde ortaya çıkan en sonuncu *antagonist* biçimdir; söz konusu antagonizma bireysel değil, fakat bireysel antagonizmaların ortaya çıkmasını sağlayan toplumsal yaşam koşulları anlamındadır. Ancak gelişimini burjuva toplumun bağrında başlatan üretici güçler, aynı zamanda antagonizmanın çözümünün maddi koşullarını da yaratmaktadırlar. Söz konusu toplumsal biçimle birlikte insanlığın eseri olan toplumların ön tarihi de böylece kapanmış olacaktır.

“İktisadi Kategorilerin Eleştirisi” adlı (*Deutsch-Französische Jahrbüchern*’in içinde) muazzam makalesinden bu yana kesintisiz olarak karşılıklı görüş alışverişinde bulunduğum Friedrich Engels, bir başka yoldan (krş. *İngiltere’de Emekçi Sınıfların Durumu*) benim vardığım sonuca ulaşmıştı; 1845 ilkbaharında oda Brüksel’e yerleştiğinde, görüşlerimizin karşısında yer alan Alman felsefesinin ideolojisine karşı ortak hareket etmeye ve böylece geçmişteki felsefi vicdanımızla gerçek anlamda hesaplaşmaya karar vermiştik. Planımızı Hegel sonrası felsefenin eleştirisiyle hayata geçirmiştik. Yazılar, tuğla gibi kalın iki cilt halinde yayınevinin bulunduğu Vesfalya’ya ulaşmıştı ki baskının değişen ko-

şullar nedeniyle durdurulduğunu öğrenmiştik. Bunun üzerine biz de seve seve yazıları, farelerin kemirici eleştirisine terk etmiştik, çünkü nasıl olsa amacımıza ulaşmıştık: neticede kendimiz aydınlanmıştık. Görüşlerimizi kamuoyuna duyuran çalışmalarımızı, sağa sola gönderdiğimiz birkaç yazıyla daha önceden ifade etmiştik ki bunlardan sadece ikisinden bahsetmiş olayım: Engels'le birlikte yazdığımız *Komünist Partisi Manifestosu* ile bana ait olan *Discours sur le libre échange / Serbest Ticaret Üzerine*. Görüşlerimizin tayin edici noktaları ilk kez kısmen her ne kadar polemik üslubuyla yazılmış olsa da benim 1847'de Proudhon'a karşı kaleme aldığım *Felsefenin Sefaleti*³¹² vb. bilimsellik kazanmıştı. Brüksel'de Alman İşçi Derneği üyeleri için "Ücretli Emek" başlığıyla verdiğim ders notlarından oluşan ve aynı adı taşıyan Almanca bir kitapçığın basımı ise Şubat Devrimi³¹³ ve onun sonucu olarak Belçika'dan zorla gönderilmem nedeniyle kesintiye uğramıştır.

Neue Rheinische Zeitung'un 1848 ve 1849'da yayınlanması, sonra bunu izleyen olaylar silsilesi, iktisat üzerine yaptığım araştırmalarımı kesintiye uğratmıştı ki bu konuya yeniden ancak 1850'de Londra'da dönebilmiştim. Ekonomi-politiğin tarihine ilişkin yazılmış devasa malzemenin British Museum'da toplanmış olması, burjuva toplumunu gözlemleyebilmek için Londra'nın elverişli konumu ve nitekim Kaliforniya ve Avustralya'da bulunan yeni altın madenlerinin burjuva toplumunun kat etmeye başladığı yeni aşamaya katkısı, beni işe yeni baştan başlamaya ve eldeki malzemeyi eleştirel bir gözle incelemeye zorlamıştı. Bu araştırmalar kısmen kendiliğinden beni tali disiplinlere yönlendirmişlerdi ki nitekim buralarda kısa ve uzun süreler oylanmak zorunda kalmıştım.

Ne yazık ki söz konusu araştırmalarım için ayrılan zamanım, başka zorunlu işlerin devreye girmesi nedeniyle azalmıştı. İngiliz-Amerikan ortaklığı temelinde yayımlanan *New-York Tribune*'a yazmak zorunda kaldığım makaleler ki aslında zorunlu kalmadıkça gazeteciliği asli iş olarak yürütmüyorum, yaptığım araştırmaları olağanüstü şekilde parçalı kılmak zorunda bırakmıştır. Buna rağmen İngiltere ve Kıta Avrupası'nda baş gösteren ekonomik gelişmeler hakkındaki yazılar, yazdıklarım içinde önemli bir yer oluştururlar. Söz konusu yazıları yazabilmek için, bir bakıma politik ekonomi bilimiyle doğrudan ilişkisi olmayan pratik detayları incelemek zorunda kalmıştım.

Şimdi, ekonomi politik hakkındaki taslak çalışmalarımın seyri, görüşlerim hakkında nasıl bir değerlendirme yapılırsa yapılsın ve hâkim sınıfın çıkarla-

³¹² Bkz. *Felsefenin Sefaleti*, Sol Yayınları, Ankara: 1992.

³¹³ Şubat 1848'de Paris'te başlayan ve ardından bütün Avrupa'yı saran devrim dalgası. İşçi sınıfı ilk kez kendi adına ve bağımsız bir programla ortaya çıkmıştı. Ancak devrim dalgası, burjuvazinin, henüz yeterince güçlenmemiş işçi sınıfı hareketinin bağımsız hareket etmesinden çekinerek yeniden monarşilerle ittifak etmesi üzerine yenilgiye uğramıştır.

rına dayanan önyargılarla ne kadar az uyuşursa uyuşsun, söz konusu sonuca doğrulukla ve uzun yıllara dayanan bir araştırmayla ulaştığımı kanıtlamalıdır.

Ancak bilimin kapısından olduğu gibi cehennemin kapısından girerken de insandan şu istenir:

*Qui si convien lasciare ogni sospetto.
Ogni vilita convien che qui sia morta.*³¹⁴

³¹⁴ “Burada bütün kuşkularını terk etmelisin. Burada ürkekliğe yer yoktur.” Dante, *İlahi Komedya*.

37446 2484a

Das Kapital.

retained in the library of the University of Hamburg

Kritik der politischen Oekonomie.

unverändert

Von

Handwritten signature

Karl Marx.

Handwritten: 1874

Erster Band.

Buch I: Der Produktionsprocess des Kapitals.

Das Recht der Uebersetzung wird vorbehalten.

Hamburg

Verlag von Otto Meissner.

1867.

New-York: L. W. Schmidt, 24 Barclay-Street.

KARL MARX

*DAS KAPİTAL*³¹⁵

Sermayenin Birikim Süreci

Bir miktar paranın üretim araçlarına ve işgücüne dönüşmesi, sermaye olarak işlem görmesi gereken bir miktar değer kat etmesi gereken ilk harekettir. O [söz konusu hareket] pazarda, sirkülasyonun olduğu alanda gerçekleşir. Hareketin ikinci aşaması, yani üretim süreci, üretim araçlarının metaa dönüşümüyle birlikte tamamlanmış olur; [metanın] değeri onu oluşturan unsurların değerinden daha fazladır, çünkü o ilk anda yatırılan sermaye *artı* artı-değer içermektedir. Üretildikleri anda söz konusu malların zorunlu olarak yeniden sirkülasyon sürecine sokulmaları gerekir. Yapılması gereken onun elden çıkarmak ve değerini paraya çevirmektir; söz konusu para yeniden sermayeye dönüştürülür ve böylece her şey yeniden başlar. Durmaksızın adım adım aynı aşamaları kat eden döngüsel devrim, sermayenin sirkülasyonunu oluşturur.

Demek ki [sermaye] birikiminin ilk koşulu, kapitalistin mallarını satmış ve elde ettiği paranın büyük bir kısmını yeniden sermayeye çevirmiş olmasıdır. Bundan böyle sermayenin kendi sirkülasyon sürecini normal şekilde kat etmiş olduğu varsayılacaktır. Söz konusu sürecin ayrıntılı incelemesi ise ikinci kitaba aittir.

Her ne kadar kapitalist, artı-değeri üreten, yani karşılığı ödenmeyen emeği dolaysız olarak işçilerden sıkıp çıkaran ve onu mallara çeviren ve onu ilk sahiplenene olsa da yine de o, söz konusu artı-değere el koyan son kişi değildir. Sonradan o onu [artı-değer], toplumsal üretimde genel olarak başka işlevlere sahip diğer kapitalistlerle (örneğin toprak sahipleri vb.) paylaşmak durumundadır. Bu yüzden artı-değer farklı parçalara bölünmektedir. Onun bazı küçük parçaları farklı kategorilerdeki insanlara düşmekte ve böylece birbirine karşı özerk konumda olan biçimler edinmektedir; kâr, faiz, ticaret kazancı, toprak kirası vb. gibi. Artı-değerin dönüşüme uğramış biçimleri ancak üçüncü kitapta incelenecektir.

Dolayısıyla burada bir yandan, malı üreten kapitalistin onu [gerçek] değerine sattığını varsayıyor ve onun pazara yeniden dönüşüne, yani ne sermayenin sirkülasyon sürecinde aldığı biçimlere ne de onun yeniden üretiminin üstü örtük somut koşullarına kafa yoruyoruz. Öte yandan kapitalist üreticiyi artı-değerin tamamı-

³¹⁵ Karl Marx, Marx Engels Werke, Band 23, Dietz Verlag, Berlin: 1983.

nın sahibi olarak görüyoruz veya isteyen onu ganimette payı olanların temsilcisi olarak da görebilir. Dolayısıyla birikimi ilk önce soyut, yani üretim sürecinin dolaysız basit momenti olarak ele alıyoruz.

Eğer birikim bu aşamaya kadar gelmişse, o zaman kapitalist de üretilmiş olan malı satmış ve onun karşılığında elde ettiği parayı da yeniden sermayeye dönüştürmüş demektir. Öte yandan, artı-değerin parçalara bölünmesi ne onun doğasında ne de sermaye birikiminin bir unsuru olan zorunlu koşullarında herhangi bir değişikliğe yol açar. Kapitalist sanayicinin her zaman söz konusu artı-değerin kaçta kaçına el koyacağı ve kaçta kaçını diğerlerine bırakacağından bağımsız olarak o hep ilk el koyan olacaktır. Dolayısıyla söz konusu birikimin nasıl oluştuğunu orta koyarken onun gerçek oluşumundan hareket ediyoruz. Öte yandan, artı-değerin bölünmesi ve sirkülasyonun dolaylı hareketi, birikim sürecinin temel biçimlerini karartmaktadır. Bu yüzden birikimin saf analizi, mekanizmasının iç oyunlarını karartan olguları geçici olarak görmezden gelmeyi gerektiriyordu.

Basit Yeniden Üretim

Toplumsal üretim sürecinin biçimi nasıl olursa olsun, onun sürekli olması veya periyodik bir şekilde aynı aşamaları yeniden kat etmesi gerekir. Nasıl ki bir toplum tüketime son veremezse, aynı şekilde üretime de son veremez. Yenilenmesinin sürekli akışı ve kesintisiz bağlantısı dolayısıyla her toplumsal üretim süreci, aynı zamanda yeniden üretim sürecidir de.

Üretimin koşulları aynı zamanda yeniden üretimin de koşullarıdır. Hiçbir toplum ürettiği malların bir kısmını, üretim araçlarına veya yeni malların üretiminin unsurlarına geri dönüştürmeden durmaksızın üretemez, yani yeniden üretemez. Eğer herhangi bir toplum bir yılda, tükettiği üretim araçlarını, yani çalışma araçlarını, hammadde ve yardımcı ürünler olarak aynı yılda üretilen yekûndan işlenmemiş haliyle ayrıştırarak yeniden üretim sürecine katarsa, yani onları aynı miktarda yeni ürünlerle değiştirirse, zenginliğini değişmeyen koşullarda aynı düzeyde yeniden üretir veya en azından onu muhafaza eder. Demek ki senelik üretimin bir kısmı üretime aittir. Baştan itibaren üretken tüketime ait olan söz konusu ürünlerin büyük bir kısmı, işlenmemiş haldedir ki bu da kendiliğinden bireysel tüketimi olanaksızlaştırmaktadır.

Üretim kapitalist tarzdaysa, yeniden üretim de öyledir. Nasıl ki kapitalist üretim tarzında emek süreci, sadece değer yaratım sürecinin bir aracı olarak gözükyorsa, aynı şekilde yeniden üretim için önden yatırılan değer de sermaye olarak, yani kendi kendini işleten değer olarak yeniden üretilmesinin bir aracından başka bir şey olarak gözükmeyebilir. Herhangi birinin parası durmaksızın sermayeye dönüştüğü için o kapitalist bir kimlik kazanır. Örneğin, eğer bu yıl önden yatırılan 100 İngiliz sterlini sermayeye dönüştürmüş ve o 20 İngiliz sterlini artı-değer üretmişse, gelecek yıl ve devamında da aynı işlevi sürdürmek zorundadır. Periyodik olarak

artan sermayenin değeri veya süreç içindeki sermayenin devresel ürünü olan artı-değer, sermayeden doğan gelirin biçimine bürünür.³¹⁶

Eğer söz konusu gelir kapitalistlerin salt tüketim fonu olarak kullanılırsa veya üretildiği zaman içinde tüketilirse, o zaman koşullar değişmediği sürece basit bir yeniden üretimle karşı karşıyayız demektir. Yeniden üretim, üretim sürecinin aynı düzeydeki basit bir tekrarı olmasına rağmen, gene de tekrar veya süreklilik, sürece belli bir yeni nitelik kazandırır ya da daha çok tekil kendi kopuk sürecinin görünürdeki bazı niteliklerinin ortadan kalkmasına neden olur.

Üretim süreci, işgücünün belirli bir süre için satın alınmasıyla başlatılmış olur ve söz konusu başlangıç kendisini daima, emeğin satış tarihinin ve onunla birlikte belirli üretim periyodunun, haftanın, ayın vb. sona ermesiyle yeniler. Emekçiye ödeme, ortaya koyduğu işgücünün etkisinin başlamasından, yani hem kendi değerini hem de artı-değeri mal olarak ürettikten sonra yapılır. Demek ki o, bizim daha önceden kapitalistin tüketim bütçesi olarak incelediğimiz artı-değeri, yani kendine ödenmek üzere ayrılan kısmı, o henüz ona ücret adı altında geri dönmeden (neticede o onu yeniden ürettiği sürece bu işte çalıştırılacaktır) değişken sermaye olarak üretmektedir. Bu yüzden iktisatçılar, "On Altıncı Bölüm"ün ikinci kısmında yer verdiğimiz formülde ücreti, üretimin kendisinin bir parçası olarak göstermektedirler.³¹⁷ Neticede bu, emekçinin durmaksızın yeniden ürettiği ve kendisine de daima ücret olarak geri dönen ürünün bir parçasıdır. Ancak kapitalist ona ürünün değeri kadar para öder. Dolayısıyla söz konusu para, emek ürününün dönüşmüş biçiminden başka bir şey değildir. Emekçi üretim araçlarının bir kısmını ürüne çevirirken, önceden ürettiği malların bir bölümü de paraya çevrilmiş olur. O para, emekçinin bir hafta veya yarım sene önceki emeğidir ki bununla da ya bugünkü ya da gelecek yarıyıldaki emeği ödenmiş olacaktır. Para biçiminin yarattığı illüzyon [yanılsama], tek tek emekçi veya kapitalistin yerine kapitalist sınıfını veya işçi sınıfını esas aldığımızda kaybolmaktadır. Kapitalist sınıfı, işçi sınıfının ürettiği ve ondan bir kısmını ona verdiği, diğer el koyduğu esas bölüme dayanarak işçi sınıfına daima para görüntüsü altında direktifler vermektedir. İşçi de daima kapitalist sınıfa aynı şekilde direktifler vererek, kendi yaratımı olan üründen kendine düşen payı onlardan geri almaktadır. Ürünün meta biçimi ile metanın para biçimi karşılıklı alış verişin üzerini örtmektedir.

Dolayısıyla değişken sermaye, yaşam için gerekli ihtiyaç maddelerinin oluşturduğu ve işçinin, bütün toplumsal üretim sistemlerinde daima kendisinin üretmek ve yeniden üretmek zorunda kaldığı fonun veya hayatta kalmak ve kendisini ye-

³¹⁶ Başkalarının emeklerinin ürünlerini tüketen zenginler, bunları sadece değiş tokuş yoluyla (mal satın alarak) elde ederler. Bu yüzden onlar, sanki birikimlerini yakında tüketeceklermiş gibi gözükmektedir... Hâlbuki toplumsal düzende servet, yabancı emek sayesinde kendini yeniden üretme gücü kazanmıştır... Zenginlik, emek gibi ve emek üzerinden yılda öylesine çok ürün vermektedir ki, zenginler bunları yoksullaşmadan tüketilebilmektedirler. Söz konusu ürün, sermayeden doğan gelirdir. (Sismondi, "Nouv. Princ. d'Econ. Pol.", t. I, s. 81, 82.)

³¹⁷ Ücret gibi kârlar da bitmiş üretimin parçaları olarak görülmelidirler." (Ramsay, I.c. p.142.) "Üretimden emekçiye ücret olarak ayrılan kısım." (J. Mill, "Elements etc.", Übers. von Parisot, Paris: 1823, s. 33, 34.)

niden üretebilmek için ihtiyaç duyduğu emek bütçesinin özgün, görünür tarihsel biçiminden başka bir şey değildir. Emek bütçesi, işçiye daima emeğinin karşılığı-nın bir ödemesi şeklinde akar, çünkü onun kendi ürünü olan [değer] ondan dai-ma sermaye adı altında koparılır. Ancak emekçinin kendi nesnesi olan emeğinin kapitalist tarafından ona avans olarak verilmesi, emek bütçesinin görüntüsünden hiçbir şey değiştirmez.³¹⁸ Örneğin, angarya ile yükümlü bir köylüyü ele alalım. Farz edelim ki o, kendisine ait olan üretim araçlarını kullanarak kendi toprağında haftada 3 gün çalışıyor olsun. Geriye kalan diğer 3 günde de efendisinin hiz-metinde çalışıyor olsun. O kendi çalışma bütçesini daima kendi üretmektedir ve dolayısıyla o, hiçbir zaman üçüncü bir kişi tarafından emeğine karşılık verilen bir ödeme aracı olamaz. Buna karşılık ödenmeyen zorunlu emek de hiçbir zaman gö-nüllü ve ödenmiş emek biçimini alamayacaktır. Eğer yarın, toprak ağası, köylünün ekip biçtiği toprağı, sabana koştugu hayvanlarını, tohumu, kısacası onun kullandığı üretim araçlarını elinden alırsa, o andan itibaren o, toprak ağasına işgücünü satmak zorunda kalır. Koşullar aynı kaldığı sürece, eskiden olduğu gibi haftada 6 gün çalışmaya devam edecektir; 3 gün kendine, 3 gün de eskiden angarya çalıştığı ama şimdi ona ücret vermek durumunda kalan toprak ağasına. Tabii ki eskiden ol-duğu gibi üretim araçları şimdi de üretim araçları olarak işlev görecektir ve değerini ürüne aktarmaya devam edecektir. Eskiden olduğu gibi şimdi de ürünün belirli bir kısmı yeniden üretime aktarılacaktır. Nasıl ki angarya, ücretlendirilmiş işgücüne dönüşüyorsa, aynı şekilde angarya çalışan köylünün ürettiği ve yeniden ürettiği işgücü bütçesi de toprak ağasının ona önden ödediği sermayeye dönüşmektedir. Nasıl ki burjuva iktisatçısının dar kafası, az önceki biçimsel görünümle özünde yatanı ayırmaya yetmiyorsa, aynı şekilde işgücü bütçesinin sermaye olarak bugün dünyada sadece istisnai durumlarda ortaya çıkmasına gözlerini kapamaktadır.

Ancak kapitalist üretim sürecini kendi daimi yenilenmesi içinde incelersek, değişken sermayenin kapitalistin kendi bütçesinden yapılmış ön ödeme değeri olarak anlamını kaybettiğini görürüz.³¹⁹ Ancak o, herhangi bir yerde ve herhangi bir zamanda ilk kez başlamış olmalıdır. Şu âna kadarki konumdan hareket edersek, muhtemelen sermayedar, herhangi bir zamanda ve herhangi bir şekilde karşılığı ödenmemiş yabancı bir emekten bağımsız olarak, ilk birikime dayanan bir sermayeye sahip olmuş ve sonra da pazara, işgücü satın alan biri olarak giriş yap-mıştır. Dolayısıyla kapitalist yeniden üretim sürecinin basit devamlılığı veya basit yeniden üretim ve başka kendine has değişken unsurlar, sadece değişken sermaye kısmını değil, fakat sermayenin tamamını kucaklamaktadır.

Dolayısıyla birikimin bütün unsurlarından bağımsız olarak, üretim sürecinin

³¹⁸ "Eğer sermaye, emekçinin ücretinin ödenmesi için kullanılıyorsa, bu durumda emeğin mevcu-diyetinin korunmasının bütçesine herhangi bir katkıda bulunulmuş olmaz." (Cazenove'nin Malt-hus'un yayına hazırladığı kitabı için, bkz. "Definitions in Polit. Econ.", London: 1853, s. 22.)

³¹⁹ "Her ne kadar manifaktürcüler (yani manifaktür işçileri), ücretlerini ustasından alıyor olsalar da, gerçek anlamda mali açıdan ona hiçbir şekilde yük olmamaktadırlar, çünkü ücretin değeri, kârla birlikte, işçinin emeği sayesinde nitelikli değer kazanan nesneyle birlikte yeniden yaratılmıştır." (A. Smiht, c. I, Book II, ch. III, s. 355.)

salt sürekliliği veya basit yeniden üretim, uzun veya kısa vadede her türden sermayeyi zorunlu olarak biriken sermayeye veya kapitalistleştirilen artı-değere dönüş-türecektir. Her ne kadar o, üretim sürecine giriş yaptığı andan itibaren onu pazara sokan kişinin kendi şahsi emeğinin birikimi olsa bile o, er veya geç başkasının para ya da başka bir biçimde emeğinin karşılığı ödenmeksiniz el konulan değere dönüşecektir.

Dördüncü bölümde incelemiştik: parayı kapitale çevirebilmek için meta üretiminin mevcudiyeti ve mal sirkülasyonu yetmiyordu. İlk önce bir yanda değer ve para sahibi, öte yanda da değer yaratan bir varlık olmalıdır; bir tarafta ihtiyaç ve mal üretimi, diğer taraftaysa işgücünden başka bir şeye sahip olmayanların alıcı ve satıcı olarak karşı karşıya gelmeleri gerekir. İşgücünün yarattığı ürünle işgücünün, nesnel iş koşullarıyla öznel işgücünün birbirinden ayrışması gerçekten de kapitalist üretim sürecinin hareket noktasının verili temelini oluşturur.

Ancak başta çıkış noktası olan şey, sürecin basit sürekliliği içinde basit üretimin aracısı haline gelerek durmaksızın kapitalist üretimin kendine has sonucunu yeniden üretir ve ebedileştirir. Bir yandan üretim süreci durmaksızın maddi zenginliği sermayeye, kapitalistler için olan tüketim ve zevk araçlarına dönüştürmektedir. Öbür taraftan da emekçi daima sürece girdiği gibi yeniden onun dışına çıkmaktadır –zenginliğin şahsi kaynağı olmakla birlikte bütün bu araçlardan soyutlandığı için yarattığı zenginliği kendisi kullanamamaktadır. Sürece dâhil olduğu andan itibaren kendisine yabancılaşan emeğine kapitalistlerce el konulmuş ve o sermaye tarafından sahiplenilmiştir; süreç içinde o durmaksızın yabancı bir ürün halini almaktadır. Üretim sürecinin aynı zamanda işgücünün kapitalistlerin tüketim süreci olması nedeniyle, sadece emekçinin ürünü durmaksızın metaa değil, aynı zamanda sermayeye, değer yaratan yaratıcılığı somuran değere; insanların satın aldığı ihtiyaç maddesine; üreticilerin kullandığı üretim araçlarına dönüşmektedir.³²⁰ Dolayısıyla emekçi, tek başına daima kendine yabancı, ona hükmeden ve onu sömüren bir erki; nesnel zenginliği, yani kapitali yaratmaktadır; aynı şekilde kapitalist de sürekli işgücünü soyut, yani kendini nesnelleştirdiği ve gerçekleştirdiği araçlardan yoksun, soyut, fakat bedensel varlığıyla zenginliğin kaynağı, yani kısaca emekçiyi ücretli işçiye dönüştürmektedir.³²¹ Emekçinin sürekli yeniden üretimi veya onun işçi halinin ebedileştirilmesi kapitalist üretimin olmazsa olmaz koşuludur.

³²⁰ “Bu üretken tüketimin kendine özgü ilginç niteliklerinden biridir. Üretken tüketilen şey sermayedir ve tüketimle birlikte sermaye olmaktadır.” (James Mill, c. 1, s. 242.)

Ne var ki J. Mill, söz konusu “kendine özgü ilginç niteliklerin” ne olduğunu anlayamamıştır.

³²¹ “Manifaktürün ilk kez hayata geçmesiyle birlikte birçok işçinin çalıştırıldığı doğrudur, ancak onlar yoksul kalmakta ve manifaktürün devam etmesiyle de onlardan daha çok sayıda üretmektedir.” (“Reasons for a limited Exportation of Wool”, Londra: 1677, s. 19.)

“Ancak kiraya veren şahıs, akla tamamen aykırı bir şekilde yoksulları hayatta tuttuğunu ileri sürmektedir. Hâlbuki gerçekte onlar sefalet içinde tutulmaktadır.” (Reasons for the late Increase of the Poor Rates: or a comparative view of the prices of labour and provisions”, Londra: 1777, s. 31.)

KAYNAKÇA

Adam Smith, *Der Wohstand der Nationen*, Zweitausendundeins Verlag, Frankfurt: 1989.

Adam Smith, *Eine Untersuchung über das Wesen und die Ursachen des Reichtums der Nationen*. In drei Bänden, Bd. I, Akademie Verlag, Berlin: 1963.

Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, çev. Harun Derin, İş Kültür Yayınları, İstanbul: 2011.

Ajam Jesus İbarrola, "Fizyokrazi", *Marksist Ekonomi Sözlüğü*, çev. A. Baren ve İ. Yaşar, Sosyal Yayınlar, İstanbul: 1977.

Alexis de Tocqueville, *Das Zeitalter der Gleichheit*, Kröner Verlag, Stuttgart: 1954.

Alfred Kröner, Alfred, "Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert, Die Familie Feuerbach in Franken" (19. Yüzyılda Aydınlanmış Burjuvazi, Franken'da Feuerbach Ailesi) in *Aufklärung und Kritik*, Sayı 6, 2002, Nürnberg: 2002.

Alfred Schmidt, "Über Geschichte und Geschichtsschreibung in der materialistischen dialektik", *Folgen einer Theorie*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt: 1967.

Almarin Phillips, "François Quesnay (1694-1774)", *Geschichte der Politischen Ökonomie*, (Hrsg.) H.C. Recktenwald içinde, Kröner Verlag, Stuttgart: 1971.

Andrezej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi*, çev. Alaeddin Şenel, İletişim Yayınları, İstanbul: 2009.

Antje Kuttner, *Ökonomisches Denken und Ethisches Handeln*, Springer's Ver., Wiesbaden: 2015.

Anton Grabner-Heider, *Immanuel Kant, Die wichtigsten Philosophen*, Marix Verlag, Wiesbaden: 2015.

Aristoteles, *Politika*, çev. Mete Tunçay, 4. basım, Remiz Kitabevi, İstanbul: 1993.

August Nimtz, *Demokrasi Savaşçıları Olarak Marx ve Engels*, çev. Can Saday, Yordam Kitap, İstanbul: 2012.

B. Müller, "Immanuel Kant", *Philosophen -deutschsprachiche Denker*, ZpB, Düsseldorf: 2011.

Christ, Ch., *Geschichte de volkswirtschaftlichen Lehrmeinungen*, 2. Aufl., Haz. Franz Oppenheimer, Jena: 1921.

Charles Gide, *Geschichte de volkswirtschaftlichen Lehrmeinungen*, 2. Aufl., Haz. Franz Oppenheimer, Jena: 1921.

David Ricardo, *Über die Grundsätze der Politischen Ökonomie un der Besteuerung*, Übersetzt und mit einer Einleitung versehen von Gerhard Bondi, Akademie Verlag, Berlin: 1959.

Die Zeit, "Lohnender Tausch, David Ricardo: *Über die Grundsätze der Politischen Ökonomie und Besteuerung*", 2 Haziran 1999.

Ernst Mandel, "Die Marxsche Theorie der ursprünglichen Akkumulaiton und dieIndustrialisierung der Dritten Welt", *Folgen einer Theorie*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt: 1967.

François Quesnay, *Ökonomische Schriften*, in zwei Baenden, Bd. 1, Erster Halbband, Akademie Verlag, Berlin: 1971.

Friedrich Engels, "Ludwig Feuerbach und Ausgang der klassischen deutschen Philosophie", *Texte zur materialistischen Geschichtsauffassung*, Hrsg. Helmut Reichelt, Ullstein Verlag, Frankfurt: 1975.

Friedrich Engels, "Önsöz", *Kapital II*, çev. Mehmet Selik, 4. basım, Yordam Kitap, İstanbul: 2015.

Friedrich Engels, *Anti-Dübring*, çev. Kenan Somer, 2. baskı, Sol Yayınları, Ankara: 1977.

Friedrich Engels, *Anti-Dübring*, MEW, Band 20, Dietz Verlag, Berlin: 1972.

Friedrich Engels, *Die Deutsche Ideologie*, Dietz Verlag, Berlin: 1953.

Friedrich Engels, *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*, Yordam Kitap, İstanbul: 2008.

Friedrich Engels, *MEW*, Band 2, Dietz Verlag, Berlin: 1972.

Friedrich Engels, *MEW*, Bd. 26/1, Dietz Verlag, Berlin: 1968.

G. Bensussan, *Marksizm Sözlüğü*, çev. Volkan Yalçıntoklu, "Fizyokrasi" maddesi, Yordam Kitap, 2017.

- G. Labica, *Markisizm Sözlüğü*, çev. Volkan Yalçınoklu, "Fizyokrasi" maddesi, Yordam Kitap, 2017.
- G. Labice, "Physiokratismus", *Kritische Wörterbuch des Marxismus*, Bd. 6, Argument Verlag, Berlin: 1987.
- Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Die Vernunft in der Geschichte*, Akademie Verlag, Berlin: 1966.
- Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Phaenomenologie des Geistes*, Akademie Verlag, Berlin: 1964.
- Gerhard Danzer, *Der Humanismus und der soziale Gedanke im russischen Schrifttum im 19. Jh.*, Königshausen+Neumann Verlag, Würzburg: 2003.
- Gerhard Stapelfeld, *Der Liberalismus, Gesellschaftstheorien von Smith, Ricardo und Marx*, Ça-ira Verlag, Freiburg: 2006.
- H.C. Recktenwald, "Adam Smith", *Wohlstand der Nationen*, Zweitausendundeins Verlag, Frankfurt: 1989.
- H.H. Holz, *Felsefinin Aşılması ve Gerçekleşmesi, Devrimin Cebiri Hegel'den Marx'a*, çev. Sadık Usta, Yordam Kitap, İstanbul: 2016.
- Heinrich Bortis, *Die Entstehung des klassischen Systems -B. Physiokratie* (F. Quesnay, *Ders Notları*); <https://www.unifr.ch/withe/assets/files/Bachelor/Theoriengeschichte/Physiokratie.pdf> (Tarih, 30.08.2016).
- Immanuel Kant, "Was ist Aufklärung", *Berlinische Monatszeitrift*, c. 4, Sayı 12, Berlin: 1783.
- Immanuel Kant, *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels oder Versuch von der Verfassung und dem mechanischen Ursprunge des ganzen Weltgebäudes, nach Newtonischen Grundsätzen abgehandelt* / Aufbau Verlag, Berlin: 1955.
- Immanuel Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Verlag von Felix Meiner in Leipzig: 1947.
- Immanuel Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, Verlag Philipp Reclam jun. Leipzig: 1971.
- Immanuel Kant, *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik*, Verlag Philipp Reclam jun. Leipzig: 1979.
- J. Rae, "Adam Smith", *Geschichte der Politischen Ökonomie* (Haz. C. Recktenwald) içinde, Kröner Verlag, Stuttgart: 1971.

J. Shukow (Haz.), "Die Handelskriege", *Weltgeschichte*, Bd. 5, (Hrsg.) Irmgard Sellnow, Akademie Verlag, Berlin: 1977.

J.C.L. Simonde de Sismondi, *Neue Grundsätze der Politischen Ökonomie*, Akademie Verlag, Berlin: 1971.

J.D. Bernal, *Tarihte Bilim 1*, çev. Tonguç Ok, Evrensel Basım, İstanbul: 2008.

Jacop Viner, "Adam Smith", *Geschichte der politischen Ökonomie*, (Hrsg. C. Recktenwald), Kröner Verlag, Stuttgart: 1971.

Jacqueline Hecht, "François Quesnay (1694-1774)", *Geschichte der Politischen Ökonomie*, (Hrsg.) H.C. Recktenwald içinde, Kröner Verlag, Stuttgart: 1971.

James Bradley, *Philosophical Transactions XLV*, 1748, Londra: 1750.

Jeny Marx, *Ein bewegtes Leben*, Hrsg. Dietz Verlag, Berlin: 1989.

Johann Wolfgang von Goethe, *Poetische Werke*, Band 2, Berlin: 1960.

Josef Rattner, *Der Humanismus und der soziale Gedanke im russischen Schrifttum im 19. Jh.*, Königshausen+Neumann Verlag, Würzburg: 2003.

Josef Rattner, *Der Humanismus und der soziale Gedanke im russischen Schrifttum im 19. Jh.*, Königshausen+Neumann Verlag, Würzburg: 2003.

Josef Winniger, "Feuerbachs Kommunismus-Begeisterung Mitte der 1840er Jahre. Eine chronologische Erkundung / Feuerbach'in Komünizm Heyecanı-1840'lı Yılların Ortasında. Bir Kronolojik Araştırma", *Aufklärung und Kritik*, Sayı 2, 2012.

Joseph John Sprengler, "François Quesnay (1694-1774)", *Geschichte der Politischen Ökonomie*, (Hrsg.) H.C. Recktenwald, içinde, Kröner Verlag, Stuttgart: 1971.

Karel Kosik, "Gesellschaftliches Sein und ökonomische Kategorien", *Folgen einer Theori*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt: 1967.

Karl Marx, "Deutsche Ideologie", *MEW*, Band 3, Dietz Verlag, Berlin: 1973.

Karl Marx, "Kapital", *MEW*, Band 23, Dietz Verlag, Berlin: 1961.

Karl Marx, "Kritik der Politischen Ökonomie", *MEW*, Bd. 13, Dietz Verlag, Berlin: 1961.

Karl Marx, *Die Deutsche Ideologie*, Dietz Verlag, Berlin: 1953.

Karl Marx, *Kapital I*, çev. M. Selik - N. Satlıgan, 6. basım, Yordam Kitap, İstanbul: 2014.

Karl Marx, *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*, Yordam Kitap, İstanbul: 2008.

- Karl Marx, *MEW*, (*Kapital*, c. 4.), Band 26.2, Dietz Verlag, Berlin: 1961.
- Karl Marx, *MEW*, (*Kapital*, c. 4.), Bd. 26/1, Dietz Verlag, Berlin: 1968.
- Karl Marx, *MEW*, Band 2, Dietz Verlag, Berlin: 1962.
- Karl Marx, *MEW*, Bd. 20, Dietz Verlag, Berlin: 1972.
- Karl Marx, *MEW*, Bd. 40, Dietz Verlag, Berlin: 1968.
- Karl Marx, *MEW*, *Ergänzungsband*, 1. Teil, Dietz Verlag, Berlin: 1968.
- Karl Marx, *Texte zur materialistischen Geschichtsauffassung*, Hrsg. Helmut Reichelt, Ullstein Verlag, Frankfurt: 1975.
- Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert*, Band I, Dietz Verlag, Berlin: 1973.
- Lola Zahn, "Die Bedeutung Adam Smith für die Herausbildung des utopischen Sozialismus Saint-Simons und Fouriers", *200 Jahre Adam Smith "Reichtum der Nationen"*, *Internationales Kolloquium in Halle 1975*, Akademie Verlag, Berlin: 1976.
- Ludwig Feuerbach, *Das Wesen des Christentums*, Ausgabe in zwei Bänden, Erster Band, Akademie Verlag, Berlin: 1956.
- Ludwig Feuerbach, *Gesammelte Werke*, Bd. 5, Akademie Verlag, Berlin: 1967. *Geschichte der Philosophie*, Band 2, VEB Verlag, Berlin: 1961.
- Ludwig Feuerbach, *Kleinere Schriften II* (1839-1846), Akademie Verlag, Berlin: 1970.
- Ludwig Feuerbach, *Texte zur materialistischen Geschichtsauffassung*, Hrsg. Helmut Reichelt, Ullstein Verlag, Frankfurt: 1975.
- Ludwig Feuerbach, *Zur Kritik der Hegelschen Philosophie*, Berlin: 1955.
- M. Jowtschuk, "Ein Grosser Russischer Denker", in: Belinski, *Ausgewählte Philosophische Schriften*, Verlag für fremdsp. Literatur, Moskova: 1951.
- Manfred Kuehn, *Immanuel Kant*, çev. Bülent O. Doğan, 2. baskı, İŞ Kültür Yay., İstanbul: 2017.
- Maurice Bouvier, "Fizyokrasi", *Marksist Ekonomi Sözlüğü*, çev. A. Baren ve İ. Yaşar, Sosyal Yayınlar, İstanbul: 1977.
- Michale Hüther (Hrsg.), *Klassiker der Ökonomie – Von Adam Smith bis Amartya Sen*, Bonn: 2006.
- N.A. Dobroljubov, *Ausgewählte Philosophische Schriften*, Moskova: 1951.

Nicolas Pasquarelli, "Fizyokrazi", *Marksist Ekonomi Sözlüğü*, çev. A. Baren ve İ. Yaşar, Sosyal Yayınlar, İstanbul: 1977.

Otfried Höffe, *Immanuel Kant, Klassiker der Philosophie*, Band II, Verlag C.H. Beck, München: 1981.

Peter Thal, *200 Jahre Adam Smith*, Akademie Verlag, Berlin: 1976.

Pierre Durand, *Karl ile Jenny*, çev. Fatma Yazıcı, Logos Yay., İstanbul: 1990.

Rolf Bauernmann, "Einige Bemerkungen zum Verhaeltnis Adam Smith-Hegel-Marx", *200 Jahre Adam Smith*, Akademie Verlag, Berlin: 1976.

Sadık Usta, "Ütopik Sosyalizm: Bir Geçiş Döneminin İdeolojisi", *Bilim ve Ütopya*, Sayı 198, Ankara: 2010.

Sadık Usta, *Freiheit, Gleichheit, Brüderlichkeit: Freiheit, Gleichheit, Brüderlichkeit in den Anfängen der sozialistischen Bewegung*, Grin Verlag, 2011.

Sadık Usta, *İlkçağ Ütopyaları*, Kaynak Yayınları, İstanbul: 2015.

Sadık Usta; <http://odatv.com/yazar/sadik-usta/kapitalin-fikir-babasi-kimdi-1612161200.html> (22 Mart 2017 tarihli link).

Sadık Usta, *Dünyayı Değiştiren Düşünürler-I, Kadim Çin ve Hint'ten, Yunan-Roma ve Rönesans'a*, Kafka Kitap, İstanbul: 2018.

Sadık Usta, *Dünyayı Değiştiren Düşünürler-II, Rönesans'tan Aydınlanma'ya Yeni Bir Çağın Doğuşu*, Kafka Kitap, İstanbul: 2018.

Sadık Usta, *Dünyayı Değiştiren Düşünürler-III, Fransız Materyalizmi, Radikal Aydınlanma ve Modern Devrimler Çağı*, Kafka Kitap, İstanbul: 2018.

Thomas Jefferson, *Bağımsızlık Bildirgesi*, çev. Gülten Kurt, Doruk Yay., İstanbul: 2012.

Tülün Bumin, *Hegel*, YKY, İstanbul: 1998.

Vera Linss, *Die wichtigsten Wirtschaftsenker*, 5. baskı, Marix Verlag, Wiesbaden: 2014.

W. Robert, "Adam Smith", *Geschichte der Ökonomie* (Haz. C. Recktenwald) içinde, Kröner Verlag, Stuttgart: 1971.

W.G. Belinski, *Ein Lesebuch für unsere Zeit*, Thüringer Volksverlag, Weimar: 1953.

W.I. Leinin, "Aus der Vergangenheit der Arbeiterpresse in Russland", *Werke*, Bd.20, Dietz Verlag, Berlin: 1961.

W.I. Lenin, *Drei Quellen und drei Bestandteile des Marxismus, Karl Marx, Über den Staat*, Dietz Verlag, Berlin: 1972.

W.I. Lenin, *Karl Marx*, Verlag für fremdsprachige Literatur, Peking: 1976.

W.I. Lenin, *Materyalizm ve Ampiryokritisizm*, çev. Semim Belli, Sol Yayınları, Ankara: 1976.

W.I. Lenin, *Werke*, Band 18, Dietz Verlag, Berlin: 1961.

W.I. Lenin, *Werke*, Band 20, Dietz Verlag, Berlin: 1961.

W.I. Lenin, *Werke*, Band 24, Dietz Verlag, Berlin: 1961.

Wassily Leontief, "François Quesnay (1694-1774)", *Geschichte der Politischen Ökonomie*, (Hrsg.) H.C. Recktenwald, içinde, Kröner Verlag, Stuttgart: 1971.

Werner Hofmann, *Theorie der Wirtschaftsentwicklung-Sozialökonomische Studientexte*, Band 3, Duncker+Humblot Ver., Göttingen: 1966.

Wolfgang Jahn, "Etappen des kritischen Studium des Hauptwerkes von Adam Smith durch Karl Marx", *200 Jahre Adam Smith*, Akademie Verlag, Berlin: 1976.

Kafesin biri, bir kuş aramaya çıktı...

F. Kafka

DÜNYAYI DEĞİŞTİREN DÜŞÜNÜRLER IV

SADIK USTA

Bundan önceki üç ciltte Hint Vedaları'ndan başlayarak Kadim Çin'e, Antik Yunan, Roma ve Rönesans Avrupa'sına; oradan da Aydınlanma dönemi ve modern ideolojilerin ortaya çıktığı 19. yüzyıl Avrupa'sına kadar getirdiğimiz seçki, dördüncü ciltle devam ediyor.

Burjuvazi, Amerikan ve Fransız Devrimi'nde "özgürlük, eşitlik ve kardeşlik" vaadiyle iktidara gelmişti. Ancak sanayileşme ve kapitalist üretim, emek sınıflarını sefalete mahkûm etti. Dolayısıyla, Avrupa'nın en gelişmiş ülkeleri olan İngiltere, Fransa, Hollanda, Almanya ve Çarlık Rusya'sında yeni ve adil bir düzenin, eşitlikçi bir üretim ve bölüşümün mümkün olup olamayacağına ilişkin felsefi tartışmalar neşet edecekti. Bu çağ aynı zamanda, "yeni ideolojiler çağı" da olacaktı.

İngiliz ekonomi politiği, Alman idealizmi, Marksizm ve Narodnizm olarak bilinen "Rus Halkçılığı" bu cildin ana unsurlarını oluşturuyor. Diğer ciltlerde olduğu gibi bu eserde de Sadık Usta, dünyanın değişimine yaşamsal katkılarda bulunan düşünürlerin fikirlerini ve yaşamlarını inceliyor.

Dördüncü cildin kapsamındaki düşünürler şunlar: F. Quesnay, A. Smith, D. Ricardo, Sismondi de Sismondi, Kant, Hegel, Feuerbach, Belinski, Herzen, Marx ve Engels.

